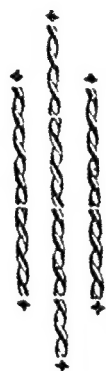
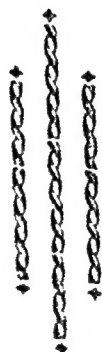

છઠ્ઠી આવૃત્તિ : પ્રત ૨૧૫૦ : વીર નિર્વાણ સં. ૨૪૯૩ * વિક્રમ સં. ૨૦૨૩
 સાતમી આવૃત્તિ : પ્રત ૧૫૦૦ : વીર નિર્વાણ સં. ૨૫૦૧ * વિક્રમ સં. ૨૦૩૨

કિંમત
 પાંચ રૂપિયા

: મુદ્રક :
 મગનલાલ કોત
 અગ્નિ મુદ્રણાલય
 મેનપલ (મોરબી)

અંધ નથી પરંતુ એક મહાનકેટિનો મહત્વપૂર્ણ અનોખો જ અંધરાજ છે. અને તેના રચયિતા પણ અનેક આગમના મર્મજ્ઞ તથા અપૂર્વ પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન છે. અંધના વિષયોનું પ્રતિપાદન સર્વને હિતકર અને મહાન ગંભીર આશયપૂર્વક થયું છે તથા આદિથી માંડીને ન્યાં સુધી અંધનું નિર્માણ થયું છે ત્યાં સુધી પણ તે પોતાના પ્રતિપાદિત વિષયથી સ્પષ્ટિત થતું નથી, પરંતુ સર્વાંગરૂપથી સુસંગઠ્ઠ અને રુચિકર છે. પ્રતિપાદિત વિષયોને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે અંધકારે પોતે જ પ્રશ્ન-ઉત્તર પૂર્વક તે તે વિષયોને સારી રીતે છણી વિશેષ ગ્રંથો છે, અને પ્રસંગોપાત્ત સિદ્ધાંત, આચાર, ન્યાય અને નીતિ આદિ અંધોનાં અનેક વાક્યો પણ પ્રમાણરૂપમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે, તથા અનેક ઠેકાણે હેતુ, યુક્તિ, દર્શાવ અને ન્યાય દ્વારા અંધમાં પ્રતિપાદિત વિષયોનું સ્વરૂપ-આલેખન ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે કર્યું છે. પ્રસ્તુત અંધમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયોનું વસ્તુવિવેચન કે રેખાદર્શન હું અહીં કાંઈ પણ કરતો નથી કારણ કે-તે તો અંધની અનુક્રમણિકામાં જ પ્રગટ છે; અને તે પાઠક-ગ્રાહ્યની સમજા જ છે.

દુર્ભાગ્યવશાત્ આ અંધ અપૂર્ણ જ રહી ગયો. અપૂર્ણ તો શું પણ લેખકની નિર્ધારિત-દિગ્દિશો આ એક શનાંશ પણ નથી, કારણ કે-એમાં રત્નત્રયના પ્રથમરત્નરૂપ સમ્યક્દર્શનના વર્ણનની કેવળ આરંભ અવસ્થાનું અધૂરું વર્ણન કરતાં કરતાં જ અંધકર્તા કાળધર્મને પામ્યા હે. આ સ્થિતિમાં નથી કહી શકાતું કે-અગર જો આ અંધ પૂર્ણ થવા પામ્યો હોત તો કેટલા અને કેવો મહાન અંધરાજ થાત! છતાં માત્ર આટલામાં પણ જે કાંઈ વસ્તુવિવેચન છે તે અનેક વિષયો ઉપર પ્રકાશ નાખવાવાળું, સુસંગઠ્ઠ આશ્ચર્યકારક અને નેતૃદર્શનનું ગામિક સ્વરૂપ સમજવા માટે અદ્વિતીય આવી સમાન છે; અર્થાત્ આમાં નિર્ધારપ્રવાનનાં હિંસાં ગામિક સ્વરૂપો અંધકારે હામકામ પ્રગટ કર્યાં છે.

ભૂદી બંધ છે કે બ્યારે સર્વ ધર્મો સમાન નથી ત્યારે તેમનામાં સમભાવ કેમ બની શકશે ? એક માંસ, મદિરા, મૈથુન આદિને ધર્મ કહે છે, બીજાં તેને પાપ કહે છે. બ્યારે તે બંનેમાં આટલી વિષમતા છે તોપણ તેમનામાં સમભાવ ધારણ કરવાનું કહેવાનું તે કાં તો આત્મવંચના છે કે વક્તાની અજ્ઞાનતા છે; એ સિવાય બીજું કાંઈ નથી.

૩. વળી સાતમા અધ્યાયમાં એકાંત નિશ્ચયાવલંબી અને એકાંત વ્યવહારાવલંબી જોનેને મિથ્યાદષ્ટિ ણતાવ્યા છે. ત્યાં એક ત્રીજા પ્રકારના જૈન—મિથ્યાદષ્ટિ નિશ્ચયવ્યવહારાવલંબીઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે. શાસ્ત્રવાધ્યાય તથા પારસ્પરિક ચર્ચાઓમાં એકાંત નિશ્ચયી અને એકાંત વ્યવહારીને મિથ્યાદષ્ટિ કહે છે પરંતુ બંને નયોનું અણચાર્ય રીતે અવલંબન કરનાર પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે; તે એક ખાસ ચર્ચા છે. એવા મિથ્યાદષ્ટિઓના સૂક્ષ્મ ભાવોનું વિશ્લેષણ કરતાં ત્યાં અનેક અપૂર્વ વાતો જણાવી છે. ઉદાહરણ માટે એ વાતનું ખંડન કર્યું છે કે મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ બે પ્રકારનો છે. ત્યાં પંડિતજી લખે છે કે આ માન્યતા નિશ્ચયવ્યવહારાવલંબી મિથ્યાદષ્ટિઓની છે. વાસ્તવમાં મોક્ષમાર્ગ બે નથી પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ બે પ્રકારે છે. (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક અ. ૭, પૃ. ૨૪૩).

આ ઉપરથી પાક સમજી શકશે કે જે લોકો નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન, વ્યવહારસમ્યગ્દર્શન, નિશ્ચયરત્નત્રય, વ્યવહારરત્નત્રય, નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ, વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ ઇત્યાદિ બે ભેદોની ચર્ચા નિરંતર કરતા રહે છે તેમના મંતવ્યથી શ્રીમાન્ દોષમલજીનું મંતવ્ય કેટલું ભિન્ન છે !

વળી આગળ લખ્યું છે કે નિશ્ચય-વ્યવહાર બંનેને ઉપાદેય માનવા તે પણ ભ્રમ છે. કારણ કે નિશ્ચય-વ્યવહારનું સ્વરૂપ વિરોધતા સહિત છે, માટે બંને નયોનું ઉપાદેયપણું તો બંનનું નથી. (અ. ૭, પૃ. ૨૪૩).

આમ તો ઘણા વિદ્વાનોની એવી ધારણા છે કે ન તો કેવળ નિશ્ચય ઉપાદેય છે કે ન તો કેવળ વ્યવહાર ઉપાદેય છે, પરંતુ બંને ઉપાદેય છે. પરંતુ પંડિતજીએ તેને મિથ્યાદષ્ટિભર્યા પ્રયુક્તિ પત્તવ્ય છે. તથા જાનેતા ઉપાદેયજીનો ઉદ્દેશ શું છે તેને આગળ ઉપર રજૂ કર્યું છે.

જોઈએ પંડિતજીને દોષમલજી દિગંબર જૈનધર્મના પ્રભાવક વિશિષ્ટ મહાપુરુષ હતા. તેમણે જ જૈનોનાં મિહાંતકૌમુદી જેવા કલિન વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે જૈનોનાં કલિમુદિના પ્રભાવથી પદ્ધર્મના પ્રધિ, ગૌઢશાસ્ત્ર, મુલિસમયથી અને અન્ય અન્ય કલિમુદિના પ્રભાવથી પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હતું, દેવનાંબર-સામંતનાં કલિમુદિના પ્રભાવથી પણ અરવિહન કર્યું હતું. તથા દિગંબર જૈન-ધર્મનાં મહાપુરુષાનાં કલિમુદિના પ્રભાવથી, નિયમમાર, ગામ્મટમાર, તસ્તાપિસુત્ર, અન્ય કલિમુદિના પ્રભાવથી કલિમુદિનાં કલિમુદિનાં, અવક-મુલિધર્મનાં પ્રદૂષક અનેક શાસ્ત્રો

આ ગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં ચાર વખત પ્રકાશિત થઈ ગયો છે. પ્રથમ સ્વર્ગીય બાબુ જ્ઞાનચંદ્ર જૈનીએ લાહોરથી પ્રકાશિત કર્યો હતો, ત્યાર પછી બીજી વખત જૈનગ્રંથરત્નાકર કાર્યાલય દ્વારા મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો હતો, ત્યારબાદ બાબુ પન્નાલાલ ચૌધરીએ બનારસથી પ્રકાશિત કર્યો હતો અને તે પછી ચોથી વખત શ્રી અનંતકીર્તિ ગ્રંથમાળા તરફથી મુંબઈથી પ્રકાશિત થયો છે. આ સંબંધમાં કેટલાંક વર્ષોથી મારા હૃદયમાં એમ ઊઠ્યા કરતું હતું કે-જો આવો ઉત્તમ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થઈ પ્રકાશિત થાય તો તે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જૈનસમાજને તત્ત્વને વાસ્તવપણે સમજવામાં ઘણો જ સરળ અને ઉપયોગી થઈ પડે; એટલે એવા જ સ્વપરહિતરૂપ અભિપ્રાયથી આ ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષાનુવાદ મેં લખવા માંડ્યો હતો, અને આજ તે નિર્વિઘ્નપણે પૂર્ણ થાય છે. આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદ પહેલા, બીજા અને છેલ્લા સંસ્કરણના આધાર ઉપરથી કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ એ ત્રણે સંસ્કરણોથી મેળવીને આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં કેઈ કેટલાંક દાયોપશ્યના દોષથી કે દષ્ટિના દોષથી કાંઈ ભૂલચૂક રહી ગઈ હોય તો પાઠક-ગણ દાવા પ્રદાન કરશે અને ભૂલો સૂચવવા કૃપા કરશે કે જેથી બીજી આવૃત્તિમાં તે સુધારી શકાય. વળી હું કાંઈ ભાષાસારિત્યનો પૂર્ણ બાબુકાર પણ નથી એટલે વાકચરચના, ભેદબી, અનુસાર કે દસ્ત-દીર્ઘ ઉચ્ચારાદિમાં ભૂલો થવી સંભવિત છે; જોકે સુચ્ય આવશ્યક ભૂલો મુદ્રિત્રકમાં આપી છે છતાં કેઈ રહી ગઈ હોય તો પાઠકગણ સુધારીને વાંચવા કૃપા કરશે.

રાજકોટ નિવાસી શ્રી વીનરાગપ્રવચનરસિક ધર્મવત્સલ ભાઈશ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ ગંધીજી તથા કલોલ નિવાસી શ્રીયુગ અંબાલાલ અમથાલાલ વળાસિયા કે જેમણે આ કાર્યમાં મને જે આવશ્યક મદદ ઉદાર અંતઃકરણથી આપી છે તે બદલ તેમનો પણ હું અહીં જાતનીના હૃદયથી સ્તત્ત્વર વ્યક્ત કરું છું.

અનુવાદક :

સોમચંદ અમથાલાલ શાહ
કલોલ (ઉત્તર ગુજરાત)

(૭) વસ્તુસ્વરૂપ તે જૈનધર્મ છે છતાં તેના અનુયાયી તેને કુધર્મ માની બેસે છે, અને વસ્તુસ્વરૂપ ધર્મના અનુયાયી પોતે છે એમ માની કેવી ગંભીર ભૂલો—શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, આરિત્ર, તપ, સ્વાધ્યાય, પ્રત્યાખ્યાન, પુણ્ય, પ્રતિક્રમણ, નવતરવો, અનુપ્રેક્ષા, નિશ્ચય અને વ્યવહારાદિમાં કરે છે, તે ઘણી જ સુંદર રીતે આ અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે. સાચા સુખના ઇચ્છુકેએ આ અધ્યાય વારંવાર વાંચી તેના ભાવો પોતાના આત્મામાં ખાસ ઉતારવાની જરૂર છે. જૈનશાસ્ત્રોના અર્થ કેવી રીતે કરવા તે પણ આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

(૮) ઉપદેશનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે, તેમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં શાસ્ત્રોમાં કઈ રીતિએ વ્યાખ્યાન છે, અને તેનો સમન્વય કેમ કરવો તે બતાવ્યું છે. જ્ઞાની પુરુષ પાસેથી દ્રવ્યનુયોગનું શ્રવણ કર્યા વિના અને તેનો અભ્યાસ કર્યા વિના કોઈ જીવને ધર્મનો નાનામાં નાનો અંશ પણ ન પ્રગટે તે ખાસ બતાવ્યું છે, માટે આ કાળે દ્રવ્યાનુયોગના શાસ્ત્રનો મુખ્યપણે અભ્યાસ કરવા લલામણ કરી છે.

(૯) આ અધિકાર મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપને બતાવે છે, તેમાં સમ્યગ્દર્શન અને તેના આઠ અંગ—એટલા પૂરતું વિવેચન થયું છે; અને ત્યારપછી તે વિષય અધૂરો રહી ગયો છે છતાં જેટલો ભાગ લખાયો છે તે પણ ઘણો સુંદર છે.

માટે સાચા સુખના ઇચ્છુક સર્વે ભાઈ-બહેનોને આ શાસ્ત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરવા વિનવું છું.

સંપત્ત ૨૦૦૫

માઠ સુદ ૫

રામજી માણેકચંદ દોશી

પ્રમુખ : શ્રી દિગમ્બર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ

આ આવૃત્તિ સંબંધમાં...

વિષય

[૧૦]

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

આયુકર્મના ઉદ્યથી થતું દુઃખ અને
તેના ઉપાયોનું જૂઠાપણું
નામકર્મના ઉદ્યથી થતું દુઃખ અને
તેના ઉપાયોનું જૂઠાપણું
ગોત્રકર્મના ઉદ્યથી થતું દુઃખ અને
તેના ઉપાયોનું જૂઠાપણું
એકેન્દ્રિય પર્યાયના દુઃખ
વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજીવ્યેન્દ્રિય
પર્યાયના દુઃખ

નરક અવસ્થાનાં દુઃખોનું વર્ણન
નિર્ધન અવસ્થાનાં દુઃખોનું વર્ણન
મનુષ્યગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન
દેવગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન
સર્વ દુઃખોનું સામાન્ય સ્વરૂપ
સિદ્ધ અવસ્થામાં દુઃખના અભાવની સિદ્ધિ
અધિકાર શોધો—મિથ્યાદર્શન—
જ્ઞાન-ચારિત્રનું વિશેષ નિરૂપણ

મિથ્યાદર્શનનું પ્રયોજનમૂલપદાર્થ
મિથ્યાદર્શનની પ્રવૃત્તિ
મિથ્યાચારિત્રનું સ્વરૂપ
મિથ્યાચારિત્રની મિથ્યા કલ્પના
મિથ્યાદર્શનનું વિધાન તથા વિસ્તાર
અધિકાર પાંચમો—અન્યમત નિરાકરણ

અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ

યજ્ઞમાં પશુવધથી ધર્મકલ્પના,
પશુહિ સાનો નિષેધ
નિર્ગુણ અને સગુણભક્તિની મીમાંસા
જ્ઞાનયોગથી મોક્ષપ્રાપ્તિનો વિચાર
અન્યમતકલ્પિત મોક્ષમાર્ગની મીમાંસા
કસલામત સંબંધી વિચાર
સાંખ્યમત નિરાકરણ
નૈયાયિકમત નિરાકરણ
વૈશેષિકમત નિરાકરણ
મીમાંસકમત નિરાકરણ
જૈમિનીયમત નિરાકરણ
બૌદ્ધમત નિરાકરણ
ચાર્વાકમત નિરાકરણ
અન્યમત નિરાકરણ ઉપસંહાર
અન્યમતના પ્રયોગી જૈનમતની
પ્રાચીનતા અને સમીચીનતા

શ્વેતાશ્વરમત નિરાકરણ
અન્યસિંગથી મુક્તિનો નિષેધ
ઓમુક્તિ નિષેધ
કેવળી ભગવાનને આધારનિહારનું નિરાકરણ
મુનિને વસ્ત્રાદિ ઉપકરણોનો નિષેધ
ધર્મનું અન્યથા સ્વરૂપ
દ્વંદ્વકમત નિરાકરણ
અધિકાર છઠ્ઠો—કુંદવ-કુંથુર-કુંધમ
નિરાકરણ

કુંદવનું નિરૂપણ અને તેની સેવાનો નિષેધ
કુંથુરના શ્રદ્ધાનાદિકનો નિષેધ
કુંધમનું નિરૂપણ અને તેની શ્રદ્ધા
આદિનો નિષેધ
કુંધમ સેવનથી મિથ્યાન્ય
અધિકાર સાતમો—જેનમનાનુયાયી
મિથ્યાદર્શિઓનું સ્વરૂપ
જેનમનાનુયાયી જેનામામોનું નિરૂપણ—
દેવગતિનું માનવ.મ. મૂલ

૧૧૪
૧૧૪
૧૧૭
૧૨૧
૧૨૨
૧૨૩
૧૨૪
૧૨૭
૧૨૯
૧૩૦
૧૩૦
૧૩૨
૧૩૩
૧૩૬
૧૪૧
૧૪૨
૧૪૩
૧૪૪
૧૪૮
૧૪૮
૧૪૮
૧૪૮
૧૪૮

૧૮૬
૧૮૬

શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિશ્રિત છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન:—જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં જા'ને નયોતું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન છે તેનો તો “સત્યાર્થ એમ જ છે” એમ જાણવું; તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે” એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ જા'ને નયોતું ગ્રહણ છે. પણ જા'ને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી, “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો જા'ને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

પ્રશ્ન:—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શામાટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તર:—એવો જ નક' શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે—જો કોઈ અનાય-મદેચ્છને મદેચ્છલાયા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જોમ કહ્યું છે કે—જો પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ પણ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

થાય છે અને સર્વ આકૃષ્ટતારૂપ દુઃખનો નાશ થાય છે. વળી એ પ્રયોજનની સિદ્ધિ શ્રી અરિહંતાદિક વડે થાય છે. કેવી રીતે તે અહીં વિચારીએ છીએ.

અરિહંતાદિકથી પ્રયોજન સિદ્ધિ

આત્માના પરિણામ ત્રણ પ્રકારના છે. સંકલેશ, વિશુદ્ધ અને શુદ્ધ. ત્રીય કષાયરૂપ સંકલેશ છે, મંદકષાયરૂપ વિશુદ્ધ છે અને કષાયરહિત શુદ્ધ પરિણામ છે. હવે વીતરાગ વિશેષજ્ઞાનરૂપ પોતાના સ્વભાવના ઘાતક જ્ઞાનાવરણાદિ ઘાતિકર્મોનાં તે સંકલેશ પરિણામ વડે ત્રીય જાંઘ થાય છે, વિશુદ્ધ પરિણામ વડે મંદ જાંઘ થાય છે વા વિશુદ્ધ પરિણામ પ્રગલ્ભ હોય તો પૂર્વના ત્રીય જાંઘને પણ મંદ કરે છે, તથા શુદ્ધ પરિણામ વડે જાંઘ થતો જ નથી, કેવળ તેની નિર્જરા જ થાય છે. અરિહંતાદિક પ્રત્યે જે સ્તવનાદિરૂપ ભાવ થાય છે તે કષાયની મંદતાપૂર્વક હોય છે માટે તે વિશુદ્ધ પરિણામ છે. તથા સમસ્ત કષાયભાવ મટાડવાનું સાધન છે તેથી તે શુદ્ધ પરિણામનું કારણ પણ છે. તો એવા પરિણામ વડે પોતાના ઘાતક ઘાતિકર્મનું હીનપણું થવાથી સ્વાભાવિકપણે જ વીતરાગ વિશેષજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જેટલાં અંશે તે (ઘાતિકર્મ) હીન થાય તેટલા અંશથી તે (વીતરાગ વિશેષજ્ઞાન) પ્રગટ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રી અરિહંતાદિક વડે પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે—અથવા શ્રી અરિહંતાદિકના આધારનું અવલોકન વા સ્વરૂપ વિચાર, તેમના વચનનું શ્રવણ, નિકટવર્તી હોયું અથવા તેમના અનુસાર પ્રવર્તવું એ વગેરે કાર્ય તત્કાલ જ નિમિત્તભૂત થઈ રાગાદિકને હીન કરે છે. ત્યજ-અત્યજાદિકનું વિશેષ જ્ઞાન ઉપજાવે છે માટે એ પ્રમાણે પણ શ્રી અરિહંતાદિકવડે વીતરાગ વિશેષજ્ઞાનરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રશ્ન:—તેમનાથી એવા પ્રયોજનની તો એ પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે; પરંતુ જે વડે ઇન્દ્રિયવર્ગિત મુખ ઉપરે વા દુઃખ વિષયો એવા પ્રયોજનની સિદ્ધિ તેમનાથી થાય છે કે નહિ ?

જિજ્ઞસુ:—અરિહંતાદિકમાં જે સ્તવનાદિરૂપ વિશુદ્ધ પરિણામ થાય છે, જેનાથી અઘાતિકર્મોનાં ઘાતક વાદિ પુણ્યપ્રવૃત્તિઓનો જાંઘ થાય છે, વળી જો તે પરિણામ ત્રીય હોય તો પૂર્વે જે અઘાતક વાદિ પાપપ્રવૃત્તિ જાંઘી હતી તેને પણ મંદ કરે છે, અથવા નષ્ટ કરી પુણ્યપ્રવૃત્તિને પરિણામ છે, જે પુણ્યનો ઉદય થતાં ઇન્દ્રિયમુખના કારણભૂત સામગ્રી સ્વયં જો તે નાશ પામતાં ઉદય કરે થતાં દુઃખતા કારણભૂત સામગ્રી સ્વયં દૂર થાય છે. એ પ્રમાણે દરેક જાંઘની સિદ્ધિ પણ તેમનાથી થાય છે.

અતઃ સ્તવનાદિરૂપના અઘાતક વાદિનાં તે ભક્તપુરુષને અનેક ઇન્દ્રિયમુખના કારણભૂત પાપપ્રવૃત્તિઓનો અઘાતક કરતો જે નાશ પામતાં કારણભૂત સામગ્રીઓને દૂર કરે છે. એ પ્રમાણે તે પ્રયોજનની સિદ્ધિ શ્રી અરિહંતાદિક વડે થાય છે. પરંતુ એ પ્રયોજનથી

કાંઈ પોતાનું હિત થતું નથી; કારણ કે કપાયભાવ વડે ગાહ્ય સામગ્રીઓમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માની આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખની કલ્પના કરે છે. કપાય વિના ગાહ્ય સામગ્રી કાંઈ સુખ-દુઃખની દાતા નથી. વળી કપાય છે તે સર્વ આકુલતામય છે માટે ઇન્દ્રિય-જનિત સુખની ઇચ્છા કરવી વા દુઃખથી ડરવું એ બધો ભ્રમ છે. વળી એવા પ્રયોજન અર્થે અરિહંતાદિકની ભક્તિ કરવા છતાં પણ તીવ્ર કપાય હોવાથી પાપબંધ જ થાય છે માટે એ પ્રયોજનના અર્થી થવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અરિહંતાદિકની ભક્તિ કરતાં એવાં પ્રયોજન તો સ્વયં સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રીઅરિહંતાદિક પરમ ઇષ્ટ માનવા યોગ્ય છે. વળી એ શ્રી અરિહંતાદિક જ પરમ મંગળ છે, તેમાં ભક્તિભાવ થતાં પરમ મંગળ થાય છે કારણ “મંગ” એટલે સુખ તેને “લાતિ” એટલે આપે, અથવા “મં” એટલે પાપ તેને “ગાલયતિ” એટલે ગાળે તેનું નામ મંગળ છે. હવે એ વડે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી બને કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે. માટે તેમનામાં પરમ મંગળપણું સંભવે છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—પ્રથમ અંધની શાસ્ત્રાતમાં મંગળ કયું તેનું શું કારણ? તેનું સમાધાન:—

મંગલાચરણ કરવાનું કારણ

સુખપૂર્વક અંધની સમાપ્તિ થાય, પાપના ઉદયથી કોઈ વિધ્ન ન થાય એ હેતુથી અહીં પ્રથમ મંગળ કયું છે.

પ્રશ્ન:—અન્યમતી એ પ્રમાણે મંગળ કરતા નથી છતાં તેમને પણ અંધની સમાપ્તતા તથા વિધ્નનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—અન્યમતીની અંધ-ચયના મોહના તીવ્ર ઉદયવડે મિથ્યાત્વ કપાયભાવોને પોષતા વિપરીત અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, માટે તેની નિર્વિધ્ન સમાપ્તતા તો એ પ્રમાણે મંગળ કયાં વિના જ થાય. કારણ જો એ પ્રમાણે મંગળવડે મોહ મંદ થઈ જાય તો તેમનાથી એવું વિપરીત કાર્ય કેમ બને? પણ એમ આ અંધ ચયીએ છીએ તેમાં મોહની મંદતાવડે વીતરાગ તત્ત્વવિજ્ઞાનને પોષણ કરવાવાળા અર્થોનું પ્રરૂપણ કરીશું તેથી તેની નિર્વિધ્ન સમાપ્તતા તો એ પ્રમાણે મંગળ કરવાથી જ થાય. જો એમ મંગળ ન કરવામાં આવે તો મોહનું તીવ્રપણું રહે અને તેથી આવું ઉત્તમ કાર્ય કેમ બને?

પ્રશ્ન:—એ વાત તો ખરી, પરંતુ આ પ્રમાણે મંગળ ન કરનારને પણ સુખ જોવામાં આવે છે—પાપનો ઉદય દેખાતો નથી, અને કોઈ એવું મંગળ કરનારને પણ સુખ દેખવામાં આવતું નથી, પરંતુ પાપનો ઉદય દેખાય છે માટે તેમાં પૂર્વોક્ત મંગળપણું કેવી રીતે બને?

ઉત્તર:—જીવોના સંકલ્પ-વિશુદ્ધ પરિણામ અનેક ભવિષ્ય છે જેથી પૂર્વે અનેક

કાળમાં ગાંધેલા કર્મ એક કાળમાં ઉદય આવે છે, માટે જેમ જેણે પૂર્વે ઘણાં ધનનો સંચય કર્યો હોય તેને તો કમાયા સિવાય પણ ધન જોવામાં આવે છે-દેવું દેખાતું નથી, પરંતુ જેને પૂર્વનું ઘણું ઋણ હોય તેને ધન કમાવા છતાં પણ દેણદાર દેખવામાં આવે છે-ધન દેખાતું નથી. પરંતુ વિચાર કરતાં કમાવું એ ધન થવાનું જ કારણ છે પણ ઋણનું કારણ નથી. તે પ્રમાણે જ પૂર્વે જેણે ઘણું પુણ્ય ગાંધ્યું હોય તેને અહીં એવાં મંગળ કર્યા વિના પણ સુખ જોવામાં આવે છે, પાપનો ઉદય દેખાતો નથી. વળી જેણે પૂર્વે ઘણું પાપ ગાંધ્યું હોય તેને અહીં એવાં મંગળ કરવા છતાં પણ સુખ દેખાતું નથી, પાપનો ઉદય દેખાય છે. પરંતુ વિચાર કરતાં એવાં મંગળ તો સુખનું જ કારણ છે પણ પાપ-ઉદયનું કારણ નથી. એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત મંગળમાં મંગળપણું બને છે.

પ્રશ્ન:—એ વાત સાચી, પરંતુ જિનશાસનના ભક્ત દેવાદિક છે તેઓએ એવાં મંગળ કરવાવાળાને સહાયતા ન કરી તથા મંગળ ન કરનારને દંડ ન આપ્યો તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—છવોને સુખ-દુઃખ થવાનું પ્રબળ કારણ પોતાનાં કર્મોનો ઉદય છે અને તે અનુસાર જાણ્ય નિમિત્ત બની આવે છે માટે પાપનો જેને ઉદય હોય તેને એવી સહાયતાનું નિમિત્ત બનતું નથી તથા જેને પુણ્યનો ઉદય હોય તેને દંડનું નિમિત્ત બનતું નથી. એ નિમિત્ત કેવી રીતે ન બને તે કહીએ છીએ:—

દેવાદિક છે તેઓ ધ્યેયોપશમજ્ઞાનથી સર્વને યુગપત્ જાણી શકતા નથી તેથી મંગળ કરનારને તથા નહીં કરનારને જાણવાનું કોઈ દેવાદિકને કોઈ કાળમાં બને છે માટે જો તેને જાણવામાં જ ન આવે તો સહાય કે દંડ તે કેવી રીતે કરી શકે? તથા જાણપણું હોય તે વેળા પોતાનામાં જો અતિ મંદ ક્ષાય હોય તો તેને સહાય વા દંડ દેવાનાં પરિણામ જ થતા નથી અને જો તીવ્ર ક્ષાય હોય તો ધર્માનુરાગ થતો નથી. વળી મધ્યમ ક્ષાયરૂપ એ કાર્વ કરવાના પરિણામ થાય છતાં પોતાની શક્તિ ન હોય તો તે શું કરે? એ પ્રમાણે સહાય કે દંડ દેવાનું નિમિત્ત બનતું નથી. પોતાની શક્તિ હોય, ધર્માનુરાગરૂપ મંદક્ષાયના ઉદયથી તથા જ પરિણામ થાય તે સમયમાં અન્ય છવોના ધર્મ-અધર્મરૂપ કર્તવ્યને જાણે, તે કોઈ દેવાદિક કોઈ ધર્માર્માને સહાય કરે વા કોઈ અધર્મોને દંડ દે. હવે એ પ્રમાણે કાર્વ કરનાર કોઈ નિયમ તો નથી. એ પ્રમાણે ઉપરના પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું. અહીં આપણે સમજવા માગ્ય છે કે-સુખ થવાની વા દુઃખ થવાની, સહાય કરાવવાની વા દુઃખ કરાવવાની જે કલ્પના છે તે ક્ષાયમય છે, તદ્વાત્માં વા ભાવિમાં દુઃખદાયક છે. માટે એવી કલ્પના કોઈ સમયે તો એક સીતરાગ વિદ્યેષજ્ઞાન થવાના અર્થથી બની શી અસિદ્ધતાદિકને નિવરણ દિરેપ મંગળ કર્યું છે. એ પ્રમાણે મંગળાચરણ કરી હવે સાર્થક ‘મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક’ નામના ગ્રંથનો ઉદય કરીએ છીએ. ત્યાં ‘આ ગ્રંથ પ્રમાણ છે’ એવી પ્રતીતિ નેપથ્ય રીતે દર્શાવવાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

અંત્યની પ્રામાણિકતા અને આગમ પરંપરા

અકારાદિ ઉચ્ચાર તો અનાદિનિધન છે, કોઈએ નવા કર્યા નથી. એનો આકાર લખવો તે તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનેક પ્રકારરૂપ છે, પરંતુ બોલવામાં આવે છે તે અક્ષર તો સર્વત્ર-સર્વદા એ જ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે કે-‘સિદ્ધો વર્ણસમામ્નાયઃ’ અર્થાત્ વર્ણ ઉચ્ચારનો સંપ્રદાય સ્વયંસિદ્ધ છે. વળી અક્ષરોથી નીપજેલાં સત્યઅર્થનાં પ્રકાશક પદોના સમૂહનું નામ શ્રુત છે, તે પણ અનાદિનિધન છે. જેમ “જીવ” એવું અનાદિનિધન પદ છે તે જીવને જણાવવાવાળું છે. એ પ્રમાણે પોતપોતાના સત્ય અર્થનાં પ્રકાશક જે અનેક પદ તેનો જે સમુદાય છે તેને શ્રુત જાણવું. વળી જેમ મોતી તો સ્વયંસિદ્ધ છે તેમાંથી કોઈ થોડાં મોતીને, કોઈ ઘણાં મોતીને, કોઈ કોઈ પ્રકારે તથા કોઈ કોઈ પ્રકારે ગૂંથી ઘરેણું બનાવે છે, તેમ પદ તો સ્વયંસિદ્ધ છે, તેમાંથી કોઈ થોડાં પદોને, કોઈ ઘણાં પદોને, કોઈ કોઈ પ્રકારે તથા કોઈ કોઈ પ્રકારે ગૂંથી (જોડી વા લખી) અન્ય બનાવે છે, તેમ હું પણ એ સત્યાર્થ પદોને મારી બુદ્ધિ અનુસાર ગૂંથી અન્ય બનાવું છું. તેમાં હું મારી બુદ્ધિપૂર્વક કલ્પિત જૂઠા અર્થનાં સૂચક પદો ગૂંથતો નથી માટે આ અન્ય પ્રમાણરૂપ જાણવો.

પ્રશ્ન:—એ જ પદોની પરંપરા આ અન્ય સુધી કેવી રીતે પ્રવર્તે છે?

ઉત્તર:—અનાદિ કાલથી તીર્થંકર કેવલી થતા આવ્યા છે. તેમનામાં સર્વજ્ઞપણું હોય છે તેથી તેમને એ પદોનું તથા તેના અર્થનું પણ જ્ઞાન હોય છે. તથા જે વડે અન્ય જીવોને એ પદોના અર્થનું જ્ઞાન થાય એવો તીર્થંકર કેવળીનો દિવ્યધ્વનિ દ્વારા ઉપદેશ થાય છે તે અનુસાર ગણધરદેવ અંગ-પ્રકીર્ણકરૂપ અન્ય-રચના કરે છે. વળી તદનુસાર અન્ય અન્ય આચાર્યાદિક નાના પ્રકારે અન્ધાદિકની રચના કરે છે. તેને કોઈ અભ્યાસે છે, કોઈ કહે છે તથા કોઈ જ્ઞાલે છે. એ પ્રમાણે પરંપરા માર્ગ ચાલ્યો આવે છે.

હવે આ ભરતજોત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે તેમાં ચોવીસ તીર્થંકર થયા. તેમાં શ્રી વર્ધમાન નામના અંતિમ તીર્થંકરદેવ થયા જેઓ કેવળજ્ઞાન બિરાજમાન થઈ જીવોને દિવ્યધ્વનિ દ્વારા ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. જે જ્ઞાલણવાનું નિમિત્ત પામીને શ્રી ગૌતમ-ગણધરે અગમ્ય અર્થને પણ જાણી ધર્માનુરાગવશ અંગ-પ્રકીર્ણની રચના કરી. વળી શ્રી વર્ધમાન સ્વામીના મોક્ષગમન પછી આ પંચમ કાળમાં ગૌતમ, સુધર્મ અને જંબૂસ્વામી નામના ત્રણ કેવળી થયા. તે પછી કાળદોષથી કેવળજ્ઞાની હોવાનો અભાવ થયો. કેટલાક કાળ સુધી દ્વાદશાંગના પાઠી શ્રુતકેવળી રહ્યા. પછી તેમનો પણ અભાવ થયો. ત્યાર પછી કેટલાક કાળ સુધી થોડા અંગના પાઠી રહ્યા. તેઓએ એમ જાણ્યું કે-“ભવિષ્ય કાળમાં અમારા જેવા પણ જ્ઞાની રહેશે નહિ.” એમ જાણી તેમને અન્ય-રચના કરી અને દ્વાદશાંગાનુ-કૂલ પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગના અનેક અન્ય રચ્યા. તેમને

પણ અભાવ થતાં તેઓના અનુસારે અન્ય આચાર્યોએ રચેલા અન્ય વાં એ અન્યના અનુસારે રચેલા અન્યની જ પ્રવૃત્તિ રહી. તેમાં પણ કાળદોષથી કેટલાક અન્યનો દુષ્ટ પુરુષો દ્વારા નાશ થયો. વા મહાન અન્યોનો અભ્યાસાદિ ન થવાથી પણ નાશ થયો. વળી કેટલાક મહાન અન્યો ભોવામાં આવે છે પણ બુદ્ધિની મંદતાથી આજે તેનો અભ્યાસ થતો નથી. જેમ દક્ષિણમાં ગોમટસ્વામીની પાસે મૂળિદ્રી નગરમાં શ્રીધવલ-મહાધવલ-જયધવલ અન્યો હાલ છે, પરંતુ તે દર્શન માત્ર જ છે. (હવે તો પ્રાપ્ત છે) કેટલાક અન્યો પોતાની બુદ્ધિવડે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં પણ થોડા જ અન્યોનો અભ્યાસ આજે બને છે. એવા આ નિકૃષ્ટ કાળમાં ઉદ્ભૂત જૈનમતનું ઘટવું થયું. છતાં પરમ્પરા દ્વારા આજે પણ જૈનશાસ્ત્રમાં સત્ય અર્થનો પ્રકાશક પદોનો સદ્ભાવ પ્રવર્તે છે.

અંતઃકર્તાનો આગમ અભ્યાસ

વળી આ કાળમાં હું મનુષ્ય પર્યાય પામ્યો ત્યાં મારા પૂર્વ સંસ્કારથી વા ભૂં થવા યોગ્ય હતું તેથી મારો જૈનશાસ્ત્રમાં અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ થયો, જેથી વ્યાકરણ, ન્યાય, ગણિત આદિ ઉપયોગી અન્યોનો કિંચિત્ અભ્યાસ કરી ટીકા સહિત શ્રી સમયસાર, પંચાસ્તિકાવય, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, ગોમ્તસાર, લલિતસાર, ત્રિલોકસાર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, દાષણસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય, અષ્ટપાહુડ અને આત્માનુશાસનાદિ શાસ્ત્ર, તથા શ્રાવક-સુનિતા આચાર્યનાં પ્રરૂપક અનેક શાસ્ત્ર, સુકથાસહિત પુરાણાદિ શાસ્ત્ર, એ વગેરે અનેક શાસ્ત્રમાં મારી બુદ્ધિ અનુસાર અભ્યાસ વર્તે છે. જેથી મને પણ કિંચિત્ સત્યાર્થ પદોનું જ્ઞાન થયું છે. વળી આ નિકૃષ્ટ સમયમાં મારા જેવા મંદબુદ્ધિવાન કરતાં પણ હીનબુદ્ધિના ધારક ઘણા મનુષ્યો ભોવામાં આવે છે. તેઓને એ પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવા માટે ધર્માનુરાગવશ દેશ-ભાષામય અન્ય કરવાની મને ઇચ્છા થઈ તેથી હું આ અન્ય બનાવું છું. તેમાં પણ અર્થસહિત ન જ પદોનું પ્રકાશન છે. ત્યાં આટલી વિશેષતા છે કે-જેમ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત પદો લખવામાં આવે છે તેમ આદી અપભ્રંશપૂર્વક વા યથાર્થપણાપૂર્વક દેશભાષાદય પદો લખવામાં આવે છે, પરંતુ તેના અર્થમાં કાંઈ પણ વ્યભિચાર નથી. એ પ્રમાણે આ મન્ય મુદ્દી એ જ સત્યાર્થ પદોની પરમ્પરા પ્રવર્તે છે.

પ્રશ્ન—તે પ્રમાણે પરમ્પરા નો અમે જાણી, પરંતુ તે પરમ્પરામાં સત્યાર્થ પદોની જ સ્વભાવની આવડ છે અને અસત્યાર્થ પદ નથી મળવામાં આવી પ્રતીતિ અમને કેવી રીતે થાય?

મહા હિંસાના ફલવડે નર્ક-નિગોદમાં ગમન કરવું થાય, એવું મહાવિપરીત કાર્ય તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભની અત્યંત તીવ્રતા થતાં જ થાય. હવે જૈનધર્મમાં તો એવો કપાયવાન થતો નથી. પ્રથમ મૂળ ઉપદેશદાતા તો શ્રી તીર્થંકર કેવળી થયા તે તો મોહના સર્વથા નાશથી સર્વ કપાયથી રહિત જ છે. વળી ગ્રંથકર્તા ગણધર વા આચાર્ય છે તેઓ મોહના મંદ ઉદયથી સર્વ બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહ છોડી મહા મંદ કપાયી થયા છે, તેમનામાં એ મંદ કપાય વડે કિંચિત્ શુભોપયોગની જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. અન્ય કોઈ પ્રયોજન નથી. તથા શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થ કોઈ અન્ય બનાવે છે, તે પણ તીવ્ર કપાયી હોતા નથી. જો એ તીવ્ર કપાયી હોય તો સર્વ કપાયનો જે તે પ્રકારે નાશ કરવાવાળો જે જૈનધર્મ તેમાં તેને રુચિ જ ક્યાંથી થાય? અથવા જો મોહના ઉદયથી અન્ય કાર્યો વડે કપાયને પોષણ કરે છે તો કરો, પરંતુ જિનઆસાલંગ વડે પોતાના કપાયને પોષણ કરે તો તેનામાં જૈનીપણું રહેતું નથી. એ પ્રમાણે જૈનધર્મમાં એવો તીવ્ર કપાયી કોઈ થતો નથી, કે જે અસત્ય પદોની રચના કરી પરંતુ અને પોતાનું જન્મોજન્મમાં ખૂરું કરે!

પ્રશ્ન:—પણ કોઈ જૈનાભાસ તીવ્ર કપાયી હોય તે અસત્યાર્થ પદોને જૈનશાસ્ત્રમાં મેળવે અને પાછળ તેની પરમ્પરા ચાલી જાય તો શું કરવું?

ઉત્તર:—જેમ કોઈ સાચા મોતીના ઘરેણાંમાં જૂઠાં મોતી મેળવે પણ તેની ઝલક મળતી આવે નહિ, માટે પરીક્ષા કરી, પારખુ હોય તે તો ઠગાય નહિ, કોઈ ભોળો હોય તે જ મોતીના નામથી ઠગાય. વળી તેની પરમ્પરા પણ ચાલે નહિ. વચ્ચે તંત્ર જ કોઈ જૂઠાં મોતીઓના નિષેધ કરે છે. તેમ કોઈ સત્યાર્થ પદોના સમૂહરૂપ જૈનશાસ્ત્રોમાં અસત્યાર્થ પદ મેળવે પરંતુ જૈનશાસ્ત્રના પદોમાં તો કપાય મટાડવાનું વા લૌકિક કાર્ય ઘટાડવાનું પ્રયોજન હોય છે. હવે એ પાપીએ તેમાં જે અસત્યાર્થ પદ મેળવ્યાં છે તેમાં કપાય પોષવાનું વા લૌકિક કાર્ય સાધવાનું પ્રયોજન છે. એ પ્રયોજન મળતું નહિ આવવાથી જ્ઞાની પરીક્ષાવડે ઠગાતો નથી પણ કોઈ મૂર્ખ હોય તે જ જૈનશાસ્ત્રના નામથી ઠગાય. વળી તેની પરમ્પરા પણ ચાલતી નથી. તંત્ર જ કોઈએ અત્યાર્થ પદોનો નિષેધ કરે છે. વળી એવા તીવ્રકપાયી જૈનાભાસ અહીં આવા નિઠૂર કાળમાં જ હોય છે પણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર-કાલ ઘણાં છે તેમાં તો એવા હોતા જ નથી. માટે જૈનશાસ્ત્રોમાં અસત્યાર્થ પદોની પરમ્પરા ચાલતી જ નથી એમ નિશ્ચય કરવો.

પ્રશ્ન:—કપાયભાવથી અસત્યાર્થ પદ ન મેળવે, પરંતુ અન્યકર્તાને પોતાના કપાયપ્રથમ જ્ઞાનમાં કોઈ અન્યથા અર્થ ભાસવાથી અસત્યાર્થ પદ મેળવે તેની તો પરમ્પરા ચાલે?

ઉત્તર:—મૂલ ગ્રંથકર્તા ગણધરદેવ તો પોતે ચાર જ્ઞાનના ધારક છે તથા સાક્ષાત્

એક વીતરાગભાવ છે માટે જે શાસ્ત્રોમાં કોઈ પ્રકારે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવોના નિષેધ કરી વીતરાગભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે જ શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય છે. પણ જે શાસ્ત્રોમાં શૃંગાર-ભોગ-કૃતહલાદિ પોષી રાગભાવનું તથા હિંસા યુદ્ધાદિક પોષી દ્વેષભાવનું વા અતત્ત્વ-શ્રદ્ધાન પોષી મોહભાવનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર નથી પણ શસ્ત્ર છે. કારણ જે રાગ-દ્વેષ-મોહ ભાવવડે જીવ અનાદિથી દુઃખી થયો તેની વાસના તો જીવને વગર શિખવાડે પણ હતી જ અને વળી આ શાસ્ત્રો વડે તેનું જ પોષણ કર્યું ત્યાં ભલું થવાની તેમણે શું શિક્ષા આપી? માત્ર જીવના સ્વભાવનો ધાત જ કર્યો. એટલા માટે એવાં શાસ્ત્રો વાંચવા-સાંભળવા યોગ્ય નથી. અહીં વાંચવા-સાંભળવા પ્રમાણે ભેડવાં, શીખવાં, શિખવાડવાં, લખવાં અને લખાવવાં આદિ કાર્ય પણ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવાં. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ વા પરમ્પરા વડે એક વીતરાગભાવને પોષણ કરે એવાં શાસ્ત્ર જ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

વક્તાનું સ્વરૂપ

પ્રથમ તો જૈન શ્રદ્ધાનમાં દૃઢ હોય, કારણ જે પોતે અશ્રદ્ધાળુ હોય તો અન્યને શ્રદ્ધાળુ કેવી રીતે કરે? શ્રોતા તો પોતાનાથી પણ હીન બુદ્ધિના ધારક છે. તેમને કોઈ સમ્યક્ બુદ્ધિ વડે તે શ્રદ્ધાળુ કેવી રીતે કરે? અને શ્રદ્ધાન જ સર્વ ધર્મનું મૂલ છે. વળી વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી જેને શાસ્ત્ર વાંચવા યોગ્ય બુદ્ધિ પ્રગટ થઈ હોય, કારણ એવી શક્તિ વિના તે વક્તાપણાનો અધિકારી કેમ થાય? વળી સમ્યગ્જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રકારના વ્યવહાર-નિશ્ચયાદિરૂપ વ્યાખ્યાનનો અભિપ્રાય જે પિછાનતો હોય, કારણ કે જે એમ ન હોય તો કોઈ દેકાણે અન્ય પ્રયોજનપૂર્વક વ્યાખ્યાન હોય તેનું અન્ય પ્રયોજન પ્રગટ કરી વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરાવે. વળી જેને જિનઆજ્ઞા ભંગ કરવાનો ઘણો ભય હોય, કારણ કે જે એવો ન હોય તો કોઈ અભિપ્રાય વિચારી સૂત્રવિરુદ્ધ ઉપદેશ આપી જીવોનું ખૂન કરે. કહ્યું છે કે:—

વહુગુણાવિજ્ઞાણિલયો અમુત્તમાસી તદાવી મુત્તવ્વો ।

જદ વરમણિજુત્તો વિ હુ વિગવરો વિસહરો લોણ ॥

અર્થ:— જે પુરુષ ઘણા ક્ષમાદિક ગુણો તથા વ્યાકરણાદિ વિદ્યાનું સ્થાન છે છતાં જે તે ઉત્સૂત્રભાષી છે તો છોડવો યોગ્ય જ છે. જેમ ઉદ્વેષ મણિસહિત સર્પ છે તે લોકમાં વિધનનો જ કરવાવાળો છે.

વળી જેને શાસ્ત્ર વાંચી આબુવિદ્યાદિ લૌકિક કાર્ય સાધવાની ઇચ્છા ન હોય, કારણ કે જે આશાવાન હોય તો યથાર્થ ઉપદેશ આપી શકે નહિ, તેને તો કંઈક શ્રોતાના અભિપ્રાયानુસાર વ્યાખ્યાન કરી પોતાનું પ્રયોજન સાધવાનો જ અભિપ્રાય રહે. વળી

શ્રોતાઓથી વક્તાઓનું પદ ઊંચું છે પરંતુ જે વક્તા લોભી હોય તો તે શ્રોતાથી હીન થઈ જાય અને શ્રોતા ઊંચા થાય. વળી તેનામાં તીવ્ર ક્રોધ-માન ન હોય, કારણ તીવ્ર ક્રોધી માનીની નિંદા જ થાય અને શ્રોતા તેનાથી ડરતા રહે તો તેનાથી પોતાનું હિત કેમ થાય ? વળી પોતે જ જુદા જુદા પ્રશ્ન ઉઠાવી તેનો ઉત્તર કરે અથવા અન્ય છુપ અનેક પ્રકારથી વિચારપૂર્વક પ્રશ્ન કરે તો મિષ્ટ વચન દ્વારા જેમ તેનો સંદેહ દૂર થાય તેમ સમાધાન કરે તથા જે પોતાનામાં ઉત્તર આપવાનું સામર્થ્ય ન હોય, તો એમ કહે કે-મને તેનું જ્ઞાન નથી પણ કોઈ વિશેષ જ્ઞાનીને પૂછી હું ઉત્તર આપીશ. અથવા કોઈ અવસર પામી તમને કોઈ વિશેષ જ્ઞાની મળે તો તેને પૂછી સંદેહ દૂર કરશો અને મને પણ દર્શાવશો. કારણ કે આમ ન હોય અને અભિમાનપૂર્વક પોતાની પંડિતતા જણાવવા જે પ્રકરણ વિરુદ્ધ અર્થ ઉપદેશો તો વિરુદ્ધ શ્રદ્ધાન ધવાથી શ્રોતાઓનું બૂરું થાય અને જૈનધર્મની પણ નિંદા થાય. અર્થાત્ જે એવો ન હોય તો શ્રોતાનો સંદેહ દૂર થાય નહિ, પછી કલ્યાણ તો ક્યાંથી થાય ? તથા જૈનમતની પ્રભાવતા પણ થાય નહિ. વળી જેનામાં અનીતિરૂપ લોકનિંદા કાર્યોની પ્રવૃત્તિ ન હોય, કારણ લોકનિંદા કાર્યો વડે તે હાસ્યનું સ્થાનક ધર્મ જાય તો તેના વચનને પ્રમાણ કોણ કરે ? ઉલટો જૈનધર્મને લગતે. વળી તે કુલહીન, અંગહીન અને સ્વર ભંગતાવાળો ન હોય પણ મિષ્ટવચની તથા પ્રભુતાયુક્ત હોય તે જ લોકમાં માન્ય હોય. જે એવો ન હોય તો વક્તાપણની મદત્તા શોભે નહિ. એ પ્રમાણે ઉપરના શુણે તો વક્તામાં અવશ્ય જોઈએ. શ્રી આત્માનુશાસનમાં પણ કહ્યું છે કે :—

પ્રાણઃ પ્રાપ્તસમસ્તશાસ્ત્રહૃદયઃ પ્રવ્યક્તલોકસ્થિતિઃ,
પ્રાપ્તાગ્રઃ પ્રતિભાપરઃ પ્રશમવાન્ પ્રાગેવ દષ્ટોત્તરઃ ।
પ્રાયઃ પ્રશ્નમદઃ પ્રશ્નઃ પરમનોદારી પરાનિન્દયા,
ત્ર્યાયદ્વર્મકથાં ગણી ગુણનિધિઃ પ્રસ્પષ્ટમિષ્ટાક્ષરઃ ॥ ૫ ॥

અર્થઃ— જે બુદ્ધિમાન હોય, સમસ્ત શાસ્ત્રોના સહસ્રને પારખે હોય, લોકમર્યાદા જેને પ્રભુ ધર્મ હોય. આશા જેની અસ્ત ધર્મ હોય, ધાંતિમાન હોય, ઉપશમવંત હોય, પ્રશ્ન કરતાં પહેલાં જ ઉત્તરને જે જાણતા હોય, બાદુલ્કણે અનેક પ્રશ્નોનો સહન કરવાવાળો હોય, પ્રભુતાયુક્ત હોય. પરના વા પન્દારા પોતાના નિંદારહિતપણાવડે પરના મનનો દુરવાવાળો હોય. બુદ્ધિવિધન હોય અને સ્પષ્ટમિષ્ટ જેનાં વચન હોય એવો સલાનો નાયક ધર્મકથા કહે.

વર્તે વક્તાનું વિશેષ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે કે—જે વ્યાકરણ-ન્યાયાદિ વા મોટાં મોટાં જોતો જેનું તેને વિશેષ જ્ઞાન હોય તો વિશેષપણે વક્તાપણું શોભે. વળી એ ઉપરાંત મન પ્રશ્ન-પરના જેવો નવરસનું વધાર્યું અનુભવન જેને ન થયું હોય તે પુરૂષ જૈનધર્મના મનને ન જાણતો માત્ર પદ્ધતિ ઠરાવ જ વક્તા થાય છે, તો તેનાથી અધ્યાત્મમરસમય સાચા

જૈનધર્મનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પ્રગટ થાય? માટે આત્મજ્ઞાની હોય તો સાચું વક્તાપણું હોય, કારણ શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ કહ્યું છે કે—આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને સંયમભાવ એ ત્રણે આત્મજ્ઞાનશૂન્ય કાર્યકારી નથી. વળી દોહા પાહુડમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પંહિય પંહિય પંહિય કળ છોહિ વિતુસ કંહિયા ।

પય અર્થ તુટોસિ પરમત્ય ન જાણઈ મૂઢોસિ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—હે પાંડે! હે પાંડે! હે પાંડે! તું કણને છેડી માત્ર તુસ જ પાંડે છે અર્થાત્ તું અર્થ અને શબ્દમાં જ સંતુષ્ટ છે પણ પરમાર્થ જાણતો નથી માટે મૂર્ખ જ છે.

વળી ચૌદ વિદ્યામાં પણ પહેલાં અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રધાન કહી છે, માટે અધ્યાત્મરસનો રસિક વક્તા હોય તે જ જૈનધર્મના રહસ્યનો વક્તા જાણવો. વળી જે વક્તા બુદ્ધિચંદ્રિના ધારક હોય તથા અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાનના ધણી હોય તે મહા વક્તા જાણવા. એવા વક્તાઓના વિશેષ ગુણ જાણવા. એ વિશેષ ગુણધારી વક્તાનો સંયોગ મળી આવે તો ઘણું જ સારું, પણ ન મળે તો શ્રદ્ધાનાદિક ગુણોના ધારક વક્તાઓના જ મુખથી શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું. એવા ગુણવંત મુનિ વા શ્રાવકના મુખથી તો શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવું યોગ્ય છે પણ 'પદ્ધતિબુદ્ધિવડે' વા શાસ્ત્ર સાંભળવાના લોભથી શ્રદ્ધાનાદિ ગુણરહિત પાપી પુરુષોનાં મુખથી શાસ્ત્ર સાંભળવું ઉચિત નથી કહ્યું છે કે:—

તં જિણ આણપરેણય ધમ્મો સો ચચ્ચ સુગુરુ પાસમ્મિ ।

અહ ઉચ્ચિઓ સદ્ધાઓ તત્સુવણસસ કહગાઓ ॥

અર્થ:—જે જિનઆજ્ઞા માનવામાં સાવધાન છે તેમણે નિર્ઞય સુગુરુના નિકટમાં જ ધર્મ શ્રવણ કરવો યોગ્ય છે, અથવા એ સુગુરુના જ ઉપદેશને કહેવાવાળા ઉચિત શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકના મુખથી ધર્મ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. એવો ધર્મબુદ્ધિવાન વક્તા ઉપદેશદાતા હોય તે જ પોતાનું અને અન્ય છવોનું ભલું કરે છે. પણ જે ક્ષાયબુદ્ધિવડે ઉપદેશ આપે છે તે પોતાનું અને અન્ય છવોનું બૂઝું કરે છે. એ પ્રમાણે વક્તાનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે શ્રોતાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

શ્રોતાનું સ્વરૂપ

ભલું થવા યોગ્ય છે તેથી જે છવને એવા વિચાર આવે છે કે—હું કોણ છું? ક્યાંથી આવી અહીં જન્મ ધર્યો છે? મરીને ક્યાં જઈશ? મારું સ્વરૂપ શું છે? આ ચારિત્ર કેવું બની રહ્યું છે? મને જે ભાવો ધાય છે તેનું કળ શું આવશે? તથા આ છવ દુઃખી થઈ

૧. આ સંયમનાં ટેટકે રચેલ 'પદ્ધતિબુદ્ધિ' શબ્દ આવે છે, તેનો અર્થ—પદ્ધતિ એટલે પરંપરા વા રીતરિવાજ. તેને અનુસરવાને ટેવાયેલી બુદ્ધિ એવા સરજવો ભેદ્ય છે.

રહ્યો છે તો એ દુઃખ દૂર થવાનો ઉપાય શું છે? મને આટલી વાતનો નિર્ણય કરી નેથી કંઈક મારું હિત થાય એ જ કરવું. એવા વિચારથી કોઈ જીવ ઉદ્ધમવંત થયો છે. વળી એ કાર્યની સિદ્ધિ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી થતી જાણી અતિ પ્રીતિપૂર્વક શાસ્ત્ર સાંભળે છે. કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછે, વળી ગુરુએ કહેલા અર્થને પોતાના અંતરંગમાં વારંવાર વિચારે છે અને પોતાના વિચારથી સત્ય અને અર્થનો નિશ્ચય કરી કર્તવ્ય હોય તેમાં ઉદ્ધમી થાય છે. એ પ્રમાણે તો નવીન શ્રોતાનું સ્વરૂપ જાણવું.

વળી જે જૈનધર્મનો દૃઢ શ્રદ્ધાળુ છે, નાના (અનેક) પ્રકારનાં શાસ્ત્ર સાંભળવાથી જેની બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ છે, વ્યવહાર-નિશ્ચયાદિકનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે જાણી સાંભળેલા અર્થને યથાવત્ નિશ્ચય જાણી અવધારે છે, પ્રશ્ન ઉપજે તો અતિ વિનયવાન થઈ પ્રશ્ન કરે છે, અથવા પરસ્પર અનેક પ્રશ્નોત્તરવડે વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે, શાસ્ત્રાભ્યાસમાં અતિ આસક્ત છે તથા ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક નિંદ્ર કાર્યોનો ત્યાગી થયો છે; એવા જીવો શાસ્ત્રના શ્રોતા જોઈએ.

વળી શ્રોતાનાં વિશેષ લક્ષણો આ પ્રમાણે પણ છે. જેને કંઈક વ્યાકરણ-ન્યાયાદિકનું વા મહાન જૈનશાસ્ત્રોતું જ્ઞાન હોય તો શ્રોતાપણું વિશેષ શોભે. વળી એવો હોવા છતાં પણ તે તેને આત્મજ્ઞાન ન હોય તો ઉપદેશનો મર્મ સમજી શકે નહિ. માટે આત્મજ્ઞાનવડે જે સ્વરૂપનો આસ્વાદી થયો છે તે જૈનધર્મના રહસ્યનો શ્રોતા છે. વળી જે અતિશયવંત બુદ્ધિવડે વા અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાનવડે સંયુક્ત હોય તે મહાન શ્રોતા જાણવો. એ પ્રમાણે શ્રોતાના વિશેષ ગુણો છે. અને એવા જૈનશાસ્ત્રના શ્રોતા જોઈએ.

વળી શાસ્ત્ર સાંભળવાથી અમારું ભક્તિ યશો એવી બુદ્ધિવડે જે શાસ્ત્ર સાંભળે છે પણ જ્ઞાનની મંદતાથી વિશેષ સમજી શકતા નથી તેને પુણ્યબંધ થાય છે, પરંતુ પોતાનું વિશેષ કાર્ય સિદ્ધ થવું નથી.

વળી કુળપ્રવૃત્તિપૂર્વક વા સદૃજ યોગ બની આવતાં શાસ્ત્ર સાંભળે છે, વા સાંભળવા છતાં કંઈ સ્વચારણુ કરતા નથી તેને પરિણામ અનુસાર કોઈ વેળા પુણ્યબંધ થાય છે તથા કેટલીક વેળા પાપબંધ થાય છે.

વળી જે મદ મગ્ગર ભાવપૂર્વક શાસ્ત્ર સાંભળે છે, વાદ અને તર્ક કરવાનો જ જેનો અનિશ્ચય છે. મહાનિષ્ઠ વા હોવાદિક પ્રયોગન અર્થ જે શાસ્ત્ર સાંભળે છે તથા શાસ્ત્ર તો નોંધે છે પણ તે મુદ્દાવતું નથી એવા શ્રોતાઓને તો કેવળ પાપબંધ જ થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રોતાનું સ્વરૂપ જાણવું. આ હેતુએ એ જ પ્રમાણે શીખવું-શીખવવું વગેરે જેને જે કોઈ સ્વરૂપે પણ યથાનિયમ સમજવું.

૧. આજે પ્રસંગે અનુસરીને ય. સદૃજ-નિષ્ઠા અનુસાર શ્રોતાઓના ગુણ-ગુણ પ્રકાર જણાવેલો છે.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું તથા વક્તા-શ્રોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું, ત્યાં ઉચિત શાસ્ત્રને ઉચિત વક્તા થઈ વાંચવું તથા ઉચિત શ્રોતા થઈ સાંભળવું ચોક્કસ છે. હવે આ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક શાસ્ત્રની રચના કરી છે તેની સાર્થકતા દર્શાવીએ છીએ.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગ્રંથની સાર્થકતા

આ સંસારરૂપ અટવીમાં સમસ્ત જીવો કર્મનિમિત્તથી ઉત્પન્ન નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડિત થઈ રહ્યા છે. વળી ત્યાં મિથ્યા-અધિકાર છવાઈ રહ્યો છે, જેથી તેઓ તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પણ પામતા નથી, પરંતુ તરફડી તરફડી ત્યાં જ દુઃખને સહન કરે છે. એવા જીવોનું ભલું થવા અર્થે શ્રી તીર્થેશ્વર કેવળી ભગવાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થયો, જેનાં દિવ્યધ્વનિરૂપ કિરણો વડે મુક્ત થવાનો માર્ગ પ્રકાશિત થયો. જેમ સૂર્યને એવી ઇચ્છા નથી કે હું માર્ગ

જે જીવ ઉપરેશ તેા સાંભળે, પૂછે, ભણે, યાદ રાખે તથા ધણા કાળ સુધી બાહ્ય ધર્મક્રિયા પણ કરે પરંતુ અંતરંગ પાપશુદ્ધિ છોડે નહિ, કુચુરુ-કુધર્મને પૂજવાની-માનવાની શ્રદ્ધા મટે નહિ, ક્રોધ-માનાદિ કપાય મટે નહિ તથા અંતઃકરણમાં જિનવાણી અત્યંત પ્રેમપૂર્વક રચે નહિ તેવા શ્રોતા પાપાણુ સમાન જાણવા.

જે દરરોજ શાસ્ત્ર સાંભળે, સાંભળતી વેળા સામાન્ય યાદ રહે પણ પછી ભૂલી જાય પણ સાંભળેલાં વચન હૃદયમાં ટકે નહિ તે કૂટયા ઘણ જેવા શ્રોતા જાણવા.

જેમ મેંદો તેને પાલન કરનારને જ માથું મારે તેમ જે શ્રોતા અનેક દૃષ્ટાંત, યુક્તિ, શિખામણ અને શાસ્ત્ર-રહસ્ય સમજપૂર્વક સંભળાવનાર મહા ઉપકારી એવા વક્તાનો જ દ્રેષી થાય, અરે તેનો જ ઘાત તથા ખુરું વિચારે તેવા શ્રોતા મેંદો સમાન જાણવા.

જેમ ઘોડો ઘાસ-દાણા દેવાવાળા રક્ષકને જ મારે, કરડે, બચ્ચાં ભરવા જાય તેમ જે શ્રોતા જેની પાસેથી ઉપરેશ સાંભળે તેનાથી જ દ્રેષ કરવા લાગી જાય, તેના અવગુણ અવર્ણવાદ બોલવા લાગે તેવા શ્રોતા ઘોડા સમાન જાણવા.

જેમ ચાળણી મુદ્દમ આટાને તો ખહાર કાઢી નાખે કે જે પ્રયોજનરૂપ છે અને અપ્રયોજનરૂપ બૂઝું-કાંકરા વગેરે સંગ્રહ કરી રાખે તેમ જે શ્રોતા ઉપરેશદાતા વક્તાના કોઈ ગુણને ગ્રહણ ન કરતાં માત્ર તેના અવગુણને જ ગ્રહણ કરે, શાસ્ત્રમાં દાન વા ચૈત્યાસય-પ્રભાવનાદિ કરવાની વાત આવે તો આ મુખ્ય એમ સમજે કે-આ ઉપરેશ મારા ઉપર દેવાય છે, હું ધનવાન છું તેથી આગતરી રીતે મને ધન અર્જવાનું કહે છે, પણ મારી પાસે ધન ક્યાં છે તે નપ સંબંધી વ્યાખ્યાન ચાલતું દોષ તો આ એમ માને કે-હું મરીરે પુષ્ટ છું તેથી આ મને જ કહે છે કે નપ કરો, પણ મારાથી નપ ક્યાં થઈ શકે એમ છે? દાન પૂરું અને શીલ-સંવેદનાદિના ઉપરેશ ચાલતો દોષ હોય અથવા વિભ્રમચિત રાખી સાંભળે નહિ, સલામાં કોઈ કોઈની નિંદા

પ્રકાશ, પરંતુ સ્વાભાવિક જ તેના કિરણો ફેલાય છે જેથી માર્ગનું પ્રકાશન થાય છે. તે જ પ્રમાણે શ્રી વીતરાગ કેવળી ભગવાનને એવી ઇચ્છા નથી કે અમે મોક્ષમાર્ગને પ્રગટ કરીએ, પરંતુ સ્વાભાવિકપણે જ અઘાતિકર્મના ઉદયથી તેમના શરીરરૂપ પુદ્ગલો દિવ્યધ્વનિરૂપ પરિણમે છે, જેનાથી મોક્ષમાર્ગનું સહજ પ્રકાશન થાય છે. વળી શ્રી ગણધર દેવોને એવો વિચાર આવ્યો કે જ્યારે કેવળીભગવાનરૂપ સૂર્યનું અસ્તપાણું થશે ત્યારે હવે મોક્ષમાર્ગને કેવી રીતે પામશે? અને મોક્ષમાર્ગ પામ્યા વિના જગત હવે દુઃખને જ સહશે, એવી કરુણાબુદ્ધિવડે અંગપ્રકીર્ણાદિક અન્ય જેવા મહાન દીપકોનો ઉદ્યોત કર્યો. વળી જેમ દીપકને દીપક નેડવાથી દીપકોની પરમ્પરા પ્રવર્તે છે, તેમ એ અન્યો ઉપરથી આચાર્યાદિકોથી અન્ય

લાગે તો તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે, સભામાં ગુણ-દોષની સામાન્ય પ્રકારે વાત ચાલતી હોય તો આ મૂર્ખ એમ સમજે કે આ બધું મારા ઉપર કહે છે. આવા શ્રોતા સભામાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવીને પણ કેવળ પાપબંધ જ કરે છે. વક્તાથી જ દોષભાવ કે દ્વેષભાવ આણે છે પણ વક્તાનો ગુણ તો જરા પણ મહણ કરતા નથી. આવા શ્રોતા ચાણણી સમાન બાણવા.

જેમ પવનથી ભરેલી મસક ઉપરથી દેખાય જલ ભરી પણ અંદર તો જરા પણ પાણી નથી, તેમ જે શ્રોતા અંતરંગ ધર્મ ઇચ્છાથી રહિત છે, કોષાદિ કપાયપૂર્ણ છે, શુદ્ધ ધર્મના નિંદક છે, ધર્માત્મા તથા વક્તાના પણ નિંદક છે, શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મક તત્ત્વ-ગોલત ચર્ચા જેને ગમતી જ નથી ઉલટા તેના પણ દ્વેષી રહ્યા કરે છે. અને બાહ્ય વેપધારી કુદેવ-કુચુરના પ્રશંસક છે આવા શ્રોતા મસક સમાન બાણવા.

જેમ સર્પને સુંદર દૂધપાન કરાવવા છતાં તેનું અંતે મહા દુઃખદાયી વિષ જ થાય છે. તેમ જેને અમૃત સમાન જિનવચન સંભળાવવા છતાં તે સાંભળીને પણ જે કેવળ પાપબંધ જ કરે છે, તેઓ માત્ર વક્તાનું બૂઝું જ ચિંતવ્યા કરે છે. આવા ધર્મદ્વેષી શ્રોતા સર્પ સમાન બાણવા.

જેમ પાંડો સુંદર જળાશયમાં પાણી પીવા જાય ત્યાં પાણી તો થોડું પીવે પણ અંદર ડોહ-પેટાબદિ દરી તે જળાશયની અંદર પડી તેને ડહોળી નાખી બધા જળને ખરાબ કરી મૂકે. જાણે કોઈને પેવા યોગ્ય પણ રાખે નહિ અને પોતાનું તથા પરનું અંગ મલિન કરી નાખે; તેમ સમાજના માર મનુષ્યોમ સર્વથી સુંદર તત્ત્વચર્ચા ચાલતી હોય, મદામગલકારી જિનવાણીનું કથન થાય ત્યારે તેઓ ત્યાં કોઈ કોઈ, મંદજ્ઞાની-કપાયો મનુષ્ય કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે-કોઈ એવી છલ ભરી વાત મેલે. કે કે જેવી આમમતા કથનનો વિરોધ થાય, અન્ય સર્વ શ્રોતાઓનાં ચિત્ત ઉદ્દોગમય બને અને આવા શ્રોતા પાંડો સમાન બાણવા.

જે પ્રેમ જે પેવાનું સમાન, કુદેસા સમાન, મેંદા સમાન, પોડા સમાન, ચાણણી સમાન, મેંદા સમાન તેને સમાન અને પાંડો સમાન આદિ પ્રકારના શ્રોતાઓ મહા અયુષ્મ બાણવા.

અન્યો-રચાયા. વળી તેનાથી કોઈએ અન્ય અન્યો રચ્યા. એ પ્રમાણે અન્યોથી અન્ય થતાં અન્યોની પરમ્પરા પ્રવર્તે છે. તેમ હું પણ પૂર્વ અન્ય ઉપરથી આ અન્ય બનાવું છું. વળી જેમ સૂર્ય વા સર્વ દીપકો માગ'ને એક જ રૂપે પ્રકાશે છે, તથા દિવ્યધ્વનિ વા સર્વ અન્યો માગ'ને એક જ રૂપે પ્રકાશે છે, તેમ આ અન્ય પણ મોક્ષમાગ'ને પ્રકાશે છે. વળી નેત્રરહિત વા નેત્રવિકાર સહિત પુરુષને પ્રકાશ હોવા છતાં પણ માગ' સૂઝતો નથી, તેથી કાંઈ દીપકનો માગ'પ્રકાશકપણુનો અભાવ થયો નથી, તેમ પ્રગટ કરવા છતાં પણ જે મનુષ્ય જ્ઞાનરહિત વા મિથ્યાત્વાદિ વિકાર સહિત છે તેને મોક્ષમાગ' સૂઝતો નથી, તેથી કાંઈ અન્યનો મોક્ષમાગ'-પ્રકાશકપણુનો અભાવ થયો નથી. એ પ્રમાણે આ અન્યનું 'મોક્ષમાગ'પ્રકાશક' એ નામ સાર્થક બાણુવું.

હવે ૭ પ્રકારના મિત્ર શ્રોતાઓનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ

જેમ કોઈ ધર્મઉદ્યોતકારી ધર્મોપદેશ થતો હોય ત્યાં પોતાનાથી તો બને નહિ, પરંતુ ઉપદેશ-દાતાનો જ ધાત વિચારે. આવા શ્રોતા બિલાડા સમાન બાણુવા.

જેમ બગલો ઉપરથી ઉત્તરવળ દેખાય પણ અંતરંગમાં મલિન પરિણામી રહ્યા કરે છે. તેમ કોઈ જીવ બહારથી તો વિનય સહિત નિર્મળ વચન બોલે, શરીર ઉપર સજ્જતાદિ લગાવી તનને મલિન દેખાડે, જાણે કે મને શરીરાદિ ઉપર રાગ જ નથી, ધર્મો જેવો દેખાય, સુંદર સાધુવેશ ધારણ કરે પણ અંતરમાં મદાકપાથી, દૂષી, રૌદ્ર પરિણામી હોય, તે પોતાના દિલમાં ધર્મનો ધાત કરવો વિચારે પણ ધર્મસેવન ન કરે. આવા શ્રોતા બગલા સમાન બાણુવા.

જેમ પોપટને બોલાવીએ તેમ બોલે, શિખવાડીએ તેમ શીખે, પણ તેનો ભાવ સમજે નહિ, તેમ દેટલાક શ્રોતા જિનપ્રવચનનો સ્વાધ્યાય તો કરે, સાંભળે, શીખે પણ તેનો પરમાર્થરૂપ ભાવ ન સમજે. આવા શ્રોતા પોપટરૂપ બાણુવા.

જેમ માટી પાણીના નિમિત્તથી નરમ થઈ જાય તથા અગ્નિના નિમિત્તથી જેમ લાખ નરમ બની જાય પણ નિમિત્ત દૂર થતાં તરત પાટી સખન-કહણ બની જાય તેમ સત્સંગના નિમિત્તમાં તો જે ધર્મભાવ સહિત ધર્મ જાય, કામળ-દયાવાન થાય, વન-સંયમ ધારવો વિચારે, ધર્મભાષા જીવોથી રનેદ કરવો કરે તથા તેમની સેવા-ચાકરી કરવા કરે, પરંતુ સત્સંગ કે શાસ્ત્રનું નિમિત્ત દૂર થતાં ધર્મરહિત દૂર પરિણામી બની જાય આવા શ્રોતા માટી સમાન બાણુવા.

જેમ શંસ આપ્યા સરીરમાં હરેક જગ્યાએ ચટકા ભરી હોયને દુઃખના કારણજન થાય છે, તેમ સલામાં શાસ્ત્રવાચન-ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યાં અન્ય ધર્મમાં જીવોથી દુષ્કર્મો કરી તેમને સમાવડે પણ તારતાર અપરાધ બોલે, અવિનય કરે તથા સલાને તેમ વક્તાને બેદ ઉપદ્રવે. આવા શ્રોતા શંસ સમાન બાણુવા.

પ્રશ્ન:—મોક્ષમાર્ગના પ્રકાશક પૂર્વ અન્થો તો હતા જ, તમે નવીન અન્થ શા માટે બનાવો છો?

ઉત્તર:—જેમ મોટા દીપકોનો ઉદ્યોત ઘણા તેલાદિકના સાધન વડે રહે છે, પણ જેને ઘણા તેલાદિકની શક્તિ ન હોય તેને નાનો દીપક સળગાવી આપીએ તો તે તેનું સાધન રાખી તેના ઉદ્યોતથી પોતાનું કાર્ય કરી શકે, તેમ મહાન અન્થોનો પ્રકાશ તો ઘણા જ્ઞાનાદિ સાધન વડે રહે, છે પણ જેને ઘણા જ્ઞાનાદિકની શક્તિ ન હોય તેને લઘુ અન્થ બનાવી આપીએ તો તે તેનું સાધન રાખી તેના પ્રકાશથી પોતાનું કાર્ય કરી શકે. માટે આ મુગમ લઘુ અન્થ બનાવીએ છીએ. વળી કપાયપૂર્વક પોતાનું માન વધારવા, લોભ સાધવા, યશ વધારવા કે પોતાની પદ્ધતિ સાચવવા હું આ અન્થ બનાવતો નથી, પણ જેને વ્યાકરણ-ન્યાયાદિક, નય-

જેમ જળોને દૂધથી ભરેલા આંચળને લગાડવામાં આવે તોપણ તે પોતાના જાતિસ્વભાવને કાર્ધી દૂધને અદર્શ ન કરતાં માત્ર રૂધિર જ અદર્શ કરે છે તેમ કાર્ધી શ્રોતા એવા હોય છે કે-તેમને ગમે તેટલો રૂડો, કામળ અને સમ્યગ ધર્મોપદેશ કરો પરંતુ એ દુર્બુદ્ધિ માત્ર અવશ્યજ જ અદર્શ કરે. તેને એવી શ્રદ્ધા છે કે-અમે આવો ઉપદેશ તો ઘણાંય સાંભળ્યો, કાર્ધી અમારું શું બહુ કરી શકે એમ છે, અમારા ભાગ્યમાં હશે તે થશે. આવા પરિણામવાળા શ્રોતા જળો સમાન જાણવા.

એ પ્રમાણે બિલામ સમાન, બગલા સમાન, પોપટ સમાન, માટી સમાન, હંસ સમાન અને જળો સમાન મળી ૭ પ્રકારના મિશ્ર શ્રોતાઓ છે. તેમાં માટી અને પોપટ સમાન શ્રોતા અધમ જાણતા તથા તે સિવાય ઉપરના આઠ મળી ચારે પ્રકારના અધમ શ્રોતા જાણવા.

તમે ગાય, બકરી અને હંસ સમાન ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ શ્રોતાઓ કહે છે.

જેમ ગાય ઘાસ ખાઈને પણ મુંદર દૂધ આપે છે તેમ કાર્ધીને અલ્પ ઉપદેશ આપવા છતાં તેને ખુદ ખુદ સચિપૂર્વક અંગીકાર કરી પોતાનું બહુ કરે તથા એ ઉપદેશથી અને રૂડા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, અટો! આને ભાગ્ય! એમ સમજી તે ઉપદેશની તથા ઉપદેશદાતાની વારંવાર પ્રશંસા કરે, ઉપદેશદાતાનો ખુદ ખુદ ઉપકાર માને, પોતાને પણ તે ઉપદેશસાચથી ધન્યરૂપ સમજે આવા શ્રોતા શામ સમાન જાણવા.

જેમ બકરી નીચી નમી પોતાનો ચારો ચરે જાય, કાર્ધી દૂધલાવ ન કરે, જળાશયમાં પાણી હોય ત્યાં જીવંતુનર નમી થીંચ્યા પાણી પીએ પણ જળને બગાડે નહિ, તેમ જ શ્રોતા સમાન સચિપૂર્વક જેને કાર્ધી આવી વાન કરતો હોય તો તે નરૂ લશ પણ ન આપે, પ્રુણકારક કરતો પ્રદળ કરે અને જોત તો કમળો જ કામ રાખે. આવા શ્રોતા બકરી સમાન જાણવા.

જેમ હમને દૂધનાં પાણી બેચાળા આપે તોપણ તે પાણી ન પીતાં માત્ર દૂધને જ અંગીકાર કરે છે, કામળ નથી. આ જ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેનો સ્પર્શ થતાં જ પાણી

પ્રમાણાદિકતું' વા વિશેષ અર્થોતું જ્ઞાન નથી તેનાથી મહાન ગ્રન્થોનો તો અભ્યાસ થાને શકે નહિ તથા કોઈ નાના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ બને છતાં તેનો યથાર્થ અર્થ લાસે નહિ એવાં અમુક સમયમાં મંદ બુદ્ધિમાન જીવો ઘણા જોવામાં આવે છે, તેમનું લક્ષ્ય થવા અર્થે ધર્મબુદ્ધિ-પૂર્વક આ ભાષામય ગ્રન્થ બનાવું છું.

વળી જેમ કોઈ મહાન દરિદ્રીને અવલોકન માત્ર ચિંતામણિની પ્રાપ્તિ થાય છતાં તે ન અવલોકે તથા જેમ કોઈ કોઢીઆને અમૃતપાન કરાવવા છતાં પણ તે ન કરે તેમ સંસારપીડિત જીવને મુગમ મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશનું નિમિત્ત બને છતાં તે અભ્યાસ ન કરે તો તેના

અને દૂષના અંશો જુદા જુદા યષ્ઠ જાય છે, તેમ શુદ્ધ દષ્ટિનો ધારક બેદવિજ્ઞાની આત્મા નાના પ્રકારનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાની બુદ્ધિથી નિર્ધાર કરે, પરમ પુરુષોનાં વાક્યોની સાથે પોતે કરેલા નિર્ણયને સરખાવે અને તેથી જે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક અર્થ નિર્ણય થાય તેને અંગીકાર કરે તથા અન્ય સર્વને છોડે. આવા શ્રોતા હંસ સમાન જાણવા.

હવે નેત્ર સમાન, દર્પણ સમાન, ત્રાજવાની દાંડી સમાન અને કસોટી સમાન ચાર પ્રકારના મહા ઉત્તમ શ્રોતાઓનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

જેમ નેત્ર ભલા-બૂરાને નિર્ણયરૂપ જોઈ શકે છે તેમ ભલા-બૂરા ઉપદેશને નિર્ણયરૂપ જાણી બૂરાને છોડી ભલા ઉપદેશનું દૃઢ શ્રદ્ધાન જેઓ કરે છે તેમને નેત્ર સમાન શ્રોતા જાણવા.

જેમ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોઈ તે ઉપર લાગેલી રજ, મળ વગેરે ધોઈ મુખને સાફ કરવામાં આવે છે તેમ સમ્યક્ ઉપદેશ સાંભળી પોતાના ચૈતન્યસ્વભાવમાં લાગેલી કર્મરજને દૂર કરી આત્મપ્રદેશો નિર્મળ કરવાનો જે ઉપાય કરે છે તે દર્પણ સમાન શ્રોતા જાણવા.

જેમ ત્રાજવાની દાંડી વડે ઓછું-વધતું તરત જણાઈ આવે છે, વા તે દાંડી ઓછા-વધતાનું જેમ તોલન કરે છે, તેમ સદૃશ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ઉપદેશને પોતાની બુદ્ધિ વડે સમ્યક્ પ્રકારે પૂર્વ મહાપુરુષોની આગ્નાયાનુસાર તોલન કરે છે. વળી જે ઉપદેશ પોતાને અનુપયોગી જાગે તેને તો છોડે છે તથા અધિક દુર્ણદાતા ઉપયોગી ઉપદેશને અંગીકાર કરે છે. આવા શ્રોતા ત્રાજવાની દાંડી સમાન જાણવા.

જેમ કસોટી ઉપર ધસી ભલા-બૂરા સુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તેમ આ શ્રોતાઓ પોતાની સમ્યક્બુદ્ધિરૂપ કસોટી ઉપર, પ્રાપ્ત થયેલા ઉપદેશને ચકાવે અને તેમાં દિતકારી-અદિતકારી ઉપદેશને સમ્યક્ પ્રકારે જાણી અદિતકારીને છોડી દિતકારીને અદલ્ય કરે તે શ્રોતા કસોટી સમાન જાણવા.

વળી સૂત્રપા, શ્રવણ, અદલ્ય, ધારણ, મનન, હિદ (પ્રશ્ન), અપોહ (ઉત્તર) અને તત્ત્વ-નિર્ણય—એ આઠ શુભો સદિત જેનું અંતઃકરણ હોય તેવા શ્રોતા જ મોક્ષાભિલાષી જાણવા.

એ પ્રમાણે પ્રસંગાનુસાર જુદા જુદા પ્રકારના શ્રોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું.

(સંપ્રાહત-અનુવાદ.)

અભાગ્યનો મહિમા કોણ કરી શકે? તેનું તો હોનહાર જ વિચારી પોતાને સમતા આવે. કહ્યું છે કે:—

સાહીળે ગુરુજાગે જે જ સુળંતીઠ ધમ્મવચણાઈ ।
જે ધિદ્દુદ્ધચિતા અહ સુહહા ભવમયવિહુણા ॥

અર્થ:—સ્વાધીન ઉપદેશદાતા ગુરુનો યોગ મળવા છતાં પણ જે જીવ ધર્મવાક્યોને નથી સાંભળતો તે ધીઠ અને દુષ્ટચિત્ત છે. અથવા જે સંસારભયથી શ્રી તીર્થંકરાદિક ડર્યાં તે સંસારભયથી જે રહિત છે તે મોટો સુભટ છે. વળી પ્રવચનસારમાં ન્યાં “મોક્ષમાર્ગ અધિકાર” કહ્યો ત્યાં પણ પ્રથમ આગમજ્ઞાન જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહ્યું છે, માટે આ જીવનું તો મુખ્ય કર્તવ્ય આગમજ્ઞાન છે. એ થતાં તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન થાય છે; તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં સંયમભાવ થાય છે અને તે આગમથી આત્મજ્ઞાનની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે, જેથી સહજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મના અનેક અંગો છે તેમાં પણ એક ધ્યાન વિના આનાથી ઊંચું અન્ય કોઈ ધર્મનું અંગ નથી એમ જાણી હરકોઈ પ્રકારે આગમનો અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. વળી આ અન્ધનું વાંચવું, સાંભળવું અને વિચારવું ઘણું સુગમ છે, કોઈ વ્યાકરણાદિક સાધનની પણ જરૂર પડતી નથી, માટે તેના અભ્યાસમાં અવશ્ય પ્રવર્તો. એથી તમારું કલ્યાણ થશે.

એ પ્રમાણે શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક ગ્રંથમાં પીઠબંધ પ્રરૂપક
પ્રથમ અધિકાર સમાપ્ત

અધિકાર બીજો

સંસારઅવસ્થા નિરૂપણ

કર્મબંધન રોગનું નિદાન

મિથ્યાભાવ અભાવથી, જે પ્રગટે નિજભાવ,
તે જયવંત રહે સદા, એહી જ મોક્ષ ઉપાય.

હવે આ ગ્રન્થમાં મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરીએ છીએ. ત્યાં બંધનથી છૂટકું તેનું નામ મોક્ષ છે. આ આત્માને કર્મબંધન (અનાદિકાળથી) છે, તે બંધન વડે હુંબી ધઈ રહ્યો છે. હુંબ હર કરવાનો જ નિરંતર ઉપાય પણ રહે છે, પરંતુ ખરે ઉપાય પામ્યા વિના તે હુંબ હર થતું નથી તથા સહું પણ જતું નથી અને તેથી જ આ છવ વ્યાકુલ ધઈ રહ્યો છે. એ પ્રમાણે છવને સમસ્ત હુંબનું મૂળ કારણ કર્મબંધન છે, તેના અભાવરૂપ મોક્ષ છે અને એ જ પરમ હિત છે. વળી સાચો ઉપાય કરવો એ જ કર્તવ્ય છે માટે તેનો જ અહીં તેને ઉપદેશ આપીએ છીએ. હવે જેમ વૈદ્ય રોગ સહિત મનુષ્યને પ્રથમ તો રોગનું નિદાન બતાવે કે-આ પ્રમાણે આ રોગ થયો છે. તથા એ રોગના નિમિત્તથી તેને જે જે અવસ્થા ધતી હોય તે બતાવે જેથી તેને નિશ્ચય થાય કે મને એવો જ રોગ છે. વળી એ રોગને હર કરવાનો ઉપાય અનેક પ્રકારે બતાવે અને એ ઉપાયની તેને પ્રતીતિ અણાવે એટલું તો વૈદ્યનું કામ છે તથા જો તે રોગી તેનું સાધન કરે તો રોગથી મુક્ત ધઈ પોતાના સ્વભાવરૂપ પ્રવર્તે; એ રોગીનું કર્તવ્ય છે. એ જ પ્રમાણે અહીં કર્મબંધનનું છવને પ્રથમ તો કર્મબંધનનું નિદાન દર્શાવીએ છીએ કે-આ પ્રમાણે કર્મબંધન થયું છે. વળી એ કર્મબંધનના નિમિત્તથી તેને જે જે અવસ્થા થાય છે તે દર્શાવીએ છીએ કે જે વડે છવને નિશ્ચય થાય કે મને એ જ પ્રમાણે કર્મબંધન છે. તથા એ કર્મબંધનથી હર થવાનો ઉપાય અનેક પ્રકારે બતાવીએ છીએ અને તે ઉપાયની તેને પ્રતીતિ અણાવીએ છીએ; એટલે તો સાચો ઉપદેશ છે. હવે આ છવ તેનું સાધન કરે તો કર્મબંધનથી મુક્ત ધઈ પોતાના સ્વભાવરૂપ પ્રવર્તે એ છવનું કર્તવ્ય છે. તેથી અહીં પ્રથમ જ તેને કર્મબંધનનું નિદાન બતાવીએ છીએ.

કર્મનો સંબંધ અનાદિકાળથી છે

કર્મબંધન હોવાથી તાના પ્રકારના સૌપ્રાધિકાવામાં છવને પરિવ્રજાવાનું તોય પણ એકરૂપતા રહેલી નથી. માટે કર્મબંધન સહિત અવસ્થાનું નામ સંસારઅવસ્થા છે.

સંસારઅવસ્થામાં અનન્તાનન્ત જીવદ્રવ્ય છે. તેઓ અનાદિથી જ કર્મબંધન સહિત છે. પણ એમ નથી કે જીવ પહેલાં ન્યારા હતા, તથા કર્મ ન્યારાં હતાં અને પાછળથી તેમનો સંયોગ થયો. તો કેવી રીતે છે? જેમ મેરુગિરિ આદિ અકૃત્રિમ સ્કંધોમાં અનન્તા પુદ્ગલપરમાણુઓ અનાદિકાળથી એકબંધાનરૂપ છે, તેમાંથી કેઈ પરમાણુ જુદા પડે તો કેઈ નવા મળે છે, એ પ્રમાણે મળવું-વિખરાવું થયા કરે છે. તેમ સંસારમાં એક જીવદ્રવ્ય તથા અનન્તા કર્મરૂપ પુદ્ગલપરમાણુ એ બંને અનાદિકાળથી એકબંધાનરૂપ છે. તેમાંથી કેઈ કર્મપરમાણુ જુદા પડે છે તથા કેઈ નવા મળે છે. એ પ્રમાણે મળવું-વિખરાવું થયા કરે છે.

પ્રશ્ન:—પુદ્ગલપરમાણુ તો રાગાદિકના નિમિત્તથી કર્મરૂપ થાય છે, તો અનાદિ કર્મરૂપ કેવી રીતે છે?

કર્મોના અનાદિપણની સિદ્ધિ

ઉત્તર:—નિમિત્ત તો નવીન કાર્ય હોય તેમાં જ સંભવે, અનાદિ અવસ્થામાં નિમિત્તનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. જેમ નવીન પુદ્ગલપરમાણુઓનું બંધન તો સ્નિગ્ધ-રુક્ષ ગુણના અંશો પડે જ થાય છે તથા મેરુગિરિ વગેરે સ્કંધોમાં અનાદિ પુદ્ગલપરમાણુઓનું બંધન છે. ત્યાં નિમિત્તનું શું પ્રયોજન છે? તેમ નવીન પરમાણુઓનું કર્મરૂપ થવું તો રાગાદિકવડે જ થાય છે તથા અનાદિ પુદ્ગલપરમાણુઓની કર્મરૂપ જ અવસ્થા છે, ત્યાં નિમિત્તનું શું પ્રયોજન? વળી જો અનાદિ વિષે પણ નિમિત્ત માનીએ તો અનાદિપણું રહે નહિ, માટે કર્મોના બંધન અનાદિ માનવો. શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની તત્ત્વપ્રતીપિકાવૃત્તિની વ્યાખ્યામાં સામાન્ય ત્રેયાધિકાર છે, ત્યાં કહ્યું છે કે—“રાગાદિકનું કારણ તો દ્રવ્યકર્મ છે તથા દ્રવ્યકર્મનું કારણ રાગાદિક છે.” ત્યારે ત્યાં તર્ક કર્યો છે કે—એ પ્રમાણે તો ઇતરેતરાશ્રય હોય લાગે છે અર્થાત્ તે તેના આશ્રયે અને તે તેના આશ્રયે એમ થયું, કયાંય થંભાવ રહ્યો નહિ. ત્યારે ત્યાં એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે:—

“વર્તમાનીતરેતરાશ્રયદોષઃ ન હિ । અનાદિપ્રસિદ્ધદ્રવ્યકર્માભિસંવદ્ધસ્યાત્મનઃ પ્રાક્તન-
દ્રવ્યકર્મેણન્તય દેતુર્યેનોવાદાનાન્ ”
—પ્રવચનસાર, અં ૨ ગા ૨૬ (સળંગ-૧૨૧)

અર્થ:—જે પ્રમાણે ઇતરેતરાશ્રય હોય નથી, કારણ અનાદિનો સ્વયંસિદ્ધ દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ છે તેને ત્યાં કારણપણાવડે કારણ કર્યો છે. એ પ્રમાણે આગમમાં કહ્યું છે. વળી કુત્રિપણી પણ એમ જ માનવે છે. જે કર્મનિમિત્ત વિના જીવને પહેલાં રાગાદિક કાદીએ તો રાગાદિક જીવનાં કારણ સ્વભાવ થઈ જાય. કારણ પરનિમિત્ત વિના હોય તેનું જ નામ સ્વભાવ છે. માટે કર્મોના બંધન અનાદિ જ માનવો.

પ્રશ્ન:—જે વ્યવસ્થામાં દ્રવ્ય છે તો અનાદિથી તેના સંબંધ કેમ સંભવે?

ઉત્તર:—જેમ મૂળથી જ જળ અને દૂધનો, સુવર્ણ અને કિટ્ટીકનો, તુષ અને કણનો તથા તેલ અને તંલનો અનાદિ સંબંધ જોવામાં આવે છે, તેનો નવીન મેળાપ થયો નથી. તેમ જીવ અને કર્મનો સંબંધ પણ અનાદિથી જ જાણવો; પરંતુ તેનો નવીન મેળાપ થયો નથી. વળી તમે કહ્યું કે—“તે કેમ સંભવે?” પણ અનાદિથી જેમ કોઈ જુદાં દ્રવ્યો છે તેમ કોઈ મળી રહેલાં દ્રવ્યો પણ છે; એટલે એવા સંભવમાં કોઈ વિરોધ તો ભાસતો નથી.

પ્રશ્ન:—સમ્યન્ધ વા સંયોગ કહેવો તો ત્યારે જ સંભવે કે જ્યારે પહેલાં જુદાં હોય, અને પછી મળ્યાં હોય, પણ અહીં અનાદિકાળથી મળેલાં જીવ અને કર્મનો સમ્યન્ધ કેમ કહ્યો?

ઉત્તર:—અનાદિથી તો મળેલાં હતાં, પણ પાછળથી જુદાં થયાં ત્યારે બાક્યું કે—જુદાં હતાં તો જુદાં થયાં. માટે પહેલાં પણ જુદાં જ હતાં. એ પ્રમાણે અનુમાન વડે વા કેવળજ્ઞાનવડે તે પ્રત્યક્ષ લિન્ન ભાસે છે; એ વડે તેઓનું બંધાન હોવા છતાં પણ લિન્નપણું જણાય છે. એ લિન્નતાની અપેક્ષાએ તેઓનો સમ્યન્ધ વા સંયોગ કહ્યો છે. કારણ નવા મળો વા મળેલા જ હો, પરંતુ લિન્ન દ્રવ્યોના મેળાપમાં એમ જ કહેવું સંભવે છે. એ પ્રમાણે જીવ અને કર્મનો અનાદિ સમ્યન્ધ છે.

જીવ અને કર્મોની ભિન્નતા

હવે જીવદ્રવ્ય તો દેખવા-જાણવારૂપ ચૈતન્યશુભ્રનું ધારક છે; ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી અમૂર્તિક છે, તથા સંકેચ-વિસ્તારશક્તિસહિત અસંખ્યાતપ્રદેશી એક દ્રવ્ય છે. તથા કર્મ ચૈતનાશુભ્રરહિત જરૂર, મૂર્તિક અને અનન્ત પુદ્ગલપરમાણુઓનો પુંજ છે; માટે તે એક દ્રવ્ય નથી. એ પ્રમાણે એ જીવ અને કર્મનો અનાદિ સમ્યન્ધ છે તોપણ જીવનો કોઈ પ્રદેશ કર્મરૂપ થતો નથી, તથા કર્મનો કોઈ પરમાણુ જીવરૂપ થતો નથી પણ પોતપોતાના લક્ષણને ધરી બન્ને જુદાં જુદાં જ રહે છે. જેમ સુવર્ણ અને રૂપાનો એક સ્પર્શ હોવા છતાં પીતાદિ શુભ્રોને ધરી સુવર્ણ જુદું જ રહે છે તથા ઝવેનાદિ શુભ્રોને ધરી રૂપું જુદું જ રહે છે તેમ એ બન્ને જુદાં જાણવાં.

પ્રશ્ન:—મૂર્તિક મૂર્તિકનું તો બંધાન થવું બને, પણ અમૂર્તિક અને મૂર્તિકનું બંધાન કેમ બને?

અમૂર્તિક આત્માથી મૂર્તિક કર્મોનો બંધ કેવી રીતે થાય છે

ઉત્તર:—જેમ વ્યક્ત-ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી એવા મૂકન પુદ્ગલો તથા વ્યક્ત-ઇન્દ્રિયગમ્ય એવા સ્પૃગ પુદ્ગલોનું બંધાન હોવું માનીએ છીએ તેમ ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી એવા

અમૂર્તિક આત્મા તથા ઈન્દ્રિયગમ્ય હોવા યોગ્ય મૂર્તિક કર્મો—એ બંનેનું પણ બંધાન છે એમ માનવું. વળી એ બંધાનમાં કોઈ કોઈને કર્તા તો છે નહિ, જ્યાં સુધી બંધાન રહે ત્યાંસુધી એ બંનેનો સાથ રહે, પણ છૂટાં પડે નહિ; તથા પરસ્પર કાર્ય—કારણપણું તેઓને બન્યું રહે એટલું જ અહીં બંધાન જાણવું. હવે મૂર્તિક-અમૂર્તિકનું એ પ્રમાણે બંધાન થવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે જેમ એક જીવને અનાદિ કર્મસમ્બન્ધ કહ્યો તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા અનંત જીવોને પણ સમજવો.

ધાતિ-અધાતિ કર્મ અને તેનાં કાર્ય

હવે તે કર્મ જ્ઞાનાવરણાદિ ભેદો વડે આઠ પ્રકારનાં છે. ત્યાં ચાર ધાતિકર્મોના નિમિત્તથી તો જીવના સ્વભાવનો ધાત થાય છે. તેમાં જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણવડે જીવના જ્ઞાન-દર્શન-સ્વભાવની વ્યક્તતા થતી નથી, પણ એ કર્મોના ક્ષયોપશમ અનુસાર કિંચિત્ જ્ઞાન-દર્શનની વ્યક્તતા રહે છે. મોહનીયવડે જીવના સ્વભાવ નહિ એવા મિથ્યાશ્રદ્ધાન વા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિક ક્રયાયોની વ્યક્તતા થાય છે. તથા અંતરાયવડે જીવનો સ્વભાવ દીક્ષા લેવાના સામર્થ્યરૂપ જે વીર્ય-તેની વ્યક્તતા થતી નથી, પણ તેના ક્ષયોપશમ અનુસાર કિંચિત્ શક્તિ રહે છે. એ પ્રમાણે ધાતિકર્મોના નિમિત્તથી જીવના સ્વભાવનો અનાદિથી જ ધાત થયો છે. પણ એમ ન સમજવું કે પહેલાં તો સ્વભાવરૂપ શુદ્ધઆત્મા હતો, પરંતુ પાપજર્મી કર્મનિમિત્તથી સ્વભાવધાતવડે અશુદ્ધ થયો.

પ્રશ્ન:—ધાત નામ તો અભાવનું છે. હવે જેનો પહેલાં સદ્ભાવ હોય તેનો અભાવ કહેવા બને, પરંતુ અહીં સ્વભાવનો તો સદ્ભાવ છે જ નહિ તો પછી ધાત કોનો કર્યો?

ઉત્તર:—જીવમાં અનાદિથી જ એવી શક્તિ હોય છે કે જો કર્મનું નિમિત્ત ન હોય તો કેવળજ્ઞાનાદિ પોતાના સ્વભાવરૂપ પ્રવર્તે, પરંતુ અનાદિથી જ કર્મનો સમ્બન્ધ હોય છે. તેથી જ શક્તિનું વ્યક્તપણું ન થયું. એટલે શક્તિ અપેક્ષા સ્વભાવ છે તેનો, વ્યક્ત ન થવા દેવાની અપેક્ષાને, ધાત કર્યો એમ કહીએ છીએ.

પરંતુ ચાર અધાતિકર્મોના નિમિત્તથી આત્માને બાહ્ય સામગ્રીનો સમ્બન્ધ બને છે. આ ચાર અધાતિકર્મો તો શરીરમાં વ. શરીરથી બાહ્ય નાના પ્રકારનાં સુખ-દુઃખના કારણરૂપ પર-દર્શનોના નિમિત્ત સ્વભાવ છે. આયુર્કર્મવડે પોતાની સ્થિતિ સુધી પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનો નિમિત્ત હોવા પ્રકારે નથી. નામકર્મવડે જાતિ, જાતિ અને શરીરાદિક નીપજે છે, તથા આયુર્કર્મવડે કેટલા નિમિત્ત કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે અધાતિકર્મો વડે બાહ્ય સામગ્રી સાથે જોડાઈને જે વડે જે કુળ કેવળના માથે મળતાં જીવ સુખી-દુઃખી થાય છે. વળી નામકર્મના સમ્બન્ધથી જીવનો અમૂર્ત-અવિદ્યનાવ પોતાના સ્વ-અર્થને કરી શકતા નથી. એટલે જ શરીરને વડે તે આત્મા જે પડખો મૂકે છે. વળી જ્યાંસુધી કર્મોનો ઉદય

રહે. ત્યાંસુધી બાહ્ય સામગ્રી પણ તેમ જ બની રહે છે પણ અન્યથા થઈ શકતી નથી. એ પ્રમાણે અઘાતિકર્મોનું નિમિત્ત બાણવું.

પ્રશ્ન:—કર્મ તો જડ છે, જરાય બળવાન નથી, તો એ વડે જીવના સ્વભાવનો ધાત થવો વા બાહ્ય સામગ્રીનું મળવું કેમ સંભવે ?

નિર્ણય જડકર્મો દ્વારા જીવના સ્વભાવનો ધાત
તથા બાહ્યસામગ્રીનું મળવું

ઉત્તર:—જો કર્મ પોતે કર્તા થઈ ઉદ્યમથી જીવના સ્વભાવનો ધાત કરે, બાહ્ય સામગ્રી મેળવી આપે ત્યારે તો કર્મમાં ચૈતન્યપણું પણ જોઈએ તથા બળવાનપણું જોઈએ, પણ એમ તો નથી. સહજ જ નિમિત્તનૈમિત્તિક સમ્બન્ધ છે. જ્યારે તે કર્મનો ઉદ્યક્રાળ હોય ત્યારે આત્મા પોતે જ સ્વભાવરૂપ પરિણમન કરતો નથી—વિભાવરૂપ પરિણમન કરે છે તથા જે અન્ય દ્રવ્યો છે તે તે જ પ્રમાણે સમ્બન્ધરૂપ થઈ પરિણમે છે. જેમ કોઈ પુરુષના માથા ઉપર મોહનધૂળ પડી છે તેથી તે પુરુષ પાગલ બની ગયો, હવે, ત્યાં એ મોહનધૂળને તો જ્ઞાન પણ નથી તેમ તેમાં બળવાનપણું પણ નથી, છતાં પાગલપણું એ મોહનધૂળ વડે જ થતું. જેવામાં આવે છે. મોહનધૂળનું તો માત્ર નિમિત્તપણું જ છે, પણ તે પુરુષ પોતે જ પાગલ થઈ પરિણમે છે, એવો જ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ બની રહ્યો છે. વળી જેમ સૂર્યોદયકાલે ચક્રવા-ચક્રવીનો સંયોગ થાય છે ત્યાં કોઈએ દ્વેષબુદ્ધિથી વા બળપૂર્વક રાત્રિ વિષે તેમને જુદાં ક્યાં નથી તેમ કોઈએ કરુણાબુદ્ધિપૂર્વક દિવસ વિષે લાવીને મેળવ્યાં નથી પણ સૂર્યોદયનું નિમિત્ત પાત્રીને પોતે જ મળે છે, તથા સૂર્યાસ્તનું નિમિત્ત પાત્રીને પોતે જ છૂટાં પડે છે. એવો જ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ બની રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે કર્મનો પણ નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ બાણવો. એ પ્રમાણે કર્મના ઉદ્ય વડે જીવની અવસ્થા થાય છે. હવે નવીન બંધ કેવી રીતે થાય છે તે કહીએ છીએ.

નવીન બંધ કેવી રીતે થાય છે

જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ છે તે મેઘપટલથી જેટલો પ્રકાશ વ્યક્ત નથી તેટલો તો તે કાળમાં તેનો અભાવ છે, તથા એ મેઘપટલના મંદપણથી જેટલો પ્રકાશ પ્રગટ છે તે એ સૂર્યના સ્વભાવનો અંશ છે. પણ મેઘપટલનિર્મિત નથી. તેમ જીવનો જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય સ્વભાવ છે, તે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-અંતરાવરણ નિમિત્તથી જેટલો પ્રગટ નથી તેટલો તો તે કાળમાં અભાવ છે તથા એ કર્મોના દર્શોપશમથી જેટલો જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યસ્વભાવ પ્રગટ થતો છે તે જીવના સ્વભાવનો અંશ જ છે. કર્મોદયવચ્ચ અંશાધિકભાવ નથી. હવે એ પ્રમાણે સ્વભાવના અંશનો અનાદિથી આદી કદી પણ અભાવ થતો નથી. અને એ વડે જ જીવના

જીવત્વનો નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આ જે દેખવા-જાણવાવાળી શક્તિને ધારણ કરનાર વસ્તુ છે તે જ આત્મા છે, વળી એ સ્વભાવ વડે નવીન કર્મોત્પાદક બંધ થતો નથી, કારણ કે નિજ સ્વભાવ જ બંધનું કારણ થાય તો બંધથી છૂટવું કેમ થાય? વળી એ કર્મના ઉદયથી જેટલાં જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય અભાવરૂપ છે તે વડે પણ બંધ થતો નથી, કારણ કે જ્યાં પોતે જ અભાવરૂપ છે ત્યાં તે અભાવ અન્યનું કારણ કેમ થાય? માટે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના નિમિત્તથી ઊપજેલા ભાવો નવીન કર્મબંધના કારણરૂપ નથી. મોહનીયકર્મના ઉદયવડે જીવને અયથાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાત્વભાવ થાય છે. તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિક કષાયભાવ થાય છે; તે બેડે જીવના અસ્તિત્વભય છે, જીવથી ભુદા નથી, જીવ જ તેનો કર્તા છે અને જીવના પરિણમનરૂપ જ એ કાર્ય થાય છે તોપણ એનું હોયું મોહકર્મના નિમિત્તથી જ છે, પણ કર્મનિમિત્ત દૂર થતાં તેનો અભાવ જ થાય છે. માટે એ જીવનો નિજસ્વભાવ નથી પણ ઔપાધિકભાવ છે. તથા એ ભાવો વડે નવીન બંધ થાય છે માટે મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો બંધના કારણરૂપ છે.

અઘાતિકર્મના ઉદયથી બાહ્ય સામગ્રી મળી આવે છે, તેમાં શરીરાદિક તો જીવના પ્રદેશોથી એકસ્રોત્રાવગાહી થઈ એકબંધાનરૂપ જ હોય છે, તથા ધન-કુટુંબાદિક આત્માથી વિદ્યુતરૂપ છે તેથી એ બધા બંધના કારણ નથી, કારણ કે પરદ્રવ્ય કાંઈ બંધનું કારણ હોય નહિ પણ તેમાં આત્માના મમતાદિરૂપ મિથ્યાત્વાદિભાવ થાય છે, તે જ બંધના કારણરૂપ જાણવાં.

યોગ અને તેનાથી થવાવાળા પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ

વિશેષમાં એમ જાણવું કે-નામકર્મના ઉદયથી શરીર, વચન વા મન ઊપજે છે, તેની યાદના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોનું અંચલપણું થાય છે, તે વડે આત્માને પુદ્ગલવર્ગીયોઓથી અંબંધાનરૂપ હોવાની શક્તિ થાય છે, તેને યોગ કહે છે. તેના નિમિત્તથી સમયે સમયે કર્મરૂપ હોવા યોગ્ય અનંત પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. ત્યાં અલ્પ યોગ હોય તો થોડા પરમાણુઓનું તથા ઘણું યોગ હોય તો ઘણા પરમાણુનું ગ્રહણ થાય છે. એક સમયમાં ગ્રહણ થયેલા પુદ્ગલપરમાણુઓ જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ પ્રકૃતિ વા તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં સિદ્ધાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્થાયી થઈ જાય છે. અને તે વહેંચણી અનુસાર તે પરમાણુઓ તે તે પ્રકૃતિઓરૂપ યોગ જ પરિણમી જાય છે.

વિશેષ એ છે કે યોગ એ પ્રકારના છે, શુભ યોગ અને અશુભ યોગ. ત્યાં કર્મના અંતે માત્ર નિજ-સ્વભાવ-કારણી પ્રકૃતિ થતાં તો શુભયોગ હોય છે તથા અધર્મના અંગોમાં રહેલી પ્રકૃતિ કારણે અશુભયોગ હોય છે. એવે શુભયોગ હોવા અશુભયોગ હોવા, પરંતુ સમ્યક્ત્વ અને અસમ્યક્ત્વના નિમિત્તકારણોના નિરંતર બંધ થયા જ કરે છે. કોઈ પણ સમયે તેમાં પ્રકૃતિને બંધ થવા વિના રહેતો જ નથી. પરંતુ આરંભ સમજવાનું કે-

મોહનીયના હાસ્ય અને શોક યુગલમાં, રતિ અને અરતિ યુગલમાં અને ત્રણે પ્રકારના વેદમાંથી એક કાળમાં કોઈ એક એક પ્રકૃતિનો જ બંધ થાય છે.

અઘાતિ પ્રકૃતિઓમાં શુભયોગ હોય તો સાતાવેદનીય આદિ પુણ્યપ્રકૃતિઓનો, અશુભ-યોગ હોય તો અસાતાવેદનીયાદિ પાપપ્રકૃતિનો, તથા મિશ્રયોગ હોય તો કોઈ પુણ્યપ્રકૃતિઓનો તથા કોઈ પાપપ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે. એ પ્રમાણે યોગના નિમિત્તથી કર્મનું આગમન થાય છે. માટે યોગ છે તે આસ્ત્રવ છે એમ કહ્યું છે. વળી એ યોગદ્વારા ગ્રહણ થયેલાં કર્મપરમાણુઓનું નામ પ્રદેશ છે. તેઓનો બંધ થયો અને તેમાં મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિઓનો વિભાગ થયો તેથી યોગવડે પ્રદેશબંધ વા પ્રકૃતિબંધ થાય છે એમ સમજવું.

વળી મોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ-ક્રોધાદિરૂપ ભાવ થાય છે તે સર્વનું સામાન્યપણે “કષાય” એ નામ છે. તેનાથી કર્મપ્રકૃતિઓની સ્થિતિ બંધાય છે. ત્યાં જેટલી સ્થિતિ બાંધી હોય તેમાં અબાધાકાળ^૧ છોડી તે પછી ન્યાંસુધી બંધસ્થિતિ પૂર્ણ થાય ત્યાંસુધી સમયે સમયે તે પ્રકૃતિઓનો ઉદય આવ્યા જ કરે છે. ત્યાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચાયુ વિના બાદીની સર્વ ઘાતિ-અઘાતિ કર્મપ્રકૃતિઓનો અલ્પ કષાય હોય તો થોડો સ્થિતિબંધ તથા ઘણો કષાય હોય તો ઘણો સ્થિતિબંધ થાય છે. તથા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ એ ત્રણે આયુનો, અલ્પ કષાયથી ઘણો અને ઘણો કષાય હોય તો થોડો સ્થિતિબંધ થાય છે.

વળી એ કષાય વડે જ તે કર્મપ્રકૃતિઓમાં અનુભાગશક્તિના (ફલદાન-શક્તિના) ભેદો થાય છે. ત્યાં જેવો અનુભાગબંધ થાય તેવો જ ઉદયકાળમાં એ પ્રકૃતિઓનું ઘણું વા થોડું ફળ નીપજે છે. ત્યાં ઘાતિકર્મની સર્વ પ્રકૃતિઓમાં વા અઘાતિકર્મની પાપપ્રકૃતિઓમાં

૧. આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓના ઉત્કૃષ્ટ-જન્ય સ્થિતિબંધ અને અબાધાકાળનું કોષ્ટક:—
મૂળ પ્રકૃતિઓ ઉં સ્થિતિબંધ જીં સ્થિતિબંધ ઉં અબાધાકાળ જીં અબાધાકાળ

૧ જ્ઞાનાવરણ	૩૦	કોનોકોસાગર	૧ અંતર્મૂર્ત	૩ હજાર વર્ષ	આયુકર્મ સિવાય સાતે કર્મોની
૨ દર્શનાવરણ	૩૦	“	૧ “	૩ “	જન્ય અબાધા પોત પોતાની
૩ વેદનીય	૩૦	“	૧૨ મૂર્ત	૩ “	જન્યસ્થિતિથી સંખ્યાનગુણી
૪ મોહનીય	૭૦	“	૧ અંતર્મૂર્ત	૭ હજાર વર્ષ	અલ્પ હોય છે. તથા-આયુ-
૫ આયુ	૩૩	સાગર	૧ “	પૂર્વકોટીવર્ષત્રિભાગ	કર્મની જન્ય અબાધા આવ-
૬ નામ	૨૦	કોનોકોસાગર	૮ મૂર્ત	૨ હજાર વર્ષ	લીના અસંખ્યાનમાસાગ્રપ્રમાણ
૭ શોષ	૨૦	“	૮ “	“	તથા કોઈ આચાર્યના મતે એક
૮ અંતરાય	૩૦	“	૧ અંતર્મૂર્ત	૩ હજાર વર્ષ	અંતર્મૂર્ત પણ હોય છે.

અલ્પકપાય હોય તો અલ્પ અનુભાગ બન્યાય છે. અને ઘણો કપાય હોય તો તેમાં ઘણો અનુભાગ બન્યાય છે. તથા (અઘાતિકર્મોની) પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં અલ્પ કપાય હોય તો ઘણો અનુભાગ અને ઘણો કપાય હોય તો થોડો અનુભાગ બન્યાય છે. એ પ્રમાણે કપાયો વડે કર્મપ્રકૃતિઓના સ્થિતિ-અનુભાગના ભેદો પડે છે, તેથી કપાયો વડે સ્થિતિબદ્ધ અને અનુભાગબદ્ધ થાય છે એમ જાણવું.

આહીં જેમ ઘણી મદિરા હોય છતાં તેમાં થોડા કાળ સુધી થોડી ઉન્મત્તતા ઉપજવવાની શક્તિ હોય તો તે મદિરા હીનપણુને જ પ્રાપ્ત છે. તથા થોડી પણ મદિરા હોય છતાં તેમાં ઘણા કાળ સુધી ઘણી ઉન્મત્તતા ઉપજવવાની શક્તિ હોય તો તે મદિરા અધિકપણુને પ્રાપ્ત છે, તેમ કર્મપ્રકૃતિઓના ઘણા પરમાણુ હોય છતાં તેમાં થોડા કાળ સુધી થોડું ફળ દેવાની શક્તિ હોય તો તે કર્મપ્રકૃતિ હીનપણુને પ્રાપ્ત છે તથા કર્મપ્રકૃતિઓના થોડા પરમાણુઓ હોય છતાં તેમાં ઘણા કાળ સુધી ઘણું ફળ દેવાની શક્તિ હોય તો તે કર્મપ્રકૃતિ અધિકપણુને પ્રાપ્ત છે. માટે થોગવડે ઘયેલો પ્રકૃતિબન્ધ-પ્રદેશબન્ધ બળવાન નથી, પરંતુ કપાયો વડે કરેલો સ્થિતિબન્ધ-અનુભાગબન્ધ જ બળવાન છે. એટલા માટે સુખ્યપણે કપાય જ બન્ધનું કારણ જાણવું. જેઓને બન્ધ ન કરવો હોય તેઓ કપાય ન કરે.

જ્ઞાનહીન જડપરમાણુનું યથાથોગ્ય પ્રકૃતિરૂપ પરિણમન

પ્રશ્ન:—પુરુષોત્તમ પરમાત્મા તો જડ છે તેમને કંઈ જ્ઞાન નથી તો તેઓ કયાયોગ્ય પ્રવૃત્તિનું કઈ કેવી રીતે પરિણામ છે?

ઉત્તર: - જેમ જાણ લાગનાં સુખદાર વડે ઝંડણ કરેલો ભોજનરૂપ પુદ્ગલરૂપિત માંસ, શક અને રૂધિરાદિ ધાતુરૂપ પરિણમે છે, એ ભોજનના પરમાણુઓમાં યથાયોગ્ય કોઈ ધાતુરૂપ થોડા વા કોઈ ધાતુરૂપ ઘણા પરમાણુઓ હોય છે, તેમાં પણ કોઈ પરમાણુઓના નાનકડા ધાતુ કણ સુધી તથા કોઈના થોડા કણ સુધી રહે છે. વળી એ પરમાણુઓમાં કોઈ નાના પાત્રાના કણ નીપજવવાની ઘણી શક્તિ ધરાવે છે અને કોઈ ઝંડપ શક્તિ ધરાવે છે. હવે એમ કલ્પનાં કોઈ ભોજનરૂપ પુદ્ગલરૂપિતને તો જ્ઞાન નથી કે “હું આમ પરિણમું” ત્યાં સુધી પણ કોઈ પરિણમવાનો નથી, પરંતુ એવા જ નિમિત્તાનનિમિત્તકલાવ જાની રહે છે એ વડે એ જ પ્રસંગે પરિણમન થાય છે. તેમ કાપાય થતાં યોગદાર વડે ઝંડણ કરેલાં પરમાણુરૂપ પુદ્ગલરૂપિત જ્ઞાનવરણાદિ પ્રદુનિરૂપ પરિણમે છે. એ કર્મપરમાણુઓમાંથી રહેલા કોઈ પ્રદુનિરૂપ થોડા વા કોઈ પ્રદુનિરૂપ ઘણા પરમાણુઓ હોય છે, તેમાં પણ નાનકડા ધાતુ કણ કણ રહે છે તથા કોઈના થોડા કણ રહે છે, એ પરમાણુઓમાં કોઈ નાના પાત્રાના કણ નીપજવવાની ઘણી શક્તિ ધારે છે ત્યારે કોઈ થોડી શક્તિ ધારે છે એમ કલ્પનાં કોઈ ભોજનરૂપ પુદ્ગલરૂપિતને તો જ્ઞાન નથી કે “હું આમ પરિણમું”

તથા ત્યાં અન્ય કોઈ પરિણુમાવનારો પણ નથી, પરંતુ એવો જ કેવલ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક-ભાવ જાની રહ્યો છે જે વડે એ જ પ્રકારે પરિણુમન થાય છે. લોકમાં પણ એવાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ ઘણાં જાની રહ્યાં છે : જેમ મંત્રના નિમિત્તથી જલાદિકમાં રોગ ફર કરવાની શક્તિ હોય છે તથા કાંકરી વગેરેમાં અર્પાદિકને રોકવાની શક્તિ હોય છે, તેમ જીવભાવના નિમિત્તવડે પુદ્ગલપરમાણુઓમાં જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ શક્તિ થાય છે. અહીં વિચારવડે પોતાના ઉદ્ધમપૂર્વક કાર્ય કરે તો ત્યાં જ્ઞાનની જરૂર જારી, પણ તથારૂપ નિમિત્ત જનતાં સ્વયં તેવું પરિણુમન થાય ત્યાં જ્ઞાનનું કોઈ પ્રયોજન નથી. એ પ્રમાણે નવીન બંધ ધવાનું વિધાન બાણવું.

કર્મોની બંધ, ઉદય, સત્તારૂપ અવસ્થાનું પરિવર્તન

હવે જે પરમાણુ કર્મરૂપ પરિણુમ્યા છે તેનો ન્યાસુધી ઉદયકાલ ન આવે ત્યાંસુધી તે જીવના પ્રદેશોથી એકસેત્રાવગાહરૂપ બંધાન રહે છે. ત્યાં જીવભાવના નિમિત્તથી કોઈ પ્રકૃતિઓની અવસ્થાનું પલટાવું પણ થઈ જાય છે. કોઈ અન્ય પ્રકૃતિઓના પરમાણુ હતા તે સંક્રમણરૂપ થઈ અન્ય પ્રકૃતિના પરમાણુ થઈ જાય છે. વળી કોઈ પ્રકૃતિઓનો સ્થિતિ વા અનુભાગ ઘણો હતો તેનું અપકર્ષણ થઈ થોડો થઈ જાય છે તથા કોઈ પ્રકૃતિઓનો સ્થિતિ વા અનુભાગ થોડો હતો તેનું ઉત્કર્ષણ થઈ ઘણો થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ બાંધેલા પરમાણુઓની અવસ્થા પણ જીવભાવનું નિમિત્ત પામીને પલટાય છે. નિમિત્ત ન અને તો ન પલટાય, જેમની તેમ રહે. એવી રીતે સત્તારૂપ કર્મો રહે છે.

વળી ત્યારે તે કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉદયકાળ આવે ત્યારે તે પ્રકૃતિઓના અનુભાગ અનુસાર સ્વયં કાર્ય જાની જાય છે. પણ કર્મ તેના કાર્યને નિપજાવતું નથી. એનો ઉદયકાળ આવતાં તે કાર્ય સ્વયં જાની જાય છે. એટલે જ અહીં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ લાગુ પડે.

મળી જે સમયમાં રૂળ નીપજાયું તેના અનંતર સમયમાં એ કર્મરૂપ પુદ્ગલોની અનુભાગ શક્તિનો અભાવ થવાથી કર્મપણાનો પણ અભાવ થાય છે, તે પુદ્ગલો અન્ય પૂર્વાચરૂપ પરિણુમી જાય છે. એનું જ નામ નવિષાકનિર્ગમ છે. એ પ્રમાણે સમય સમય ઉદય થઈ કર્મો જારી જાય છે. કર્મપણું નાશ પામતાં તે પરમાણુ તે જ સ્તંભમાં રહેલા વા જુદા થઈ જાયો, એનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી.

વિશેષમાં અહીં એટલું લાગુ પડે—સંસારી જીવને સમય સમયે અનંત પરમાણુ બંધાય છે. ત્યાં એક સમયમાં બાંધેલા પરમાણુઓ અજાણતાં છેડી પોતાની સ્થિતિના જોટલા સમય હોય તે નર્વમાં ફરતી ઉદય આવે છે. વળી ઘણા સમયમાં બાંધેલા પરમાણુ કે તે જોટલા સમયમાં હાલ આવવા થાય છે તે બધા એકતા મદ ઉદય આવે છે. તે સર્વ પરમાણુઓનો અનુભાગ મળતાં જોટલો અનુભાગ થાય તેટલું રૂળ તે કાળમાં નીપજે છે.

દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ

એટલું વિશેષ બાણુનું કે તીવ્ર-મંદ બંધ હોવાથી વા સંક્રમણાદિ થવાથી વા એક કાળમાં બાંધ્યાં અનેક કાળમાં અને અનેક કાળમાં બાંધ્યાં એક કાળમાં ઉદય આવવાથી. કેટલું કાળમાં તીવ્ર ઉદય આવતાં તીવ્ર કપાય થાય છે જેથી તીવ્ર નવીન બંધ થાય છે; તથા કેટલું કાળમાં મંદ ઉદય આવતાં મંદ કપાય થાય છે જેથી નવીન બંધ મંદ થાય છે. વળી એ તીવ્ર-મંદ કપાયેના અનુસાર પૂર્વે બાંધેલા કર્મોનું પણ સંક્રમણાદિ થાય તેા થાય. એ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી માંડી ધારા પ્રવાહરૂપ દ્રવ્યકર્મ વા ભાવકર્મની પ્રવૃત્તિ બતાવેલી.

નોઠમનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રવૃત્તિ

પણી નામકર્મના ઉત્પત્તિ શરીર થાય છે તે દ્રવ્યકર્મવત કિંગિત સુખ-દુઃખનું કારણ છે. આને શરીરના નોકર્મ કહીએ છીએ. આવી 'નો' શબ્દ ઇપત (અલ્પતા) વાચક ના હોય તો શરીરનો પુરુષગતપરમાયુષ્માનો પિંડ છે તથા દ્રવ્યકર્મદ્રવ્ય, દ્રવ્યમત્ત, શ્વાસોચ્છવાસ નામ વાતન કે શરીરના જ સ્વભાવ છે, તેથી એને પણ પુરુષગતપરમાયુના પિંડ તથાવાં. એ દ્રવ્યો, શરીરના દ્રવ્યકર્મ સંબંધમણિત જીવને, એકેત્રાવગાદરૂપ અંધાન થાય છે. જે શરીરના સ્વભાવ દર્શી નથી જોઈ શકી આકુળી રિતિ લેાય તેટલા કાળ સુધી શરીરનો સંબંધ નો નો સંબંધ નથી થાય. એટલે કે શરીરના સંબંધ જુદે છે અર્થાત્ શરીર નો, એક સંબંધ એક સંબંધ નથી થાય. આથી તેના અનન્ય સમયમાં વાળીયા, ત્રીયા, ચાયા વગેરે સંબંધ કારણના નિમિત્તો નામના શરીર થાય છે ત્યાં પણ તે પાતાની આયુરિતિ નો નો સંબંધ નથી સમજાવે છે. કરી જ્યારે મરણ થાય છે ત્યારે તેનાથી પણ

સંબંધ છૂટી જાય છે. એ પ્રમાણે પૂર્વ શરીરનું છોડવું, અને નવીન શરીરનું ગ્રહણ કરવું અનુક્રમે થયા જ કરે છે. વળી તે આત્મા બેઠે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે તોપણ સંકોચ-વિસ્તાર શક્તિવડે શરીરપ્રમાણ જ રહે છે. વિશેષ એટલું કે—સમુદ્ઘાત થતાં શરીરથી બહાર પણ આત્માના પ્રદેશો ફેલાય છે તથા અંતરાલ સમયમાં પૂર્વ શરીર છોડ્યું હતું તેના પ્રમાણરૂપ રહે છે. વળી એ શરીરનાં અંગભૂત દ્રવ્યધન્દ્રિય અને મન તેની સહાયથી જીવને બાળપણની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા શરીરની અવસ્થા અનુસાર મોહના ઉદયથી જીવ સુખી-દુઃખી થાય છે. કેઈ વેળા તો જીવની ઇચ્છાનુસાર શરીર પ્રવર્તે છે તથા કેઈ વેળા શરીરની અવસ્થાનુસાર જીવ પ્રવર્તે છે, તથા કેઈ વેળા અન્યથા ઇચ્છારૂપ પ્રવર્તે છે અને પુદ્ગલ અન્યથા અવસ્થારૂપ પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે નોકર્મની પ્રવૃત્તિ બાજુથી.

નિત્યનિગોદ અને ઇતરનિગોદ

હવે અનાદિકાળથી માંડી પ્રથમ તો આ જીવને નિત્યનિગોદરૂપ શરીરનો સંબંધ હોય છે. ત્યાં નિત્યનિગોદશરીરને ધરી આયુ પૂર્ણ થતાં મરી ફરી નિત્યનિગોદશરીરને ધારે છે. વળી પાછો એ આયુ પૂર્ણ કરીને નિત્યનિગોદશરીરને જ ધારે છે. એ પ્રમાણે અનન્તાનન્ત પ્રમાણ સહિત જીવરાશિ છે, તે અનાદિ કાળથી ત્યાં જ જન્મ-મરણ કર્યા કરે છે. વળી ત્યાંથી છ મહિના અને આઠ સમયમાં છસો આઠ જીવ નીકળે છે. તેઓ નીકળીને અન્ય પર્યાયો ધારણ કરે છે. તેઓ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન અને પ્રત્યેક વનસ્પતિરૂપ એકેન્દ્રિય પર્યાયોમાં વા એકેન્દ્રિય, તેકેન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિયરૂપ પર્યાયોમાં વા નરક, નિર્ધામ, મનુષ્ય અને દેવરૂપ પંચેન્દ્રિય પર્યાયોમાં જન્મણ કરે છે. ત્યાં કેટલાક કાળ સુધી જન્મણ ફરી ફરી પાછા નિગોદપર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે, તેને ઇતરનિગોદ કહે છે. ત્યાં કેટલોક કાળ રહી ત્યાંથી નીકળી અન્ય પર્યાયોમાં જન્મણ કરે છે. હવે એ પરિજન્મણ કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ પૃથ્વી આદિ સ્થાવર જીવોમાં આસંખ્યાત કલ્પમાત્ર છે. એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી ત્રણ જીવોમાં કંઈક અધિક તે હ્રસ્વ સાગર છે અને ઇતરનિગોદમાં ચારીપુદ્ગલપરાવર્તન માત્ર છે. એ પણ અનન્ત કાળ છે. વળી ઇતરનિગોદથી નીકળી કેઈ જીવ સ્થાવર પર્યાય પાત્રી ફરી પાછો નિગોદમાં વદ્ય-વેદ્ય એકેન્દ્રિય પર્યાયોમાં ઉત્કૃષ્ટ પરિજન્મણકાળ આસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્તનમાત્ર છે અને અન્ય કાળ સર્વના એક અંતર્મુદ્ધત છે. એ પ્રમાણે જીવને ઘાતું ના એકેન્દ્રિય પર્યાયોનું જ ધારણ થાય છે. ત્યાંથી નીકળી અન્ય પર્યાય પારંગો એ કાલ્પાર્હાયન્યાયવત છે. એ પ્રમાણે આ જીવને અનાદિ કાળથી જ કર્મબંધનરૂપ રોગ રહેલો છે.

કર્મબંધનરૂપ રોગના નિમિત્તથી થતી જીવના અવસ્થાઓ

હવે એ કર્મબંધનરૂપ રોગના નિમિત્તથી જીવની કેવી કેવી અવસ્થાઓ થઈ શકે તે ચર્ચા કરીને જઈએ. પ્રથમ તો આ જીવનો સ્વાભાવ સૈત્ત્વ્ય છે એટલે સર્વ દ્રવ્યોના સામાન્ય-

વિશેષ સ્વરૂપને પ્રકાશવાવાળો છે. જેવું એમનું સ્વરૂપ હોય તેવું પોતાને પ્રતિભાસે છે એનું જ નામ ચૈતન્ય છે. ત્યાં સામાન્ય સ્વરૂપપ્રતિભાસનનું નામ દર્શન છે તથા વિશેષ સ્વરૂપ-પ્રતિભાસનનું નામ જ્ઞાન છે. હવે એવા સ્વભાવવડે ત્રિકાલવર્તી સર્વગુણપર્યાયસહિત સર્વ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ યુગપત્ સહાય વિના દેખી-ઝાણી શકે એવી શક્તિ આત્મામાં સદાકાળ છે.

જ્ઞાન-દર્શનાવરણકર્મોદયજન્ય અવસ્થા

પરંતુ અનાદિ જ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણનો સમ્યન્ધ છે, જેના નિમિત્તથી એ શક્તિનું વ્યક્તપણું થતું નથી, એ કર્મોના ક્ષયોપશમથી કિંચિત્ મતિજ્ઞાન વા શ્રુતજ્ઞાન વર્તે છે; તથા કોઈ વેળા અવધિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી કોઈ વેળા અચ્છન્નદર્શન હોય છે તો કોઈ વેળા ચ્છન્નદર્શન વા અવધિદર્શન પણ હોય છે. હવે એની પણ પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે હોય છે તે અહીં દર્શાવીએ છીએ.

મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનની પરાધીન પ્રવૃત્તિ

પ્રથમ તો મતિજ્ઞાન છે તે શરીરના અંગભૂત જે જીભ, નાસિકા, નેત્ર, કાન અને સ્પર્શન એ પાંચ દ્રવ્યદન્દ્રિય તથા હૃદયસ્થાનમાં આઠ પાંખડીના કૂલ્યા કમળના આકારવાળું દ્રવ્યમન—એની સહાયતાવડે જ બાળે છે. જેમ મંદદષ્ટિવાળો મનુષ્ય પોતાના નેત્રવડે જ દેખે છે, પરંતુ ચશ્મા લગાવવાથી જ દેખે પણ ચશ્મા વિના દેખી શકતો નથી. તેમ આત્માનું જ્ઞાન મંદ છે, હવે તે પોતાના જ્ઞાનવડે જ બાળે છે, પરંતુ દ્રવ્યદન્દ્રિય વા મનનો અગમ્ય થતાં જ બાળે છે, એ વિના નહિ.

વળી નેત્ર તો જેવાં ને તેવાં જ હોય, પરંતુ ચશ્માની અંદર કોઈ દોષ હોય તો દેખી શકે નહિ. થોડું દેખે વા અન્યથા દેખે. તેમ ક્ષયોપશમ તો જેવાં ને તેવાં હોય, પરંતુ દ્રવ્યદન્દ્રિય વા મનના પરમાણુ અન્યથા પરિણમ્યા હોય તો તે ઝાણી શકે નહિ, થોડું ઝાણે વા અન્યથા ઝાણે. કારણ દ્રવ્યદન્દ્રિય વા મનરૂપ પરમાણુઓના પરિણમનને તથા મતિજ્ઞાનને નિમિત્ત-નિમિત્ત સમ્યન્ધ છે. તેથી તેના પરિણમન અનુસાર જ્ઞાનનું પરિણમન થાય છે. તેનું દર્શન—જેમ મનુષ્યાદિકને બાહ્ય-વૃદ્ધ અવસ્થામાં જે દ્રવ્યદન્દ્રિય વા મન કિંચિત્ મિથ્ય તો બહુપુ. કિંચિત્ હોય છે. વળી જેમ શીતવાયુ આદિના નિમિત્તથી સ્પર્શનદિ દન્દ્રિયોના વા મનના પરમાણુ અન્યથા હોય તો બહુપુ. ન થાય, થોડું થાય વા અન્યથા થાય.

તેમ જ મનને તથા મનના પરમાણુને પણ નિમિત્ત-નિમિત્ત સમ્યન્ધ હોય છે. તેનું દર્શન—જેમ મનુષ્યાદિકને સ્વલોકાનંત પરમાણુ અવસ્થા કૂલ્યા આદિના પરમાણુ વા પાપાણાદિના

પરમાણુ આડા આવી જાય તો દેખી શકે નહિ, લાલ કાચ આડો આવે તો બધું લાલ દેખાય તથા લીલો કાચ આડો આવે તો લીલું દેખાય. એ પ્રમાણે અન્યથા જાણવું થાય છે. વળી દૂરથીન-ચરમા વગેરે આડા આવે તો ઘણું દેખાવા લાગે; તથા પ્રકાશ, જ્વાળા અને કાચ આદિના પરમાણુ આડા આવે તો પણ જેવું છે તેવું દેખાય. એ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયો તથા મનનું પણ યથાર્થબલ જાણવું. વળી મન્ત્રાદિકના પ્રયોગથી, મદિરા-પાનાદિકથી વા બૂતાદિકના નિમિત્તથી ન જાણવું, થોડું જાણવું, વા અન્યથા જાણવું અને છે. એ પ્રમાણે આ જ્ઞાન બાહ્ય દ્રવ્યને પણ આધીન છે એમ સમજવું.

વળી એ જ્ઞાનવડે જે જાણવું થાય છે તે અરુપ જાણવું થાય છે. જેમ દૂરથી કેવું જાણે, નજીકથી કેવું જાણે, તરલાલ કેવું જાણે, ઘણા વખતે કેવું જાણે, કોઈ પદાર્થ સંશયરૂપ જાણે, કોઈને અન્યથા પ્રકારે જાણે તથા કોઈને કિંચિત્માત્ર જાણે, ઇન્ધ્યાદિ પ્રકારે નિર્મળ જાણવાનું બનતું નથી, એમ એ મતિજ્ઞાન પરાધીનતાપૂર્વક ઇન્દ્રિય તથા મન ઠારા પ્રવર્તે છે. ત્યાં ઇન્દ્રિયોવડે તો જેટલા ક્ષેત્રના વિષય હોય તેટલા ક્ષેત્રમાં જે વર્તમાન સ્થલ પોતાને જાણવા યોગ્ય પુદ્ગલસ્કંધ હોય તેને જ જાણે છે. તેમાં પણ જુદી જુદી ઇન્દ્રિયોવડે જુદા જુદા કાળમાં કોઈકે સ્કંધના સ્પર્શાદિકનું જાણવું થાય છે. વળી મનવડે પોતાને જાણવા યોગ્ય

૧. પાંચે ઇન્દ્રિયોના ઉન્નત વિષયના જ્ઞાનનું તથા તેની આકૃતિનું ચંત્ર.

(ગોમતસાર, ૩૦૪કાંડ ગાથા ૧૭૦-૧૭૧)

ઇન્દ્રિયોના નામ	એકન્દ્રિય ધનુષ	દ્વિકન્દ્રિય ધનુષ	ત્રિકન્દ્રિય ધનુષ	ચતુર્વિન્દ્રિય યોજન ધનુષ	અસંનિપત્ત્યન્દ્રિય યોજન ધનુષ	સંનિ- પત્ત્યન્દ્રિય યોજન	પ્રત્યેકની આકૃતિ
સ્પર્શન	૪૦૦	૮૦૦	૧૬૦૦	૦.૩૨૦૦	૦	૬૪૦૦	અનંક પ્રકારની
રસના	૦	૬૪	૧૨૮	૦	૨૫૬	૦	પુરુષા જેવી
ગ્રાણી	૦	૦	૧૦૦	૦	૨૦૦	૦	કદંબના ફૂલ જેવી
ગંધ	૦	૦	૦	૨૫૫૨	૦.૫૮૦૮	૦	મસૂરીના ફાળા
શ્રોત્ર	૦	૦	૦	૦	૦	૮૦૦૦	૧૨ જયંતી નાસી

નોટઃ—સ્પર્શોપાનો અકરની આબરૂર પિરપિમાં આવેલા સૂર્યના વિમાનને ૪૩૨૬૩૬૬ થોડન દરથી વેર્મી રાંધે છે. તેથી સ્પર્શ ઇન્દ્રિયમાં ઉન્નત વિષય તેટલો છે. કિપર પ્રમાણે ઇન્દ્રિય-વિષયોનું જ્ઞાન અર્થકેન દોવાથી તે ગદાપરાધીન છે કિપર પ્રમાણે જ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની વિષય જાણવાની સંનિપત્તિ પ્રકારના ઉન્નતપણે રહે છે. જન્ન જે આગના તેને જાણવાનું જે સ્પિદ તે ઇન્દ્રિય છે. સ્પર્શના ઇન્દ્રિય જે કદંબ નીપતેલી-રાંધેલો તે પાંચે છે. કિપરના વર્તેલા સ્પર્શક-જાણવાની આગમાં ગમે તેટલો જન્ન રહે તેવું તેવું સ્પર્શક ઇન્દ્રિયના તે જાણી શકતો નથી. તેથી જ ઇન્દ્રિયવચ્ચ જ્ઞાન પરાધીન અને કૃત્રિમ છે

—જુલુવાડા.

કિંચિત્તમાત્ર ત્રિકાલ સંબંધી દૂર વા સમીપક્ષેત્રવર્તી રૂપી-અરૂપી દ્રવ્ય વા પર્યાયને અત્યંત સ્પષ્ટ બાણે છે. તે પણ ઇન્દ્રિયોવડે જેનું જ્ઞાન થયું હોય વા અનુમાનાદિક જેનું કયું હોય તેને જ બાણી શકે. કદાચિત્ પોતાની કલ્પનાવડે અસતને બાણે. જેમ સ્વપ્નમાં વા બ્રહ્મતિમાં પણ જે કદાચિત્ કયાંય પણ ન હોય એવા આકારાદિક ચિંતવે છે વા જેવા નથી તેવા માને છે—એ પ્રમાણે મનવડે બાણવું થાય છે. એ ઇન્દ્રિયો તથા મનદ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ મતિજ્ઞાન છે. ત્યાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિરૂપ એકેન્દ્રિયોને સ્પર્શનું જ જ્ઞાન છે. ઇંચળ, શંખ આદિ બેઇન્દ્રિય હોવાને સ્પર્શ અને રસનું જ્ઞાન છે. કીડી, મકોડા આદિ તેઇન્દ્રિય હોવાને સ્પર્શ, રસ અને ગંધનું જ્ઞાન છે. ભમરો, માખી અને પતંગાદિક ત્રૈરિન્દ્રિય હોવાને સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણનું જ્ઞાન છે. તથા મચ્છ, ગાય, કપૂતર આદિ તિર્યંચ તથા મનુષ્ય, દેવ, નારકી આદિ પંચેન્દ્રિય હોવાને સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દનું જ્ઞાન છે. વળી તિર્યંચોમાં કોઈ સંસ્રી છે તથા કોઈ અસંસ્રી છે. તેમાં સંસ્રીઓને તો મનજનિત જ્ઞાન હોય છે પણ અસંસ્રીઓને નહિ. તથા મનુષ્ય, દેવ અને નારકી જીવો સંસ્રી જ છે તે સર્વને મનજનિત જ્ઞાન હોય છે. એ પ્રમાણે મતિ-જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બાણવી.

શ્રુતજ્ઞાનની પરાધીન પ્રવૃત્તિ

વળી મતિજ્ઞાનવડે જે અર્થને બહુયો હોય તેના સંબંધથી અન્ય અર્થને જે વડે બાણીએ તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એ શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—અક્ષરાત્મક તથા અનક્ષરાત્મક. ત્યાં જેમ “ઘટ” એ બે અક્ષર સાંબળ્યા વા કીકા તે તો મતિજ્ઞાન થયું. હવે તેના સંબંધથી ઘટ-પદાર્થનું બાણવું થયું તે શ્રુતજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ બાણવું. એ તો અક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે. વળી જેમ સ્પર્શ વડે ઠંડનું બાણવું થયું તે તો મતિજ્ઞાન છે અને તેના સંબંધથી “આ ઠિનકારી નથી, તેથી શાસ્ત્રા જવું” ઇત્યાદિરૂપ જ્ઞાન થયું તે અનક્ષરાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે અન્ય પણ સમજવું. હવે એકેન્દ્રિયાદિક અસંસ્રી જીવોને તો અનક્ષરાત્મક જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તથા સંસ્રી પંચેન્દ્રિય હોવાને બાંને જ્ઞાન હોય છે. એ શ્રુતજ્ઞાન છે તે અનેક પ્રકારથી પરાધીન એવા મતિજ્ઞાનને પણ આધીન છે, વા અન્ય અનેક કારણોને આધીન છે તેથી અપારાધીન બાણવું.

તેથી પરાધીન સર્વદા અનુસાર ક્ષેત્ર-કાળના પ્રમાણપૂર્વક રૂપી પદાર્થોને જે વડે અક્ષરો, અક્ષરોમાં સ્થાને તે અવધિજ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન દેવા અને નારકીઓમાં તો સર્વને એક જ જ્ઞાન છે. પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચ તથા મનુષ્યોમાં પણ કોઈ કોઈને હોય છે અને અન્યને નહિ. એવા જ્ઞાનને એક જ જ્ઞાન હોવું જ નથી. હવે આ જ્ઞાન પણ શરીરાદિક પદાર્થોને ના હોય તે અવધિજ્ઞાન નહિ. એ જ્ઞાન છે દેશાવધિ. પરમાવધિ અને સર્વાવધિ. એ જ્ઞાન છે જ્ઞાન એક. જે સર્વદાપૂર્વક કિંચિત્તમાત્રરૂપી પદાર્થને બાણવાવાળું દેશાવધિ.

જ્ઞાન છે, તે કોઈક હવેને હોય છે, તથા પરમાવધિ, સર્વાવધિ અને મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગમાં જ પ્રગટે છે. કેવલજ્ઞાન મોક્ષસ્વરૂપ છે, તેથી આ અનાદિ સંસાર-અવસ્થામાં તેનો સદ્ભાવ જ નથી. એ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ

વળી ઇન્દ્રિય વા મનના સ્પર્શાદિક વિષયોનો સંબંધ થતાં પ્રથમ કાળમાં, મતિજ્ઞાન પહેલાં જે સત્તામાત્ર અવલોકનરૂપ પ્રતિભાસ થાય છે તેનું નામ ચક્ષુદર્શન વા અચક્ષુ-દર્શન છે. ત્યાં નેત્રઇન્દ્રિયવડે જે દર્શન થાય તેનું નામ ચક્ષુદર્શન છે, તે ચૌદેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિય હવેને જ હોય છે, તથા સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને શ્રાવ—એ ચાર ઇન્દ્રિય તથા મન દ્વારા જે દર્શન થાય તેનું નામ અચક્ષુદર્શન છે. તે યથાયોગ્ય એકેન્દ્રિયાદિ હવેને હોય છે. વળી અવધિને વિષયોનો સંબંધ થતાં અવધિજ્ઞાન પહેલાં જે સત્તામાત્ર અવલોકનરૂપ પ્રતિભાસ થાય છે તેનું નામ અવધિદર્શન છે. જેને અવધિજ્ઞાન હોય તેને જ આ અવધિદર્શન હોય છે. ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિદર્શન છે તે મતિજ્ઞાન-અવધિ-જ્ઞાનવત્ પરાધીન બાણુવાં તથા કેવલદર્શન મોક્ષસ્વરૂપ છે તેનો અહીં સદ્ભાવ જ નથી. એ પ્રમાણે દર્શનનો સદ્ભાવ હોય છે.

જ્ઞાન-દર્શનોપયોગાદિની પ્રવૃત્તિ

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાન-દર્શનનો સદ્ભાવ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમ અનુસાર હોય છે. ત્યારે ક્ષયોપશમ થોડો હોય ત્યારે જ્ઞાન-દર્શનની શક્તિ પણ થોડી હોય છે. તથા ત્યારે ઘણો હોય ત્યારે ઘણી હોય છે. વળી ક્ષયોપશમથી શક્તિ તો એવી બની રહે પણ પરિણમન દ્વારા એક હવેને એક કાળમાં કોઈ એક જ વિષયનું દેખવું વા બતાવવું થાય છે, એ પરિણમનનું નામ જ ઉપયોગ છે. હવે એક હવેને એક કાળમાં કાં તો જ્ઞાનોપયોગ હોય છે વા દર્શનોપયોગ હોય છે. વળી એક ઉપયોગની પણ એક જ ભેદ-રૂપ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેમ મતિજ્ઞાન હોય ત્યારે અન્ય જ્ઞાન ન હોય. વળી એક ભેદમાં પણ કોઈ એક વિષયમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેમ સ્પર્શને બાણુનો હોય તે વેળા રસાદિકને ન બાણુ. વળી એક વિષયમાં પણ તેના કોઈ એક સંગમાં જ પ્રવૃત્તિ હોય છે. જેમ ઉપજુ સ્પર્શને બાણુનો હોય તે વેળા રૂઝાદિકને ન જ બાણુ. એ પ્રમાણે એક હવેને એક

૧. મુતાર્શન અને મનઃપર્યાયદર્શન હોવા નથી તેનો મુતજ્ઞાન મતિરૂપક શબ્દ છે (તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ૩૦ ૬ સૂત્ર ૨૨). તથા મનઃપર્યાય જ્ઞાન મતિજ્ઞાનના બેરૂપ કંઈક મતિજ્ઞાનરૂપક શબ્દ છે (વ્યસંચય ૩૧૦ ૪૩ ની સંજ્ઞા હોય). મતિજ્ઞાન દર્શનોપયોગરૂપક શબ્દ છે તેથી મુતદર્શન અને મનઃપર્યાયદર્શન—એવા બે ભેદ દર્શનોપયોગમાં દોષ હો નહિ.

કાળમાં કોઈ એક જોય વા દૃશ્યમાં જ્ઞાન વા દર્શનનું પરિણમન હોય છે. એમ જ જોવામાં આવે છે.—જ્યારે સાંભળવામાં ઉપયોગ લાગ્યો હોય ત્યારે નેત્રની સ્ત્રીપ રહેતો પદાર્થ પણ દેખાતો નથી. એ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રવૃત્તિ પણ જોવામાં આવે છે.

વળી એ પરિણમનમાં શીઘ્રતા ઘણી છે તેથી કોઈ વેળા એવું માની લે છે કે—અનેક વિષયોનું યુગપત્ જાણવું—દેખવું પણ થાય છે, પણ તે યુગપત્ પણ થતું નથી, ક્રમપૂર્વક જ થાય છે. સંસ્કારબળથી તેનું સાધન રહે છે. જેમ કાગડાના નેત્રમાં બે ગોલક છે પણ પૂતળી એક છે. એ એટલી બધી શીઘ્ર ફરે છે કે જે વડે તે બંને ગોલકનું સાધન ફરે છે. તે જ પ્રમાણે આ જીવને દ્વાર તો અનેક છે અને ઉપયોગ એક છે, પણ એ એટલો બધો શીઘ્ર ફરે છે જે વડે સર્વ દારોનું સાધન રહે છે.

પ્રશ્ન:—જો એક કાળમાં એક જ વિષયનું જાણવું—દેખવું થાય છે તો ક્ષયોપશમ પણ એટલો જ થયો કહો, ઘણો શા માટે કહો છો? વળી તમે કહો છો કે ક્ષયોપશમથી શક્તિ હોય છે, પણ શક્તિ તો આત્મામાં કેવળજ્ઞાન-દર્શનની હોય છે.

ઉત્તર:—જેમ કોઈ પુરુષને ઘણા ગામોમાં ગમન કરવાની શક્તિ તો છે, પણ તેને કોઈએ રોક્યો અને કહ્યું કે—આ પાંચ ગામોમાં જ જાઓ અને તે પણ એક દિવસમાં કોઈ એક જ ગામમાં જાઓ. હવે તે પુરુષમાં દ્રવ્ય અપેક્ષાએ ઘણા ગામોમાં જવાની શક્તિ તો છે, અન્ય કાળમાં તેનું સામર્થ્ય થશે, પણ તે વર્તમાન સામર્થ્યરૂપ નથી. વર્તમાનમાં તો પાંચ ગામોથી અધિક ગામોમાં તે ગમન કરી શકતો નથી. વળી પાંચ ગામોમાં જવાની સામર્થ્યરૂપ શક્તિ વર્તમાનમાં પર્યાય અપેક્ષાએ છે. તેથી તે તેટલામાં જ ગમન કરી શકે છે. અને ગમન કરવાની વ્યક્તતા એક દિવસમાં એક ગામની જ હોય છે. તેમ આ જીવમાં સર્વને દેખવા-જાણવાની શક્તિ તો છે, પણ તેને ક્રમોએ રોક્યો, અને ક્ષયોપશમ એટલો જ થયો કે—સ્વપ્નાદિક વિષયોને જાણો વા દેખો, પરંતુ એક કાળમાં કોઈ એકને જ જાણો વા દેખો. હવે દ્રવ્ય અપેક્ષાએ એ જીવમાં સર્વને દેખવા-જાણવાની શક્તિ તો છે પણ તે અન્ય કાળમાં સામર્થ્યરૂપ થશે. વર્તમાનમાં સામર્થ્યરૂપ નથી, તેથી તે જોવાને જોગ્ય વિષયથી અધિક વિષયોને દેખી-જાણી શકતો નથી. વળી પોતાના ચોગ્ય નિરૂપણ દેખવા-જાણવાની પર્યાય અપેક્ષા વર્તમાન સામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે તેથી તેને દેખી-જાણી શકે છે. પરંતુ વ્યક્તતા એક કાળમાં કોઈ એકને જ દેખવા-જાણવાની હોય છે.

પ્રશ્ન:—જો તે સામર્થ્ય, પરંતુ ક્ષયોપશમ તો હોય છતાં બાહ્ય દંડિયાદિકને અન્યથા નિર્મિત કરતું કે નહિ—જાણવું ન થાય. થાતું થાય વા અન્યથા થાય છે, હવે એમ કહો કે તેને જ નિર્મિત તો ન કરતું?

હિત્તરઃ જેમ રોકવાવાળાએ એમ કહ્યું કે—પાંચ ગામોમાંથી એક દિવસમાં કોઈ એક જ ગામમાં જાઓ અને તે પણ આ ચાકરોને સાથે લઈને જાઓ. હવે એ ચાકર અન્યથા પરિણમે તો જવું ન થાય, થોડું થાય વા અન્યથા થાય. તેમ કર્મનો એવો જ ફલોપશમ થયો છે કે—આટલા વિષયોમાં કોઈ એક વિષયને એક કાળમાં દેખો વા જાણો. અને તે પણ આટલાં બાહ્ય દ્રવ્યોનું નિમિત્ત થતાં જ દેખો વા જાણો. હવે ત્યાં એ બાહ્ય દ્રવ્ય અન્યથા પરિણમે તો દેખવું—જાણવું ન થાય, થોડું થાય વા અન્યથા થાય. એ પ્રમાણે આ કર્મના ફલોપશમના જ વિશેષ છે, માટે ત્યાં કર્મોનું જ નિમિત્ત જાણવું. જેમ કોઈને અધિકારના પરમાણુ આરા આવતાં દેખવું થાય નહિ, પરંતુ ઘુવર અને બિલાડાં આદિ પ્રાણીઓને આરા આવવા છતાં પણ દેખવાનું બને છે; એ પ્રમાણે આ ફલોપશમની જ વિશેષતા છે. અર્થાત્ જેવો જેવો ફલોપશમ હોય તેવું તેવું જ દેખવું—જાણવું થાય છે. એ પ્રમાણે આ જીવને ફલોપશમજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

વળી મોક્ષમાર્ગમાં અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે તે પણ ફલોપશમજ્ઞાન જ છે. તેની પણ એ જ પ્રમાણે એક કાળમાં કોઈ એકને પ્રતિભાસવારૂપ વા પરદ્રવ્યનું આધીન-પાત્રું જાણવું. વળી જે વિશેષતા છે તે વિશેષ જાણવી. એ પ્રમાણે જ્ઞાનાવસ્થા—દર્શનાવસ્થાના ઉદયના નિમિત્તથી જ્ઞાન-દર્શનના ઘણા અંશોનો તો અભાવ હોય છે તથા તેના ફલોપશમથી થોડા અંશોનો સદ્ભાવ હોય છે.

મિથ્યાત્વરૂપ જીવની અવસ્થા

વળી આ જીવને મોક્ષના ઉદયથી મિથ્યાત્વ તથા કપાયભાવ થાય છે. ત્યાં દર્શનમોક્ષના ઉદયથી મિથ્યાત્વભાવ થાય છે, જેથી આ જીવ અન્યથા પ્રતીતિરૂપ અતત્ત્વધ્વજાન કરે છે. જેમ છે તેમ માનતો નથી, પણ જેમ નથી તેમ માને છે. અમૂર્તિક પ્રદેશોનો પુનઃ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિ શુભોનો પારકા અનાદિનિષ્પન્ન વસ્તુ ધોતે છે, તથા મૂર્તિક પુરુષગદ્દ્રવ્યોનો પિંડ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાદિરહિત નદીન જ જેનો સંયોગ થયો છે એવા શરીરિક પુરુષગદ્દ્રવ્ય કે જે પોતાનાથી પર છે—એના સંયોગરૂપ નાના પ્રકાર મહુખ્ય-તિર્વંશાદિ પદાર્થો હોય છે તે પદાર્થોમાં આ મૂક જીવ આદ્યુદિ પારી રહ્યો છે. સ્વપરના બેદ કરી માને નથી. જે પદાર્થ પામ્યો હોય તેને જ પોતાપણે માને છે; તથા એ પદાર્થમાં પણ જે જ્ઞાનાદિક શુભો છે તે નો પોતાના શુભ છે અને રાગાદિક છે તે પોતાને કર્મનિમિત્તથી સ્વોપાધિભાવ છે. વળી વર્ણાદિક છે તે પોતાના શુભો નથી પણ શરીરિક પુરુષગદ્દ્રવ્ય શુભો છે. શરીરિકમાં પણ વર્ણાદિનું વા પરમાણુઓનું પદાર્થનું નાના પ્રકારરૂપ રહ્યો છે તે સર્વ પુરુષગદ્દ્રવ્ય અવસ્થામાં છે. પરંતુ તે અવસ્થાને આ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. સ્વભાવ-અવસ્થાને વિદેશ કરી માને નથી.

વળી મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં પોતાનાથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન ધન-કુટુંબાદિકનો સંબંધ થાય છે; અને તે પોતાને આધીન પરિણમતા નથી તોપણ તેમાં આ છવ મમકાર કરે છે કે “આ બધાં મારાં છે” પણ એ કોઈ પણ પ્રકારથી પોતાનાં થતાં નથી, માત્ર પોતાની માન્યતાથી જ તેને પોતાનાં માને છે. વળી મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં કોઈ વેળા દેવાદિ અને તત્વોનું જે અન્યથા સ્વરૂપ કલ્પિત કર્યું તેની તો પ્રતીતિ કરે છે, પણ જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ છે તેવું પ્રતીત કરતો નથી. એ પ્રકારે દર્શનમોહતા ઉદયથી છવને અતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ મિથ્યાભાવ થાય છે. તેમાં ન્યારે તેનો તીવ્ર ઉદય હોય છે ત્યારે સત્યાર્થ શ્રદ્ધાનથી ઘણું વિપરીત શ્રદ્ધાન થાય છે તથા ન્યારે મંદ ઉદય હોય છે ત્યારે સત્યાર્થ શ્રદ્ધાનથી થોડું વિપરીત શ્રદ્ધાન થાય છે.

ચારિત્રમોહરૂપ છવની અવસ્થા

ચારિત્રમોહતા ઉદયથી આ છવને કષાયભાવ થાય છે ત્યારે પોતે દેખતો-જાણતો છતાં પણ પરપદાર્થોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માની ક્રોધાદિ કરે છે.

ક્રોધનો ઉદય થતાં પદાર્થો પ્રત્યે અનિષ્ટપણું ચિંતવી તેનું ખૂરું થવું ઇચ્છે છે. કોઈ મદાન આદિ અચેતન પદાર્થ ખૂરાં લાગતાં તેને તોડવા-ફાડવા આદિ રૂપથી તેનું ખૂરું ઇચ્છે છે તથા કોઈ શત્રુ આદિ સચેતન પદાર્થો ખૂરાં લાગે ત્યારે તેને વધ-બંધનાદિ વા પ્રદારાદિવડે દુઃખ ઉપજાવી તેનું ખૂરું કરવા ઇચ્છે છે. વળી પોતે વા અન્ય ચેતન-અચેતન પદાર્થ કોઈ પ્રકારે પરિણમતા હોય અને પોતાને તે પરિણમન ખૂરું લાગે તો તેને અન્ય પ્રકારે પરિણમવાવા વડે કરીને તે પરિણમનનું ખૂરું ઇચ્છે છે. એ પ્રમાણે ક્રોધથી ખૂરું ચલાવી ઇચ્છા તો કરે, પણ ખૂરું થવું તે ભવિતવ્યઆધીન છે.

માનનો ઉદય થતાં અન્ય પદાર્થો પ્રત્યે અનિષ્ટપણું માની તેને નીચો પાડવા અને પોતાં ઊંચો ધરા ઇચ્છે છે. મળ, ધૂળ આદિ અચેતન પદાર્થોમાં જુગુપ્સા વા નિરાહરાદિવડે તેની હીનતા તથા પોતાની ઉચ્ચતા ઇચ્છે છે. તથા અન્ય પુરુષાદિથી ચેતન પદાર્થોને પોતાની આગળ નમાવવા વા પોતાને આધીન કરવા ઇચ્છે છે. ઇત્યાદિ પ્રકારે અન્યની હીનતા તથા પોતાની ઉચ્ચતા સ્થાપન કરવા ઇચ્છે છે. લોકમાં પોતાં જેમ ઊંચો દેખાય તેમ શૃંગારાદિ કરે વા ધન ખર્ચે. પોતે કોઈ પોતાનાથી ઉચ્ચ કાર્ય કરતો હોય છતાં તેને કોઈ પણ પ્રકારે નિન્તા દર્શાવે તથા પોતાં નીચ કાર્ય કરતો હોય છતાં પોતાને ઊંચો દર્શાવે. એ પ્રમાણે માનવડે પોતાની મહત્તાની ઇચ્છા તો ઘણી કરે, પણ મહત્તા થવી ભવિતવ્ય-આધીન છે.

મોહનો ઉદય થતાં કોઈ પદાર્થને ઇષ્ટ માની તેને અર્થ નાના પ્રકારરૂપ-છલ પ્રદર્શન કરી તેનું નિષિદ્ધિ કરવા ઇચ્છે. સ્વ-કુલપુત્રિ અચેતન પદાર્થોની વા સ્ત્રી, દાસી,

હાસાદિ સચેતન પદાર્થોની સિદ્ધિ અર્થે અનેક છળ કરે. બીજાને ઠગવા માટે પોતાની અનેક પ્રકારે અછતી અવસ્થાઓ કરે વા બીજા ચેતન-અચેતન પદાર્થોની અવસ્થાઓ પલટાવે. ઇત્યાદિ છળ વડે પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે. એ પ્રમાણે માયા વડે ઇષ્ટસિદ્ધિ અર્થે નાના પ્રકારના છળ તો કરે છતાં ઇષ્ટસિદ્ધિ થવી ભવિતવ્યઆધીન છે.

લોભ કપાયનો ઉદય થતાં અન્ય પદાર્થોને ઇષ્ટ માની તેની પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છે. વસ્ત્ર, આભરણુ, ધન, ધાન્યાદિ અચેતન પદાર્થો તથા સ્ત્રી-પુત્રાદિ સચેતન પદાર્થોની તૃપ્તિ ધાય છે. વળી પોતાનું વા અન્ય સચેતન-અચેતન પદાર્થોનું કોઈ પરિણમન હોવું ઇષ્ટરૂપ માની તેને તે પ્રકારના પરિણમનરૂપ પરિણમાવવા ઇચ્છે. એ પ્રમાણે લોભથી ઇષ્ટપ્રાપ્તિની ઇચ્છા તો ઘણી કરે, પરંતુ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થવી ભવિતવ્યઆધીન છે.

એ પ્રમાણે કોષાદિના ઉદયથી આત્મા પરિણમે છે. ત્યાં એ કપાય ચાર-ચાર પ્રકારના છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણી અને સંન્વલન.

જે કપાયના ઉદયથી આત્માને સમ્યક્ત્વ અને સ્વરૂપાચરણચારિત્ર ન થઈ શકે તે અનંતાનુબંધી કપાય છે.

જે કપાયના ઉદયથી આત્માને દેશચારિત્ર ન પ્રાપ્ત થાય, તથા જેથી દિગ્વિત પણ ત્યાગ ન થઈ શકે તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાય છે.

જે કપાયના ઉદયથી સકળચારિત્ર ન હોય, જેથી સર્વત્યાગ ન બની શકે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાય છે.

જે કપાયના ઉદયથી સકળચારિત્રમાં દોષ ઊપજ્યા કરે, જેથી યથાખ્યાતચારિત્ર ન થઈ શકે તે સંન્વલન કપાય છે.

તેવે અનાદિ સંસારઅવસ્થામાં એ ચાર કપાયોનો નિરન્તર ઉદય હોય છે. પરમ દુઃખલેશ્યારૂપ તીવ્ર કપાય હોય ત્યાં પણ તથા મુક્તલેશ્યારૂપ મંદ કપાય હોય ત્યાં પણ નિરન્તર એ ચાર કપાયોનો ઉદય રહે છે. કારણ કે તીવ્ર-મંદતાની અપેક્ષાએ એ અનંતાનુબંધી આદિ ભેદ નથી. પણ સમ્યક્ત્વાદિ ઘાતવાળી અપેક્ષાએ એ ભેદ છે. એ કપાયની પ્રકૃતિઓનો તીવ્ર અનુભવ ઉદય થતાં તીવ્ર ક્રોધાદિ ધાય છે તથા મંદ અનુભવ ઉદય થતાં મંદ મોષાદિ ધાય છે. ક્રોધમોષા પ્રાપ્ત થતાં એ ચારમાંથી આત્મા એ અને તેના ઉદય રહી અનુક્રમે ચારનો અભાવ ધાય છે.

વળી એ ક્રોધાદિ ચાર પાતકોની એક કાળમાં કેઈ કેટલાક કપાયોનો ઉદય થાય છે. એ કપાયોમાં પણ મેઘમહાકળમાં પગપર હાલત-કાળજી વગેરે છે. તેથી જેવા કેવાઈ અનાદિ રહી રહે છે. તેથી જેવા અનાદિ કેવાઈ રહી રહે છે. તેથી પગપર એ કપાયોમાં કેઈ

વેળા સિદ્ધતા ભાસે છે તથા કોઈ વેળા સિદ્ધતા ભાસતી નથી. એ પ્રમાણે કપાયરૂપ પરિણમન થાય છે.

વળી ચારિત્રમોહના ઉદયથી નોકપાય થાય છે. હાસ્યના ઉદયથી કોઈ દેકાણે ઇંદ્રપાણું માની પ્રકુલિલ થાય છે—હર્ષ માને છે, રતિના ઉદયથી કોઈને ઇંદ્ર માની તેનાથી પ્રીતિ કરે છે—ત્યાં આસક્ત થાય છે, અરતિના ઉદયથી કોઈને અનિદ્ર માની અપ્રીતિ કરે છે—ત્યાં ઉદ્વેગરૂપ થાય છે, શોકના ઉદયથી કોઈમાં અનિદ્રપાણું માની દિલગીર થાય છે—ખેદ માને છે, લયના ઉદયથી કોઈને અનિદ્ર માની તેનાથી કરે છે—તેનો સંયોગ ઇચ્છતો નથી, જુગુપ્સાના ઉદયથી કોઈ પદાર્થને અનિદ્ર માની તેની ઘૃણા—તિરસ્કાર કરે છે—તેનો વિયોગ થવો ઇચ્છે છે, એમ હાસ્યાદિ છ જાણુવા. તથા વેદના ઉદયથી તેને કામપરિણામ થાય છે, ત્યાં સ્ત્રીવેદના ઉદયથી પુરુષ સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય છે, પુરુષવેદના ઉદયથી સ્ત્રી સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય છે અને નપુંસકવેદના ઉદયથી એકસાથે બંનેની સાથે રમવાની ઇચ્છા થાય છે. એ પ્રમાણે એ નવ નોકપાય છે. ક્રોધાદિ જેવા એ બળવાન નથી તેથી એને ઇપિતકપાય અર્થાત્ નોકપાય કહેવામાં આવે છે. અહીં “નો” શબ્દ ઇપિતવાચક જાણુવો. એ નોકપાયનો ઉદય ક્રોધાદિકની સાથે યથાસંભવ હોય છે.

એ પ્રમાણે ઉપર કહેલા દર્શન તથા ચારિત્રમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વભાવ તથા કપાયભાવ થાય છે. એ જ સંસારનાં મૂળ કારણ છે. વળી વર્તમાનકાળે પણ જીવ એનાથી જ દુઃખી છે, તથા ભાવી સંસારના કારણરૂપ કર્મબંધનનું મૂળ કારણ પણ એ જ છે. એનું જ બીજું નામ મોહ તથા રાગ-દ્વેષ છે. ત્યાં મિથ્યાત્વનું નામ મોહ છે, કારણ કે ત્યાં આત્મસાવધાનતાનો અભાવ હોય છે. વળી માયા-લોભ એ બે કપાય તથા હાસ્ય, રતિ અને ત્રણ પ્રકારના વેદ એ બધાનું નામ રાગ છે, કારણ કે ત્યાં ઇંદ્રપ્રુદ્ધિ થઈ અનુરાગ પ્રવર્તે છે. તથા ક્રોધ-માન એ બે કપાય અને અરતિ, શોક, લય, જુગુપ્સા એ બધાનું નામ દ્વેષ છે, કારણ કે ત્યાં અનિદ્રપ્રુદ્ધિ થઈ દ્વેષ વર્તે છે. સામાન્યપણે એ રાગ-દ્વેષ અને મોહ એ બધાનું નામ મોહ છે, કારણ કે એ બધાયમાં સર્વત્ર અસાવધાનતા જ હોય છે.

અતરાયકર્મોદયઞ્ચ અવસ્થા

અંતરાયકર્મના ઉદયથી જીવ ઇચ્છે છે તે થતું નથી. જ્ઞાન આપવા ઇચ્છે પણ આખી શકે નહિ. વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઇચ્છે પણ થાય નહિ, ભોગ ભોગવવા ઇચ્છે પણ ભોગવી શકે નહિ. ઉપભોગ દેવા ઇચ્છે પણ દેવાય નહિ, અને પોતાની જ્ઞાનાદિ શક્તિને પ્રગટ કરવા ઇચ્છે પણ તે પ્રગટ થઈ શકે નહિ. એ પ્રમાણે અંતરાયના ઉદયથી પોતે જે ઇચ્છે તે થતું નથી. તથા જ્ઞાન અસાવધાનતા દિવિતમાત્ર ઇચ્છેલું પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇચ્છા તો ઘણી જ છે. પરંતુ જે ઇચ્છેલું પણ દિવિતમાત્ર મળે છે. ઘણું જ્ઞાન દેવા ઇચ્છે છે પણ થાઈ જ

દર્શ શકે, ઘણો લાભ ઇચ્છે પણ થોડો જ લાભ થાય. જ્ઞાનાદિક શક્તિ પ્રગટ થાય છે ત્યાં પણ અનેક બાહ્ય કારણની જરૂર પડે છે. એ પ્રમાણે ધાતિ કર્મોના ઉદયથી આત્માની અવસ્થા થાય છે.

વેદનીયકર્મોદયજન્ય અવસ્થા

અધાતિ કર્મોમાં વેદનીયકર્મના ઉદયથી શરીરમાં બાહ્ય સુખ-દુઃખનાં કારણો નીપજે છે. શરીરમાં અરોગીપણું, રોગીપણું, શક્તિવાનપણું, દુર્બળપણું ઇત્યાદિ તથા ક્રુધા, તૃપ્તા, રોગ, ખેદ, ખીરા ઇત્યાદિ સુખ-દુઃખનાં કારણો મળી આવે છે. શરીરથી બહાર પણ મનગમતાં ઋતુ-પવનાદિક વા ઇષ્ટ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનાદિ તથા અળગમતાં ઋતુ-પવનાદિક વા અનિષ્ટ સ્ત્રી, પુત્ર, શત્રુ, દારિદ્ર્ય, વધ, બંધનાદિક સુખ-દુઃખનાં કારણો મળી આવે છે. એ બાહ્યકારણો કદમાં તેમાં કેઈ કારણુ તો એવાં છે કે જેના નિમિત્તથી શરીરની અવસ્થા જ સુખ-દુઃખનું કારણુ હોય છે, અને એ જ સુખ-દુઃખનું કારણુ થાય છે. વળી કેઈ કારણુ એવાં છે કે પોતે જ સુખ-દુઃખનું કારણુ થાય છે. એ પ્રમાણે કારણુનું મગ્ધનું વેદનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે. ત્યાં આત્માવેદનીયતા ઉદયથી સુખનાં કારણો મળી આવે છે તથા અઆત્માવેદનીયતા ઉદયથી દુઃખનાં કારણો મળી આવે છે. આવીં એમ સમજવા યોગ્ય છે કે-એ કારણો જ કાંઈ સુખ-દુઃખ ઉપજાવતાં નથી, પણ મોહકર્મના ઉદયથી આત્મા પોતે જ સુખ-દુઃખ માને છે. વેદનીયકર્મના ઉદયને અને મોહકર્મના ઉદયને એવાં જ સંબંધ છે કે જ્યારે આત્માવેદનીયજન્ય બાહ્ય કારણુ મળે ત્યારે તો સુખ માનવારૂપ મોહકર્મનો ઉદય થાય છે તથા જ્યારે અઆત્માવેદનીયજન્ય બાહ્ય કારણુ મળે ત્યારે દુઃખ માનવારૂપ મોહકર્મનો ઉદય થાય છે. વળી તે જ કારણુ કેઈને સુખનું તથા કેઈને દુઃખનું કારણુ થાય છે. જેમ કેઈને આત્માવેદનીયતા ઉદયથી મળેલું જે વસ્ત્ર સુખનું કારણુ થાય છે તેવું વસ્ત્ર કેઈને અઆત્માવેદનીયતા ઉદયથી મળતાં દુઃખનું કારણુ થાય છે. માટે બાહ્ય વસ્તુ તો સુખ-દુઃખનું નિમિત્ત માત્ર છે. સુખ-દુઃખ થાય છે તે મોહના નિમિત્તથી થાય છે. નિર્મોહી સુનિવૃત્તને અનેક ઋદ્ધિ વ્યાપ્તિ તથા પરિપર વ્યાપ્તિ કારણો મળવા છતાં પણ સુખ-દુઃખ ઉપજતું નથી. તથા મોહી દુઃખને કારણુ મળેલા વા ન મળેલા તોપણ પોતાના સંકલ્પથી જ સુખ-દુઃખ ધરાવે છે. તેમાં પણ નીચ મોહીને જે કારણો મળતાં તેમ સુખ-દુઃખ થાય છે તે જ કારણો મળતાં મોહ મોહીને મોહ સુખ-દુઃખ થાય છે. માટે સુખ-દુઃખ ધરાવતું કારણુ મૂળ બળવાન કારણુ મોહકર્મનો ઉદય છે અને વસ્તુ અવસ્થા કારણુ નથી. પરંતુ આજ વસ્તુને અને મોહી દુઃખને પરિણમિત નિમિત્ત-નિમિત્તની સુખ્યતા હોય છે. જે વડે મોહી દુઃખ મળતું વસ્તુને જ સુખ-દુઃખનું કારણુ માને છે. એ પ્રમાણે વેદનીયકર્મના ઉદયથી સુખ-દુઃખનાં કારણો નીપજે છે.

આયુકર્મોદયજન્ય અવસ્થા

આયુકર્મના ઉદયવડે મનુષ્યાદિ પર્યાયોની સ્થિતિ રહે છે. ત્યાંસુધી આયુકર્મનો ઉદય રહે છે ત્યાંસુધી રોગાદિક અનેક કારણો મળવા છતાં પણ શરીરથી સંબંધ છૂટતો નથી, તથા જ્યારે આયુનો ઉદય ન હોય ત્યારે અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ શરીરથી સંબંધ રહેતો નથી. પણ તે જ વખતે આત્મા અને શરીર બુદ્ધાં થઈ જાય છે. આ સંસારમાં જન્મ, જીવન અને મરણનું કારણ આયુકર્મ જ છે. જ્યારે નવીન આયુનો ઉદય થાય છે ત્યારે નવીન પર્યાયમાં જન્મ થાય છે. વળી ત્યાં પણ જ્યાંસુધી આયુનો ઉદય રહે ત્યાંસુધી તે પર્યાયરૂપ પ્રાણોના ધારણથી જીવવું થાય છે અને આયુનો ક્ષય થતાં એ પર્યાયરૂપ પ્રાણોના છૂટવાથી મરણ થાય છે. સહજ જ એવું આયુકર્મનું નિમિત્ત છે. અન્ય કોઈ ઉપજવવા-વાળો, રક્ષા કરવાવાળો કે વિનાશ કરવાવાળો નથી એવો નિશ્ચય કરવો. વળી જેમ કોઈ નવીન વસ્ત્ર પહેરે, કેટલોક કાળ તે રહે પછી તેને છોડી કોઈ અન્ય નવીન વસ્ત્ર પહેરે, તેમ જીવ પણ નવીન શરીર ધારણ કરે, તે કેટલોક કાળ ધારણ કરી રહે પછી તેને છોડી અન્ય શરીર ધારણ કરે છે. માટે શરીરસંબંધની અપેક્ષાએ જન્માદિક છે. જીવ પોતે જન્માદિક રહિત નિત્ય જ છે, તોપણ મોહી જીવને ભૂત-ભવિષ્યનો વિચાર નથી, તેથી પામેલ પર્યાયમાત્ર જ પોતાનું અસ્તિત્વ માની પર્યાય સંબંધી કાર્યોમાં જ તત્પર રહ્યા કરે છે. એ પ્રમાણે આયુકર્મ વડે પર્યાયની સ્થિતિ જાણવી.

નામકર્મોદયજન્ય અવસ્થા

નામકર્મના ઉદયથી આ જીવને મનુષ્યાદિ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પર્યાયરૂપ પોતાની અવસ્થા થાય છે. ત્યાં વસ-સ્થાવરાદિક ભેદ હોય છે. તથા ત્યાં એકેન્દ્રિયાદિ ભતિને ધારણ કરે છે. એ ભતિર્મના ઉદયને અને ભતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણું નામનું. જેવો ક્ષયોપશમ હોય તેવી ભતિ પામે. વળી શરીરનો સંબંધ હોય છે, ત્યાં શરીરના પરમાણુ અને આત્માના પ્રદેશોનું એક બંધાન થાય છે, તથા સંકેત-વિસ્તારરૂપ ધર્મને આત્મા શરીરપ્રમાણુ રહે છે. નામકર્મરૂપ શરીરમાં અંગોપાંગાદિકનાં યોગ્ય સ્થાન પ્રમાણે ભેદ હોય છે. એ વડે જ સ્પર્શન, રસના આદિ દ્રવ્યહન્દ્રિયો નીપજે છે. વા હૃદય-મગ્નને આત્મા પાંચવીવાળા ખીંટલા કમળના આકાર જેવું દ્રવ્યમન થાય છે. વળી એ શરીરમાં જ આકારાદિકના વિશેષ વા વર્ણાદિકના વિશેષ હોવા તથા સ્થૂણસૂક્ષ્મત્વાદિક હોવા ઇત્યાદિ ધર્મો હોવા છે. શરીરરૂપ પરિણમિત પરમાણુઓ આ પ્રકારે પરિણમે છે. શ્વાસોચ્છવાસ અથવા નયન ચીપકો છે એ પણ પુરુષમહત્તા પિંડ છે તથા એ શરીરથી એક બંધાનરૂપ છે. એમાં પણ આત્માના પ્રદેશો જોવા મળે છે. શ્વાસોચ્છવાસ એ પવન છે. હૃદય જેમ આકારને ગ્રહણ કરીએ, તેમ નયન ચીપકો તે જ હૃદય પ્રકાર. તેમ આકારના પવનને ગ્રહણ કરીએ અને અન્યતર નયન ચીપકો તે જ હૃદયવ્યવસ્થા માટે શ્વાસોચ્છવાસ હૃદયવ્યવસ્થા ધારણ છે. જેમ આ

શરીરમાં હાલ-માંસાદિક છે તેમ પવન પણ છે. વળી જેમ હાથ વગેરે વડે કાર્ય કરીએ છીએ તેમ પવન વડે પણ કાર્ય કરીએ છીએ. મોઢામાં મૂકેલા ગ્રાસને પવન વડે પેટમાં ઉતારીએ છીએ અને મલાદિક પણ પવનથી જ બહાર કાઢીએ છીએ, એમ અન્ય પણ બહુવું.

નાડી, વાયુરોગ અને વાયુનો ગોળો એ વગેરે પવનરૂપ શરીરનાં અંગ બાણુવાં. વળી સ્વર છે તે શબ્દ છે; તે જેમ વીણાની તાંતને દલાવતાં બાપારૂપ હોવા થોડા પુદ્ગલસ્કન્ધો છે તે સાક્ષર વા અનક્ષર શબ્દરૂપ પરિણમે છે; તેમ તાણુ, હેઠ ઇત્યાદિ અંગોને દલાવતાં બાપાર્યામિમાં અલેલા જે પુદ્ગલસ્કન્ધો છે તે સાક્ષર વા અનક્ષર શબ્દરૂપ પરિણમે છે. વળી શુભ-અશુભ ગમનાદિક થાય છે ત્યાં એમ બાણુ કે જેમ એ પુરુષોને એકદંડી એટલી હોય ત્યાં એક પુરુષ ગમનાદિક કરવા ઇચ્છે તો ગમનાદિક ન થઈ શકે, પણ બીજા ગમનાદિક કરે તો જ ગમનાદિક થઈ શકે, પણ બંનેમાંથી એક બેસી રહે તો ગમનાદિક થઈ શકે નહિ. તથા બંનેમાંથી એક બળવાન હોય તો તે બીજાને પણ ઘસી દેત્ય. તેમ આત્માને અને શરીરાદિ-રૂપ પુદ્ગલને એકબીજાવાગાકુરૂપ બંધાન છે. ત્યાં આત્મા દલન-ચલનાદિક કરવા ઇચ્છે અને પુદ્ગલ એ શક્તિવડે રહિત બની દલન-ચલન ન કરે વા પુદ્ગલમાં શક્તિ હોવા છતાં પણ આત્માની ઇચ્છા ન હોય તો દલન-ચલનાદિક થઈ શકે નહિ. તથા જે બંનેમાં પુદ્ગલ બળવાન થઈ દાલવા-ચાલવા લાગે તો તેની સાથે ઇચ્છા વિના પણ આત્મા દાલવા-ચાલવા લાગે. એ પ્રમાણે દલન-ચલનાદિક ક્રિયા થાય છે. વળી તેને અપચત્ત્વાદિ બાદ નિમિત્ત બને છે, એમ એ કાર્ય નીપજે છે. એ વડે મોહઅનુસાર આત્મા સુખી-દુઃખી પણ થાય છે. એમ નામકર્મના ઉદયથી સ્વયમેવ નાના પ્રકારરૂપ સ્વત્તા થાય છે, અન્ય કોઈ કરવાવાળા નથી. તીર્થંકરાદિ પ્રકૃતિ તો (આ કાળે) અહીં છે જ નહીં.

ગોત્રકર્મોદયજન્ય સ્વરૂપ

ગોત્રકર્મથી નીચ-ઉચ્ચ કુલમાં ગણવળું થાય છે. ત્યાં પાતાનું લીન-અલિનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. મોહના નિમિત્તથી આત્મા સુખી-દુઃખી પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે અધ્યાત્મ કર્મોના નિમિત્તથી અપચત્ત્વાદિ થાય છે. જેમ આ ગમનાદિક ક્રિયાઓમાં ધ્યાતિ-અધ્યાતિ કર્મોના ઉદય અનુસાર આત્માની અપચત્ત્વાદિ થાય છે. તે બધાં તરફ અપચત્ત્વાદિમાં તું વિચાર કરીને તે કે જેમ જ છે કે નહિ. વિચાર કરતાં તો તને જેમ જ પ્રતિબાસે. તે જેમ જ છે તો તું જેમ જાત કે જેમને અધ્યાત્મ કોઈકરૂપ છે તે તો તારાં આરે ઉપાય કરેલાં અપચત્ત્વાદિ છે. જે વિચારમાં તારું કલ્યાણ થશે.

એ પ્રમાણે આ મોહમાર્ગ પ્રસારક શાસ્ત્ર વિષે સંતોરૂપવરૂપાનિરૂપ
વિદિ સ્પષ્ટકર સન્માન

અધિકાર ત્રીજો

સંસારદુઃખ અને મોક્ષસુખ નિરૂપણ

જે નિજ ભાવ સદા સુખદ, નિજનો કરો પ્રકાશ;

જે બહુ વિધિ ભવ દુઃખતાણી, કરે છે સત્તા નાશ.

હવે એ સંસાર-અવસ્થામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખ છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. કારણ કે જો સંસારમાં પણ સુખ હોત તો સંસારથી છૂટવાનો ઉપાય શામાટે કરીએ? આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે એટલા માટે જ સંસારથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કરીએ છીએ. વળી જેમ નિપુણ વૈદ્ય રોગનું નિદાન તથા એ રોગજન્ય અવસ્થાઓનું વર્ણન કરી રોગીને રોગનો નિશ્ચય કરાવી પછી તેનો ઇલાજ કરવાની રુચિ કરાવે છે તેમ અહીં પણ પ્રથમ સંસારરોગનું નિદાન તથા એ સંસારરોગજન્ય અવસ્થાઓનું વર્ણન કરી સંસારી છુવને સંસારરોગનો નિશ્ચય કરાવી તેનો ઉપાય કરવાની રુચિ કરાવે છે.

જેમ રોગી રોગથી દુઃખી થઈ રહ્યો હોય પરંતુ તેનું મૂળ કારણ બાહ્ય નહિ, સાચો ઉપાય બાહ્ય નહિ અને દુઃખ પણ સહ્યું બાંધ નહિ ત્યારે પોતાને ભાસે એવા જ ઉપાય કર્યા કરે, પણ એથી દુઃખ દૂર થાય નહિ. એટલે તરફડી-તરફડી પરવશ બની એ જ દુઃખોને સહન કરે છે, એ દુઃખોનું મૂળ કારણ બાહ્યતો નથી. તેને જેમ વૈદ્ય દુઃખનું મૂળ કારણ બતાવે, દુઃખનું સ્વરૂપ બતાવે તથા એના કરેલા ઉપાયોને બૂઠા છે એમ બતાવે ત્યારે જ સાચો ઉપાય કરવાની રોગીને રુચિ થાય; તે જ પ્રમાણે આ સંસારી છુવ સંસારમાં દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પણ તેનું મૂળ કારણ બાહ્યતો નથી, સાચો ઉપાય પણ બાહ્યતો નથી અને દુઃખ સહ્યું પણ જતું નથી, ત્યારે તે પોતાને ભાસે તેવા જ ઉપાય કર્યા કરે છે, પણ એથી દુઃખ દૂર થાય નહિ એટલે તરફડી તરફડી પરવશ બની એ જ દુઃખોને સહન કર્યા કરે છે. એવા છુવને અહીં દુઃખનું મૂળ કારણ બતાવીએ, દુઃખનું સ્વરૂપ બતાવીએ અને તેના ઉપાયોનું બૂઠાપણ બતાવીએ તો તેને સાચો ઉપાય કરવાની રુચિ થાય. તે વર્ણન અહીં કરીએ છીએ.

દુઃખનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયમ

અહીં દુઃખનું મૂળ કારણ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અસંયમ છે. દર્શનમોહતા કારણે કર્મજન્ય અવસ્થાજ્ઞાન-મિથ્યાદર્શન છે તેનાથી વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ ન થતાં અજ્ઞાનને કારણે દુઃખ છે. વળી એ મિથ્યાદર્શનના નિમિત્તથી ક્ષયોપશમરૂપ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન ન થતાં વસ્તુને જેવું વસ્તુસ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રકારે જ્ઞાનું ન થતાં અન્યથા જ જ્ઞાનું

ધાય છે. આરિત્રમોહના ઉદયથી થયેલા કષાયભાવ તેનું જ નામ અસંયમ છે, જે વડે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું ન પ્રવર્તતાં અન્યથા પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે એ મિથ્યાદર્શનાદિક છે તે જ સર્વ દુઃખોનું મૂળ કારણ છે. એ કેવી રીતે ? તે આટીં છઠીએ છીએ.

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ

મિથ્યાદર્શનાદિકથી જીવને સ્વ-પરનો વિવેક થઈ શકતો નથી. પોતે એક આત્મા તથા અનંત પુદ્ગલપરમાણુમય શરીર—એના સંયોગરૂપ મનુષ્યાદિક પર્યાય નીપજે છે તે પર્યાયને જ પોતાનું સ્વરૂપ માને છે. આત્માના જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વભાવ છે તે વડે દિગ્વિત બદલુવું દેખવું ધાય છે, કર્મઉપાધિથી થયેલા ક્રોધાદિભાવરૂપ પરિણુમન ધાય છે, અને શરીરનું સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ સ્વભાવ છે તે પ્રગટ છે તથા સ્થૂલ-કૃપાદિક-સ્પર્શાદિક પલટવારૂપ અનેક અવસ્થાઓ ધાય છે તે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ બાળે છે. જ્ઞાન-દર્શનની પ્રવૃત્તિ દ્વિત્રિય અને મન દ્વારા ધાય છે તેથી આ જીવ એમ માને છે કે—ત્વચ્ચા, જીભ, નાસિકા, નેત્ર, કાન અને મન એ બધાં મારાં અંગ છે, એ વડે હું દેખું—બાળું છું, એવી માન્યતાથી ઇન્દ્રિયોમાં પ્રીતિ લેાય છે.

મોહજનિત વિષયગ્મભિલાષા

મોહના આવેશથી તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષય ઇચ્છા કરવાની ઇચ્છા ધાય છે. ત્યાં એ વિષયોનું ઇચ્છા થતાં એ ઇચ્છા મટવાથી નિરાકુલ ધાય છે એટલે આનંદ માને છે. જેમ કૃતરો હાડ ચાવવાથી પોતાનું લોહી નીકળે તેનો સ્વાદ લઈ એમ માનવા લાગે કે “આ હાડનો સ્વાદ આવે છે.” તેમ આ જીવ વિષયોને બાળે છે તેથી પોતાનું જ્ઞાન પ્રવર્તે છે તેનો સ્વાદ લઈ એમ માનવા લાગે કે “આ વિષયનો સ્વાદ છે.” પણ વિષયમાં તે સ્વાદ છે જ નહિ. પોતે જ ઇચ્છા કરી હતી તેને પોતે જ બાળી પોતે જ આનંદ માન્યે, પરંતુ “હું આનાદિ—આનંદ જ્ઞાનસ્વરૂપ આનંદ છું” એવા નિરેવદ (ખરડી દેવળ, ગિર) જ્ઞાનનો અનુભવ છે જ નહિ. પરંતુ “મેં તુલ્ય છીડું, રાગ ભાવિએ, કુદ ભાવું, પદાર્થ સ્પર્શો, સ્વાદ બાળ્યો તથા મેં શાસ્ત્ર બાળ્યો, મારે આ સ્વાદનું વેદકર્મ” કે, પ્રાપ્તતા સ્થિતિગિત જ્ઞાનના અનુભવવડે વિષયોની જ તેને પ્રમાણતા ભાસે છે. જે પ્રમાણે મોહના નિગિત્તથી આ જીવને વિષયોની ઇચ્છા હેાય છે.

ત્યે ઇચ્છા વિશલવર્તી સર્વ વિષયોને ઇચ્છા કરવાની છે કે “હું સર્વને સ્વાદું, સર્વને સ્વાદું, સર્વને બાળું, સર્વને રેખું, સર્વને રાગિયું અને સર્વને સ્પર્શું” એટલી બધી ઇચ્છા હોવા છતાં સમિત તે સંપત્તી જ તે કે—નિરેવદ, અનુભવ થયેલા, સર્વમાન સર્વજ્ઞ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને માત્રાભેદી તેને નિમિત્તરૂપ, સ્વાદ તે જ સ્વાદપ્રાપ્તિને મનથી સિમિત બાળે. અને તે પાલ પાલ મનેક હાડનું મનમાં જ નિહાળતો તેને મેલે મેલે

એની ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી. કારણ કે એવી ઇચ્છા તો કેવળજ્ઞાન થતાં જ સંપૂર્ણ થાય પણ ક્ષયોપશમરૂપ ઇન્દ્રિયદ્વારા તો કદી પણ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય નહિ, અને તેથી મોહના નિમિત્તથી એ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયગ્રહણની નિરંતર ઇચ્છા રહ્યા જ કરવાથી આ જીવ આકુલ-બ્યાકુલ બની દુઃખી થઈ રહ્યો છે.

એવો દુઃખી થઈ રહ્યો છે કે કોઈ એક વિષયના ગ્રહણ અર્થે પોતાના મરણને પણ ગણતો નથી. જેમ હાથીને કપટની હાથણીનું શરીર સ્પર્શવાની, મચ્છને જાળમાં લગાવેલું માંસ આખવાની, ભમરાને કમળની સુગંધ સૂંઘવાની, પતંગને દીપકનો વર્ણ દેખવાની તથા હરણને રાગ સાંભળવાની એવી ઇચ્છા હોય છે કે તત્કાલ મરણ ભાસે તોપણ તે મરણને ન ગણતાં વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે. તેથી મરણ થવા કરતાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયસેવનની પીડા અધિક જણાય છે. એ ઇન્દ્રિયોની પીડાથી સર્વ જીવો પીડિત બની નિર્વિચાર થઈ, જેમ કોઈ દુઃખી માણસ પહાડ ઉપરથી પડતું મૂકે તેમ, વિષયોમાં ઝંપાપાત કરે છે. નાના પ્રકારનાં કષ્ટવડે ધન ઉપજાવે અને વિષયને અર્થે તેને શુભાવે. વિષયોની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્યાં મરણ થતું જાણે ત્યાં પણ જીવ, નરકાદિકના કારણરૂપ જે હિંસાદિક કાર્ય તેને પણ કરે વા ક્રોધાદિક કપાયો ઉપજાવે. બિચારો શું કરે? ઇન્દ્રિયોની પીડા ન સહન થવાથી તેને અન્ય કાંઈ વિચાર આવતો નથી. એ પીડાથી જ પીડિત થઈ ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ વિષયોમાં અતિ આસક્ત બની રહ્યા છે. જેમ ખાજના રોગથી પીડિત થયેલો પુરુષ આસક્ત બની ખજવાળવા લાગે છે, પીડા ન થતી હોય તો તે શા માટે ખજવાળે? તેમ ઇન્દ્રિયોથી પીડિત થયેલા ઇન્દ્રાદિક દેવો આસક્ત બની વિષયસેવન કરે છે. પીડા ન હોય તો તેઓ શા માટે વિષયસેવન કરે? એ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી થયેલું ઇન્દ્રિયાદિજનિત જ્ઞાન છે તે મિથ્યાદર્શનાદિકના નિમિત્તથી ઇચ્છાસહિત બની દુઃખનું કારણ થયું છે. હવે એ દુઃખ દૂર થવાનો ઉપાય આ જીવ દેવો કરે છે તે કહીએ છીએ.

ઉપર કહેલ દુઃખની નિવૃત્તિના ઉપાયોનું જૂઠાપણ

ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોનું ગ્રહણ થતાં મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે એમ જાણી પ્રથમ તો નાના પ્રકારનાં ભોજનાદિકો વડે ઇન્દ્રિયોને પ્રબલ કરે છે, તથા એમ જ જાણે છે કે-જો ઇન્દ્રિયો પ્રબલ રહે તો મને વિષય ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધે. તેમાં અનેક બાહ્ય કારણોની જરૂર હોવાથી તેનું નિમિત્ત મેળવે છે. પોતાને સન્મુખ થયેલા વિષયોને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે તેથી અનેક બાહ્ય ઉપાયો વડે વિષયોનો અને ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ મેળવે છે. નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાદિક, ભોજનાદિક, પુષ્પાદિક, મંદિર-આભૂષણાદિક વા ગાયક-વાદ્યિનાદિકનો સંયોગ મેળવવા માટે ધનિષ્ઠ જ મિત્રગણ થાય છે. જ્યાંસુધી એ વિષયો ઇન્દ્રિયસન્મુખ રહે ત્યાંસુધી તે તેનું નિમિત્ત રૂપ સન્મુખ રહે, પણ પછી મન દ્વારા સ્મરણમાત્ર જ રહે અને કાળ જતાં જતાં એ સ્મરણ પણ મંદ થતું જાય છે તેથી તે વિષયોને પોતાને આધીન રાખવાનો

ઉપાય કરે છે અને શીઘ્ર શીઘ્ર તેનું અહુણ કર્યા કરે છે. વળી ઇન્દ્રિયોત્તરે તો એક કાળમાં કોઈ એક જ વિષયનું અહુણ થાય છે, પણ આ હવે ઘણા ઘણા વિષયો અહુણ કરવા ઇચ્છે છે તેથી ઉતાવળો બની જલદી જલદી એક વિષયને છોડી અન્યને અહુણ કરે છે, વળી તેને છોડી અન્યને અહુણ કરે છે. એ પ્રમાણે વિષયને અર્થે વલણમાં મારે છે અને પોતાને જે લાસે તેવા ઉપાય કર્યા કરે છે, પણ એ ઉપાય જૂઠા છે, કારણ કે પ્રથમ તો એ અધાનું એ જ પ્રમાણે થવું પોતાને આધીન નથી, મહા કંઠણ છે. કદાચિત્ કર્મઉદ્યાનુસાર એ જ પ્રમાણે વિધિ મળી બંધ તોપણ ઇન્દ્રિયોને પ્રબળ કરવાથી કાંઈ વિષયઅહુણની શક્તિ વધતી નથી, એ તો જ્ઞાન-દર્શન વધવાથી જ વધે. પણ એ કર્મના ક્ષયોપશમને આધીન છે. બુદ્ધિ, કોઈનું શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં તેનામાં એવી શક્તિ ઓછી જોવામાં આવે છે, તથા કોઈનું શરીર દુર્બળ હોય છતાં તેનામાં એવી શક્તિ અધિક જોવામાં આવે છે. માટે ભૌતિકનાદિક વડે ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ કરવાથી કાંઈ સિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ ક્ષયાદિક ઘટવાથી કર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં જ્ઞાન-દર્શન વધે છે અને ત્યારે જ વિષયઅહુણની શક્તિ વધે છે.

વળી વિષયોનો સંયોગ મળવે છે, પણ તે ઘણા વળત સુધી રહતો નથી અથવા સર્વ વિષયોનો સંયોગ મળતો જ નથી તેથી એ આકુળતા રહ્યા જ કરે છે. વળી એ વિષયોને પોતાના આધીન રાખી જલદી જલદી અહુણ કરવા ઇચ્છે છે પણ તે પોતાના આધીન રહેતા નથી, કારણ કે એ બુદ્ધિ બુદ્ધિ દ્રવ્ય પોતપોતાને આધીન પરિણમે છે વા કર્મોત્તર આધીન પરિણમે છે. હવે એવા પ્રકારના કર્મોનો બંધ યથાયોગ્ય મુળભાવ થતાં જ ધાવ અને પછી ઉદયમાં આવે છે, એમ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. બુદ્ધિ, અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ કર્મના નિમિત્ત વિના સામગ્રી મળતી નથી. છતાં આ હવે અતિ વ્યાકુળ બની સર્વ વિષયોને યુગપત્ત અહુણ કરવા માટે વલણમાં મારે છે, તથા એક વિષયને છોડી અન્યનું અહુણ કરવા માટે આ હવે એવાં વલણમાં મારે છે, પણ પરિણમે શું સિદ્ધિ પાવે છે ? જેમ મળતી ભૂખવાળાને કાણ મળ્યો, પણ તેથી તેની ભૂખ મટે ? જેમ સર્વ અહુણની જોને ઇચ્છા છે તેને કોઈ એક વિષયનું અહુણ થતાં ઇચ્છા કેમ મટે ? અને ઇચ્છા મટ્યા વિના સુખ, પ, ધાય નહિ. માટે એ ભક્ષા ઉપાય જૂઠા છે.

પ્રશ્ન :—એ ઉપાયથી કોઈ હવેને સુખી થતાં જોઈએ છીએ, છતાં તેને સર્વદા બુદ્ધિ કેમ મટે છે ?

ઉત્તર :—સુખી તો થતા નથી, જલદી સુખ જાને છે. એ સુખી થયે તોય તે તેને અન્ય વિષયોની ઇચ્છા કેમ રહે ? જેમ રોગ મળ્યા પછી અન્ય વૈદ્યકે કોઈ દવા માટે કહે ? તેમ જુદા જુદા સુખો મળ્યા પછી અન્ય વિષયોને શા માટે ઇચ્છે ? એ વિષયનું અહુણ કર્યા પછી ઇચ્છા રોગ અથવા અન્ય રોગ તો મરે પણ અન્ય અન્યરોગ પણ અટકે તે દરિદ્રતા વિષયનું અહુણ કર્યા પછી જ મારા અન્યરોગ તો તે વિષયની ઇચ્છા મરે છે તથા જે

સમયે એ વિષયનું અહણ થયું તે જ સમયે અન્ય વિષયઅહણની ઇચ્છા થતી નેવામાં આવે છે, તેને સુખ માનવું એ કેવું છે? જેમ કોઈ મહાકુધાવાન રંક પોતાને કદાચિત્ એક અન્નનો કણ મળતાં તેનું ભક્ષણ કરી ચેન માને તેમ આ મહાતૃષ્ણાવાન જીવ પોતાને કોઈ એક વિષયનું નિમિત્ત મળતાં તેનું અહણ કરી સુખ માને છે પણ વાસ્તવિકપણે એ સુખ નથી.

પ્રશ્ન:—જેમ કણ કણ વડે પોતાની ભૂખ મટે છે, તેમ એક એક વિષયનું અહણ કરી પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે તો શો દોષ?

ઉત્તર:—જો બધા કણ ભેળા થાય તો એમ જ માનીએ, પરંતુ બીજી કણ મળતાં પ્રથમના કણનું નિર્ગમન થઈ જાય તો ભૂખ કેમ મટે? એ જ પ્રમાણે જાણવામાં વિષયોનું અહણ ભેળું થતું જાય તો ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ જાય, પરંતુ જ્યારે બીજી વિષય અહણ કરે ત્યારે પૂર્વે જે વિષય અહણ કર્યો હતો તેનું જાણપણું રહેતું નથી તો ઇચ્છા કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? ઇચ્છા પૂર્ણ થયા વિના આકુળતા પણ મટતી નથી અને આકુળતા મટ્યા વિના સુખ પણ કેમ કરી શકાય?

વળી એક વિષયનું અહણ પણ આ જીવ મિથ્યાદર્શનાદિકના સદ્ભાવપૂર્વક કરે છે અને તેથી ભાવિ અનેક દુઃખના હેતુરૂપ કર્મો બાંધે છે, તેથી તે વર્તમાનમાં પણ સુખ નથી તેમ ભાવિ સુખનું કારણ પણ નથી, માટે એ દુઃખ જ છે. એ જ શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે યથા—

મપરં વાત્સલ્યં વિચ્છિન્નં વંધકારણં વિસમં ।

જં દંદિપદિં લઢ્ઢં તં સોક્ષ્મં દુક્ત્વમેવ તથા ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પરાધીન, બાધા સહિત, વિનાશિક, અધનું કારણ તથા વિષમ છે; તેથી એ સુખ ખરેખર દુઃખ જ છે.

દુઃખનિવૃત્તિનો સાચો ઉપાય

જે પ્રમાણે આ સંસારી જીવે સુખ માટે કરેલા ઉપાય જૂઠા જાણવા તો સાચો ઉપાય કો કો? જ્યારે ઇચ્છા દર થાય અને સર્વ વિષયોનું એક સાથે અહણ રહ્યા કરે તો તે દુઃખ મટે. હવે ઇચ્છા તો મોટા જતાં જ મટે અને સર્વનું એક સાથે અહણ કેવળજ્ઞાન થતાં જ શક્ય. તેના ઉપાય સમ્યક્દર્શનાદિક છે, એ જ સાચો ઉપાય જાણવો. એ પ્રમાણે મોક્ષના નિમિત્તથી જ્ઞાનવસ્તુ-વ્યર્થનાવસ્તુનો અયોગશમ પણ દુઃખદાયક છે, તેનું વર્ણન કર્યું.

પ્રશ્ન:—જ્ઞાનવસ્તુ-વ્યર્થનાવસ્તુનો અયોગશમ કેવળથી જ જાણવું થતું નથી તેને તો દુઃખનું કારણ તરીકે જોવું પડે. પરંતુ અયોગશમને આ માટે કોણ કો?

ઉત્તર:—જાણવું ન અને એ એ દુઃખનું કારણ હોય તો પુરૂષજ્ઞને પણ દુઃખ હરે.

પણ દુઃખનું મૂળ કારણ તો ઇચ્છા છે અને તે ક્ષયોપશમથી જ થાય છે માટે ક્ષયોપશમને પણ દુઃખનું કારણ કહ્યું. વાસ્તવિક રીતે ક્ષયોપશમ પણ દુઃખનું કારણ નથી પણ મોહથી વિષયગ્રહણની જે ઇચ્છા છે તે જ દુઃખનું કારણ બાબતું. તથા મોહનો ઉદય છે તે દુઃખરૂપ જ છે. તે કેવી રીતે તે આહી કદીએ છીએ.

દર્શનમોહના ઉદયથી ચતું દુઃખ અને તેના ઉપાયોનું જૂઠાપણું

દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન થાય છે. જે વડે જેવું તેને શ્રદ્ધાન છે તેવું પદાર્થ-સ્વરૂપ નથી. તથા જેવું પદાર્થસ્વરૂપ છે તેવું એ માનતો નથી, તેથી તેને વ્યાકૃષ્ટતા જ રહ્યા કરે છે. જેમ કોઈ બાદાવરને કોઈ એ વસ્ત્ર પહેરાવ્યું, તે બાદાવરે તે વસ્ત્રને પોતાનું અંગ બાળી પોતાને, શરીરને અને વસ્ત્રને એકરૂપ માને છે, પણ એ વસ્ત્ર તો પાંદરાવનારને આધીન છે. એ પહેરાવનાર કોઈ વેળા તે વસ્ત્રને ફાડે, કોઈ વેળા બેડે, કોઈ વેળા લઈ લે તથા કોઈ વેળા નવીન પહેરાવે, છત્યાદિ ચરિત્ર કરે ત્યારે આ બાદાવરે એ વસ્ત્રની પરાધીન ક્રિયા થવા છતાં તેને પોતાને આધીન માની મદા બેદખિત થાય છે. તેમ આ જીવને કર્મોદયથી શરીરને સંગ્રાંધ થયો છે.

હવે આ જીવ એ શરીરને પોતાનું અંગ બાળી પોતાને અને શરીરને એકરૂપ માને છે, પણ શરીર તો કર્મોદય આધીન કોઈ વેળા ફૂપ થાય, કોઈ વેળા સ્પર્ણ થાય, કોઈ વેળા નાટ થાય અને કોઈ વેળા નવીન ઉપરે, છત્યાદિ ચરિત્ર થાય તે. એ પ્રમાણે તેની પરાધીન ક્રિયા થવા છતાં આ જીવ તેને પોતાને આધીન માની મદા બેદખિત થાય છે. વળી જેમ કોઈ બાદાવરે બેઠો હોય ત્યાં કોઈ અન્ય દેહાંગુલી માખન, ઘાસ અને પત્તાદિ આવી બિતર્યા. તે સર્વને આ બાદાવરે પોતાનાં બાળ્યા સાચેત, પણ એ બધાં પાતપોતાને આધીન હોવાથી તેમાં કોઈ આંધ, કોઈ બલ અને કોઈ મનનાં મનસાસ્પ પરિવર્તન—જેમ એ સર્વની પરાધીન ક્રિયા થવા છતાં આ બાદાવરે તેને પોતાને આધીન બાળી મદા બેદખિત થાય છે. એ પ્રમાણે આ જીવ ત્યાં પધાય (શરીર) ધારણ કરે છે ત્યાં કોઈ અન્ય દેહાંગુલી પુત્ર, ઘાસ અને પત્તાદિ આવીને સર્વને પ્રાપ્ત થાય છે તેને આ જીવ પોતાના બાળે તે, પણ એ તો પાતપોતાને આધીન કોઈ માંડે કોઈ બલ તથા મેહ માનેત સ્વસ્થસ્વરૂપ પરિવર્તન—જેમ તેની પરાધીન ક્રિયા હોય તે, તેને પોતાને આધીન માની મદા જીવ બેદખિત થાય તે.

પ્રશ્ન : કોઈ વેળા શરીરની જા સુખાસિની ક્રિયા આ જીવને સારોત્તમ કરી મેલ નાં કરાવે તે, એ વેળા તો જીવ સુખી થાય તે.

જિજ્ઞસ : —શરીરસિની, બલિચ્છની અને જીવની મેલ નાં કરે, જોઈને વિવિધ માણસો કોઈ એ પ્રકારે જેમ એ સિદ્ધિ તેમ કોઈ પરિવર્તનને કારણે મેલ નાં કરે, એ સુખાસિની

સુખ જેવો આભાસ થાય, પરંતુ એ બધાય સર્વ પ્રકારે (કિંચિત્ પણ) એ ઇચ્છે તેમ તો પરિણમતાં નથી તેથી અભિપ્રાયમાં તો અનેક આકુળતા નિરંતર રહ્યા જ કરે છે. વળી કોઈ વખતે કોઈ પ્રકારે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પરિણમતા બેઈ કોઈ ઠેકાણે આ જીવ, એ શરીર-પુત્રાદિકમાં અહંકાર-મમકાર કરે છે અને એ જ બુદ્ધિથી તેને ઉપવ્રતવવાની, વધારવાની તથા રક્ષા કરવાની ચિંતાવડે નિરંતર વ્યાકુળ રહે છે, નાના પ્રકારનાં દુઃખ વેડીને પણ તેમનું લક્ષ્ય ઇચ્છે છે. વળી જે વિષયોની ઇચ્છા થાય છે તે કપાયલાવ છે, બાહ્ય સામગ્રીમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માને છે, અન્યથા ઉપાયો કરે છે, સાચા ઉપાયનું શ્રદ્ધાન કરતો નથી તથા અન્ય કલ્પના કરે છે, એ બધાનું મૂળ કારણ એક મિથ્યાદર્શન છે. તેનો નાશ થતાં એ સર્વનો નાશ થાય છે. માટે સર્વ દુઃખોનું મૂળ એ મિથ્યાદર્શન છે. તેના નાશનો ઉપાય પણ કોઈ કરતો નથી. અન્યથા શ્રદ્ધાને સત્ય શ્રદ્ધા માનતો જીવ તેના નાશનો ઉપાય પણ શા માટે કરે ?

વળી સંતી પંચેન્દ્રિય જીવ કોઈ વેળા તત્ત્વનિશ્ચય કરવાનો ઉપાય વિચારે છતાં ત્યાં અભાગ્યથી કુદેવ, કુશુક અને કુશાશ્રનું નિમિત્ત બની જાય તો ઊદાત્ત અતત્ત્વશ્રદ્ધાન પુષ્ટ થઈ જાય. તે તો જાણે કે-એનાથી મારું લક્ષ્ય ઘશે પરંતુ એ એવા ઉપાય કરે કે-જેથી આ અચેત બની જાય. વસ્તુસ્વરૂપ વિચારવાનો ઉઘમી થાય છતાં વિપરીત વિચારમાં કદ ધઈ જાય છે અને તેથી વિષયકપાયની વાસના વધવાથી વધારે દુઃખી થાય છે.

કદાચિત્ કુદેવ, કુશુક, કુશાશ્રનું નિમિત્ત પણ બની જાય તો ત્યાં તેમના નિશ્ચય ઉપદેશની તો શ્રદ્ધા કરતો નથી, પણ માત્ર વ્યવહારશ્રદ્ધાવડે તે અતત્ત્વશ્રદ્ધાજી જ રહે છે. ત્યાં જો મંદ કપાય હોય તથા વિષયની ઇચ્છા ઘટે તો થોડો દુઃખી થાય પણ પાછો જેવો ને તેવો બની જાય. માટે આ સંસારી જીવ જે ઉપાય કરે છે તે પણ જૂઠા જ હોય છે.

વળી આ સંસારી જીવનો એક આ ઉપાય છે કે-પોતાને જેવું શ્રદ્ધાન છે તેમ પદાર્થોને પરિણમાવવા ઇચ્છે છે. હવે જો એ પ્રમાણે તે પદાર્થો પરિણમે તો તેનું શ્રદ્ધાન નાશનું ઇર્ષ્ય જાય, પરંતુ અનાદિનિશ્ચય વસ્તુ ન્યારી ન્યારી પોતપોતાની મર્યાદાપૂર્વક પરિણમે કે, એક કોઈને આધીન નથી તેમ કોઈ (પદાર્થ) કોઈનો પરિણમાયો પરિણમતો નથી. છતાં તેને આ જીવ પોતાની ઇચ્છાનુસાર પરિણમાવવા ઇચ્છે છે એ કોઈ ઉપાય નથી, એ તો મિથ્યાદર્શન જ છે, તો સાચો ઉપાય શો છે ?

તેનું પદાર્થનું સ્વરૂપ છે તેનું જ શ્રદ્ધાન થાય તો જ સર્વ દુઃખ દૂર થાય. જેમ કેટલાંક મિથ્યાદર્શી બની મિથ્યાને જીવનું માને વા તેને જીવાડવા ઇચ્છે તો તેથી પોતે જ દુઃખી થાય. પણ તેને માટે મનનું વા તે જીવાડ્યું જીવવાનું નથી એમ માનવું એ જ એ દુઃખ દૂર કરવાનું ઉપાય છે. તેમ મિથ્યાદર્શિ બની પદાર્થોને અન્યથા માની અન્યથા પરિ-

જુમાવવા ઇચ્છે તો પોતે જ દુઃખી થાય. પણ તેને યદ્યર્થ માનવા અને એ મારા પરિ-
જુમાવ્યા અન્ય પ્રકારે પરિજુમાવાના નથી એમ માનવું એ જ એ દુઃખ દૂર થવાનો ઉપાય
છે. જમજનિત દુઃખનો ઉપાય જમ દૂર કરવો એ જ છે. જમ દૂર થવાથી સમ્યક્દ્રષ્ટા
ધાય એ જ સાચો ઉપાય જાણવો.

ચારિત્રમોહથી દુઃખ અને તેના ઉપાયોનું જૂઠાપણું

ચારિત્રમોહના ઉદયથી જીવના ભાવ ક્રોધાદિ કપાયરૂપ વા હાસ્યાદિ નોકપાયરૂપ થાય
છે ત્યારે આ જીવ કલેશવાન બની દુઃખી થતો વિહ્વલ થઈ નાનાપ્રકારનાં કુકાર્યોમાં પ્રવર્તે
છે—એ અહીં દર્શાવીએ છીએ.

ત્યારે ક્રોધ જીવને ત્યારે અન્યનું જૂરું કરવાની ઇચ્છા થાય અને એ અર્થે અનેક
ઉપાય વિચારે. મર્મચ્છેદક-ગાળી પ્રદાનાદિરૂપ વચન બોલે, પોતાનાં અંગોવડે વા કાચ-
પાષાણાદિકવડે ઘાત કરે, અનેક કષ્ટ સહન કરી, ધનાદિ ખર્ચ કરી વા મરણાદિ વડે પોતાનું
પણ જૂરું કરી અન્યનું જૂરું કરવાનો ઉદ્યમ કરે અથવા અન્ય દ્વારા જૂરું થવું વળું તો
એ અન્ય દ્વારા જૂરું કરાવે. તેનું સ્વયં જૂરું થાય તો પોતે અનુભાવના કરે. જૂરું મળ્યાં
પોતાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ ન થતું હોય તોપણ તેનું જૂરું કરે. કાપ ધત્તાં ફોઈ
પૂજ્ય વા ઇષ્ટજન વચ્ચે આવે તો તેમને પણ જૂરું કરે-મારવા લાગી બંધ. કોપના
આવેશમાં કાંઈ વિચાર જ રહેતો નથી. વળી અન્યનું જૂરું ન થાય તો પોતાના અંતરંગમાં
પોતે જ ઘણો સંતાપવાન થાય, પોતાનાં જ અંગોનો ઘાત કરે વા વિપ્રભક્ત્યાદિ કરી
મરણ પામે; એ આદિ અવસ્થા ક્રોધ ધત્તાં થાય છે.

માન કપાય જીવને ત્યારે બીજાને નીચો તથા પોતાને કીચો દર્શાવવાની ઇચ્છા થાય.
એ અર્થે અનેક ઉપાયો વિચારે, અન્યની નિંદા તથા પોતાની પ્રશંસા કરે. અનેક પ્રકારે
અન્યનો મહિમા મટાડી પોતાનો મહિમા કરવા લાગે. ઘણાં ઘણાં કષ્ટ વડે ધનાદિના
સંગ્રહ કર્યો હોય તેને વિવાહાદિ કાર્યોમાં એકાદમ ખર્ચી નાખે વા ફેડું કરીને પણ ખર્ચે.
મરણ પછી મારો યશ રહેશે એમ વિચારી પોતાનું મરણ કરીને પણ પોતાનો મહિમા
વધારવા પ્રયત્ન કરે. તે ફોઈ પોતાનું સન્માનાદિ ન કરે તો તેને બહારથી મેળવવા દુઃખ
ઉપજવી પોતાનું સન્માન કરાવે. માનનો હિત થતાં ફોઈ પૂજ્ય હેતુ-સેવક તેમજ તેમનું
પણ સન્માન ન કરે. ફોઈ વિચાર જ રહેતો નથી. વળી એક કાળે પણ અન્યની નિંદા તથા
પોતે કીચો ન દેખાય તો પોતાના અંતરંગમાં પોતે જાણે કે કેવળવાત થાય કે પોતાનો
અંગોનો ઘાત કરે વા વિપ્રભક્ત્યાદિ કરી મરણ પામે; એ આદિ અવસ્થા માન ધત્તાં થાય છે.

માયા કપાય જીવને ત્યારે સદાચરે કર્યાં નિર્લભ્યપણની અજ્ઞાતા થાય કે અર્થે અનેક
ઉપાય વિચારે. નાના પ્રકારનાં કપાલકા વચન કરે. કર્મોની કપરૂં અન્યને પોતાને બાંધે

વસ્તુઓને અન્ય પ્રકારે બતાવે, જેથી પોતાનું મરણ બાણે એવો પણ છલ કરે, કંપટ પ્રગટ થતાં પોતાનું ઘણું ખૂરું થાય-મરણાદિક થાય તેને પણ ગણે નહિ, કોઈ પૂજ્ય વા ઇષ્ટ જનનો સંબંધ થાય તો માયાવશ થઈ તેનાથી પણ છલ કરે. કાંઈ વિચાર જ રહેતો નથી. વળી છલ કરવા છતાં પણ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પોતે અંતરંગમાં ઘણો જ સંતાપવાન થાય છે, પોતાનાં અંગોનો ઘાત કરે વા વિપલક્ષણાદિ કરી મરણ પામે; એવી એવી અવસ્થા માયા થતાં થાય છે.

લોભ કપાય ઊપજે ત્યારે ઇષ્ટ પદાર્થના લાભની ઇચ્છા થાય છે અને તેના અર્થે અનેક ઉપાય વિચારે, તેના સાધનરૂપ વચન બોલે, શરીરની અનેક ચેષ્ટા કરે, ઘણું કષ્ટ સહન કરે, સેવા-આકરી કરે, વિદેશગમન કરે, જે વડે પોતાનું મરણ થતું બાણે એવાં કાર્ય પણ કરે, જેમાં ઘણું દુઃખ થાય એવા પ્રારંભ પણ કરે, લોભ થતાં પૂજ્ય વા ઇષ્ટજનનું કાર્ય હોય ત્યાં પણ પોતાનું પ્રયોજન સાધે. કાંઈ વિચાર રહેતો નથી. વળી પ્રાપ્ત થયેલી ઇષ્ટ વસ્તુની અનેક પ્રકારે રક્ષા કરે, તથા ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય વા ઇષ્ટનો વિયોગ થાય તો પોતે અંતરંગમાં ઘણો જ સંતાપવાન થાય છે, પોતાનાં અંગોનો ઘાત કરે વા વિપલક્ષણાદિ કરી મરણ પામે; એવી એવી અવસ્થા લોભ થતાં થાય છે.

એ પ્રમાણે કપાયો વડે પીડિત થતો જીવ એ અવસ્થાઓમાં પ્રવર્તે છે. વળી એ કપાયોની સાથે નોકપાય થાય છે. ત્યાં :—

ત્યારે હાસ્ય નોકપાય થાય ત્યારે પોતે વિક્ષિત થાય-પ્રકુલ્લિત થાય; તે એવું જાણ્યું કે-જેમ સનિપાતના રોગીનું હસ્યું ! પોતે નાના પ્રકરનાં રોગથી પીડિત છતાં કોઈ કલ્પનાવડે હસવા લાગી જાય છે તેમ આ જીવ અનેક પીડા સહિત હોવા છતાં કોઈ જૂઠી કલ્પનાવડે પોતાને સુદાયતું કાર્ય માની હર્ષ માને છે. પણ વાસ્તવિકપણે તો એ દુઃખી જ છે. સુખી નથી. સુખી તો કપાયરોગ મટતાં જ થશે.

ત્યારે રતિ નોકપાય ઊપજે ત્યારે ઇષ્ટ વસ્તુમાં અતિ આસક્ત બની જાય છે. જેમ જિતારી હાંદરને પછી આસક્ત થાય છે ત્યારે તેને કોઈ માટે છતાં પણ તે હાંદરને છોડે નહિ. તે કનિતાથી પ્રાપ્ત થવાને કારણે તથા વિયોગ થવાને અભિપ્રાય સહિત એ આસક્તતા રોક છે માટે તે દુઃખી જ છે.

ત્યારે અભિ નોકપાય ઊપજે ત્યારે તે અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ પામી મદ્દાઆક્રમણ રાગ તે અનિષ્ટને નવિધ થયો તે પોતાને ગમતો નથી. એ પીડા સહન ન થવાથી તેનો વિચાર કન્ય. માટે નક્કર છે, તેથી તે દુઃખ જ છે.

અરે એ જ નોકપાય ઊપજે ત્યારે ઇષ્ટનો વિયોગ વા અનિષ્ટનો સંયોગ થતાં અતિ દુઃખ થાય છે. એ દુઃખ રોકે તે વિચાર કરે અને અસાધવાન બની પોતાનો અંગઘાત કરીને

એ પ્રમાણે પ્રયાયો વા નાં પ્રયાયો વડે આવશ્યકતાઓ થાય છે. અર્થાત્ જેમ વિદ્યાર્થી
 કે જે કોઈ એ આવશ્યકતાઓમાં હવ ન પ્રવર્તે તે એ કેપાસિટી પીચા કરે જે વાત એ કે
 આવશ્યકતાઓમાં પ્રવર્તે તે અગત્ય પર્થવે આ થાય છે. હવે અગત્ય પર્થવે આ તે સંકલ્પની
 હવ અમુક કરે જે પણ કેપાસિટીની પીચા જાલમ કરવી અમુક કરે તે અગત્ય તેને સંકલ્પ
 થાય છે કે અભ્યાસિકની પણ એ પ્રમાણની પીચા કરીને જે અભ્યાસ તેને પ્રમાણે અમુક થાય
 ત્યાં જે તેનાથી પ્રયાય થયા વિના પણ તેના અર્થાત્ આવશ્યકતાઓ થાય છે. એ તે તેના અર્થાત્
 પ્રયાય કરે વાત ન રહે તે પોતે જાણે એ અગત્ય અભ્યાસ જે અભ્યાસિક આ અગત્ય કરે
 ન તેમ તેના અર્થાત્ જે અભ્યાસ કેપાસિટી આ અગત્ય અભ્યાસ જે અભ્યાસિક આ અગત્ય કરે
 તેને અભ્યાસ જે અભ્યાસિક આ અગત્ય અભ્યાસ જે અભ્યાસિક આ અગત્ય કરે
 અભ્યાસિક આ અગત્ય અભ્યાસિક આ અગત્ય અભ્યાસિક આ અગત્ય કરે
 અભ્યાસિક આ અગત્ય અભ્યાસિક આ અગત્ય અભ્યાસિક આ અગત્ય કરે

વળી જે પ્રયોજન અર્થે કપાયલાવ થયો છે તે પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય તો જ આ દુઃખ દૂર થઈ મને સુખ થાય, એમ વિચારી એ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થવા માટે અનેક ઉપાય કરવા તેને તે દુઃખ દૂર થવાના ઉપાય માને છે. હવે કપાયલાવોથી જે દુઃખ થાય છે તે તો સાચું છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ પોતે જ દુઃખી થઈ રહ્યો છે, પરંતુ એ દુઃખ મટવા માટે જે ઉપાય કરે છે તે બધા જૂઠા છે. તે કેવી રીતે તે ચાહી કહીએ છીએ. કોઠમાં અન્યનું બૂરું કરવાનો, માનમાં અન્યને હલકો પાડી પોતે જીએ થવાનો, માયામાં છલ-પ્રપંચવડે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો, લોભમાં ઇષ્ટ વસ્તુને મેળવવાનો, હાસ્યમાં વિક્ષિત (પ્રકૃલ્લિત) થવાનાં કારણો બન્યાં રાખવાનો, રતિમાં ઇષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ બન્યો રાખવાનો, અરતિમાં અનિષ્ટ વસ્તુને દૂર કરવાનો, શોકમાં શોકનાં કારણ મટાડવાનો, લયમાં લયનાં કારણ મટાડવાનો, ભુશુભમાં ભુશુભનાં કારણો દૂર કરવાનો, પુરુષવેદમાં સ્ત્રી સાથે રમવાનો, સ્ત્રીવેદમાં પુરુષ સાથે રમવાનો તથા નપુંસકવેદમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની સાથે રમવાનો ઉપાય કરે છે એ પ્રયોજન તેને હોય છે.

હવે એ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ થાય તો કપાય ઉપશમવાથી દુઃખ દૂર થઈ જીવ સુખી થાય. પરંતુ એ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ તેના ઉપર પ્રમાણે કરેલા ઉપાયોને આધીન નથી પણ ભવિતવ્યઆધીન છે, કારણ કે અનેકનં એ ઉપાયો કરતા જોઈએ છીએ પણ તેની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી એ ઉપાયો બનવા પણ પોતાને આધીન નથી પરંતુ ભવિતવ્યઆધીન છે, કારણ કે અનેકનં એ ઉપાયો કરવાની ઇચ્છા છતાં એક પણ ઉપાય ન બની શકતો હોય એમ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. કદાચિત કદતાલીય ન્યાયાનુસાર જેવું પોતાનું પ્રયોજન હોય તેવું જ ભવિતવ્ય હોય અને તેવો જ ઉપાય બની જાય તો તેથી એ કાર્યની સિદ્ધિ પણ થઈ જાય અને તેથી એ કાર્યસંગ્રામી કોઈ કપાયનો ઉપશમ થાય, પરંતુ ત્યાં થંભાવ થતો નથી, કારણ જ્યાંયુધી એ કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય ત્યાંસુધી તો એ કાર્ય સંગ્રામી કપાય હોતો પણ એ સમયે એ કાર્ય સિદ્ધ થયું તે જ સમય અન્ય કાર્ય સંગ્રામી કપાય થાય છે. એ જ સમયમાત્ર પણ જીવ નિરાકુલ રહેતો નથી. જેમ કોઈ કોઠવડે અન્યનું બૂરું થવું ઇચ્છતો હોય. તેનું બૂરું થતાં પાછો કોઈ અન્ય ઉપર ક્રોધ કરીને તેનું બૂરું ઇચ્છવા લાગે છે. વળતા વચ્ચે થોડી શક્તિ હતી ત્યારે તો તે પોતાનાથી નાનાઓનું બૂરું ચાહતો હોય. વળે ઘણી થતાં પોતાનાથી મોટાઓનું બૂરું ચાહવા લાગ્યો, એ જ પ્રમાણે માન-પ્રમાણ-કેન્દ્રિક જે જે કાર્ય વિચાર્યું હતું તે સિદ્ધ થતાં કોઈ અન્ય કાર્યમાં માનાદિક કેન્દ્રિકાં તેમ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો. ત્યારે થોડી શક્તિ હતી ત્યારે નાનાં નાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરવા હોતો હોય અને ઘણી શક્તિ થતાં મોટાં મોટાં કાર્યો સિદ્ધ કરવાનો અભિપ્રાય થતો. કપાયેવળે કાર્યનું કોઈ પ્રમાણ હોય તો તે કાર્યની સિદ્ધિ થતાં જીવ સુખી થાય પણ કપાય નો કોઈ જ નહિ. માત્ર ઇચ્છા જ વધતી જાય છે. શ્રી આત્માનુશાસનમાં

અઘાતી કર્મોમાં મુખ્યપણે તેમને પાપ-પ્રકૃતિઓનો ઉદય છે. અશાતાવેદનીયનો ઉદય થતાં તેના નિમિત્તથી તેઓ મહાદુઃખી હોય છે. વનસ્પતિ પવનથી તૂટી જાય છે, શીત-ઉષ્ણતાથી અને જળ ન મળવાથી સૂકાઈ જાય છે, અગ્નિથી બળી જાય છે, કોઈ છેદે છે, ભેદે છે, મસળે છે, ખાય છે, તોડે છે—ઇત્યાદિ અવસ્થા થાય છે. એ જ પ્રમાણે યથાસંભવ પૃથ્વી-કાય આદિમાં પણ અવસ્થા થાય છે. એ અવસ્થાઓ હોવાથી એ એકેન્દ્રિય જીવો મહાદુઃખી થાય છે. જેમ મનુષ્યના શરીરમાં પણ એવી અવસ્થાઓ થતાં દુઃખ થાય છે તે જ પ્રમાણે તેમને પણ દુઃખ થાય છે. એ અવસ્થાઓનું જાણપણું એક સ્પર્શનંદ્રિય દ્વારા થાય છે. હવે સ્પર્શનંદ્રિય તો તેમને છે; જે વડે એ અવસ્થાઓને જાણી મોહવશથી તેઓ મહાવ્યાકુળ થાય છે, પરંતુ તેમનામાં ભાગી જવાની, લડવાની કે પોકાર કરવાની શક્તિ ન હોવાથી અજ્ઞાની લોક તેમનાં દુઃખોને જાણતા નથી. વળી કદાચિત્ કિંચિત્ શાતાવેદનીયનો ઉદય તેમને હોય છે, પણ તે બળવાન હોતો નથી.

આયુર્કર્મના ઉદયથી એ એકેન્દ્રિય જીવોમાં જે અપર્યાપ્ત જીવો છે તેમના પર્યાયની સ્થિતિ તો એક ઉચ્છ્વાસના અદારમા ભાગમાત્ર જ છે અને પર્યાપ્ત જીવોની સ્થિતિ એક અંતર્મુદ્દત્ આદિ કેટલાંક વર્ષ સુધીની છે. તેમને આયુષ્ય થોડું હોવાથી જન્મ-મરણ થયાં જ કરે છે, જેથી તેઓ દુઃખી છે.

નામકર્મના ઉદયમાં તિર્થંગતિ આદિ પાપ-પ્રકૃતિઓનો જ ઉદય વિશેષપણે તેમને હોય છે. કોઈક દીન પુણ્ય-પ્રકૃતિનો ઉદય તેમને હોય પણ તેનું બળવાનપણું નથી તેથી એ વડે કરીને મોહવશપણે તેઓ દુઃખી થાય છે.

ગોત્રકર્મમાં માત્ર એક નીચ ગોત્રનો જ તેમને ઉદય છે, જેથી તેમની મહત્તા કાંઈ થતી નથી; તેથી પણ તેઓ દુઃખી જ છે.

એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવો મહાદુઃખી છે. આ સંસારમાં જેમ પાપાણુને આધાર હોય તો ત્યાં ઘણા કાળ રહે છે પણ નિરાધાર આકાશમાં તો કદાચિત્ કિંચિત્માત્ર કાળ રહે છે; તેમ આ જીવ એકેન્દ્રિય પર્યાયમાં તો ઘણા કાળ રહે છે, પણ અન્ય પર્યાયમાં તો કદાચિત્ કિંચિત્માત્ર કાળ રહે છે. માટે આ જીવ સંસાર-અવસ્થામાં મહાદુઃખી છે.

વિકલેન્દ્રિય તથા અસંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય પર્યાયનાં દુઃખ

વળી વિકલેન્દ્રિય, તેજન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પચ્ચેન્દ્રિય પર્યાયોને જીવ ધારણ કરે છે. ત્યાં પણ એકેન્દ્રિય પર્યાય જેવાં જ દુઃખ હોય છે. વિશેષમાં એટલું કે—આદી કલ્પકર્મથી એક એક વિકલેન્દ્રિય જાન-દર્શનની વા કંઈક શક્તિની અધિકતા થઈ છે તથા બોલવાની શક્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમાં પણ જે અપર્યાપ્ત છે વા પર્યાપ્ત છતાં પણ

અવસ્થામાં તે મહાદુઃખી થાય છે. કોઈ એમ કહે કે બાળઅવસ્થામાં થોડાં દુઃખ હોય છે પણ એમ નથી. પરંતુ શક્તિ થોડી હોવાથી તે વ્યક્ત થઈ શકતાં નથી. પંથી વ્યાપારાદિક વા વિષયકચ્છા આદિ દુઃખોની પ્રગટતા થાય છે. ત્યાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટજનિત વ્યાકુળતા રહ્યા જ કરે છે. અને વૃદ્ધ થતાં શક્તિહીન થઈ જવાથી તે પરમ દુઃખી થાય છે. એ દુઃખ પ્રત્યક્ષ થતાં નેઈએ છીએ. અમે અહીં ઘણાં શું કહીએ? પ્રત્યક્ષ જેને નથી ભાસતાં તે કહેલાં કેમ સાંભળશે? વળી મનુષ્યગતિમાં કોઈ વેળાં દ્વિચિત્ત શાતાનો ઉદય હોય છે પણ તે વ્યાકુળતામય છે. અને તીર્થંકરાદિ પદ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થયા વિના હોતાં નથી.

એ પ્રમાણે મનુષ્યપર્યાયમાં દુઃખ જ છે. પણ એ મનુષ્યપર્યાયમાં કોઈ પોતાનું ભદ્રું થવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે થઈ શકે છે. જેમ કાણાં સાંઠાની જડ વા સાંઠા ઉપરનો ફિક્કો ભાગ તો ચૂસવા યોગ્ય જ નથી અને વચ્ચેની કાણી ગાંઠો હોવાથી તે પણ ચૂસી શકાતી નથી, છતાં કોઈ સ્વાદનો લોહુપી તેને બગાડે તો ભલે બગાડે, પરંતુ જો તેને વાવવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણા સાંઠા થાય અને તેનો સ્વાદ પણ ઘણો મીઠો આવે. તેમ મનુષ્યપણામાં બાળ અને વૃદ્ધપણું તો મુખ ભોગવવા યોગ્ય નથી, વચ્ચેની અવસ્થા તે પણ દોગ-કેશાદિ યુક્ત હોવાથી ત્યાં મુખ ભોગવતું નથી, છતાં કોઈ વિષયમુખનો લોહુપી તેને બગાડે તો ભલે બગાડે, પરંતુ જો તેને ધર્મસાધનમાં લગાવે તો તેથી ઘણા ઉચ્ચપદને તે પામે. ત્યાં ધાનું નિરાકુળ મુખ પામે. માટે અહીં જ પોતાનું હિત સાધવું; પણ મુખ થવાના ભ્રમથી આ મનુષ્યજન્મને વૃદ્ધા ન ગુમાવવો.

દેવગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન

દેવગતિમાં જ્ઞાનાદિકની શક્તિ અન્ય કરતાં કંઈક વધારે હોય છે. ઘણા દેવો તો મિત્યાવચરે અતત્ત્વશ્રદ્ધાનયુક્ત જ થઈ રહ્યા છે; તેઓને કપાય કંઈક મંદ છે; ભવનવાગ્મી, અંતર અને જ્યોતિર્મી દેવાને કપાય ઘણો મંદ નથી, ઉપયોગ બહુ અચળ છે તથા શક્તિ કંઈક છે તે દ્વારા કપાયનાં કાર્યોમાં જ પ્રવર્તે છે. કુત્સુદલાદિ તથા વિપ્ર્યાદિ કાર્યોમાં જ તેના લાગી સોદરા હોવાથી એ વ્યાકુળતાવરે તેઓ દુઃખી જ છે. વૈમાનિક દેવોમાં ઉપર ઉપરના દેવોમાં વિશેષ મંદ કપાય છે. શક્તિ પણ વિશેષ છે તેથી વ્યાકુળતા ઘટવાથી દુઃખ પણ ઘટતું છે. આ દેવાને ક્રોધ-માન કપાય છે, પરંતુ કારણે થોડા હોવાથી તેના કાર્યની પણ મૌનતા હોય છે. કોઈનું બૂઝું કરવું, કોઈને ઘીન કરવો ઇત્યાદિ કાર્ય નિર્દુષ્ટ દેવોમાં તો કુત્સુદલાદિવરે હોય છે. પણ ઉન્ન્ટ દેવોમાં થોડાં હોય છે તેથી ત્યાં તેની મુખ્યતા નથી. માતા-કોળ કપાયનાં કારણે ત્યાં હોવાથી તેના કાર્યની મુખ્યતા છે. છલ કરવો, વિપ્રવત્સલકારી, કંઈક કરવી કંઈક કરવો ત્યાં વિશેષ હોય છે. એ પણ ઉપર ઉપરના દેવાને થોડાં હોય છે. હાસ્ય અને રસિકાવયનાં કારણે ઘણું હોવાથી તેના કાર્યોની ત્યાં મુખ્યતા હોય છે. અસ્તિ શેષ, ભવ અને મૃત્યુપ્પાદાન કારણે થોડાં હોવાથી તેનાં કાર્યોની

ત્યાં જોણતા હોય છે. તથા સ્ત્રી-પુરુષવેદનો ત્યાં ઉદય છે અને રમવાનાં નિમિત્ત પણ છે તેથી તેઓ કામસેવન કરે છે; એ કપાય પણ ઉપર ઉપરના દેવામાં મંદ હોય છે. અદમિન્દ્ર દેવામાં વેદની મંદતા હોવાથી કામસેવનના પણ અભાવ હોય છે. એ પ્રમાણે દેવાને કપાયભાવ હોય છે અને કપાયથી જ દુઃખ છે. તેમને જેટલો કપાય થાય છે તેટલું દુઃખ પણ થાય છે. તેથી અન્યની અપેક્ષાએ તેમને મુળી કદીએ પીએ. પરંતુ વાસ્તવિકપણે કપાયભાવ વ્યથિત છે તેથી તે દુઃખી જ છે.

વળી વેદનીયમાં જ્ઞાતાનાં ઉદય નેમને ઘણા છે. તેમાં ભવત્ત્રિક દેવાને ધ્યાત્રે ભાય છે તથા વૈમાનિક દેવામાં ઉપર ઉપરના દેવાને વધારે ભાય છે. શરીરની ઇંદ્ર અવસ્થા તથા સ્ત્રી-મદ્રનાદિક આગથીજ્ઞાનાં સંયોગ ભાય છે. દ્રાગ્નિ કિંચિત્ અજ્ઞાતાનાં ઉદય થયું કોઈ દ્રાગ્નથી નેમને ભાય છે. એ અજ્ઞાતાનાં ઉદય દ્વલકા દેવાને કંઈક પ્રગટયાણું છે. પરંતુ ઉન્દ્ર દેવાને જે વિશેષ પ્રગટ નથી. નેમનું આયુષ્ય ઘણું છે. આગમાં આગ દ્વલકાદ્વલક વર્ષ તથા ઉન્દ્ર તેત્રીસ સાગર છે. અને ૨૬ સાગરથી વધારે આયુષ્યના ધાત્રે મેદકમાર્ગે આગમાં ચિતા કોઈ ભાઈ મરેતા નથી. એટલે બધા દાખ એ દેવા વિષયજ્ઞાનમાં મગ્ન મેં છે. નામકર્મમાં દેવગણિ આદિ નર્વ પુણ્ય પ્રકૃતિંગાનાં ૪૮ નેમને ઉદય છે તેથી એ નેમને સુખનું દ્રાગ્ન છે. આત્રમમાં નેમને ઉદય આત્રનાં ૪૮ ઉદય છે તેથી નેમનાં મદાનપદાને પ્રાપ્ત છે. એ પ્રમાણે પુણ્યદેવની વિશેષતાવડે નેમને ૯૫ આગથી થઈ છે અને પદાને વડે ઇન્દ્રના દેવાથી નેમે આગવવામાં નેમનાં આગમન બની રહ્યા છે. એમ કહ્યા પાછું નેમનાં અગ્નિ ૪૮ રહે છે તેથી નેમનાં સુખી થતા નથી. એવા દેવાને ઉન્દ્ર પુણ્યનાં ભાય છે અને આગ ઘણા મેં છે. તથાપિ નેમને પાછું નેમનાં અભાવ મેં નથી તેથી વલ્લભાને નેમનાં દુઃખી ૪૮ છે. એ પ્રમાણે મેંનાંમાં વર્ષાય દેવના દુઃખ. દુઃખ અને દુઃખ ૪૮ છે એ પ્રમાણે, પર્યાય અપેક્ષાને દુઃખનું વર્ષાય મુર્તિ. હવે નર્વ દુઃખનું આગમન રાહસ્ય કહેશે. કહેશે

सर्वं ज्ञानं सामान्यं नृदय

[illegible]

Das im Folgenden stichförmig wiedergegebene Interview ist eine Zusammenfassung der Aussagen des Interviewten. Es ist nicht eine Wiedergabe des Wortlauts, sondern eine Zusammenfassung der Aussagen des Interviewten. Es ist nicht eine Wiedergabe des Wortlauts, sondern eine Zusammenfassung der Aussagen des Interviewten.

[illegible]

કોઈ પીડા નથી, પરંતુ જ્યાંસુધી એ કાર્ય ન થાય ત્યાંસુધી તે મહાવ્યાકુળ થાય છે. એ ઇચ્છાનું નામ કપાય છે.

એક ઇચ્છા પાપતા ઉદયથી શરીરમાં અથવા બાહ્ય અનિષ્ટ કારણ મળતાં તેને દૂર કરવાની થાય છે. જેમકે—રોગ, પીડા અને ક્ષુધા આદિનો સંયોગ થતાં તેને દૂર કરવાની ઇચ્છા થાય છે. હવે ત્યાં તે પીડા માને છે, તેથી જ્યાંસુધી એ દૂર ન થાય ત્યાંસુધી મહાવ્યાકુળ રહે છે. એ ઇચ્છાનું નામ પાપનો ઉદય છે.

એ પ્રમાણે એ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છા થતાં બધા દુઃખ જ માને છે, અને તે દુઃખ જ છે.

વળી એક ઇચ્છા બાહ્ય નિમિત્તથી થાય છે અર્થાત્ એ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ અનુસાર પ્રવર્તવાની ઇચ્છા થાય છે. હવે એ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓમાં એક એક પ્રકારની ઇચ્છા અનેક પ્રકારની હોય છે. ત્યાં કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનાં કારણો પુણ્યના ઉદયથી મળે, પણ તેનું સમાધાન યુગપત્ ધર્મ શકે નહિ તેથી એકને છોડી બીજાને લાગે તથા તેને છોડી કોઈ અન્યને લાગે. જેમ કોઈને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળી છે; હવે તે કોઈને દેખે છે, તેને છોડી રાગ સાંભળવા લાગે છે, તેને છોડી કોઈનું યૂક્ત કરવા લાગી જાય છે તથા તેને છોડી ભોજન કરવા લાગી જાય છે. અથવા દેખવામાં પણ એકને દેખી વળી અન્યને દેખવા લાગે છે. એ જ પ્રમાણે અનેક કાર્યોની પ્રવૃત્તિમાં ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છાનું નામ પુણ્યનો ઉદય છે. એને જગત્ સુખ માને છે, પરંતુ એ સુખ નથી પણ દુઃખ જ છે. કારણ કે—પ્રથમ તો સર્વ પ્રકારની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાનાં કારણો કોઈને પણ બની આવતાં નથી. કદાચિત્ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાનાં કારણો બની આવે તોપણ તે સર્વનું યુગપત્ સાધન ધર્મ શકતું નથી, તેથી જ્યાંસુધી એકનું સાધન ન હોય ત્યાંસુધી તેની વ્યાકુળતા રહે છે, અને એનું સાધન થતાં તે જ સમયે અન્યના સાધનની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે વળી તેની વ્યાકુળતા થાય છે. એક સમય પણ નિરાકુળ રહેતો નથી તેથી તે મહાદુઃખી જ છે. અથવા જ્યારે એ ત્રણ પ્રકારના ઇચ્છારોગ મટાડવાનો કિંચિત્ ઉપાય કરે છે ત્યારે કિંચિત્ દુઃખ ઘટે છે, પરંતુ સર્વ દુઃખનો નાશ તો થતો જ નથી, તેથી તેને દુઃખ જ છે. એ પ્રમાણે સંસારી જીવોને સર્વ પ્રકારે દુઃખ જ છે.

વિશેષમાં અહીં એટલું સમજવું કે—પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ વડે સર્વ જગત્ વીરિત ધર્મ રહ્યું છે. અને ચોથી ઇચ્છા તો પુણ્યનો ઉદય પ્રાપ્ત થતાં જ થાય છે, અને પુણ્યનો બંધ ધર્માનુસારથી થાય છે. હવે ધર્માનુસારમાં જીવ થોડો જોડાય છે પણ ઘણો રોગ તો પામકિયાઓનાં જ પ્રવર્તે છે, તેથી ચોથી ઇચ્છા કોઈ જીવને કોઈ કાળમાં જ પાપ છે. અહીં એટલું સમજવાનું કે—સામાન્ય ઇચ્છાવાળ જીવોની અપેક્ષાએ ચોથી ઇચ્છા-વ્યાકુળને કોઈ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઘટવાથી સુખી કદીએ છીએ. વળી ચોથી ઇચ્છા-વ્યાકુળને કોઈ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઘટવાથી સુખી કદીએ છીએ. વળી ચોથી ઇચ્છા-વ્યાકુળને કોઈ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઘટવાથી સુખી કદીએ છીએ. વળી ચોથી ઇચ્છા-વ્યાકુળને કોઈ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઘટવાથી સુખી કદીએ છીએ.

અભાવ થયો. વળી, શાતાના ઉદયથી ક્ષિયિત દુઃખ મટવાના કારણરૂપ જે ઔપધ-લોજનાદિંદે હતાં તેનું કાર્થ પ્રયોજન રહ્યું નથી તથા કેઈ ઇષ્ટ કાર્ય પરાધીન ન રહેવાથી ગાહ્ય મિત્રાદિકને ઇષ્ટ માનવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી, કારણ કે-એ વડે દુઃખ મટાડવા વા ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હતો પણ હવે અહીં સંપૂર્ણ દુઃખ નષ્ટ થતાં સંપૂર્ણ ઇષ્ટ પામ્યો. આયુર્કર્મના નિમિત્તથી મરણ-જીવન થતાં હતાં; હવે મરણવડે તો દુઃખ માનતો હતો પણ અહીં જ્યાં અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું તેથી દુઃખનું પણ કેઈ કારણ રહ્યું નહિ. દ્રવ્યપ્રાણને ધારી કેટલોક કાળ જીવવા-મરવાથી સુખ માનતો હતો; તેમાં પણ નરક પર્યાયમાં દુઃખની વિશેષતા હોવાથી ત્યાં જીવવા ઇચ્છતો નહોતો, પરંતુ હવે આ સિદ્ધપર્યાયમાં દ્રવ્યપ્રાણ વિના જ પોતાના ચૈતન્યપ્રાણવડે સદાકાળ જીવે છે કે જ્યાં દુઃખનો લવલેશ પણ રહ્યો નથી.

નામકર્મવડે પ્રાપ્ત અશુભ ગતિ-જાતિ આદિમાં દુઃખ માનતો હતો, પણ હવે એ સર્વનો અભાવ થયો એટલે દુઃખ ક્યાંથી થાય? અને શુભગતિ-જાતિ આદિમાં ક્ષિયિત દુઃખ દૂર થવાથી સુખ માનતો હતો, હવે એ વિના પણ સર્વ દુઃખનો નાશ તથા સર્વ સુખનો પ્રકાશ હોવાથી તેનું પણ કાર્થ પ્રયોજન રહ્યું નથી. જોતકર્મના નિમિત્તથી નીચ-કુળ પામતાં દુઃખ માનતો હતો તથા ઊંચકુળ પામતાં સુખ માનતો હતો, પણ અહીં નીચકુળનો અભાવ થવાથી દુઃખનું કારણ રહ્યું નહિ તથા ઊંચકુળ વિના પણ ત્રૈલોક્યપૂજ્ય ઊંચપદને પામે છે. એ પ્રમાણે સિદ્ધોને સર્વ કર્મોનો નાશ થવાથી સર્વ દુઃખોનો પણ નાશ થયો છે, કારણ કે-દુઃખનું લક્ષણ તો આકુળતા છે. હવે આકુળતા તો ત્યારે જ હોય કે ત્યારે કંઈક ઇચ્છા હોય. એ ઇચ્છાનો વા ઇચ્છાના કારણોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તેઓ સર્વ દુઃખરહિત નિરાકુળ અનંત સુખ અનુભવે છે. કારણ કે-નિરાકુળપણું એ જ સુખનું લક્ષણ છે. સંસારમાં પણ કેઈ પ્રકારે નિરાકુળ થતાં જ બધાય સુખ માને છે. તો જ્યાં સર્વથા નિરાકુળ થયા ત્યાં સંપૂર્ણ સુખ કેમ ન માનીએ? એ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનાદિ માપન વડે સિદ્ધપદ પામતાં સર્વ દુઃખનો અભાવ થાય છે, સર્વ સુખ પ્રગટ થાય છે.

અહીં ઉપદેશ કરીએ છીએ કે હે ભગ્ય! હે ભાઈ! તને સંસારનાં જે દુઃખો ખતાવ્યાં તેના અનુભવ તને થાય છે કે નહિ? તે વિચાર. તું જે ઉપાયો કરી રહ્યા છે તેનું જીવનનું દર્શન તને તેમ જ છે કે નહિ? તથા સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ સુખ માન છે કે નહિ? તેનો પણ વિચાર કર! જે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ તને પ્રતીતિ આવતી હોય તો સંસારથી છૂટી સિદ્ધ અવસ્થા પામવાના અમે જે ઉપાય કહીએ છીએ તે કર! વિચાર ન કર! જે ઉપાય કરતાં તારું કલ્યાણ જ થશે!

એ પ્રમાણે આ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક શાસ્ત્ર વિષે સંસારદુઃખ અને મોક્ષસુખ નિરૂપક ત્રીજો અવિચાર સમાપ્ત

પરિણામવતો નથી? એટલે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પદાર્થતુ' પરિણમન તો કરી પણ થતું નથી, કદાચિત્ થાય તો તેવા ભોગાનુભોગ બનતાં જ થાય છે, ઘણાં પરિણમન તો પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જ થતાં ભેઈએ છીએ. માટે નિશ્ચય થાય છે કે-પોતાનો કુર્થો કોઈ પણ પદાર્થોનો સફલાવ અથવા અભાવ થતો નથી, અને જો પોતાના કરવાથી કોઈપણ પદાર્થોનો સફલાવ-અભાવ થતો જ નથી તો કપાયભાવ કરવાથી શું વળે? કેવળ પોતે જ દુઃખી થાય છે. જેમ કોઈ વિવાહાદિ કાર્યમાં જેનું કહ્યું કામ થતું ન હોય છતાં પોતે કર્તા બની કપાય કરે તો પોતે જ દુઃખી થાય; તેમ આહીં પણ સમજવું. માટે કપાયભાવ કરવો એ 'જેમ જળને વલોવવું કાંઈ કાર્યકારી નથી' એવો છે, તેથી એ કપાયોની પ્રવૃત્તિને મિથ્યાચારિત્ર કહીએ છીએ. તથા કપાયભાવ થાય છે તે પદાર્થોને ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ માનવાથી થાય છે. એ ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનવું પણ મિથ્યા છે; કારણ કે કોઈ પણ પદાર્થ ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ છે નહિ. તે કેવી રીતે તે આહીં કહીએ છીએ:—

ઇષ્ટ-અનિષ્ટની મિથ્યા દરૂપના

જે પોતાને સુખદાયક-ઉપકારી હોય તેને ઇષ્ટ કહીએ છીએ તથા જે પોતાને દુઃખદાયક-અનુપકારી હોય તેને અનિષ્ટ કહીએ છીએ. હવે લોકમાં સર્વ પદાર્થો તો પોતા-પોતાના સ્વભાવનાં કર્તા છે. કોઈ કોઈને સુખદાયક-દુઃખદાયક કે ઉપકારી-અનુપકારી નથી, માત્ર આ જીવ પોતાના પરિણામોમાં તેમને સુખદાયક અને ઉપકારી બાણી ઇષ્ટરૂપ માને છે અથવા દુઃખદાયક અને અનુપકારી બાણી અનિષ્ટરૂપ માને છે. જુઓ, એક જ પદાર્થ કોઈને ઇષ્ટરૂપ લાગે છે ત્યારે કોઈને અનિષ્ટરૂપ લાગે છે. જેમ જેને વસ્ત્ર ન મળતું હોય તેને ઘટ વસ્ત્ર ઇષ્ટરૂપ લાગે છે તથા જેને બારીક વસ્ત્ર મળે છે તેને તે અનિષ્ટરૂપ લાગે છે. ભૂરાદિકને વિષ્ટા ઇષ્ટરૂપ લાગે છે ત્યારે દેવાદિકને અનિષ્ટરૂપ લાગે છે. તથા મેઘની વૃષ્ટિ કોઈને ઇષ્ટ લાગે છે ત્યારે કોઈને અનિષ્ટ લાગે છે. એમ અન્ય પણ બાણવું. વળી એ જ પ્રમાણે એક જીવને પણ એક જ પદાર્થ કોઈ કાળમાં ઇષ્ટ લાગે છે ત્યારે કોઈ કાળમાં અનિષ્ટ લાગે છે. તથા આ જીવ જેને મુખ્યપણે ઇષ્ટરૂપ માને છે તે પણ અનિષ્ટ થતું ભેવામાં આવે છે. જેમ શરીર ઇષ્ટ છે પણ રોગાદિસહિત થતાં અનિષ્ટ ઘટ બને છે; તથા પુત્રાદિક ઇષ્ટ છે પણ કારણ મળતાં અનિષ્ટ થતાં ભેઈએ છીએ. ઇત્યાદિ અન્ય પણ બાણવું. વળી મુખ્યપણે આ જીવ જેને અનિષ્ટ માને છે તે પણ ઇષ્ટ થતું ભેઈએ છીએ. જેમ કોઈની ગાળ અનિષ્ટ લાગે છે પણ તે સાસરામાં ઇષ્ટ લાગે છે.— ઇત્યાદિ સમજવું. એ પ્રમાણે પદાર્થોમાં તો ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું છે નહીં. બે પદાર્થોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું હોય તો જે પદાર્થ ઇષ્ટ હોય તે સર્વને ઇષ્ટ જ થાય તથા જે અનિષ્ટ હોય તે અનિષ્ટ જ થાય; પણ એમ તો થતું નથી. માત્ર આ જીવ પોતે જ દરૂપના કરી તેને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે; પણ એ દરૂપના બૂઝી છે.

કંઈ અવસ્થાના કારણભૂત બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ કરે છે તથા તેના ઘાતક પદાર્થોમાં દ્વેષ કરે છે. શરીરની અનિષ્ટ અવસ્થાના કારણભૂત બાહ્ય પદાર્થોથી દ્વેષ કરે છે તથા તેના ઘાતક પદાર્થોમાં રાગ કરે છે. તેમાં પણ જે બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ કરે છે તેના કારણભૂત અન્ય પદાર્થોમાં રાગ કરે છે તથા તેના ઘાતક પદાર્થોમાં દ્વેષ કરે છે. વળી જે બાહ્ય પદાર્થોથી દ્વેષ કરે છે તેના કારણભૂત અન્ય પદાર્થોમાં દ્વેષ કરે છે તથા તેના ઘાતક પદાર્થોમાં રાગ કરે છે. તેમાં પણ જેનાથી રાગ છે તેના કારણ વા ઘાતક અન્ય પદાર્થોમાં રાગ વા દ્વેષ કરે છે તથા જેનાથી દ્વેષ છે તેના કારણ વા ઘાતક અન્ય પદાર્થોમાં દ્વેષ વા રાગ કરે છે. એ જ પ્રમાણે રાગ-દ્વેષની પરંપરા પ્રવર્તે છે. વળી કોઈ બાહ્યપદાર્થ શરીરની અવસ્થાને કારણ નથી છતાં તેમાં પણ તે રાગદ્વેષ કરે છે. જેમ ગાય આદિને પુત્રાદિકથી શરીરનું કાંઈ ઇષ્ઠ થતું નથી તોપણ તેમાં તે રાગ કરે છે, તથા શ્વાનાદિકને બિલાડી આદિ આવતાં શરીરનું કાંઈ અનિષ્ઠ થતું નથી તોપણ તેમાં તે દ્વેષ કરે છે. કોઈ વર્ણુ-ગંધ-શબ્દાદિના અવલોકનાદિથી શરીરનું કાંઈ ઇષ્ઠ થતું નથી તોપણ તેમાં રાગ કરે છે, તથા કોઈ વર્ણુદિકના અવલોકનાદિથી શરીરનું કાંઈ અનિષ્ઠ થતું નથી તોપણ તેમાં દ્વેષ કરે છે. એ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન બાહ્ય પદાર્થોમાં રાગ-દ્વેષ કરે છે. વળી તેમાં પણ જેનાથી રાગ કરે છે તેના કારણ વા ઘાતક અન્ય પદાર્થોમાં રાગ વા દ્વેષ કરે છે તથા જેનાથી દ્વેષ કરે છે તેના કારણ વા ઘાતક અન્ય પદાર્થોમાં દ્વેષ વા રાગ કરે છે. એ પ્રમાણે ત્યાં પણ રાગ-દ્વેષની જ પરંપરા પ્રવર્તે છે.

પ્રશ્ન:—અન્ય પદાર્થોમાં તો રાગદ્વેષ કરવાનું પ્રયોજન બાહ્ય, પરંતુ પ્રથમ મૂળભૂત શરીરની અવસ્થામાં વા શરીરની અવસ્થાને કારણરૂપ નથી એવા પદાર્થોમાં ઇષ્ઠ-અનિષ્ઠપણું માનવાનું શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર:—પ્રથમ મૂળભૂત શરીરની અવસ્થાદિક છે તેમાં પણ જે પ્રયોજન વિચારી રાગ-દ્વેષ કરે તો મિથ્યાચારિત્ર નામ શા માટે પામે? પરંતુ તેમાં પ્રયોજન વિના જ રાગ દ્વેષ કરે છે, તથા તેના અર્થે અન્યની સાથે પણ રાગ-દ્વેષ કરે છે, તેથી સર્વ રાગ-દ્વેષ પરિણતિનું નામ મિથ્યાચારિત્ર કહ્યું છે.

પ્રશ્ન:—શરીરની અવસ્થા વા બાહ્ય પદાર્થોમાં ઇષ્ઠ-અનિષ્ઠપણું માનવાનું પ્રયોજન તો બાંધતું નથી અને ઇષ્ઠ-અનિષ્ઠ માન્યા વિના રાગ કરતું નથી તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—આ જીવને ચારિત્રમાદના કિલ્લો રાગ-દ્વેષભાવ ધાય છે અને તે બાદ કોઈ પદાર્થના આધાર વિના થઈ શકતા નથી. જેમ રાગ ધાય તો કોઈ પદાર્થમાં રાગ છે, અને દ્વેષ ધાય તે પણ કોઈ પદાર્થમાં જ ધાય છે. એ પ્રમાણે એ પદાર્થને તથા રાગ-દ્વેષને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તેમાં વિચિત્રતા એ છે કે કોઈ

અર્થરૂપ લાવમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે પરિણમન હોય છે. જેમ—“હું સ્પર્શવડે સ્પર્શ” છું, શરીર મારું છે.” એ પ્રમાણે તેઓ નામ બાણતા નથી તોપણ તેના અર્થરૂપ જે લાવ છે તે-રૂપ તેઓ પરિણમે છે. અને મનુષ્યાદિક-કોઈ નામ પણ બાણ છે તથા તેના લાવરૂપ પણ પરિણમે છે. ઇત્યાદિ જે વિશેષો સંભવે તે બાણી લેવા.

એ પ્રમાણે આ હવને મિથ્યાદર્શનાદિક લાવ અનાદિથી હોય છે—નવીન ગ્રહેલા નથી. જુઓ તો ખરા એનો મહિમા કે-જે પર્યાય ધારણ કરે છે ત્યાં વગર શિખવાડે પણ મોહના ઉદયથી સ્વયં એવું જ પરિણમન થાય છે. વળી મનુષ્યાદિકને સત્ય વિચાર ધવાનાં કારણો મળવા છતાં પણ સમ્યક્પરિણમન થતું નથી. શ્રીગુરુના ઉપદેશનું નિમિત્ત બને અને તેઓ વારંવાર સમન્તવે છતાં આ હવ કાંઈ વિચાર જ કરતો નથી. વળી પોતાને પણ પ્રત્યક્ષ લાસે તે તો ન માને અને અન્યથા જ માને છે. તે કેવી રીતે તે અહીં કહીએ છીએ:—

મરણ થતાં શરીર અને આત્મા પ્રત્યક્ષ જુદા થાય છે, એક શરીરને છોડી આત્મા અન્ય શરીર ધારણ કરે છે, તે વ્યંતરાદિક પોતાના પૂર્વ લવનો સંબંધ પ્રગટ કરતા જોઈએ છીએ, તોપણ આ હવને શરીરથી ભિન્નબુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સ્ત્રી-પુત્રાદિક પ્રત્યક્ષ પોતાના સ્વાર્થનાં સગાં જોઈએ છીએ, તેમનું પ્રયોજન ન સધાય ત્યારે વિપરીત જ થતાં જોઈએ છીએ, છતાં આ હવ તેમાં મમત્વ કરે છે અને તેમના અર્થે નરકાદિમાં જવાના કારણરૂપ નાના પ્રકારનાં પાપ ઉપભવે છે. ધનાદિક સામગ્રી કોઈની કોઈને થતી જોઈએ છીએ, છતાં આ હવ તેને પોતાની માને છે. વળી શરીરની અવસ્થા વા બાહ્ય સામગ્રી સ્વયં ઉપજતી-વિણસતી જોઈએ છીએ, છતાં આ હવ તેનો નિરર્થક પોતે કર્તા થાય છે. ત્યાં જો પોતાની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય થાય તેને તો કહે કે—“આ મેં કર્યું,” અને તેથી અન્યથા થાય તો કહે કે—“હું શું કરું? આમ જ થવા યોગ્ય હતું, વા આમ કેમ થયું?” એમ માને છે. પણ કો તો સર્વના કર્તા જ રહેવું હતું અગર કો તો અકર્તા જ રહેવું હતું! પણ આ હવને તેનો કાંઈ વિચાર નથી.

મરણ અવસ્થા ધશે એમ તો બાણ. પણ મરણના નિશ્ચયવડે પોતે કાંઈ કર્તાવ્ય કરે નહિ. માત્ર વર્તમાન પર્યાય સંબંધી જ જતન કર્યા કરે છે. એ મરણના નિશ્ચયથી કોઈ વેળા તો કહે કે—“હું મરીશ અને શરીરને બાળી મૂકશ.” ત્યારે કોઈ વેળા કહે કે—“મને બાળી મૂકશે.” કોઈ વેળા કહે કે—“જ્યાં સુધી તો હું જીવતો જ છું,” ત્યારે કોઈ વેળા કહે—“પુત્રાદિક રહેશે તો હું જ છુવું છું,” એ પ્રમાણે માત્ર બહાવરાની સાક્ષ બહે છે પણ કાંઈ સાવધાનતા નથી. પોતાને પરિકાશમાં પ્રવેશ જવાનું બાણ છતાં એ સંબંધી તો કાંઈ પણ કાળ-અભિપ્રાય ઉપાર મને નથી. પણ અહીં પુત્ર-પૌત્રાદિક મારી સંતાનમાં ઘણા કાળ સુધી કાળ રહ્યા કરે. અનિષ્ટ ન થાય એવા સંસ્કૃત ઉપાય કરે. કોઈના

એક પ્રકાર આ છે કે-અંગ તો બુદ્ધાં-બુદ્ધાં છે અને જેનાં તે અંગ છે એવો અંગી એક છે. જેમ નેત્ર, હાથ, પગ આદિ અંગ બુદ્ધાં-બુદ્ધાં છે પણ જેનાં એ બુદ્ધાં-બુદ્ધાં અંગો છે તે મનુષ્ય તો એક છે. એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો તો અંગ છે અને જેને એ બુદ્ધાં-બુદ્ધાં અંગ છે તેવો અંગી પ્રજ્ઞ છે. આ સર્વ લોક વિરાટસ્વરૂપ પ્રજ્ઞનાં અંગ છે એમ માનીએ તો મનુષ્યના હાથ, પગ આદિ અંગોમાં પરસ્પર અંતરાલ થતાં એકપણું રહેતું નથી, જોડાયલાં રહે ત્યાં સુધી જ એક શરીર નામ પામે છે. તેમ લોકમાં તો સર્વ પદાર્થોનું પરસ્પર અંતરાલ પ્રગટ દેખાય છે તો તેનું એકપણું કેવી રીતે માનવામાં આવે? અંતરાલ હોવાં છતાં પણ એકપણું માનવામાં આવે તો ભિન્નપણું કયાં માનશો?

અહીં કોઈ એમ કહે કે-‘સર્વ પદાર્થોના મધ્યમાં સૂક્ષ્મરૂપ પ્રજ્ઞનું અંગ છે જે વડે સર્વ પદાર્થ જોડાયલા રહે છે. તેને કહીએ છીએ કે-જે અંગ જે અંગથી જોડાયલું છે તે તેનાથી જ જોડાયલું રહે છે કે તે અંગથી છૂટી-છૂટી અન્ય-અન્ય અંગની સાથે જોડાયા કહે છે? જે પ્રથમ પદ્મ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો સૂર્યાદિત્ત ગમન કરે છે તેની સાથે જે જે સૂક્ષ્મ અંગોથી તે જોડાયેલો છે તે પણ ગમન કરશે વળી તેને ગમન કરતાં એ સૂક્ષ્મ અંગો જે અન્ય સ્થૂલ અંગોથી જોડાયલાં રહે છે તે સ્થૂલ અંગો પણ ગમન કરવા લાગે, અને એમ થતાં આખો લોક અસ્થિર ધઈ જાય. જેમ શરીરનું કોઈ એક અંગ ખેંચતાં આખું શરીર ખેંચાય છે તેમ કોઈ એક પદાર્થનું ગમનાદિત્ત થતાં સર્વ પદાર્થનું ગમનાદિત્ત થાય, પણ એમ થતું ભાસતું નથી. તથા ખીજે પદ્મ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો એ અંગ તૂટવાથી ત્યારે ભિન્નપણું ધઈ જાય ત્યારે એકપણું કેવી રીતે કહ્યું? તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ લોકના એકપણાને પ્રજ્ઞ માનવું એ કેમ સંભવે?

વળી એક પ્રકાર આ છે કે-પ્રથમ તો એક હતું, પછી તે અનેક થયું, ફરી એક ધઈ જાય છે તેથી તે એક છે. જેમ જળ એક હતું તે ગુદા-ગુદા વાસણમાં ગુદું-ગુદું થયું છતાં ત્યારે તે મળે છે ત્યારે એક ધઈ જાય છે તેથી તે એક છે. અથવા જેમ સોનાનો પાટલો એક છે તે કંકણ-કુંડલાદિરૂપ ધથો ફરી મળીને તે એક સોનાનો પાટલો બની જાય છે; તેમ પ્રજ્ઞ એક હતું પણ પાછળથી અનેકરૂપ થયું વળી તે એક ધઈ જાય છે તેથી તે એક જ છે. એ પ્રમાણે એકપણું માનવામાં આવે તો ત્યારે અનેકરૂપ થયું ત્યારે તે જોડાયલું રહ્યું કે ભિન્ન થયું? જે જોડાયલું છે એમ કહેશો તો પૂર્વોક્ત દોષ આવશે તથા જે ભિન્ન થયું કહેશો તો તે વેળા એકપણું ન રહ્યું. વળી જલ-સુવણ્ણદિત્તે ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક કહેવામાં આવે છે, પણ તે તો એક જાતિ અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં તો સર્વ પદાર્થની એક જાતિ ભાસતી નથી કારણ કે-તેમાં તો કોઈ ચેતન છે તથા કોઈ અચેતન છે—કન્યાદિ અનેકરૂપ છે. તેની એક જાતિ કેમ કહેવાય? એ પ્રમાણે જાતિ અપેક્ષાએ પણ એકપણું માનવું એ માત્ર કલ્પના જ છે એમ પહેલાં કહ્યું છે.

વચનઅગોચર છે. એક પણ છે, અનેક પણ છે, બુદ્ધો પણ છે તથા મળેલો પણ છે. એનો મહિમા જ કોઈ એવો છે.” તેને ઉત્તર:—

ઉત્તર:—તને તથા સર્વને જે પ્રત્યક્ષ ભાસે છે તેને તો તું જમ કહે છે, તથા જો ત્યાં યુક્તિ-અનુમાનાદિ કરીએ તો ત્યાં કહે છે કે—“સાચું સ્વરૂપ યુક્તિગમ્ય નથી, સાચું સ્વરૂપ તો વચનઅગોચર છે.” હવે વચન વિના નિર્ણય પણ કેવી રીતે થાય? તું કહે છે કે, એક પણ છે-અનેક પણ છે તથા લિન્ન પણ છે-મળેલું પણ છે, પરંતુ તેની અપેક્ષા તો કોઈ દર્શાવતો નથી, માત્ર જમિત મનુષ્યની માફક ‘આમ પણ છે અને તેમ પણ છે’ એમ યદાતદા બોલી એનો મહિમા જતાવે (એ શું ન્યાય છે?) પરંતુ જ્યાં ન્યાય ન હોય ત્યાં માત્ર મિથ્યા એવું જ વાચ્યાલપણું કરે છે તો કરે! પણ ન્યાય તો જેમ સત્ય છે તેમ જ ધશે.

હવે તે બ્રહ્મને લોકનો કર્તા માને છે તે સંજમી મિથ્યાપણું દર્શાવીએ છીએ:—

સૃષ્ટિકર્તૃત્વવાદનું નિરાકરણ

પ્રથમ તો એમ માને છે-બ્રહ્મને એવી ઇચ્છા થઈ કે—“एकोऽहं बहुस्याम” અર્થાત “હું એક છું તો ઘણો થાઉં” ત્યાં પૃથ્વીએ છીએ કે-જે પૂર્વ અવસ્થામાં હુબી હોય તે જ અન્ય અવસ્થાને ઇચ્છે. બ્રહ્મે એકરૂપ અવસ્થાથી જડુરૂપ થવાની ઇચ્છા કરી પણ તેને એકરૂપ અવસ્થામાં શું હુબ હતું? ત્યારે તે કહે છે કે-હુબ તો નહોતું પણ તેને એવું જ કૃત્કૃલ જાપવ્યું. ત્યાં અમે કહીએ છીએ કે જે પૂર્વ થોડો સુખી હોય અને કૃત્કૃલ દરવાધી ઘણો સુખી થાય તે જ એવું કૃત્કૃલ દરવું વિચારે, પણ અહીં બ્રહ્મ એક અવસ્થાથી ઘણી અવસ્થારૂપ થતા ઘણો સુખી થવો કેમ સંભવે? વળી જે પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ સુખી હોય તે અન્ય અવસ્થા શા માટે પસંદ? પ્રયોજન વિના તો કોઈ કંઈ પણ કાર્ય કરતું નથી. વળી તે પૂર્વ પણ સુખી હશે તથા ઇચ્છાનુસાર કાર્ય થતાં પણ સુખી ધશે. પરંતુ ઇચ્છા થઈ તે કાળમાં તો તે હુબી હશે ને? ત્યારે તે કહે કે-બ્રહ્મને જે કાળમાં ઇચ્છા થાય છે તે જ કાળમાં કાર્ય જની બલ છે તેથી તે હુબી થતા નથી. ત્યાં કહીએ છીએ કે-સ્વૃણકાળની અપેક્ષાએ તો એમ માનતા. પરંતુ મૂકનકાળની અપેક્ષાએ તો ઇચ્છા અને તેના કાર્યનું સુગપત તોણું નાંભવતું નથી. ઇચ્છા તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે કાર્ય ન હોય અને કાર્ય થતાં ઇચ્છા રહેતી નથી. માટે મૂકનકાળમાત્ર ઇચ્છા રહી ત્યારે તો તે હુબી ધશે હશે? કારણ કે-ઇચ્છા છે તે જ હુબ છે. અન્ય કોઈ હુબનું સ્વરૂપ નથી. તેથી બ્રહ્મને ઇચ્છા કેમ હોય? (બ્રહ્મને ઇચ્છાની કલ્પના કરે તે તે મિથ્યા છે.)

વળી તે કહે છે કે—“एकदा यदा प्रलयो योगः” તેને કહીએ છીએ કે—બ્રહ્મને માયા થઈ ત્યારે બ્રહ્મ પણ માયાબી ધશે, હુદ સ્વરૂપ કેવી રીતે રહે? વળી બ્રહ્મ

એક છે. તેથી જીવની ચેતના છે તે પ્રહ્મની જ છે”-એમ કહેવું પણ ભ્રમ જ છે. કારણ કે—શરીર જડ છે તેમાં પ્રહ્મના પ્રતિબિંબથી ચેતના થઈ તો ઘટપટાદિ જડ છે તેમાં પ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ કેમ ન પડ્યું? તથા તેમાં ચેતના કેમ ન થઈ? ત્યારે તે કહે છે કે—“શરીરને તો ચેતન કરતું નથી પણ જીવને કરે છે.” તેને પૂછીએ છીએ કે—જીવનું સ્વરૂપ ચેતન છે કે અચેતન? જો ચેતન છે તો ચેતનનું ચેતન શું કરશે? તથા જો અચેતન છે તો શરીર, ઘટપટાદિ અને જીવની એક બાતિ થઈ? વળી પ્રહ્મની અને જીવોની ચેતના એક છે કે બુદ્ધી? જો એક છે તો (બેઉમાં) જ્ઞાનનું વધતા-ઓછાપણું કેમ દેખાય છે? તથા તે જીવો પરસ્પર એકબીજાની વાતને બાણતા નથી તેનું શું કારણ? તું કહીશ કે—“એ ઘટઉપાધિનો ભેદ છે” તો ઘટઉપાધિ થતાં તો ચેતના ભિન્નભિન્ન ઠરી. વળી ઘટઉપાધિ મટતાં તેની ચેતના પ્રહ્મમાં મળશે કે નાશ થઈ જશે? જો નાશ થઈ જશે તો આ જીવ અચેતન રહી જશે. તથા જો તું કહીશ કે—જીવ જ પ્રહ્મમાં મળી જાય છે તો ત્યાં પ્રહ્મમાં મળતાં જીવનું અસ્તિત્વ રહે છે કે નથી રહેતું? જો તેનું અસ્તિત્વ રહે છે તો એ રહ્યો અને તેની ચેતના તેનામાં રહી, તો પ્રહ્મમાં શું મળ્યું? તથા જો અસ્તિત્વ નથી રહેતું તો તેનો નાશ થયો પછી પ્રહ્મમાં કેણું મળ્યું? તું કહીશ કે “પ્રહ્મની અને જીવની ચેતના બુદ્ધી બુદ્ધી છે” તો પ્રહ્મ અને સર્વ જીવો પોતે જ બુદ્ધા બુદ્ધા હ્યાં. એ પ્રમાણે જીવોની ચેતના છે તે પ્રહ્મની છે એમ પણ બનતું નથી.

શરીરાદિનું માયારૂપ થવું

વળી તું શરીરાદિકને માયાનાં કહે તો ત્યાં માયા જ હાટમાંસાદિરૂપ થાય છે કે માયાના નિમિત્તથી અન્ય કોઈ હાટમાંસાદિરૂપ થાય છે? જો માયા જ થાય છે તો માયાને વર્ણ-ગ્રંથાદિક પહેલાંથી જ હતાં કે નવીન થયાં? જો પહેલાંથી જ હતાં તો પહેલાં તો માયા પ્રદાની હતી અને પ્રદા પોતે અમૂર્તિક છે. ત્યાં વર્ણાદિક કેવી રીતે મળે? તથા જો નવીન થયાં કહે તો અમૂર્તિક મૂર્તિક થયાં, એટલે અમૂર્તિક સ્વભાવ શાંત ન હોય! કદાચિત્ એમ કહીશ કે—“માયાના નિમિત્તથી અન્ય કોઈ એ રૂપ થાય છે.” તો અન્ય પદાર્થ તો તું દસાવતો જ નથી તો એ રૂપ ધણું કેણું? જો તું કહીશ કે—“એ નવીન પદાર્થ નીપત્ત્યા” તો એ માયાથી ભિન્ન નીપત્ત્યા કે અભિન્ન નીપત્ત્યા? જો માયાથી ભિન્ન નીપત્ત્યા છે તો શરીરાદિનું માયામય કેમ કહે છે? કારણ કે તે તો પદાર્થમય થયા. તથા અભિન્ન નીપત્ત્યા છે તો માયા તદ્રૂપ જ થઈ. નવીન પદાર્થ નીપત્ત્યા કેમ કહે છે? એ પ્રમાણે શરીરાદિક માયારૂપ છે એમ કહેવું માત્ર ભ્રમ છે.

વળી તે કહે છે કે—“માયામાંથી રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક એ ત્રણ ગુણ રૂપત્ત્યા” એમ કહેવું એ પણ ભ્રમ છે. કારણ કે—માત્રાદિ ઉપાયરૂપ ભાવને રાજસ, ક્રોધાદિક

કરે છે અને મરણનાં કારણ બનતાં પણ ટિટોડીની^૧ માફક બચાવે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારથી વિપ્લુ રક્ષા કરે છે.” તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-જે એમ છે તો ન્યાં છવોને કુધા-તૃપાદિક ઘણાં પીકે છે, અન્ન-જલાદિક તેમને મળતાં નથી, સંકટ વેળા કોઈ સહાય હોતી નથી તથા કિંચિત્ કારણ પામતાં તેમનું મરણ થઈ જાય છે, ત્યાં એ વિપ્લુની શક્તિ જ નહોતી. કે તેને જ્ઞાન નહોતું? તથા લોકમાં એવા ખીજ ઘણા જ હુઃખી થાય છે-મરણ પામે છે તો તેમની રક્ષા વિપ્લુએ કેમ ન કરી? ત્યારે તે કહે છે કે-“એ છવોના પોતાના કર્તવ્યનું ક્ષણ છે.” તેને અમે કહીએ છીએ કે-જેમ લોભી જૂઠો શક્તિહીન વૈદ્ય કોઈનું કાંઈ બચું થાય તેને તો કહે કે-“મારું ક્યું થયું” તથા ન્યાં બૂરું થાય-મરણ થાય ત્યારે કહે કે-“એનું એમ જ થવા ચોખ્ખ હતું.” તેમ તું કહે છે કે-“લહું થયું” ત્યાં તો વિપ્લુનું ક્યું થયું તથા બૂરું થયું ત્યાં છવોના કર્તવ્યનું ક્ષણ થયું.” પણ એવી જૂઠી કલ્પના શા માટે કરે છે? કાં તો બૂરું-લહું બંને વિપ્લુનું ક્યું કહે અગર કાં તો પોતાના કર્તવ્યનું ક્ષણ કહે. જે વિપ્લુનું ક્યું થયું હોય તો ઘણા છવો હુઃખ અને શીઘ્ર મરણ પામતા લેઈએ છીએ. હવે એનું કાર્ય કરે તેને રક્ષક કેવી રીતે કહીએ? તથા જે પોતાના કર્તવ્યનું ક્ષણ છે તો “કરશે તે પામશે” એમાં વિપ્લુએ શું રક્ષા કરી? ત્યારે તે કહે છે કે-“જે વિપ્લુના ભક્ત છે તેમની તે રક્ષા કરે છે.” ત્યાં અમે કહીએ છીએ કે-જે એમ છે તો કીડી કુંજરાદિ તેમનાં ભક્ત નથી છતાં તેમને અન્નાદિક પહોંચાડવામાં, સંકટ વેળા સહાય થવામાં તથા મરણ ન થવામાં વિપ્લુનું કર્તવ્ય માની તેને સર્વનો રક્ષક શા માટે માને છે? માત્ર ભક્ત-ભક્ત જે હોય તેમનો જ રક્ષક માન. પરંતુ ભક્તોનો પણ રક્ષક તે દેખાતો નથી, કારણ કે અભક્તો પણ ભક્ત પુરુષોને પીડા ઉપજાવતા લેઈએ છીએ. ત્યારે તે કહે છે કે-“ઘણીય જગ્યાએ પ્રદૂલાદિકની સહાય તેણે કરી છે.” તેને અમે કહીએ છીએ કે-ન્યાં સહાય કરી ત્યાં તો તું એમ માન, પરંતુ મ્હેન્ટ-સુન્દરમાન આદિ અભક્ત પુરુષોથી ભક્ત પુરુષા પ્રત્યક્ષ પીડિત થતા વા મંદિરાદિકને વિદ્ય કરતા દેખી અમે પૂછીએ છીએ કે-ન્યાં તે સહાય નથી કરતા. તો ત્યાં શું વિપ્લુની શક્તિ જ નથી કે તેને આ વાતની ખબર નથી? જે શક્તિ નથી તો તેમનાથી પણ તે (વિપ્લુ) હીનશક્તિનો પારક થયો, તથા જે તેને ખબર નથી તો જેને એટલી પણ ખબર નથી તો તે અજ્ઞાની થયો. તું કહીશ કે-“તેનામાં શક્તિ પણ છે તથા તે બદલે પણ છે. પરંતુ તેને એવી જ દંડા થઈ” તો પછી તેને ભક્તવન્નલ તું શા માટે કહે છે? એ પ્રમાણે વિપ્લુને લોકનો રક્ષક માનવાં નામિત થતું નથી માટે મિથ્યા છે.

૧. એક પ્રધાન પદ્ધતિ (ટિટોડી) એક સુદૃઢના હિનાને સંતોષી હતી. તેના દર્શન સમયે વહેવારો દર્શનનો દત્તો તેણી દુઃખી થઈ તેણે ગુરુપદ્ધતિના આશ્રય વિનંતી કરી એટલે ગિરુએ સુદૃઢ પામેમાં તેના દર્શન પાળી સ્વપાળ્યાં. આવી રક્ષા પુરાણમાં છે.

પુત્રીનું ઊપજવું બતાવે છે. પણ એ કેવી રીતે સંભવે? વળી મનથી, પવનાદિથી વા વીર્ય સૂંઘવા આદિથી પ્રસૂતિ થવી બતાવે છે. પણ એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ ભાસે છે. કારણ એમ થતાં પુત્ર-પૌત્રાદિનો નિયમ કેવી રીતે રહ્યો? વળી મોટા મોટા મહાન પુરુષો અન્ય અન્ય માતૃપિતાથી થયા તેઓ કહે છે, મહાન પુરુષો કુટુંબવાન માતૃપિતાથી કેમ ઊપજે? એ તો લોકમાં પણ ગાળ મનાય છે. તો એમ કહી તેમની મહાંતતા શામાટે કહે છે? વળી મેલ આદિ વડે ગણેશાદિકની ઉત્પત્તિ બતાવે છે, વા કોઈનું અંગ કોઈને જોડાયું એમ બતાવે છે. ઇત્યાદિ અનેક પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ તેઓ કહે છે.

અવતાર મીમાંસા

વળી ચોવીસ ‘અવતાર’ થયા તેઓ કહે છે, તેમાં કોઈ અવતારોને તો પૂર્ણાવતાર કહે છે તથા કોઈને અંશાવતાર કહે છે. હવે પૂર્ણાવતાર થતાં બ્રહ્મ અન્ય ઠેકાણે વ્યાપી રહ્યો છે કે નહિ? જો વ્યાપી રહ્યો છે તો આ અવતારોને તું પૂર્ણાવતાર શામાટે કહે છે? તથા જો નથી વ્યાપી રહ્યો તો એટલો જ માત્ર બ્રહ્મ રહ્યો. વળી અંશાવતાર થયો ત્યાં બ્રહ્મનો અંશ તો તું સર્વત્ર કહે છે, તો આમાં અધિકતા શું થઈ? વળી તુચ્છ કાર્ય માટે બ્રહ્મ પોતે અંશાવતાર ધાર્યો કહે છે તેથી જણાય છે કે અવતાર ધાર્યા વિના બ્રહ્મની શક્તિ એ કાર્ય કરતી નહોતી. કારણ કે જે કાર્ય અલ્પ ઉદ્યમથી થાય ત્યાં ઘણો ઉદ્યમ શામાટે કરીએ? વળી એ અવતારોમાં મન્થ કન્થાદિ અવતાર થયા, પણ દિગ્વિત્ કાર્ય કરવા માટે હીન તિર્થચપર્યાયરૂપ બ્રહ્મ થયો. પણ એ કેમ સંભવે? પ્રહલાદ માટે નરસિંહ અવતાર થયો પણ દિગ્વિત્કર્યપને એવો થવા જ કેમ હીષો? અને કેટલાક કાલ સુધી પોતાના ભક્તને શામાટે દુઃખ અપાવ્યું? તથા વિરૂપ (કદરૂપો) સ્વાંગ શામાટે ધાર્યો?

તેઓ નાભિરાવનને ત્યાં વૃષભાવતાર થયો બતાવે છે. નાભિરાવનને પુત્રપણાનું સુખ ઉપન્નથવા માટે અવતાર ધારણ કર્યો તો તેણે ઘોર તપશ્ચરણ શામાટે કર્યું? તેને તો કાંઈ સાધ્ય હતું જ નહિ. તું કહીશ કે—“જગતને બતાવવા માટે એમ કર્યું.” તો કોઈ અવતાર તપશ્ચરણ બતાવે. કોઈ અવતાર ભોગાદિ બતાવે, કોઈ અવતાર દોષાદિ પ્રગટ કરે તથા કોઈ કૃતાર્થ માત્ર ભાવે, તો તેમાં જગત કોને ભલો જણે? વળી તે કહે છે કે—“એક ‘ગણદત્ત’ નામનો રાજા થયો તેણે વૃષભાવતારનો મત અંગીકાર કરી જૈનમત પ્રગટ

૧. સનતકુમાર-૧, માર (ચારાહ) અવતાર-૨, રેવર્ષિનારદ-૩, નર-પારાધણ-૪, કપિલ-૫, રામાય-૬, મનુષ્ય-૭, અપભાવતાર-૮, પૃથુ અવતાર-૯, મત્સ્ય-૧૦, રુદ્ર-૧૧, મનવંતરી-૧૨, મોહિની-૧૩, નૃસિંહાવતાર-૧૪, વામન-૧૫, પરશુરામ-૧૬, વાસુ-૧૭, લંકા-૧૮, રામાવતાર-૧૯, કૃષ્ણાવતાર-૨૦, હરગીત-૨૧, હરિ-૨૨, કુદ-૨૩, દરિદ્ર-૨૪. એમ ચોવીસ અવતાર આને છે. (ભાગવતરહસ્ય-૫ મ્. ૩-૭-૧૧.)

1. 1. 1. 1. 1. 1.

2. 2. 2. 2. 2. 2.

3. 3. 3. 3. 3. 3.

4. 4. 4. 4. 4. 4.

5. 5. 5. 5. 5. 5.

6. 6. 6. 6. 6. 6.

7. 7. 7. 7. 7. 7.

8. 8. 8. 8. 8. 8.

9. 9. 9. 9. 9. 9.

10. 10. 10. 10. 10. 10.

તો એ ભિન્ન પદાર્થો હોય ત્યાં જ બને. તથા જો એ ચેતના તેની જ છે તો તે પોતાની ચેતનાનો ધણી પ્રહારથી જુદો પદાર્થ થયો. તો પછી “હું અંશ છું, અથવા તું છે તે હું છું,” —એમ કહેવું જૂઠું થયું. વળી ભક્તિ કરવાવાળો જડ છે, તો જડને ખુદિતું હોવું અસંભવિત છે, તો તેને એવી ખુદિ કયાંથી થઈ કે—“હું દાસ છું” એમ કહેવું તો ત્યારે જ બને કે—ત્યારે બંને પદાર્થ જુદા હોય. તથા “તારો હું અંશ છું” એમ કહેવું પણ બનતું નથી. કારણ કે—‘તું’ અને ‘હું’ એમ કહેવું તો ત્યારે જ બને કે—ત્યારે પોતે અને તે જુદા જ હોય. પણ અંશ-અંશી જુદા કેવી રીતે હોય? કારણ કે—અંશી એ કોઈ જુદી વસ્તુ નથી પણ અંશીનો સમુદાય તે જ અંશી છે. વળી “તું છે તે હું છું”—એવું વચન જ વિરુદ્ધ છે. કારણ કે—એક જ પદાર્થમાં પોતાપણું માનવું અને પરપણું પણ માનવું એમ બંને કેવી રીતે સંભવે? માટે ભ્રમ છોડી નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. વળી કોઈ નામ જ જપે છે, પણ જેનું તે નામ જપે છે તેનું સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના કેવળ નામ જ જપવું કેવી રીતે કાર્યકારી થાય? તું કહીશ કે—“નામનો એવો અતિશય છે.” તો જે નામ ઈશ્વરનું છે તે જ નામ કોઈ પાપી પુરુષનું ધર્યું હોય તો ત્યાં બંનેનાં નામ ઉચ્ચારણમાં ફરતી તો સમાનતા થઈ! પણ એમ કેવી રીતે બને? માટે પહેલાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પછી ભક્તિ કરવા યોગ્ય હોય તેની ભક્તિ કરવી એ પ્રમાણે નિર્ગુણભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું. હવે સગુણભક્તિ કહીએ છીએ:—

ત્યાં કામ ક્રોધાદિજન્ય કાર્યોના વર્ણનવડે, સ્તુતિ આદિ કરવામાં આવે તેને તેઓ સગુણભક્તિ કહે છે. એ સગુણભક્તિમાં જેમ લૌકિક શૃંગારપૂર્વક નાયક-નાયિકાનું વર્ણન કરીએ છીએ, તેમ તેઓ કાકોર-કકરાણીનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં સ્વસ્ત્રી-પરસ્ત્રી સંબંધી સંયોગ-વિયોગરૂપ સર્વ વ્યવહાર નિરૂપણ કરે છે. સ્નાન કરતી સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર ચોરવાં, દહીં લૂંટવું, સ્ત્રીઓના ચરણે પડવું અને સ્ત્રીઓની આગળ નાચવું ઇત્યાદિ કાર્યો કે—જે કરતાં સંસારી જીવો ભગ્ન પામે તેવાં કાર્યો કરવાં તેઓ કરાવે છે. પણ એવાં કાર્યો તો અતિ કામની પીડા થતાં જ બને. વળી યુદ્ધાદિક કાર્ય કર્યાં કહે છે, પણ એ ક્રોધનાં કાર્ય છે. પોતાનો મહિમા બતાવવા માટે ઉપાય કર્યાં કહે છે, પણ એ માનનાં કાર્ય છે. અનેક ઇલ કર્યાં કહે છે, પણ એ માયાનાં કાર્ય છે. વિષયસામગ્રીની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્ન કર્યાં કહે છે, પણ એ લોભનાં કાર્ય છે, તથા કુતૂહલાદિક કાર્યો કર્યાં કહે છે, પણ એ હાસ્યાદિકનાં કાર્ય છે. એ પ્રમાણે એ બધાં કાર્યો ક્રોધાદિયુક્ત થતાં જ બને. એ પ્રમાણે કામ-ક્રોધાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્યોને પ્રગટ કરી કહે છે કે—“અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ.” હવે જો કામ-ક્રોધાદિજન્ય કાર્યો જ સ્તુતિયોગ્ય થયાં તો નિંદ્ય કાર્ય ક્યાં કર્યો? જેની લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં અન્યંત નિંદા હોય તે જ કાર્યોનું વર્ણન કરી સ્તુતિ કરવી એ તો દુસ્તાયુક્ત જેવું કાર્ય થયું. અમે પૃથ્વીએ છીએ કે—કોઈનું નામ દયા વિના આવાં કાર્યોનું જ નિરૂપણ કરી કોઈ તમને કહે કે—“ફલાણાએ આવાં કાર્યો કર્યાં.” તો તેને તમે ભલો નહોતો કે

તમે કહેશો કે “એ કામ-ક્રોધાદિક તો મનના ધર્મ છે, બ્રહ્મ તો ન્યારો છે.” તો તેને પૂછીએ છીએ કે-મન છે તે તારું સ્વરૂપ છે કે નહિ? જો છે તો એ કામ-ક્રોધાદિક પણ તારા જ થયા, તથા નથી તો અમે પૂછીએ છીએ કે-તું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કે જડ છે? જો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તો તને જ્ઞાન તો મન વા ઇન્દ્રિયદ્વારા જ થતું દેખાય છે, એના વિના કોઈ જ્ઞાન બતાવે તો તેને જુદું તારું સ્વરૂપ માનીએ, પણ એ ભાસતું નથી વળી ‘મનજ્ઞાને’ ધાનુથી ‘મન’ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે મન તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તો એ જ્ઞાન કેતું છે તે બતાવ? પણ જુદું તો કોઈ ભાસતું નથી, વળી જો તું જડ છે તો જ્ઞાન વિના પાનાના સ્વરૂપનો વિચાર કેવી રીતે કરે છે? એમ તો બને નહિ. તું કહે છે કે-“બ્રહ્મ ન્યારો છે.” પણ એ ન્યારો બ્રહ્મ તું જ છે કે કોઈ બીજો? જો તું જ છે તો તારામાં “હં બ્રહ્મ છું” એવું માનવાવાળું જ્ઞાન છે તે તો મનસ્વરૂપ જ છે, મનથી જુદું નથી. હવે પાનાપાત્રું માનવું તો પોતાનામાં જ હોય, પણ જેને જુદું જાણે તેમાં પોતાપાત્રું માનવું શક્ય નહિ. તથા જો બ્રહ્મ મનથી જુદો છે તો મનરૂપ જ્ઞાન એ બ્રહ્મમાં પોતાપાત્રું શામલે અને છે તથા જો બ્રહ્મ કોઈ બીજો જ છે તો તું એ બ્રહ્મમાં પોતાપાત્રું શામલે અને છે? અને જો એ જોઈ એમ માન કે-જેમ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો તો શરીરનું સ્વરૂપ છે-તેમ જો, પણ એ દ્વારા જે જાણપાત્રું થાય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. તેમ મન પણ સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે, તેનાથી જાણપાત્રું થાય છે, અને તે શરીરનું જ અંગ છે, તે દ્વારા જાણપાત્રું થાય છે, તો જાણપાત્રું થાય છે તે મન આત્માનું સ્વરૂપ છે. વિશેષતા એટલી છે કે-જાણપાત્રું તો જાણપાત્રું છે તથા કામ-ક્રોધાદિક ઉપાધિક બાય છે, તેનાથી આત્મા અશુદ્ધ છે. આત્મા સ્વચ્છ છે તે તો કામ-ક્રોધાદિક મટશે તથા જાણપાત્રું મન-ઇન્દ્રિયોનું આધીનપાત્રું મટશે તે જાણપાત્રું થાય છે. આત્મા શુદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે યુક્તિ-આદંકારાદિ પણ જાણી શકાય. આત્મા જો મન-ઇન્દ્રિયોના અધીનમાં જ છે, તથા આદંકારાદિક છે તે કામ ક્રોધાદિકના અધીનમાં જ છે તેમ જાણપાત્રું થાય છે. આત્મા જો જોઈ એમ માન કે-જેમ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો તો શરીરનું સ્વરૂપ છે-તેમ જો, પણ એ દ્વારા જે જાણપાત્રું થાય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. વિશેષતા એટલી છે કે-જાણપાત્રું તો જાણપાત્રું છે તથા કામ-ક્રોધાદિક ઉપાધિક બાય છે, તેનાથી આત્મા અશુદ્ધ છે. આત્મા સ્વચ્છ છે તે તો કામ-ક્રોધાદિક મટશે તથા જાણપાત્રું મન-ઇન્દ્રિયોનું આધીનપાત્રું મટશે તે જાણપાત્રું થાય છે. આત્મા શુદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે યુક્તિ-આદંકારાદિ પણ જાણી શકાય. આત્મા જો મન-ઇન્દ્રિયોના અધીનમાં જ છે, તથા આદંકારાદિક છે તે કામ ક્રોધાદિકના અધીનમાં જ છે તેમ જાણપાત્રું થાય છે. આત્મા જો જોઈ એમ માન કે-જેમ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો તો શરીરનું સ્વરૂપ છે-તેમ જો, પણ એ દ્વારા જે જાણપાત્રું થાય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. વિશેષતા એટલી છે કે-જાણપાત્રું તો જાણપાત્રું છે તથા કામ-ક્રોધાદિક ઉપાધિક બાય છે, તેનાથી આત્મા અશુદ્ધ છે. આત્મા સ્વચ્છ છે તે તો કામ-ક્રોધાદિક મટશે તથા જાણપાત્રું મન-ઇન્દ્રિયોનું આધીનપાત્રું મટશે તે જાણપાત્રું થાય છે. આત્મા શુદ્ધ થશે. એ જ પ્રમાણે યુક્તિ-આદંકારાદિ પણ જાણી શકાય.

છે. એ પણ મિથ્યા છે. કારણ કે-સર્વ પદાર્થ સમાન નથી. કોઈ ચેતન છે, કોઈ અચેતન છે, તથા કોઈ કેવા છે, કોઈ કેવા છે, તેને સમાન કેવી રીતે માનીએ ? માટે પરદ્રવ્ય ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ન માનવાં એ રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ છે, પણ પદાર્થોના વિશેષો જાણવામાં તો કાંઈ દોષ નથી. એ જ પ્રમાણે બીજા પણ મોક્ષમાર્ગરૂપ ભાવોની તેઓ અન્યથા કલ્પના કરે છે, વળી એવી કલ્પનાથી તેઓ કુશીલ સેવે છે, અલક્ષ્યભક્ષણ કરે છે, વર્ણાદિ ભેદ કરતા નથી, તથા હીનક્રિયા આચરે છે, ઇત્યાદિ વિપરીતરૂપ પ્રવર્તે છે. જ્યારે કોઈ પૂછે ત્યારે કહે છે કે-“આ તો શરીરનો ધર્મ છે, અથવા જેવું પ્રારબ્ધ છે તેમ ધાય છે, અથવા જેવી ઇશ્વરની ઇચ્છા હોય છે તેમ ધાય છે, તેમાં અમારે વિકલ્પ ન કરવો.” જુઓ તો અરા, પોતે જાણવા છતાં જૂઠરૂપ પ્રવર્તે છે, તેને તો શરીરનો ધર્મ બતાવે છે; જ્યાં પોતે ઉદ્ધમી બની કાર્ય કરે છે, તેને પ્રારબ્ધ કહે છે; પોતે ઇચ્છાપૂર્વક સેવે તેને ઇશ્વરની ઇચ્છા બતાવે છે, તથા વિકલ્પ કરે અને કહે કે-અમારે તો વિકલ્પ ન કરવો. પણ માત્ર ધર્મનો આશ્રય લઈ વિષય-ક્રપાય સેવવા છે માટે જ તે આવી જૂઠી યુક્તિ બનાવે છે. જો પોતાના પરિણામ ક્ષિયિત પણ તેમાં ન મેળવે, તો અમે તેનું કર્તવ્ય ન માનીએ. જેમ પોતે ધ્યાન ધરી ભેઠો હોય, અને કોઈ પોતાના ઉપર વસ્ત્ર નાખી જાય, ત્યાં પોતે જો ક્ષિયિત પણ સુખી ન થાય, તો ત્યાં તેનું કર્તવ્ય નથી એ સાચું, પણ જ્યાં પોતે વસ્ત્રને અંગીકાર કરી પહેરે, અને પોતાની શીતાદિક વેદના મટાડી સુખી થાય, ત્યાં જો પોતાનું કર્તવ્ય ન માને તો એ કેમ બને ? વળી કુશીલસેવન, અલક્ષ્યભક્ષણ ઇત્યાદિ કાર્ય તો પરિણામ મળ્યા વિના ઘટાં જ નથી, ત્યાં પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે ન માનીએ ? જો કામ-ક્રોધાદિકનો અભાવ જ થયો હોય તો ત્યાં કોઈ ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે જ નહીં તથા જો કામક્રોધાદિક હોય, તો જેમ એ ભાવો ઘટતા જાય તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી. પણ સ્વછંદી બની તેને વધારવા ચોગ્ય નથી.

પવનાદિ સાધનવડે જ્ઞાની હોવાનો પ્રતિષેધ

વળી કેટલાક જીવો પવનાદિકના સાધન વડે પોતાને જ્ઞાની માને છે. ત્યાં ઇંડા-પીંગળા-સુપુમ્બારૂપ નાસિકાદ્વાર વડે પવન નીકળે, ત્યાં વર્ણાદિક ભેદોથી પવનને જ પૃથ્વી-તત્વાદિરૂપ કલ્પના કરે છે. તેના વિજ્ઞાનવડે કંઈક સાધનાથી નિમિત્તનું જ્ઞાન થાય, જે વડે તે જગતને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બતાવે અને પોતે મહાંત કહેવડાવે, પણ એ તો લૌકિક કાર્ય છે, એ કાંઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. જીવોને ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બતાવી તેમનાં રાગ-દ્વેષ વધારે અને પોતાને માન-હોભાદિક ઉપજાવે તેમાં શું સિદ્ધિ છે ? પ્રાણાયામાદિક સાધન કરે, પવનને ચઢાવી સમાધિ લગાવી કહે છે, પણ એ તો જેમ નટ સાધનાવડે હસ્તાદિકવડે ક્રિયા કરે છે, તેમ અહીં પણ સાધનાથી પવનવડે ક્રિયા કરી. હસ્તાદિક અને પવન એ તો ઘરનીનાં જ અંગ છે. તેની સાધનાથી આત્મહિત કેમ સંધાય ? તું કદીય કે-“ત્યાં મનનો વિકલ્પ મટી

સુખ હોય છે, અને યમને વશીભૂતપણું થતું નથી.” પણ એ મિથ્યા છે. જેમ નિદ્રામાં ચેતનાની પ્રવૃત્તિ મટે છે તેમ, પવનસાધનાથી અહીં, ચેતનાની પ્રવૃત્તિ મટે છે. ત્યાં મનને કોઈ સાધ્યું છે; પણ કોઈ વાસના તો મટી નથી, તેથી ત્યાં મનને વિકલ્પ મટ્યો ન કહેવાય. અને ચેતના વિના સુખ કોણ ભોગવે છે? તેથી સુખ ગ્રિપજ્યું ન કહેવાય. વળી જે સાધનાવાળા તો આ દેવમાં થયા છે, તેમાં કોઈ અમર દેખાતા નથી. આમિ લગાવનાં મનં મન્યું થનું કહેવાય છે. માટે તે “યમના વશીભૂત નથી” એ કલ્પના જૂઠી છે.

વળી ત્યાં સાધનામાં કંઈક ચેતના રહે અને ત્યાં સાધનાથી શબ્દ સાંભળે તેને તે “સંવેદન” શબ્દ જતાયે છે. તે તો જેમ વીણાદિકના શબ્દ સાંભળવાથી સુખ માનવું મળે છે, તેમ તેના સાંભળવાથી સુખ માનવા જેવું છે. એ તો માત્ર વિષયનું પાયાનું થયું. પણ સાધના તો કોઈ પણ ન હોય. વળી પવનના નીકળવા-પેસવામાં “સોદ” એવા શબ્દની જગ્યાએ જેમ તેમ “સંવેદન” કહે છે, પણ તે તો જેમ તેવરના શબ્દમાં “તં” એવા શબ્દની જગ્યાએ જેમ તેમ “સંવેદન” કહે છે. પણ અર્થને અવધારી એ તેવર એવો શબ્દ કહેતું નથી. તેમ જ “સંવેદન” એવા શબ્દમાં “સંવેદન” એવા શબ્દની જગ્યાએ જેમ તેમ “સંવેદન” કહે છે. પણ અર્થને અવધારી એવો શબ્દ રહેતો નથી. તેમ જ “સંવેદન” એવા શબ્દમાં “સંવેદન” એવા શબ્દની જગ્યાએ જેમ તેમ “સંવેદન” કહે છે. પણ અર્થને અવધારી એવો શબ્દ રહેતો નથી.

કદ ઘણું છે, મરણાદિ સુખી પણ ઘઈ જાય છે અને હિત સધાતું નથી, માટે જ્ઞાની પુરુષ એવો વ્યર્થ જોઈ કરતા નથી. કપાથી જીવો જ એવા સાધનમાં લાગે છે.

વળી તેઓ કોઈને ઘણાં તપશ્ચરણાદિ વડે મોક્ષનું સાધન કઠણ બતાવે છે. ત્યારે કોઈને સુગમપણે જ મોક્ષ થયો કહે છે. ઉદ્ધવાદિકને પરમ લક્ષ્મી કહી તેને તો તપનો ઉપદેશ આપ્યો કહે છે, ત્યારે વેશ્યાદિકને પરિણામ વિના કેવળ નામાદિકથી જ તરવું બતાવે છે. કાંઈ દેકાણું જ નથી. એ પ્રમાણે તેઓ મોક્ષમાર્ગનું અન્યથા પ્રરૂપણ કરે છે.

અન્યમતકલ્પિત મોક્ષમાર્ગની મીમાંસા

કેટલાક મોક્ષસ્વરૂપનું પણ અન્યથા પ્રરૂપણ કરે છે. ત્યાં મોક્ષ અનેક પ્રકારે બતાવે છે:—

એક તો મોક્ષ એવો કહે છે કે—“વૈકુંઠધામમાં હાકોરણ ઠકુરાણીસહિત નાના ભોગ-વિલાસ કરે છે, ત્યાં જઈ પ્રાપ્ત થાય અને તેમની ટહેલ (સેવા) કર્યા કરે તે મોક્ષ છે.” પણ એ તો વિરુદ્ધ છે, કારણ કે પ્રથમ તો હાકોરણ પણ સંસારીવત્ વિપયાસક્ત ઘઈ રહ્યા છે, તો જેમ રાજદિક છે તેવા જ હાકોરણ થયા. વળી અન્યની પાસે સેવા કરાવવી ઘઈ, ત્યારે તો હાકોરણને પરાધીનપણું થયું. અને આ મોક્ષ પામી ત્યાં પણ સેવા કર્યાં કરે, તો જેવી રાજની આકરી કરવી, તેવી આ પણ આકરી જ ઘઈ. તો ત્યાં પરાધીનતા થતાં સુખ કેવી રીતે હોય? તેથી તે પણ બનતું નથી.

એક મોક્ષ એવો કહે છે કે—“ત્યાં ઈશ્વરની સમાન પોતે થાય છે.” એ પણ મિથ્યા છે. જો ઈશ્વરની સમાન અન્ય પણ જુદાં હોય તો ઘણા ઈશ્વર થતાં લોકનો કર્તા-હર્તા કોણ હશે? બધાય હશે તો તેમાં જુદી-જુદી ઈચ્છા થતાં પરસ્પર વિરોધ થાય. તથા ઈશ્વર એક જ છે તો સમાનતા ન ઘઈ, અને તેથી ન્યૂન છે તેનામાં નીચાપણાથી ઉચ્ચતા પામવાની વ્યાકુલતા રહી, ત્યારે તે સુખી કેમ હોય? જેમ સંસારમાં નાના-મોટા રાજાઓ હોય છે, તેમ મોક્ષમાં પણ નાના-મોટા ઈશ્વર થયા. એમ પણ બને નહિ.

એક મોક્ષ એવો કહે છે કે—વૈકુંઠમાં રીપકના જેવી જ્યોતિ છે, ત્યાં એ જ્યોતમાં જ્યોત જઈ મળે છે,” એ પણ મિથ્યા છે. કારણ કે—રીપકની જ્યોતિ તો મૂર્તિક-અજ્યોત છે. એવી જ્યોતિ ત્યાં કેમ સંભવે? વળી જ્યોતમાં જ્યોત મળતાં આ જ્યોત રહે છે કે નાશ પામે છે? જો રહે છે તો જ્યોત વધતી જશે; અને તેથી જ્યોતિમાં હીનાધિકપણું થશે તથા જો વિણસી જાય છે તો જ્યાં પોતાની જ સત્તા નાશ થાય, એવું કાર્ય ઉપાદેય કેમ માનીએ? માટે એમ પણ બનતું નથી.

એક મોક્ષ એવો કહે છે કે—“માયાના પ્રદ્ધ જ છે. માયાનું આવરણ મટતાં સુક્તિ ત છે.” એ પણ મિથ્યા છે. કારણ કે તે માયાના આવરણસહિત હતા; ત્યારે પ્રદ્ધથી

એક હતો કે બુદ્ધો ? જો એક હતો તો બ્રહ્મ જ માયારૂપ થયો, તથા જો બુદ્ધો હતા તો માયા દર ધર્મો એ બ્રહ્મમાં મળે છે, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ રહે છે કે નહિ ? જો રહે તો સર્વજ્ઞને તો તેનું અસ્તિત્વ બુદ્ધ બાપ્તે જોઈ શકે એવું થવાથી મળ્યા ભલે કહો, પરંતુ પરમાર્થથી મળ્યા નથી. તથા જો અસ્તિત્વ નથી રહેતું, તો પોતાનો જ અભાવ થવો કેવળ ધરે ? માટે એમ પણ બનતું નથી.

વળી એક પ્રકારે કોઈ મોક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે પણ કહે છે કે:—“બુદ્ધિ આદિનો નાશ થતા મોક્ષ થાય છે.” પણ ‘શરીરના અંગભૂત મન-ઇન્દ્રિયને આધીન જ્ઞાન ન રહું’—એ પ્રમાણે કહેવું તો કામ-ક્રોધાદિ દર ધર્મો જ બને છે તથા ત્યાં ચેતનતાનો અભાવ પણ થયો. માનીએ તો કેવી પાપાણ્ણાદિ સમાન જડ અવસ્થાને ભક્તી કેમ માનીએ ? વળી રૂડું સાધન કદાચ તે જડપણું વધે છે છતાં રૂડું સાધન કરતાં જાણુપણુનો અભાવ થવો કેમ મનાય ? કેમ કે જડ માનની મદનાથી જડપણની મદત્તા નથી. માટે એ પણ બનતું નથી.

તે જ પ્રકારે અનેક પ્રકારની કલ્પના વડે તેઓ મોક્ષ બતાવે છે, પણ કોઈ યથાર્થ મોક્ષ મળે તો જાણ નીકળવાવાળી મોક્ષઅવસ્થામાં કલ્પના કરી પોતાની ધ્રુષ્ટાનુસાર મોક્ષ મળે એવું કહેવાનું જોઈએ. અન્યથા નિરૂપણ કરે છે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક

પાપના પોષક પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ નિરૂપણ કરે છે, માટે મુસલમાનોને મત મહા-વિપરીતરૂપ બાણવો.

એ પ્રમાણે આ ક્ષેત્ર-કાળમાં જે જે મતોની ઘણી પ્રવૃત્તિ છે તેનું મિથ્યાપણું દર્શાવ્યું.

પ્રશ્ન: જો એ મતો મિથ્યા છે, તો મોટા મોટા રાજદિકો વા મોટા વિદ્યાવાન એ મતોમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે છે ?

ઉત્તર:—જીવોને મિથ્યાવાસના અનાદિથી છે, હવે એ મતોમાં મિથ્યાત્વનું જ પોષણ છે, વળી જીવોને વિષય-કપાયરૂપ કાર્યોની ઇચ્છા વર્તે છે અને તેમાં વિષય-કપાયરૂપ કાર્યોનું જ પોષણ છે, તથા રાજદિકો અને વિદ્યાવાનોનું એવા ધર્મમાં વિષય-કપાયરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે, અને જીવ તો લોકનિંદ્યપણાને પણ ઉલંઘી પાપ પણ બાણીને તે જે કાર્યોને કરવા ઇચ્છે તે કાર્યો કરતાં કોઈ ધર્મ ખતાવે તો એવા ધર્મમાં કોણું ન જોડાય ? તેથી એ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે.

પ્રશ્ન:—એ ધર્મમતોમાં પણ વિરાગતા અને દયા ઇત્યાદિક કહ્યાં છે ?

ઉત્તર:—જેમ ઝમક આખ્યા વિના જોડું દ્રવ્ય (નાણું) ચાલે નહિ, તેમ સાચ મેળબ્યા વિના બૂઠ ચાલે નહિ; પરંતુ સર્વના હિતરૂપ પ્રયોજનમાં વિષય-કપાયનું જ પોષણ કર્યું છે. જેમ ગીતામાં ઉપદેશ આપીને યુદ્ધ કરાવવાનું પ્રયોજન પ્રગટ કર્યું, તથા વેદાંતમાં શુદ્ધનિરૂપણ કરી સ્વચ્છંદી થવાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું, તેમ અન્ય પણ બાણવું. વળી આ કાળ તો નિકૃષ્ટ છે તેથી આ કાળમાં નિકૃષ્ટધર્મની જ પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. જુઓ ! આ કાળમાં મુસલમાન ઘણા પ્રધાન થઈ ગયા અને હિંદુઓ ઘટી ગયા, તથા હિંદુઓમાં પણ અન્ય તો વધી ગયા અને જૈનો ઘટી ગયા, એ બધો કાળનો દોષ છે. એ પ્રમાણે આ ક્ષેત્રમાં, આ કાળમાં મિથ્યાધર્મની પ્રવૃત્તિ ઘણી જોવામાં આવે છે.

હવે પરિતપણાના બળથી કલ્પિત યુક્તિવડે જુદા-જુદા મત સ્થાપિત થયા છે, તેમાં જે તત્ત્વાદિક માને છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સાંખ્યમત-નિરાકરણ

સાંખ્યમતમાં પચીસ તત્ત્વ માને છે, તે પચીસ કીચે કીચે—સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણ કહે છે. સત્ત્વવડે પ્રસાદ (પ્રસન્નતા) થાય છે. રજઃગુણવડે ચિત્તની ચંચળતા થાય છે. તથા તમાગુણવડે મૂઠતા થાય છે ઇત્યાદિ લક્ષણ તેઓ કહે છે. એ રૂપ અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. તેનાથી પુદ્ગિ ઊપજે છે, તેનું જ નામ મહતત્ત્વ છે. તેનાથી અપરંકાર ઊપજે છે, અહંકારથી સોળ માત્રા થાય છે, પાંચ જ્ઞાનકન્દ્રિય થાય છે—સ્પર્શન, રસના,

ધાતુ, ચતુ અને શ્રોત, તથા એક મન ધાય છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિય ધાય છે—વચન, પગ, હાથ, ગુદા અને સ્ત્રિંગ, પાંચ તન્માત્રા ધાય છે—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ. વળી રૂપથી અગ્નિ, રસથી જળ, ગંધથી પૃથ્વી, સ્પર્શથી પવન, શબ્દથી આકાશ એ પ્રમાણે ચાર કહે છે. એ રીતે ચોવીસ તત્ત્વ તો પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે, એનાથી ભિન્ન નિર્ગુણ કર્તા-ભક્તા પુરુષ એક છે. એ પ્રમાણે પચીસ તત્ત્વ કહે છે, પણ એ કહિપત છે. કારણ કે—એ રાજ્યાદિ ગુણ આશ્રય વિના કેવી રીતે હોય? એનો આશ્રય તો ચેતનદ્રવ્ય જ સંભવે છે. વળી એનાથી બુદ્ધિ થઈ કહે છે, પણ બુદ્ધિ નામ તો જ્ઞાનનું છે, કોઈ જ્ઞાનગુણધારી પદાર્થમાં જ એ થતી હોય છે, તો એનાથી જ્ઞાન થયું કેમ મનાય? અહીં કોઈ કહે કે—“બુદ્ધિ સુદી છે અને જ્ઞાન સુદુ છે” તો મન તો આગળ સોળ માત્રામાં કહ્યું, તથા જ્ઞાન સુદુ કહેતો તો બુદ્ધિ કોનું નામ હરાવશે? વળી તેનાથી અહંકાર થયો કહ્યો, હવે અહંકારનું “હું કહું છું” એવું માનવાનું નામ અહંકાર છે, પણ સંકીર્ણતપણે જાણવાથી તે અહંકાર મન નથી. તો તે જ્ઞાનવડે ઊપજ્યો કેમ કહેવાય? વળી અહંકારવડે સોળ માત્રા નીકળી. તેમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહી, હવે શરીરમાં નેત્રાદિ આકારરૂપ દ્રવ્ય-વસ્તુ તો મન પરમાત્માદિવાન હોવાય છે. અને અન્ય વર્ણાદિકને જાણવારૂપ ભાવદંદ્રિય છે તે કહ્યું છે. તો આ અહંકારનું શું પ્રયોજન છે? શું અહંકાર બુદ્ધિરહિત કોઈને જાણવા કે મન વડે જીવજન્યો કેમ સાંભવે? વળી મન કહ્યું, પણ એ મન ઇન્દ્રિય પદાર્થ તો જ્ઞાનમય શરીરરૂપ છે, તથા ભાવમન જ્ઞાનરૂપ છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ મનનાં કર્મેન્દ્રિય તો જ્ઞાનમય છે, મનિક છે. અમૂર્તિક આદંકારથી તંતુ ઊપજ્યું તો જ્ઞાનમય પદાર્થ તો જ્ઞાનમય છે, મનિક છે. અમૂર્તિક આદંકારથી તંતુ ઊપજ્યું તો જ્ઞાનમય પદાર્થ તો જ્ઞાનમય છે, મનિક છે. અમૂર્તિક આદંકારથી તંતુ ઊપજ્યું તો જ્ઞાનમય પદાર્થ તો જ્ઞાનમય છે, મનિક છે.

વળી તેઓ પુરુષને પ્રકૃતિથી લિન્ન જાણવાનું નામ મોક્ષમાર્ગ કહે છે; પણ પ્રથમે તો પ્રકૃતિ-પુરુષ કોઈ છે જ નહિ. તથા કેવળ જાણવામાત્રથી તો સિદ્ધિ થતી નથી, પણ જાણપણાવડે રાગાદિક મટાડતાં સિદ્ધિ થાય છે. કેવળ જાણવામાત્રથી તો કોઈ રાગાદિક ઘટે નહિ, કારણ કે-પ્રકૃતિનું કર્તવ્ય માને અને પોતે અકર્તા રહે, ત્યારે રાગાદિક શામાટે ઘટાડે? માટે એ મોક્ષમાર્ગ નથી.

વળી પ્રકૃતિથી પુરુષનું લિન્ન થવું તેને મોક્ષ કહે છે. હવે પચીસ તત્ત્વોમાં ચોવીસ તત્ત્વ તો પ્રકૃતિ સંબંધી કહ્યાં અને એક પુરુષ લિન્ન કહ્યો, હવે તે તો જુદો જ છે. કોઈ જીવપદાર્થ એ પચીસ તત્ત્વોમાં કહ્યો જ નથી, વળી પુરુષને જ પ્રકૃતિસંયોગ થતાં જીવસંજ્ઞા થાય છે, તો જુદા-જુદા પુરુષ પ્રકૃતિસંહિત છે, તેમાં પાછળથી સાધન વડે કોઈ પુરુષ પ્રકૃતિરહિત થાય છે એમ સિદ્ધ થયું; પુરુષ એક તો ન હશે! વળી પ્રકૃતિ એ પુરુષની ભૂલ છે કે કોઈ વ્યતરીવત્ જુદી જ છે? કે જે જીવને આવી વળજે છે? જો તેની ભૂલ છે, તો પ્રકૃતિથી દંદ્રિયાદિક વા. રૂપરસાદિક તત્ત્વ ઊપજ્યાં કેવી રીતે માનીએ? તથા જો જુદી છે, તો તે પણ એક વસ્તુ થઈ, સર્વ કર્તવ્ય. તેનું કયું, પુરુષનું કોઈ કર્તવ્ય જ રહ્યું નહિ, પછી ઉપદેશ શામાટે આપો છો? એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગપણું માનવું મિથ્યા છે.

વળી ત્યાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ ત્રણ પ્રમાણ કહે છે, પણ તેના સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય જૈનના ન્યાયત્રયોથી જાણવો. એ સાંખ્યમતમાં કોઈ તો ઈશ્વરને માનતા નથી, કોઈ એક પુરુષને ઈશ્વર માને છે, કોઈ શિવને તથા કોઈ નારાયણને દેવ માને છે. એમ તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કલ્પના કરે છે, કોઈ નિશ્ચય નથી. એ મતમાં કોઈ જટા ધારણ કરે છે, કોઈ ચોટી રાખે છે, કોઈ સુંગિત થાય છે, તથા કોઈ કથ્થઈ વસ્ત્ર પહેરે છે. ઇત્યાદિક અનેક પ્રકારના વેષધારી તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રયવડે પોતાને મહાંત કહેવડાવે છે. તે પ્રમાણે સાંખ્યમત નિરૂપણ કર્યું.

નૈયાયિકમત-નરાઠરણ

શિવમતમાં નૈયાયિક અને વૈશેષિક એવો એ ભેદ છે. તેમાં નૈયાયિકમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન. દ્વંદ્વ, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છત્, વ્રતિ અને નિગ્રહસ્થાન-એ સોળ તત્ત્વ રહે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ અને ઉપમા એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણ કહે છે; આત્મા, દેહ, અર્થ અને જુદા ઇન્દ્રિયોને પ્રમેય કહે છે; “આ શું છે” તેનું નામ સંશય છે; જેના અર્થે પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રયોજન છે; જેને વાદી-પ્રતિવાદી માને તે દ્વંદ્વ છે; દ્વંદ્વ વડે જેને હારવીએ તે સિદ્ધાંત છે; અનુમાનનાં પ્રતિજ્ઞા આદિ પાંચ વ્યંગ તે અવયવ છે. સંશય ફર પડતાં કોઈ વિચારથી રીક થાય તે તર્ક છે. તે પછી પ્રતીતિરૂપ જાણવું થાય તે નિર્ણય છે, આત્માર્થ-શિષ્યમાં પદ્મ-

પ્રતિપદ્ય વડે અભ્યાસ તે વાદ છે, બાણવાની ધૃત્ચારૂપ કથામાં જે છદ્દ-બદતિ આદિ દ્રષ્ય
તે નશ્ય છે. પ્રતિપદ્યરહિત વાદ તે વિતંડા છે, સાચા હેતુ નહિ એવા અસિદ્ધ આદિ
એકાદિન તે હેતુભાસ છે, છદ્દપૂર્વક વચન તે છદ્દ છે, ખરાં દ્રષ્ય નથી એવા દ્રષ્યભાસ
તે બદતિ છે, અને જેનાથી પરવાહીનો નિગ્રહ થાય તે નિગ્રહસ્થાન છે.

એ પ્રમાણે સંશયાદિ તત્ત્વ કહે છે, પણ એ કેઈ વસ્તુસ્વરૂપ તત્ત્વ તો નથી. જ્ઞાનને નિર્ગુણ કરવાને વા વાકવડે પાંડિત્ય પ્રગટ કરવાના કારણભૂત વિચારોને તત્ત્વ કહે છે, પણ જેનાથી પરમાર્થકાર્ય કેવી રીતે થાય? કામ-ક્રોધાદિ ભાવોને મટાડી નિરાકુળ થવું એ કાર્ય છે. દુષ્ટ એ પ્રયોજન તો અહીં કાંઈ પણ દેખાડયું જ નહિ. પાંડિત્યની અનેક સુક્તિઓ પદ્મણી. જે પણ એક ચાર્તુર્ય છે, તેથી એ તત્ત્વ તત્ત્વભૂત નથી.

તમે કહેશો કે—“એને જાણ્યા વિના પ્રયોજનભૂત તત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. માટે એને તત્ત્વ કહે છે.” હવે એવી પરંપરા તો વ્યાકરણવાળા પણ કહે છે કે—વ્યાકરણ જાણનારો વ્યક્તિ નિર્ણય થાય છે. તથા ભોજનાદિકના અધિકારી પણ કહે છે કે—ભોજન કરનારો કોઈના પ્રિયના ચૂકાતો તત્ત્વનિર્ણય કરવાને સમર્થ થાય, પણ એવી યુક્તિ કાર્યકારી નથી. કારણ કે એ કહેશે કે—“વ્યાકરણ-ભોજનાદિક તો અવશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં કારણ નથી, તેમજ નૈવિદ્યનાં કારણ નથી, પણ છે.” તો જેમ એ છે તેમ કહેણાં તત્ત્વો પણ સૌક્રિક તત્ત્વો નથી. એમ કહેશે કે જેમ મંદિયાદિકથી જાણવાને અન્યથાદિ પ્રમાણ કહે છે તો એમ કહેશે કે જેમ મિત્રપણ કહી, તેથી જેને જાણવાથી કામ-ક્રોધાદિક અવશ્ય થાય છે તેમજ નિર્ણય થાય છે તે જ તત્ત્વ કાર્યકારી છે. તમે કહેશો કે—“પ્રમેય તત્ત્વમાં નિર્ણય થાય છે તે નિર્ણય તો કાર્યકારી છે,” પણ પ્રમેય તો અધીય વસ્તુઓ છે, તેમજ કાર્યકારી તત્ત્વો નથી. માટે પ્રમેયને તત્ત્વ ગણાવે કદાં?

છે, પરંતુ મોક્ષ ગયા પછી પણ તેમને લિપ્ત જ માનવા યોગ્ય છે. વિશેષતઃ પ્રથમ કહ્યું જ છે. એ જ પ્રમાણે તેઓ અન્ય તત્ત્વોને પણ મિથ્યા પ્રરૂપે છે, પ્રમાણાદિકતું સ્વરૂપ પણ અન્યથા કલ્પે છે, તે જૈનશ્રદ્ધાથી પરીક્ષા કરતાં ભાસે છે. એ પ્રમાણે નૈયાયિકમતમાં કહેલાં તત્ત્વ કલ્પિત બાણવાં.

વૈશેષિકમત-નિરાકરણ

વૈશેષિકમતમાં—“દ્રવ્ય, શુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય—એ છ તત્ત્વો કહે છે. તેમાં દ્રવ્યતત્ત્વ-પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, પવન, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ પ્રકારે છે. ત્યાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને પવનના પરમાણુ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તે નિત્ય છે, તેનાથી કાર્યરૂપ પૃથ્વી આદિ થાય છે તે અનિત્ય છે.” પણ એમ કહેવું પ્રત્યક્ષાદિકથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે—ઈષનરૂપ પૃથ્વીઆદિનાં પરમાણુ અગ્નિરૂપ ધતાં ભેઈએ છીએ, અગ્નિનાં પરમાણુની રાખરૂપ પૃથ્વી ધતી ભેઈએ છીએ, તથા જળનાં પરમાણુ મુક્તાફલ (મોતી) રૂપ પૃથ્વી ધતાં ભેઈએ છીએ. તું કહીશ કે—“એ પરમાણુ જતાં રહે છે અને ખીન્નાં જ પરમાણુ તે રૂપ ધાય છે.” પણ પ્રત્યક્ષને તું અસત્ય ઠરાવે છે. કોઈ એવી પ્રળય યુક્તિ કહે તો અમે એ જ પ્રમાણે માનીએ, પરંતુ કેવળ કહેવા માત્રથી જ એમ હરે નહિ. તેથી કે—સર્વ પરમાણુઓની એક પુદ્ગલરૂપ મૂર્તિકન્નતિ છે, તે પૃથ્વી આદિ અનેક અવસ્થા-રૂપે પરિણમે છે.

વળી તેઓ એ પૃથ્વી આદિનું કોઈ દેકાણે ભુદ્ શરીર ઠરાવે છે, તે પણ મિથ્યા જ છે, કારણ તેનું કોઈ પ્રમાણ નથી. પૃથ્વી આદિ તો પરમાણુપિંડ છે, એનું શરીર અન્ય દેકાણે, અને એ અન્ય દેકાણે એમ સંભવતું જ નથી, તેથી એ મિથ્યા છે. વળી જ્યાં પદાર્થ અટકે નહિ એવું જો પેદાણું, તેને તેઓ આકાશ કહે છે, તથા ક્ષણ-પણ આદિને કાળ કહે છે. હવે એ બંને અવસ્તુ જ છે. પણ સત્તારૂપ પદાર્થ નથી, માત્ર પદાર્થોના ક્ષેત્ર-પરિણમન આદિકનો પૂર્વાપર વિચાર કરવા માટે એની કલ્પના કરે છે. વળી “દિશા” એ પણ કાંઈ છે નહિ. આકાશમાં ખંડકલ્પનાવડે દિશા માને છે. વળી આત્મા બે પ્રકારના કહે છે, પણ તેનું નિરૂપણ પહેલાં કર્યું છે. મન કોઈ ભુદો પદાર્થ નથી. ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ છે અને તે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તથા દ્રવ્યમન પરમાણુઓનો પિંડ છે અને તે શરીરનું અંગ છે. એ પ્રમાણે એ દ્રવ્યો કલ્પિત બાણવાં.

વળી તેઓ શુણ ચોવીસ કહે છે—સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ, સંખ્યા, વિભાગ, સંયોગ, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, પરત્વ, અપરત્વ, છુદિ, સુખ, દુઃખ, ઈન્દ્રિયા, ધર્મ, અધર્મ, પ્રયત્ન, સંસ્કાર, દેષ, સ્નિગ્ધ, શુભ્ર અને દ્રવ્યત્વ. હવે તેમાં સ્પર્શાદિક શુણ તો પરમાણુઓનાં હોય છે, પરંતુ પૃથ્વીને ગંધવતી જ કહેવી, તથા જળને સ્નિગ્ધસ્પર્શવાન કહેવું, ઈન્દ્રિયાદિ

“ભટ્ટ” અને “પ્રભાકર” વડે કરેલી બે પદ્ધતિ છે. તેમાં ભટ્ટ તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, વેદ, ઉપમા, અર્થાપતિ અને અભાવ એ છ પ્રમાણ માને છે અને પ્રભાકર અભાવ વિના પાંચ જ પ્રમાણ માને છે, પણ તેનું સત્યાસત્યપણું જૈનશાસ્ત્રોથી જાણવું. વળી ત્યાં વટૂકર્મ સંદિગ્ધ, પ્રદ્યુમ્નના ધારક અને શૂદ્રઅન્નાદિકના ત્યાગી, ગૃહસ્થાશ્રમ છે નામ જેતું, એવા ભટ્ટ છે, તથા વેદાંતમાં યજ્ઞોપવીત રહિત, વિપ્રઅન્નાદિકના ગ્રાહક અને ભાગવત છે નામ જેમતું, તેમના ચાર પ્રકાર છે—કુટીચર, બાહુદક, હંસ અને પરમહંસ. હવે એ કંઈક ત્યાગ વડે સંતુષ્ટ થયા છે, પરંતુ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનું મિથ્યાપણું અને રાગાદિકનો સદ્ભાવ તેમને હોય છે, તેથી એ એવ પ્રાર્થના કરી

અને રૂપ. રૂપાદિકને બાણુ તે વિજ્ઞાન છે, સુખ-દુઃખને અનુભવવું તે વેદના છે, સૂતેલાનું બાણુ તે સંજ્ઞા છે, ભણેલાને યાદ કરવું તે સંસ્કાર છે, તથા રૂપને ધારણ કરવું તે રૂપ છે. હવે અહીં વિજ્ઞાનાદિકને દુઃખ કહ્યું તે મિથ્યા છે, કારણ કે-દુઃખ તો કામ-ક્રોધાદિક છે, જ્ઞાન કાંઈ દુઃખ નથી. પ્રત્યક્ષ ભેદએ છીએ કે-કોઈને જ્ઞાન થોડું છે, પણ ક્રોધ-લોભાદિક ઘણા છે, તો તે દુઃખી છે, તથા કોઈને જ્ઞાન ઘણું છે પણ ક્રોધ-લોભાદિક અલ્પ છે, વા નથી, તો તે સુખી છે. તેથી વિજ્ઞાનાદિક દુઃખ નથી. વળી આયતન બાર કહે છે-પાંચ ઇન્દ્રિયો, તેના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, એક મન, અને એક ધર્માયતન. હવે એ આયતન શામાટે કહે છે? કારણ કે તેઓ સર્વને ક્ષણિક કહે છે. તો તેનું શું પ્રયોજન છે? વળી જેનાથી. રાગાદિકનો સમૂહ નીપજે, એવો આત્મા અને આત્મીય એ છે તામ જેનું, તે સમુદાય છે. ત્યાં અહંરૂપ આત્મા અને મમરૂપ આત્મીય બાણુવા. પણ તેને ક્ષણિક માને છે એટલે એને કહેવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. તથા સર્વ સંસ્કાર ક્ષણિક છે, એવી જે વાસના તે માર્ગ છે. હવે ઘણા કાળ સુધી સ્થાયી હોય, એવી કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ ભેદએ છીએ. તમે કહેશો કે-એક અવસ્થા રહેતી નથી તે તો અમે પણ માનીએ છીએ. સૂક્ષ્મ પર્યાય ક્ષણસ્થાયી છે. વળી એ વસ્તુનો જ નાશ માનો, તો એ નાશ થતો દેખાતો નથી, તો અમે કેવી રીતે માનીએ? કારણ કે-બાળ, વૃદ્ધાદિ અવસ્થામાં એક આત્માનું અસ્તિત્વ જણાય છે. જો તે એક નથી, તો પહેલાં અને પછીના કાર્યનો એક કર્તા કેમ માને છે? તું કહીશ કે-“સંસ્કારથી એમ છે.” તો એ સંસ્કાર કેને છે? જેને (એ સંસ્કાર) છે તે નિત્ય છે કે ક્ષણિક? જો નિત્ય છે, તો સર્વ ક્ષણિક શાથી કહે છે? તથા જો ક્ષણિક છે, તો જેનો આધાર જ ક્ષણિક છે, તે સંસ્કારોની પરંપરા કેવી રીતે કહે છે? વળી સર્વ ક્ષણિક થયું ત્યારે પોતે પણ ક્ષણિક થયો. તો તું એવી વાસનાને માર્ગ કહે છે, પણ એ માર્ગના ફળને પોતે તો પામતો જ નથી, તો પછી એ માર્ગમાં શા માટે પ્રવર્તે છે? વળી તારા મતમાં નિર્ઘટક શાસ્ત્ર શામાટે કર્યા? કારણ કે-ઉપદેશ તો કાંઈ કર્તવ્યવડે ફળ પામવા માટે આપીએ છીએ. એ પ્રમાણે આ માર્ગ પણ મિથ્યા છે.

વળી રાગાદિક જ્ઞાનસંતાનવાસનાનો ઉચ્છેદ અર્થાત્ નિરોધ, તેને મોક્ષ કહે છે. પણ ક્ષણિક થયો ત્યારે મોક્ષ કેને કહે છે? રાગાદિકનો અભાવ થવો અમે પણ માનીએ છીએ, પણ પોતાના જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપનો અભાવ થતાં તો પોતાનો અભાવ ધાય, તો તેનો ઉપાય કરવો હિતદારી કેમ હોય? હિતાહિતનો વિચાર કરવાવાળું તો જ્ઞાન જ છે. તો પોતાના અભાવને જ્ઞાની હિત કેમ માને?

બૌદ્ધમતમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ એ જ પ્રમાણ માને છે. પણ તેના સંન્યાસત્વનું નિરૂપણ જૈનશાસ્ત્રોથી બાણુ. જો એ એ જ પ્રમાણ છે, તો તેમના શાસ્ત્ર અપ્રમાણ

થયાં તો તેનું નિરૂપણ શામાટે કર્યું? કારણ કે—પ્રત્યક્ષ અનુમાન તો હવે પોતે જ કરી દેશે, તમે શાસ્ત્ર શામાટે બનાવ્યાં?

પણી તેઓ મુગ્ધાને દેવ માને છે, અને તેનું નમ્ર વા વિક્રિયારૂપ સ્વરૂપ સ્થાપે છે, જે વિદ્યેશ્વરરૂપ છે. કમંડળ અને રક્તાંબરના ધારક, પૂર્વાહ્લકાળમાં ભોજન કરનાર, ઇત્યાદિ સિંગરૂપ જૌદ્ધમતના બિદ્ધક હોય છે, પણ દાણિકને વેપ ધારવાનું પ્રયોજન શું? પરંતુ મદનના માટે કલ્પિત નિરૂપણ કરવું વા વેપ ધારવું થાય છે.

૩. પ્રમાણે જૌદ્ધ છે, તેના ચાર પ્રકાર છે—વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર અને મહાયનિક. તેમાં વૈભાષિક—જ્ઞાનસહિત પદાર્થ માને છે, સૌત્રાંતિક—પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે જ છે, તે સિવાય કંઈ નથી, એમ માને છે. યોગાચાર—આચારસહિત બુદ્ધિને માને છે, મહાયનિક—પદાર્થના વ્યાખ્ય વિના જ્ઞાનને જ માને છે. તેઓ માત્ર પોતપોતાની મતને જ દે. ૪. ચિત્તાર કરતાં તેમાં કંઈ ઠેકાણાની વાત નથી. એ પ્રમાણે જૌદ્ધમતનું નિરૂપણ.

એવું કહેતા જોવામાં આવે છે, —“હું અમુક હોતો, તે દેવ થયો છું” તું કહીશ કે—“એ તો પવન છે,” પણ અમે તો “હું છું” ઇત્યાદિ ચેતનાભાવ જોના આશ્રયે હોય, તેને જ આત્મા કહીએ છીએ. હવે તેનું નામ તું પવન કહે છે, પણ પવન તો ભીંત આદિવડે અટકે છે, પરંતુ આત્મા તો દાટ્યો કે ખંધ કર્યો છતાં પણ અટકતો નથી, તેથી તેને પવન કેમ મનાય? તથા જેટલો ઇન્દ્રિયગોચર છે તેટલો જ તું લોક કહે છે, પણ તારી ઇન્દ્રિયગોચર તો થોડા જ યોજનના દૂરવર્તી ક્ષેત્ર અને થોડા સરખા અતીત-અનાગત કાલ અર્થાત્ એટલા પણ ક્ષેત્ર-કાળવર્તી પદાર્થો થઈ શકતા નથી, અને દૂરદેશની વા ઘણુકાળની વાતો પરંપરાગત સાંભળીએ છીએ. માટે સર્વનું જાણવું તને નથી, તો તું આટલો જ લોક કેવી રીતે કહે છે?

વળી ચાર્વાક મતમાં કહે છે કે—“પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ મળતાં ચેતના થઈ આવે છે. હવે મર્યા પછી પૃથ્વી આદિ તો અહીં રહ્યાં, અને ચેતનાવાન પદાર્થ ગયો તે વ્યંતરાદિક થયો, એટલે પ્રત્યક્ષ તે જુદા-જુદા જોઈએ છીએ. વળી એક શરીરમાં પૃથ્વી આદિ તો લિન્ન-લિન્ન ભાસે છે, અને ચેતના એક ભાસે છે. હવે જો પૃથ્વી આદિના આધારે ચેતના હોય તો હાડ, લોહી, ઉચ્છ્વાસાદિને પણ જુદી જુદી જ ચેતના હરે. તથા હાથ વગેરે કાપતાં જેમ તેની સાથે વર્ણાદિક રહે છે, તેમ ચેતના પણ રહે. વળી અહંકારબુદ્ધિ તો ચેતનાને છે. હવે પૃથ્વીઆદિરૂપ શરીર તો અહીં જ રહ્યું, તો વ્યંતરાદિક પર્યાયમાં પૂર્વપર્યાયનું અહંપાણું માનતાં જોઈને છીએ, તે કેવી રીતે હોય છે? તથા પૂર્વ-પર્યાયના ગુપ્ત સમાચાર પ્રગટ કરે છે, એ જાણવું કોની સાથે ગયું? જેની સાથે એ જાણવું ગયું, તે જ આત્મા છે.

વળી ચાર્વાક મતમાં ખાન-પાન, ભોગ-વિલાસ ઇત્યાદિ સ્વચ્છંદ વૃત્તિનો ઉપદેશ છે. હવે એ પ્રમાણે તો જગત પોતાની મેળે જ ચલતો છે. તો ત્યાં શાસ્ત્રાદિ બનાવી શું ભયું થવાનો ઉપદેશ આપ્યો? તું કહીશ કે—“તપશ્ચરણ, શીલ, સંયમાદિ છોડાવવા માટે એ ઉપદેશ આપ્યો છે.” પણ એ કાર્યોથી તો કપાય ઘટવાથી આકૃળના ઘટે છે, અને તેથી અહીં જ સુખી થવું ધાય છે—યશ આદિ ધાય છે. તું એને છોડાવી શું ભયું કરે છે? માત્ર વિષયાસક્ત જીવોને ગમતી વાતો કહી. પોતાનું વા બીજાઓનું બૂરું દરવાનો તને ભય નથી, તેથી સ્વચ્છંદી બની વિષયસેવન માટે આવી જુદી યુક્તિ બતાવે છે. એ પ્રમાણે ચાર્વાક મતનું નિરૂપણ થયું.

અન્યમત નિરાકરણ ઉપસંહાર

એ જ પ્રકારે અન્ય અનેક મતો વિષયાસક્ત—પાપચર્યાક જીવોએ જુદી યુક્તિ બનાવી પ્રગટ કર્યાં છે, તેના અદાનાદિથી જીવોનું બૂરું ધાય છે. એક જૈનમત છે, તે જ

પ્રશ્ન:—પ્રયોગનમૂલ જીવાદિતત્ત્વોનું અન્યથા શ્રદ્ધાન કરતાં તો મિથ્યાદર્શનાદિક થાય છે. પણ અન્યમતોનું શ્રદ્ધાન કરતાં મિથ્યાદર્શનાદિક કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર:—અન્યમતોમાં વિપરીત યુક્તિ પ્રરૂપી છે, જીવાદિતત્ત્વોનું સ્વરૂપ યથાર્થ ન જાણે તેવા ઉપાય કર્યા છે. તે જામાટે કર્યા છે ? જો જીવાદિતત્ત્વોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે તો વીતરાગભાવ થતાં જ મહંતપણું દેખાય, પણ જે જીવો વીતરાગી નથી, અને પોતાની મહંતતા ઈચ્છે છે. તેઓ સરાગભાવ હોવા છતાં, પોતાની મહંતતા મનાવવા માટે કલ્પિત રૂપિના વડે અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. અદ્વૈતપ્રત્યાદિકના નિરૂપણ વડે જીવ-અજીવનું, સ્વસ્થંદ્રવૃત્તિ નિરૂપણ વડે સત્ત્વ-સંચારાદિકનું. તથા સકપાત્રીવત્ વા અચેતનવત્ મોક્ષ કહીને એ વડે મોક્ષ કે, કલ્પ મહંતાર્થશ્રદ્ધાન પામણ કરે છે. તેથી અહીં અન્યમતોનું અયથાર્થપણું પ્રગટ થાય છે. તે વડે જ અન્યથાપણું જાણે તો તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં રુચિવાન થાય, અને તેઓની નિરૂપણ ન કરવા ને પ્રમાણે અન્યમતોનું નિરૂપણ કર્યું.

આહી 'અહ' તં તમે છો, એ પ્રમાણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, તેથી અરહંતમાં
વર્ગવાનપણું પ્રગટ થયું. વળી હનુમન્નાટકમાં કહ્યું છે કે:—

“યં જ્ઞાત્વા સમુપામતે શિવ ઇતિ વ્રજેતિ વેદાન્તિનઃ

વૌઢા વૃઢ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્મેતિ નૈયાયિકાઃ ।

અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ

સોઽયં ધો વિદ્યધાતુ વાંછિતફલં ત્રૈલોક્યનાથં પ્રમુઃ ॥ ૩ ॥

આહી છયે મનમાં ઈશ્વર એક કહ્યો, તેમાં અરહંતદેવને પણ ઈશ્વરપણું પ્રગટ કર્યું.

પ્રશ્ન:—જેમ આહી સર્વ મનોમાં એક ઈશ્વર કહ્યો તેમ તમે પણ માનો?

ઉત્તર:—એમ તો તમે કહેા છો પણ અમે કહ્યું નથી, તેથી તમારા મનમાં અશિક્ષિતને
ઈશ્વરપણું સિદ્ધ થયું; અમારા મનમાં પણ જો એમ જ કહીએ, તો અમે પણ શિવાદિકને
ઈશ્વર માનીએ. જેમ કોઈ બ્યાપારી સાચાં રત્ન ખતાવે તથા કોઈ જૂઠાં રત્ન ખતાવે, હવે
ત્યાં જૂઠાં રત્નવાળો તો સર્વ રત્નોનાં સરખું મૂલ્ય લેવા માટે બધાને સમાન કહે. પણ
સાચાં રત્નવાળો કેવી રીતે સમાન માને? તેમ જૈન સાચા દેવાદિકને પ્રરૂપે તથા અન્યમતી
જૂઠા પ્રરૂપે, હવે ત્યાં અન્યમતી તો પોતાના માદાત્મ્ય માટે સર્વને સમાન કહે, પણ જૈન
કેવી રીતે એમ કહે? વળી ‘કુદ્ર્યામલત’માં ભાગીનીસહસ્રનામમાં પૃ. ૯ માં એમ કહ્યું છે કે:

કુંઢાસના જગદ્ગત્રી, વૃઢનાગ્રા જિનેશ્વરી ।

જિનમાતા જિનેન્દ્રા ચ, ગારદા હંસવાદિની ॥ ૧૩ ॥

આહી ભવાનીનાં નામ જિનેશ્વરી ઇત્યાદિક કહ્યાં તેથી જિનનું ઉત્તમપણું પ્રગટ થયું.
વળી “જેણેશ્વરપણું” માં એમ કહ્યું છે કે—“જેને પાશુપતં સાંખ્ય” તથા બ્યાસકૃત સૂત્રમાં
પણ એમ કહ્યું છે કે—“જૈના મર્કામ્ભેવ યસ્તુનિ રમયે પ્રવચયન્તિ મ્યાદાદિનઃ” ઇત્યાદિક
તેમનાં શાસ્ત્રોમાં જૈનમતનું નિરૂપણ છે. તથા જૈનમતનું પ્રાચીનપણું બહુાય છે.

વળી ભાગવતના પાંચમસ્કંધમાં કમળાવતારનું વર્ણન છે, ત્યાં તેને કમળામય,
તૃપ્તોદિરહિત, ચાંદનમુદ્રાપારી તથા સર્વાશ્રમદારા પૂજિત કહ્યા છે. તેના અનુસાર અરહંત-
રાજાએ પ્રવૃત્તિ કરી, એમ કહે છે. તે જેમ રાસકૃષ્ણાદિ અવતારો અનુસાર અન્યમત છે,

૧. આ હનુમન્નાટકના અંગલાચરણનો મ્નોહ છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—જેની શિવસાગિએ
દિવ કરીને, વેદાંતિએ કામ કરીને, ખોલો જુદાંર કરીને, નૈયાયિકો કરી કરીને, જૈનો સર્વોત્ત
કરીને, તથા મીમાંસકો કરી કરીને ઉપાસના કરે છે, તે જૈણેશ્વરના પ્રભુ તમારા મનોમથને
સાંગ કરો! (હનુમાન નાટક અંગલાચરણ મ્નોહ ૩)

૨. ભાગવતસ્કંધ ૨ અષ્ટાધ્ય ૪૦-૨૯.

મ્વાનુચ્છાયુવા શુભજાતાયુ ઐ રક્ષ રક્ષ અરિષ્ટનેમિઃ સ્વાહા ॥ વામદેવ શાન્ત્યર્થમનુવિધીયતે સોઽત્માર્ક
અરિષ્ટનોમ સ્વાહા ॥

આવી જે જૈનતીર્થંકરોનાં નામ તથા પૂજન કહ્યાં, તેથી એમ લાસે છે કે—“વેદ-
સ્થના તેના પછી થઈ છે.” એ પ્રમાણે અન્યમતોની આક્ષીયી પણ જૈનમતની કૃતમતા
તથા પ્રાચીનતા દેઠ થઈ. વળી જૈનમતને જોતાં પણ એ મતો કલ્પિત જ લાસે છે, તેથી
જે પાતાના દિતના કંઈક હોય, તેઓ પક્ષપાત છોડી આગા જૈનપ્રત્યક્ષ અંગીકાર કરે!

ચાતુર્માસ્યે તુ સમ્પ્રાપ્તે રાત્રિભોજ્યં કરોતિ યઃ ।

તસ્ય શુદ્ધિર્ન વિદ્યતે ચાન્દ્રાચળશૈરપિ ॥ ૩ ॥

આહીં મધ-માંસ, રાત્રિભોજન, ચૌમાસામાં તો વિશેષપણે રાત્રિભોજન અને કંઠ-લઘણનો નિષેધ કર્યો, ત્યારે મોટા પુરુષોને મધ-માંસાદિકનું સેવન કરવું જતાવે છે, તથા ત્રતાદિકમાં રાત્રિભોજન વા કંઠાદિલઘણને સ્થાપન કરે છે. એ પ્રમાણે વિકૃદ્ધ નિરૂપણ કરે છે.

એ જ પ્રમાણે અન્યમતના શાસ્ત્રોમાં પૂર્વાપરવિકૃદ્ધ અનેક વચનો છે. શું કરીએ ? કોઈ દેકાણે તો પૂર્વપરપરા બાણી વિદ્યાસ અણાવવા માટે યથાર્થ કહ્યું, ત્યારે કોઈ દેકાણે વિષયકપાય પોષવા અર્થે અયથાર્થ કહ્યું. હવે ત્યાં પૂર્વાપરવિરોધ હોય, તેનાં વચન પ્રમાણ કેવી રીતે કરીએ ? અન્યમતોમાં ક્ષમા-શીલ-સંતોષાદિકને પોષણ કરતાં વચનો છે તે તો જૈનમતમાં હોય છે, પણ વિપરીત વચનો છે તે તેમનાં કલ્પિત છે. જૈનમતાનુસાર વચનોના વિશ્વાસથી તેમના વિપરીત વચનોનું પણ શ્રદ્ધાનાદિક થઈ જાય, માટે અન્યમતોનું કોઈ અંગ ભલું દેખીને પણ ત્યાં શ્રદ્ધાનાદિક ન કરવું, પણ જેમ વિષ મેળવેલું ભોજન હિતકારી નથી, તેમ આહીં બાણનું. વળી કોઈ ઉત્તમધર્મનું અંગ જૈનમતમાં ન હોય અને અન્યમતમાં હોય; અથવા કોઈ નિષિદ્ધધર્મનું અંગ જૈનમતમાં હોય અને અન્યમતમાં ન હોય, તો અન્યમતને આદરે. પણ એમ તો સર્વથા હોય જ નહિ, કારણ કે-સર્વજ્ઞના જ્ઞાનથી કાંઈ છૂપું નથી, માટે અન્યમતોનું શ્રદ્ધાનાદિક છોડી જૈનમતનું દૃઢ શ્રદ્ધાનાદિક કરવું. વળી કાળદોષથી કપાથી શુભાએ જૈનમતમાં પણ કલ્પિતરચના કરી છે, તે આહીં દર્શાવીએ છીએ.

શ્વેતાંબરમત-નિરાકરણ

શ્વેતાંબરમતવાળા કોઈએ સૂત્ર બતાવ્યાં, તેને તેઓ જણાવેલાં કર્યાં કહે છે, તેમને પૂછીએ છીએ કે-જાણધરે આચારાંગાદિક બતાવ્યાં, કે જે વર્તમાનમાં તમારે છે. તે એટલા પ્રમાણ સહિત જ કર્યાં હતાં, કે ઘણા પ્રમાણ સહિત કર્યાં હતાં ? બે એટલા પ્રમાણ સહિત જ કર્યાં હતાં, તો તમારા શાસ્ત્રોમાં આચારાંગાદિકના પદોનું પ્રમાણ અદ્વારકદ્વાર વ્યાપ્તિ કહ્યું છે, તેની વિધિ મેળવી આપો ! પરંતુ પ્રમાણ કેટલું ? જો વિભક્તિના અંતને પદ કહેએ તો કહેલા પ્રમાણથી ઘણું પદ મળી જશે, તમારે પ્રમાણપદ કહેએ, તો એ એક પદના વ્યાપ્તિ (કાંઈક અપિદ્ધ) સ્વરૂપના કોર કહેવા છે. હવે ત્યાં તો ઘણું સ્વરૂપમાત્ર છે, તેથી એ બનતું નથી. આચારાંગાદિકની દર્શાવેલિદાદિકનું પ્રમાણ કોણું કહ્યું છે, પણ તમારે વધારે છે. તો એ કેમ બને ? તમે કહેએ કે-“આચારાંગાદિક તો માટાં હતાં, પણ કાળદોષ બાણી તેમાંથી જ કેટલાંક સૂત્ર મળી આ ચારણ બતાવ્યાં છે.” પણ પ્રથમ તો તરુક અંધ પ્રમાણ નથી. વળી એવા પ્રબંધ છે કે-“તેનાં માટાં અંધ બતાવે, તો તેમાં સર્વ પદોનું વિસ્તાર પૂર્વે કરે. તથા નાના હોય બતાવે, તો તેમાં સર્વ પદોનું કરે,

તેને ઉચ્ચગોત્રનો ઉદય કહીએ છીએ” તો સંયમ ધારવા, ન ધારવાની અપેક્ષાએ નીચ-ઉચ્ચ ગોત્રનો ઉદય થયો. એમ થતાં અસંયમી મનુષ્ય-તીર્થંકર-ક્ષત્રિયાદિકને પણ નીચગોત્રનો ઉદય દરશે. એ તેમને કૃત્ર અપેક્ષાએ ઉચ્ચગોત્રનો ઉદય કહેશે, તો ચાંડાલાદિકને પણ કૃત્ર અપેક્ષાએ જ નીચગોત્રનો ઉદય કહેશે! તમારાં સૂત્રોમાં પણ તેનો સદ્ભાવ પાંચમા શુદ્ધ સ્થાન સુધી જ કહ્યો છે. કલ્પિત કહેવામાં તો પૂર્વાપર વિશેષ જ થાય. માટે શસ્ત્રોનો માત્ર કહેવો મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે તેમણે સર્વને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી, તેનું પ્રયોજન એ છે કે-અર્થને બહુ માનવયુ. મોક્ષની લાલચ આપવી, તથા પોતાના કલ્પિત મતની પ્રવૃત્તિ કરવી; પરંતુ વિચાર કરતાં એ મિથ્યા ભાસે છે.

હરિશ્ચેત્રના ભોગભૂમિઆને નરકમાં ગયો કહે છે, પણ ગંધર્વણુંનમાં તો ભોગભૂમિઆને દેવગતિ-દેવાયુનો જ ગંધ કહે છે, તો તે નરકમાં કેવી રીતે ગયો? સિદ્ધાંતમાં તો અનંતકાળમાં જે વાત હોય, તે પણ કહે છે. જેમ ત્રીજા નરક સુધી તીર્થંકરપ્રકૃતિનું સત્ત્વ કહ્યું, તથા ભોગભૂમિઆને નરકાયુ-ગતિનો ગંધ ન કહ્યો. હવે કેવલજ્ઞાની તો ભૂલે નહિ. માટે એ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે સર્વ અન્દેશનાં અસંભવિત બાળવા. વળી તેઓ કહે કે- “એને છેડવાં નહિ,” પણ જૂઠું કહેવાવાળો એમ જ કહે. અહીં જો કહેશો કે-“દિગંબરમાં જેમ તીર્થંકરને પુત્રી અને ચક્રવર્તીનું માનભંગ, ઇત્યાદિ કાર્ય કાળદોષથી થયાં કહે છે, તેમ આ પણ થયાં” પણ એ કાર્યો તો પ્રમાણવિરુદ્ધ નથી અન્યને થતાં હતાં. તે મહાન-પુરુષોને થયાં, તેથી કાળદોષ થયો કહે છે. પણ ગર્ભાહરણાદિ કાર્ય, કે જે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિકથી વિરુદ્ધ છે, તે તેમને હોવા કેમ સંભવે?

વળી અન્ય પણ ઘણાં કથનો પ્રમાણવિરુદ્ધ કહે છે. જેમ કહે છે કે-સર્વાર્થસિદ્ધિનો દેવ મનથી જ પ્રશ્ન કરે છે, અને કેવલીભગવાન મનથી જ ઉત્તર આપે છે. હવે સામાન્ય જીવના જ મનની વાત મનઃપર્યય જ્ઞાની વિના બાળી શકે નહિ, તો કેવળીના મનની વાત સર્વાર્થસિદ્ધિનો દેવ કેવી રીતે બાળે? વળી કેવલીને ભાવમનનો તો અભાવ છે, તથા દ્રવ્યમન જડ છે-આકારમાત્ર છે, તો ઉત્તર કોણે આપ્યો? માટે એ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રમાણવિરુદ્ધ મ્થન કર્યાં છે, માટે તેમનાં આગમ દલિપત બાળવાં.

કેવળીને આહાર-નિહારનું નિરાકરણ

દેવતાંબરમતવાળા દેવશુરુધર્માનું સ્વરૂપ પણ અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. કેવળીને ક્ષુધાદિક દોષ કહે છે. એ દેવત્વ અન્યથા સ્વરૂપ છે. કારણ કે-ક્ષુધાદિક દોષ હોતાં આકુલતા હોય ત્યારે અનંત સુખ કેવી રીતે બને? અહીં જો કહેશો કે-“શરીરને ક્ષુધા લાગે છે, પણ આત્મા તદ્વરૂપ થતો નથી” તો ક્ષુધાદિકનો ઉપાય, આહારાદિક અહણ કર્યો શામાટે કહે છે? ક્ષુધાદિવડે પીડિત થાય, ત્યારે જ આહાર અહણ કરે. જો કહેશો કે-“જેમ કુર્મોદયથી વિહાર થાય છે, તે જ પ્રમાણે આહાર અહણ થાય છે.” પણ વિહાર તો વિદ્યાયોગતિપ્રકૃતિના ઉદયથી થાય છે, તથા એ પીડાનો ઉપાય નથી, ઇચ્છા વિના પણ કોઈ જીવને મનો ભેદનો પીચો; પરંતુ આહાર છે, તે પ્રાણના ઉદયથી નથી, ક્ષુધા વડે પીડિત થતાં જ અહણ કરે છે. વળી આત્મા પવનાદિકને પ્રેરે ત્યારે જ તેનું અર્ચી જગુ’ થાય છે. માટે વિહારવત આહાર નથી. જો કહેશો કે-“શાતાવેદનીયતા ઉદયથી આહાર અહણ થાય છે.” તો એ પણ બનતું નથી. કારણ કે-જે જીવ ક્ષુધાવડે પીડિત હોય, અને પાતળથી આહારાદિક અહણથી ભૂખ માંડે, તેને આહારાદિક શાતાના ઉદયથી થયાં કહેવાય. શાતાવેદનીયતા ઉદયથી આહારાદિકનું અહણ સ્વયં થાય, જેમ તો નથી. તે એમ હોય તો શાતાવેદનીયતા સુખ્ય ઉદય દેવને છે, તો તેઓ નિરાતર આહાર કેમ કરતા નથી?

વળી મદામુનિ ઉપવાસાદિક કરે છે તેમને શાતાનો ઉદય પણ હોય છે, ત્યારે નિરંતર બ્રાજન કરવાવાળાને અશાતાનો ઉદય પણ સંભવે છે, માટે જેમ ઇચ્છાવિના પણ વિદ્યા-યોગવિના ઉદયથી વિદ્યાર સંભવે છે, તેમ ઇચ્છાવિના કેવળ શાતાવેદનીયતા જ ઉદયથી આદારમદાવ સંભવતું નથી. ત્યારે તે કહે છે કે—“સિદ્ધાંતમાં કેવળીને ક્રુધાદિક અગિયાર પરિચ્છેદ કયા છે. તેથી તેને ક્રુધાનો સદ્ભાવ સંભવે છે. વળી આદારાદિક વિના તેની (ક્રુધાની) ઉપશાંતતા કેવી રીતે થાય? માટે તેને આદારાદિક માનીએ છીએ.” તેનું સમાધાન—

પ્રશ્ન:—“ દેવાદિકને આહાર જ એવો છે કે જેથી ઘણાકાળની ભૂખ મટી જાય, પણ દેવળીને ભૂખ શાનાથી મટી, તથા શરીર કેવી રીતે પુષ્ટ રહ્યું ? ”

ઉત્તર:—અશાતાનો ઉદય મંદ થવાથી ભૂખ મટી, તથા સમય સમય પરમઔરારિક-શરીર વર્ગણાનું અહણુ થાય છે, એટલે હવે તો નોકર્મઆહાર છે, તેથી એવી નોકર્મવર્ગણાનું અહણુ થાય છે કે જેથી ક્ષુધાદિક વ્યાપે જ નહિ, વા શરીર શિથિલ થાય નહિ. અને સિદ્ધાંતમાં એ જ અપેક્ષાએ દેવળીને આહાર કહ્યો છે. વળી અન્નાદિકનો આહાર જ કાંઈ શરીરપુષ્ટતાનું મુખ્ય કારણ નથી. પ્રત્યક્ષ બુઝો ! કેઈ થોડો આહાર કરે છે, છતાં શરીર ઘણું પુષ્ટ હોય છે, કેઈ ઘણો આહાર કરે છે, છતાં શરીર ક્ષીણ રહે છે, પવનાદિક સાધવાવાળા ઘણા કાળ સુધી આહાર લેતા નથી, છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ રહ્યા કરે છે, તથા ઋદ્ધિધારી મુનિ ઘણા ઉપવાસાદિક કરે છે, છતાં તેમનું શરીર પુષ્ટ બન્યું રહે છે, તો દેવળીને તો સર્વાત્કૃષ્ટપાત્રું છે, એટલે તેમને અન્નાદિક વિના પણ શરીર પુષ્ટ બન્યું રહે, તો એમાં શું આશ્ચર્ય થયું ? વળી દેવળી કેવી રીતે આહાર માટે જાય, કેવી રીતે યાત્રે ? તેઓ આહાર અર્થે જાય, ત્યારે સમવસરણ ખાલી કેમ રહે ? અથવા કેઈ અન્યનું લાવી આપવું હસાયે, તો કેાણ લાવી આપે ? તેમના મનની વાત કેાણ જાણે ? પૂર્વે ઉપવાસાદિકની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેનો નિર્વાહ કેવી રીતે થાય ? હવે અંતરાય સર્વત્ર પ્રતિભાસે ત્યાં કેવી રીતે આહારઅહણુ કરે ? ઇત્યાદિ વિરુદ્ધતા ભાસે છે. ત્યારે તે કહે છે કે—“ આહાર અહો છે, પરંતુ કેઈને દેખાતો નથી. ” હવે આહારઅહણુને નિંદ્ય બાળ્યું ત્યારે તો ‘તેને ન દેખવું’ અતિશયમાં લજ્યું. પણ તેનું નિંદ્યપાત્રું તો રહ્યું. ખીજ નથી દેખતા તેથી શું થયું ? એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારથી વિરુદ્ધતા ઉપજે છે.

વળી તેઓ અન્ય પણ અવિવેકપાણી વાત કહે છે—“ દેવળીને નિહાર (ઘૌંચનવું) કરે છે, દોગાદિ ધયા કરે છે, તથા કરે છે કે, કેઈએ તેનેલેશ્યા છોડી જ વડે વર્ધમાન-સ્વાર્મીને પેહુગાના (પેચિગાના) દોગ ધયો, જેથી તેમને ઘણીવાર નિહાર ધવા લાગ્યો. ” પણ તીર્થંકર દેવળીને પણ એવા કર્મનો ઉદય રહ્યો અને અતિશય ન ધયો, તો ઇંદ્રાદિવડે પુત્રવ્યપાત્રું કેમ મોળે ? વળી તેઓ નિહાર કેવી રીતે કરે ? ક્યાં કરે ? એ પ્રમાણે અનેક વિપરીતરૂપ પ્રદેખા કરે છે. ક્યાં સુધી કરીએ ? કેઈ સંભવતી વાત જ નથી. જેમ કેઈ રામાદિકમુક્તિ હાસ્યર્થને મિથા હોય તેવી જ ક્રિયા દેવળીને પણ હસાય છે. વર્ધમાનસ્વાર્મીના ઉપદેશમાં ‘તે જોતમ !’ એવે વારંવાર કહેવું હસાય છે. પણ તેમને તો પાતાના કામમાં વિચારવનિ મારજ થાય છે. અને ત્યાં સર્વને ઉપદેશ થાય છે. એકલા જોતમને જ સંતોષવન કેમ બને ?

દેવળીને નમસ્કારાદિક ક્રિયા હસાય છે. પણ અનુસારવિના વંચના સંભવે નહિ. વળી શુદ્ધતરિપ્તને વંચના નહાયે, પણ તેમનાથી કેઈ શુદ્ધચિત્ત રહ્યો નથી, તો કેવે કેમ બને ?

વળી તેઓ ‘હાટમાં સમવસરણુ ઊતર્યું’ કહે છે, પણ ઈંદ્રકૃત સમવસરણુ હાટમાં કેવી રીતે રહે? એટલી બધી રચના ત્યાં કેવી રીતે સમાય? પ્રભુ હાટમાં શામાટે રહ્યા? શું હાટ જેવી રચના કરવા પણ ઈંદ્ર સમર્થ નહોતો, કે જેથી હાટનો આશ્રય લેવો પડ્યો? વળી કહે છે કે—“કેવળી ઉપદેશ દેવા ગયા,” પરંતુ જ્યાં ઉપદેશ દેવો તો અતિરાગથી હોય છે. મુનિને પણ એમ સંભવે નહિ તો કેવળીને કેવી રીતે બને? એ જ પ્રમાણે અનેક વિપરીતતા ત્યાં પ્રરૂપે છે. કેવળી શુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનમય રાગાદિરહિત થયા છે, તેમને અધ્યાત્મિક ઉદ્ધયથી સંભવતી ક્રિયા કોઈ હોય છે, પણ મોહાદિકનો અભાવ થયો છે, તેથી ઉપરોક્ત નેત્રિયાથી જે ક્રિયા થઈ શકે, તે ક્રિયા સંભવતી નથી. પાપપ્રકૃતિનો અનુભાગ અત્યંત મંદ થયો છે. એવો મંદ અનુભાગ અન્ય કોઈને નથી, તેથી અન્ય જીવોને પાપઉદ્ધયથી જે ક્રિયા થતી જેવામાં આવે છે, તે કેવળીને હોય નહિ. એ પ્રમાણે સામાન્ય મનુષ્ય જેવી ક્રિયાનો સંભાવ કેવળી ભગવાનને પણ કહી તેઓ દેવતા સ્વરૂપને અન્યથા પ્રરૂપે છે.

તેને વેચે નહિ, વા વચ્ચાદિક પહેરી પ્રમાદ કરે નહિ. પણ પરિણામોની સ્થિરતાવડે ધર્મ જ સાધે છે તેથી મમત્વ નથી.”

હવે બાલકાંધ કરે વા ન કરે પરંતુ જેના ગ્રહણમાં ઇષ્ટબુદ્ધિ હોય તેના વિયોગમાં અનિષ્ટબુદ્ધિ થઈ જ જાય. જે ઇષ્ટબુદ્ધિ નથી, તે તેના અર્થે યાચના શામાટે કરવામાં આવે છે? વળી વેચના નથી. પણ તે તે વાતુ રાખવાથી પોતાની હીનતા થશે એમ બાણી વેચના નથી; પરંતુ જેમ ધનાદિક રાખવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે વચ્ચાદિક રાખવામાં આવે છે. લોકમાં પરિગ્રહના ઇચ્છુક હોવાને એ બંનેની ઇચ્છા છે, તેથી ચોરાદિકના ભયાદિક કારણમાં એ બંને સમાન છે. વળી પરિણામોની સ્થિરતાવડે ધર્મ સાધવાથી જ પરિગ્રહપણું ન થાય. તે કોઈને ઘણી શીત લાગનાં સ્તઈ રાખી પરિણામોની સ્થિરતા કરે, અને ધર્મ સાધે, તેને પણ નિષ્પરિગ્રહી કહો? અને એ પ્રમાણે તે ગૃહસ્થધર્મ-સુનિધર્મમાં વિશેષતા શું રહી? જેને પરિગ્રહ સારવાની શક્તિ ન હોય. તે પરિગ્રહ રાખી ધર્મ સાધે તેનું નામ ગૃહસ્થધર્મ. તથા જેના પરિણામ નિર્મળ થયા હોય: પરિગ્રહથી વ્યાકુળ ન થાય તે પરિગ્રહ ન રાખે અને ધર્મ સાધે તેનું નામ સુનિધર્મ, એટલે એ બંનેમાં ભેદ છે.

આટલી જો કહેજો કે-“શીતાદિકના પરિગ્રહવડે વ્યાકુળ કેમ ન થાય?” પણ વ્યાકુળતા તે મોરઉદયના નિમિત્તથી છે. હવે સુનિને છટ્ટાગાદિ ગુણસ્થાનોમાં ત્રણ ચોટ્ટીનોત્ર ઉદય નથી. તથા સંત્વલનના સર્વધાતીસ્પર્ધકોનો પણ ઉદય નથી, પણ માત્ર દેશધાતીસ્પર્ધકોનો ઉદય છે. પણ તેનું કાંઈ બળ નથી. જેમ વેદકસમ્યગ્દિને સમ્યગ્મોદનીયનો ઉદય છે, પણ તે સમ્યક્ત્વનો ધાત કરી શકેના નથી, તેમ દેશધાતી સંત્વલનનો ઉદય પરિણામોને વ્યાકુળ કરી શકેના નથી. સુનિના તથા અન્યના પરિણામોની સમાનતા નથી. કારણ કે-સર્વને સર્વધાતીનો ઉદય છે. ત્યાં સુનિને દેશધાતીનો ઉદય છે. તેથી અન્યના જેવા પરિણામ થાય તેવા તેમના કદી પણ થાય નહિ. માટે જેમને સર્વધાતીક્રમણોના ઉદય હોય તે ગૃહસ્થ જ રહે. તથા જેમને દેશધાતીનો ઉદય હોય તે સુનિધર્મ ગ્રાંથીકાર કરે. એટલે તેમને શીતાદિકી પરિણામ વ્યાકુળ થતા નથી. તેથી તેઓ વચ્ચાદિક રાખતા નથી. કાપિ કહેજો કે “જેનમાસ્ત્રમાં ઓઠ ઉપકરણ સુનિ રાખે. એમ કહ્યું છે.” એ તમારા જ માસ્ત્રમાં કહ્યું છે. દિગંબર જેનમાસ્ત્રમાં નહિ. તેમાં તે લંગેટમાત્ર પરિગ્રહ રહેતાં પણ અગિયારમી પ્રતિભાધારી ધાવક જ કહ્યો છે. હવે બીજી વિધાને કે-બંનેમાં સ્થિત સમાન કોનાં છે? પ્રથમ તે કપાલી હોય તે જ સ્થિત રહનાં ને. અને તે જ સ્થિતપદમાં ઉત્પાદન પ્રગટ કરે. ત્યારે દિગંબરમાં વચ્ચાદિક રાખનાં ધર્મ હોય જ નહિ-જેમ તે કહ્યું નથી. પરંતુ ત્યાં શ્રાવકધર્મ કહ્યો તે ત્યારે સંપત્તિધર્મ સુનિધર્મ કહ્યો. તેથી સર્વે લોકે નીચો કિંચા રોવા છતાં પણ સ્થિરતા પ્રગટ કરે. તે જ પ્રમાણે તે જેમ સ્થિત હોવડી વચ્ચાદિક

* બંનેનાં સુનિ, સમ્યક્સમ્યક્સમ્યક્ તથા સ્થિતપદનાં સુનિ એ પ્રહ્ન કહેલું.

—અનુવાદ.

રાખ્યા છતાં પણ પોતાને લોક મુનિ માનવા લાગે, તેથી એ માનકપાય પોષ્યો. તથા અન્યને સુગમક્રિયામાં ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત થવું ગતાચ્યું, તેથી ઘણા લોક તેમાં જોડાઈ ગયા. એ કલ્પિતમત થયા છે તે એ જ પ્રમાણે થયા છે. માટે કપાયવાન થઈને વસ્ત્રાદિ હોવા છતાં પણ મુનિપણું કહ્યું છે, તે પૂર્વોક્ત યુક્તિવડે વિરુદ્ધ લાગે છે, તેથી એ કલ્પિતવચન છે. એમ જાણવું. અહીં કહેજો કે—“દિગંજરમાં પણ શાસ્ત્ર-પીછી આદિ મુનિને ઉપકરણ કહે છે, તેમ અમારે પણ ચૌદ ઉપકરણ કહે છે.” તેનું સમાધાન :—

ધયો; તથા યાચનામાં હીનતા ધાય છે, તેથી ગર્વવડે યાચે નહિ, તો તે માનકપાય ધયો; તેથી આહાર લેવો હતો તે માગી લીધો, એમાં વળી અતિલોભ શો ધયો, તથા એમાં મુનિધર્મ કેવી રીતે નષ્ટ ધયો? તે કહ્યો.” તેને કહીએ છીએ કે—

જેમ કોઈ વ્યાપારીને કમાવાની ઇચ્છા મંદ છે, તે દુકાન ઉપર તો બેસે છે, મનમાં વેપાર કરવાની ઇચ્છા પણ છે, પરંતુ તે વસ્તુ લેવાદેવા રૂપ વ્યાપાર માટે કોઈને પ્રાર્થના કરતો નથી, સ્વયં કોઈ આવે અને પોતાની વિધિ મળી જાય, તો વ્યાપાર કરે, તો ત્યાં તેને લોભની મંદતા છે પણ માયા-માન નથી. માયા-માનકપાય તો ત્યારે ધાય જ્યારે છલ કરવા અર્થે વા પોતાની મહંતતા અર્થે એવો સ્વાંગ તે કરે. પણ આરા વ્યાપારીને એવું પ્રયોજન હોતું નથી, તેથી તેને માયા-માન કહેતા નથી; તેમ મુનિને આહારદિકની ઇચ્છા મંદ છે.

હવે તેઓ આહાર લેવા આવે તથા મનમાં આહાર લેવાની ઇચ્છા પણ છે, પરંતુ આહારના અર્થે પ્રાર્થના કરતા નથી. સ્વયં કોઈ આવે અને પોતાની વિધિ મળે તો આહાર લે; ત્યાં તેમને લોભની મંદતા છે પણ માયા વા માન નથી. માયા-માન તો ત્યારે હોય, કે જ્યારે છલ કરવા માટે વા મહંતતા માટે એવો સ્વાંગ કરે; પણ મુનિને એવાં પ્રયોજન તો નથી, તેથી તેમને માયા-માન નથી. જો એમ જ માયા-માન ધર્મ જાય, તો જે મનવડે જ પાપ કરે પણ વચન-કાયથી ન કરે, તે સર્વને માયા હરે તથા કોઈ ઉચ્ચ પદના ધારક નીચવૃત્તિ અંગીકાર કરતા નથી, તે ગધાને માન હરે એવો અનર્થ ધાય. તે કહ્યું કે—“આહાર માગવામાં અતિલોભ શો ધયો?” પણ અતિકપાય હોય, ત્યારે જ લોકનિંદ્ય કાર્ય અંગીકાર કરીને પણ, પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ કરવા ઇચ્છે, હવે માગવું એ લોકનિંદ્ય છે, તેને અંગીકાર કરીને પણ આહારની વાંચ્છા પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા ધર્મ, તેથી ત્યાં અતિલોભ ધયો.

વળી તમે કહ્યું કે—“એમાં મુનિધર્મ કેવી રીતે નષ્ટ ધયો?” પણ મુનિધર્મમાં એવો નીચકપાય અંભવે નહિ, વળી કોઈને આહાર આપવાનો પરિણામ નહોતો, આજે તેના ઘરમાં જઈ યાચના કરી, ત્યાં તેને સંકોચ ધયો, વા ન આપવાથી લોકનિંદ્ય ધવાને ભય ધયો, તેથી તેણે અને આહાર આપ્યો, પણ તેના અંતરંગ પ્રાણ પીડવાથી હિંસાને જ સફળાવ આપ્યો. જો પોતે તેના ઘરમાં ન ગયો હોત, અને તેને જ દેવાનો ઉપાય હોત, તો તે આપત. અને તેથી તેને હર્ષ જ ધાત. પણ તેના મહાનમાં જઈ બોલત માગવું, એ તો તેને દળાણ કરી કાર્ય કરાવવા જેવું કહ્યું. વળી પોતાના કાર્ય માટે કાચના રૂપ વચન છે તે તો પાપરૂપ છે, તેથી ત્યાં અસંતોષવચન પણ કહ્યું. તેને આપવાની ઇચ્છા નહોતી. છતાં આજે યાચના કરી. ત્યારે તેણે પોતાની ઇચ્છાથી તો આપ્યો નહિ પણ સંકોચ કરી આપ્યો. તેથી તે અપ્રસન્નરૂપ પણ કહ્યું. ગૃહસ્થના ઘરમાં સ્ત્રી જેનેનમ બેઠી હતી અને આ આપ્યો ગયો, તેથી ત્યાં અસંતોષવચન બોલતે જાય કર્યો. આહાર લાવી

કેટલોક વખત રાખ્યો, આહારાદિક રાખવા પાત્રાદિક રાખ્યાં, જોટલે તે પરિગ્રહ પણ થયો. એ પ્રમાણે પાંચ મહાવ્રતનો ભંગ થવાથી ત્યાં મુનિધર્મ નહ થાય છે, તેથી યાચનાપૂર્વક આદાર લેવો મુનિને યુક્ત નથી. ત્યારે તે કહે છે કે—“મુનિને બાવીસ પરિષદોમાં યાચના પરિગ્રહ કર્યો છે; હવે માગ્યા વિના એ પરિષદનું સહુવું કેવી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન:—

પ્રમાણ છે. એવા જ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનવડે સમ્યક્ત્વ ધયું માને છે. પણ અમે પૃથ્વીએ છીએ કે-ઐવેયક જવાવાળા દ્રવ્યલિંગી મુનિને એવું શ્રદ્ધાન હોય છે કે નહિ? જો હોય છે, તો તેને મિથ્યાદષ્ટિ શામાટે કહો છો? તથા નથી, તો તેણે તો ઠેનલિંગ ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક ધાયું છે, તો તેને દેવાદિકની પ્રતીતિ કેમ ન થઈ? તેને ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ છે, છતાં તેણે હવાદિકના ભેદ કેમ ન બળ્યા? તથા અન્યમતનો લવલેશ પણ અભિપ્રાયમાં નથી, છતાં તેને અરહંતવચનની પ્રતીતિ કેમ ન થઈ? તેને એવું શ્રદ્ધાન તો છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ ન ધયું. વળી નારદી, ભોગભૂમિયા અને તિર્થચાદિને એવું શ્રદ્ધાન થવાનું નિમિત્ત નથી, છતાં તેમને ઘણાકાળ સુધી સમ્યક્ત્વ રહે છે, તેથી તેમને એવું શ્રદ્ધાન નથી હોતું, તોપણ સમ્યક્ત્વ હોય છે. તેથી સમ્યક્શ્રદ્ધાનનું સ્વરૂપ એવું નથી. આયું સ્વરૂપ આગળ વર્ણન કરીશું ત્યાંથી જાણવું.

વળી શાસ્ત્રોનાં અભ્યાસ કરેલા. તેને તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે. હવે દ્રવ્યલિંગી મુનિને શાસ્ત્રાભ્યાસ હોવા છતાં પણ મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું. તથા અસંયતસમ્યક્દષ્ટિના વિચારાદિક બળવાને પણ સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું, તેથી એવું સ્વરૂપ નથી. આયું સ્વરૂપ આગળ કરીશું તે બતાવું.

વળી તેમનાં નિરૂપણ કરેલાં આજ્ઞાત-મહાત્માદિરૂપ શ્રાવક-ચતિનાં ધર્મ ધારવાયડે સમ્યક્ચારિત્ર ધયું માને છે. પણ પ્રથમ તો વ્રતારિકનું સ્વરૂપ જ અન્યથા કહે છે, એ કંઈક પૂર્વે શુરુવાર્ણનમાં કહ્યું છે, તથા દ્રવ્યલિંગીને મહાત્મા હોવા છતાં પણ સમ્યક્ચારિત્ર હોતું નથી. વળી તેમના મતાનુસાર ગૃહસ્થાદિકને મહાત્માદિ અંગીકાર કર્યા વિના પણ સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે, પણ એવું સ્વરૂપ નથી. આયું સ્વરૂપ અન્ય છે. જે આગળ કરીશું. આહી તે કહે છે કે-“દ્રવ્યલિંગીના આંતરંગમાં પૂર્વાંકત શ્રદ્ધાનાદિક નથી. માત્ર બાહ્ય જ ધર્મ છે. તેથી તેમને સમ્યક્ત્વાદિક ન થયાં.” તેના હિતર-

જો આંતરંગ નથી અને બાહ્ય ધારે છે, તો તે હપટથી પારે છે. હવે તેને જો હપટ હોય તો ઐવેયક કેવી રીતે બાય? તે તો નરદાદિમાં બાય. બંધ તો આંતરંગ પરિણામથી થાય છે. તેથી આંતરંગ રત્નધર્મરૂપ પરિણામ થયા વિના ઐવેયક જાયું સમ્ભવે નહિ.

વળી તેઓ વ્રતારિકરૂપ મુલોપયોગથી જ દેવગતિનાં બંધ માને છે. તથા તેને જ પાછો મોક્ષમાર્ગ માને છે. એ તો બંધમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગને એક કરે. પણ એ નિષ્ફળ છે. વ્યવહારધર્મમાં પણ નાનુંક વિપરીત નિરૂપણ કરે છે. “નિવૃત્તિને સમરૂપમાં પાછું નહીં” એમ કહે છે. હવે તીર્થપરાતિના અસ્તિત્વમાં પણ સ્વભાવની નિરૂતિ. પણ તેમને ઇદ્રનિકે

વિષયકરમાત્ર વધારાનોય શાસ્ત્રનાં બળમાં. એનાં સુર મમકાલે, મરિચકી વાગડી મેળવ્યાં. બાંધ મુક્યાં. માત્ર તમારે રાખે સંગ્રામી રીડે ॥ ૧ ॥ સંગ્રામ કરાવે સુમિત્રાને સમરૂપ સેવેલા, કાળે જા સુર કરે તે સંગ્રામ સમજાવે રીડે ॥ ૨ ॥ નવરત્ન ન જ સંગ્રામ સંગ્રામ શ્રદ્ધાન શરૂ રી. (નરદાદિ, સુરુવત્ત, કરી રીડે ન રીડે.)

માયાં નહિ, જો પાપ ન થતું હોય તો તેમને ઇદ્રાદિક કેમ ન માર્યાં? વળી પ્રતિમાને આભરણાદિ બનાવે છે, પણ પ્રતિબિંબ તો વીતરાગભાવ વધારવા માટે સ્થાપન કર્યું હતું? ન્યાં આભરણાદિ બનાવ્યાં, એટલે એ પણ અન્યમતની મૂર્તિવત્ થઈ, ઇત્યાદિક અનેક અન્યથા નિરૂપણ તેઓ કરે છે. અહીં કયાં સુધી કહીએ? એ પ્રમાણે શ્રવેતાંબર મળ કલ્પિત બદાનું. કારણ કે-ત્યાં સમ્યગ્દર્શનાદિકનું અન્યથા નિરૂપણ હોવાથી મિથ્યાદર્શનાદિક ન પુટ થાય છે. માટે તેનું શ્રદ્ધાનાદિક ન કરવું.

ધર્મપદ્ધતિમાં વિરુદ્ધતા થાય ! તથા જેને તમે સાધુ માને છે, તેનાથી પણ તમારો વિરોધ થયો; કારણ કે—તે આને સાધુ માને છે. વળી તમે જેનામાં યથાર્થ આચરણ માને છે, ત્યાં વિચારવડે જુઓ, તો તે પણ યથાર્થ મુનિધર્મ પાળતો નથી. આહી કોઈ કહે—“ અન્ય વેપધારી કરતાં તો આ ઘણા સારા છે, તેથી અમે તેમને સાધુ માનીએ છીએ. ” પણ અન્યમતિઓમાં તો નાના પ્રકારના વેપ સંભવે, કારણ કે ત્યાં રાજભાવનો નિષેધ નથી, પણ આ જૈનમતમાં તો જેમ કહ્યું છે તેમ જ થતાં, સાધુસંજ્ઞા હોય.

આહી કોઈ કહે કે—“ શીલ—સંયમાદિ પાળે છે, તપશ્ચરણાદિ કરે છે, તેથી જેટલું કરે તેટલું તો ભલું છે ? ” તેનું સમાધાન—એ સત્ય છે. ધર્મ થોડો પણ પાળવો ભલો છે, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તો મહાનધર્મની કરવામાં આવે અને પાળીએ થોડો તો ત્યાં પ્રતિજ્ઞાભંગથી મહાપાપ થાય છે. જેમ કોઈ ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા કરી એકવાર ભોજન કરે. તો તેને ઘણી વખત ભોજનનો સંયમ હોવા છતાં પણ, પ્રતિજ્ઞાભંગથી પાપી કટ્ટીએ છીએ. તેમ મુનિધર્મની પ્રતિજ્ઞા કરી કોઈ ક્ષિયિત ધર્મ ન પાળે તો તેને શીલ—સંયમાદિ હોવા છતાં પણ પાપી જ કહેવાય તથા જેમ કોઈ એકાચરણની પ્રતિજ્ઞા કરી એકવાર ભોજન કરે. તો તે ધર્માત્મા જ છે; તેમ પોતાનું ધ્રાવકપદ ધારણ કરી, ઓરું પણ ધર્મસાધન કરે, તો તે ધર્માત્મા જ છે. પણ આહી તો ઉચ્ચનામ ધરાવી, નીચી ક્રિયા કરવાથી પાપીપણું સંભવે છે. જે યથાયોગ્ય નામ ધરાવી ધર્મક્રિયા કરતો હોત તો પાપીપણું થાત નહિ. જેટલો ધર્મ સાધે તેટલો જ ભલો છે.

આહી કોઈ કહે કે—“ પંચમકાળના અંત સુધી ચતુર્વિધસંયમનો સફળાવ કર્યો છે, તેથી આમને સાધુ ન માનીએ તો કોને માનીએ ? ” તેનો ઉત્તર—જેમ આ કાળમાં દસનો સફળાવ કર્યો છે, તથા ગમ્યક્ષેત્રમાં દસ દેખાતા નથી. તેથી કોઈ જીવદંષ્ટોને તો દસ માન્યા વળતા નથી. દસ જેવું લઘુ મળતાં જ દસ માન્યા વધ. તેમ આ કાળમાં સાધુનો સફળાવ છે, તથા ગમ્યક્ષેત્રમાં સાધુ દેખાતા નથી. તેથી કોઈ જીવદંષ્ટોને તો સાધુ માન્યા વધ નહિ, પણ સાધુનાં લઘુ મળતાં જ સાધુ માન્યા વધ. વળી જેમને આ આ કાળમાં યોગ જ ક્ષેત્રમાં સફળાવ દેખાય છે. ત્યાંથી દસ ક્ષેત્રમાં સાધુનો સફળાવ, મેંથી રીતે માન્યો ? જે લઘુ મળતાં માને, તો આહી પણ એ જ પ્રમાણે માને, તથા લઘુ વિતા માને, તો ત્યાં અન્ય દુષ્ટિથી તે તેને પણ સાધુ માને, પણ જે પ્રમાણે માનવાથી વિપરીતતા થાય. માટે એમ પણ બનતું નથી. કોઈ કહે—“ આ પંચમકાળમાં સાધુ પાળે સાધુપદ હોય છે ” તો એવું નિર્દોષવચન બતાવે ! નિર્દોષ વિચાર, પણ તેમ માને તો, તો પાપી યોગ. એ પ્રમાણે અને દુષ્ટિથી તેમને સાધુ માને તો નહિ, તથા સાધુપદ વિતા તેમને સાધુ-શુદ્ધ મળતાં નિર્દોષવચન થાય છે. હવે તેમના સંકેતને જ શુદ્ધ માનનાં અભ્યર્થન હોય છે.

છે કે—“દ્રૌપદીરાણી સૂર્યાભદ્રેવની માફક પ્રતિમાજનું પૂજનાદિક કરવા લાગી, માટે મંત્રુઓને પણ એ કાર્ય કર્તાવ્ય છે. અહીં એક એ વિચાર થાય છે કે—જો ચૈત્યાલય-પ્રતિમા જનાવવાની પ્રવૃત્તિ નહોતી, તો દ્રૌપદીએ પ્રતિમાનું પૂજન કેવી રીતે કર્યું? તથા એ પ્રવૃત્તિ જો હતી, તો જનાવવાવાળા ધર્માત્મા હતા કે પાપી? જો તેઓ ધર્માત્મા હતા, તો ગૃહસ્થોને પણ એવું કાર્ય કરવું ચોખ્ખું થયું. તથા પાપી હતા, તો ત્યાં ભોગાદિકનું પ્રયોજન તો હતું નહિ. પદ્મી શામાટે જનાવ્યું? વળી દ્રૌપદીએ ત્યાં “જમોત્યુષ્ઠં”નો પાઠ કર્યો, વા પૂજનાદિક કર્યું તે કુતૂહલ કર્યું કે ધર્મ કર્યો? જો કુતૂહલ કર્યું તો તે મહાપાપિણી થઈ, કારણ ધર્મથી કુતૂહલ શું? તથા ધર્મ કર્યો, તો બીજાઓએ પણ પ્રતિમાજની સ્તુતિ-પૂજા કરવી માર્ગ છે.

કે ભક્તિ કરી? જો હાસ્ય કર્યું તો ઇંદ્ર મહાપાત્રી થયો, પણ એ તો બને નહિ; તથા ભક્તિ કરી, તો પૂજનાદિમાં પણ ભક્તિ જ કરીએ છીએ. હજ્જસ્થની આગળ ત્યાગ કરેલી વસ્તુ ધરવી એ હાસ્ય છે, કારણ કે તેને વિક્ષિપ્તતા થઈ આવે છે, પણ કેવળી વા પ્રતિમાની આગળ અનુરાગવડે ઉત્તમ વસ્તુ ધરવામાં દોષ નથી, કારણ કે—તેમને વિક્ષિપ્તતા થતી નથી, અને ધર્માનુરાગથી છુવનનું ભડું થાય છે.

ત્યારે તે કહે છે કે—“પ્રતિમા ણનાવવામાં, ચૈત્યાહવાદિ કરાવવામાં અને પૂજનાદિ કરાવવામાં દિસા થાય છે. અને ધર્મ તો અદિસા છે, માટે દિસાવડે ધર્મ માનવાથી મહાપાપ થાય છે, તેથી અમે એ કાર્યોને નિષેધીએ છીએ.” તેનો ઉત્તર—તેમનાં જ શાસ્ત્રોમાં એવું વચન છે કે:—

મુચ્ચા જાણટ વઙ્ગણં, મુચ્ચા જાણટ પાવણં ।

રમયં પિ જાણયે મુચ્ચા, જં સેયં તં મમાચરં ॥

અર્થ “કલ્યાણ, પાપ અને ઉભય એ ત્રણને શાસ્ત્ર આંબળીને બળુ”. એમ કહ્યું. હવે ઉભય તો પાપ અને કલ્યાણ મળતાં થાય. એવા કાર્યનું હોવું પણ હતું. ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે—કેવળ ધર્મથી તો ઉભય ઘટતું જ છે, પરંતુ કેવળ પાપથી ઉભય બૂરું છે કે ભડું? જો બૂરું છે, તો એમાં તો કંઈક કલ્યાણનો અંશ મળેલો છે, તો તેને કેવળ પાપથી બૂરું કેમ કહેવાય? તથા જો ભડું છે, તો કેવળ પાપ છોડી એવાં કાર્ય કરવાં ચોખ્ખાં થઈ, વધી શુદ્ધિથી પણ એમ જ અંભવે છે. કોઈ ત્યાગી મંદિરાદિ કરાવતો નથી, પણ સામાયિકાદિ નિરવધ કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, તો તેને છોડી તેણે પ્રતિમાદિ કરાવવા-પૂજનાદિ કરવું ઉચિત નથી, પરંતુ કોઈ પોતાને રહેવા માટે મકાન બનાવે, તે કરતાં ચૈત્યાહવાદિ કરાવવાવાળા હીન નથી. દિસા તો થઈ પણ પેલાને તો લોભપાપાનુરાગની વૃદ્ધિ થઈ, ત્યારે આને લોભ છૂટ્યો અને ધર્માનુરાગ થયો. વળી કોઈ વ્યાપારાદિ કાર્ય કરે છે. તે જોમાં મુદ્દશાન થોડું અને નફો ઘણો મેળવે તેવું જ કાર્ય કરે છે. તેમ જ પૂજનાદિ કાર્ય પણ વ્દલુસા, સ્વેદકે કે કોઈ વ્યાપારાદિ કાર્ય કરે. તો તેનાથી પૂજનાદિ કાર્ય કરવાં હીણું નથી, કારણ કે—ત્યાં તો દિગ્વિદિ ઘણી થાય છે, લોભાદિ વધે તે. તથા એ પાપની જ પ્રવૃત્તિ છે, અને અહીં દિગ્વિદિ ઈન્દિત થાય તે, લોભાદિ ઘટે તે. તથા ધર્માનુરાગ વધે છે. અરવા જે ત્યાગી ન હોય. પોતાના ધનને પાપમાં ખર્ચવતા હોય. તેમણે તો ચૈત્યાહવાદિ કરાવવાં ચોખ્ખાં છે.

૧. મુચ્ચા જાણટિ વઙ્ગણં, મુચ્ચા જાણટિ પાવણં.

રમયંપિ જાણયે મુચ્ચા, જં સેયં તં મમાચરં ।

અર્થ:—કલ્યાણ (પાપ) અને ઉભય બંનેને બળુ. તથા એ બંનેને કલ્યાણને બળુ, અને કલ્યાણ તે કલ્યાણ, તે પાપ હોય તેવું એવન કરે.

પરિણામો વડે પોતાની અવસ્થા જોઈ, જેથી ભલું થાય તે કરવું; પણ એકાંતપક્ષ કાર્યકારી નથી. બીજું, અદિંસા જ કેવળ ધર્મનું અંગ નથી, પણ રાગાદિકભાવ ઘટવા એ ધર્મનું મુખ્ય અંગ છે, માટે જેથી પરિણામોમાં રાગાદિ ઘટે તે કાર્ય કરવું.

વળી ગૃહસ્થોને આજીવનાદિનું સાધન થયા વિના જ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને પ્રોપધાદિ ક્રિયાઓનું આચરણ મુખ્ય કરાવે છે. હવે સામાયિક તો રાગ-દ્વેષરહિત સામ્યભાવ થતાં થાય છે, પણ પાઠમાત્ર ભણવાથી વા બિહ-બેસ કરવાથી તો થતું નથી. કદાચિત્ કહેશે કે-“અન્ય કાર્ય કરત. તે કરતાં તો ભલું છે!” એ સાચું, પરંતુ સામાયિકપાઠમાં પ્રતિજ્ઞા તો એવી કરે છે કે-“મન-વચન-કાયાથી સાવધને કર્તાશ નહિ, કરાવીશ નહિ.” હવે મનમાં તો વિકલ્પ થયા જ કરે છે, તથા વચન-કાયામાં પણ કદાચિત્ અન્યથા પ્રવૃત્તિ થાય છે, ત્યાં પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય છે. હવે પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવા કરતાં તો ન કરવું ભલું છે, કારણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવી એ ગણાપાપ છે. વળી અમે પૂછીએ છીએ કે-કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરતા નથી પણ ભાષાપાઠ ભણું છું, અને તેના અર્થ જાણી તેમાં ઉપયોગ રાખું છું; તથા કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરી તેને બરાબર પાળતાં નથી, પ્રાકૃતાદિના પાઠ ભણું છે પણ તેના અર્થનું પોતાને જ્ઞાન નથી. અને અર્થ જાણ્યા વિના ત્યાં ઉપયોગ રાખું નહીં ત્યારે ઉપયોગ અન્ય હેતુઓ ભટકે છે. તેથી પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય છે. હવે એ બંનેમાં વિશેષ ધર્માત્મા કોણ? જે પહેલાંને કહેશો. તો તમે એવો જ ઉપદેશ કેમ કરતા નથી? તથા બીજાને કહેશો, તો પ્રતિજ્ઞાભંગમાં પાપ ન થયું, અથવા પરિણામો અનુસાર ધર્માત્માપાળું ન થયું, પણ પાદાત્મિક કરવા અનુસાર થયું. માટે પોતાના ઉપયોગ જેમ નિર્ગળ થાય તે કાર્ય કરવું. સાચી શકાય તે પ્રતિજ્ઞા કરવી, તથા જેના અર્થ જાણીએ તે પાઠ ભણવા. પણ પદનિવડે તારા ધરાવવામાં નહીં નથી.

વળી “પરિણામ” નામ પૂર્વદોષ નિરાકરણ કરવાનું છે. હવે “મિત્તલમિ દુષ્ટ” એટલું કહેવામાત્રથી તો હુષ્ટ મિથ્યા થાય નહિ. પણ મિથ્યા થયા એવ્ય પરિણામ થતા જ હુષ્ટ મિથ્યા થાય છે. માટે એકલા પાઠ જ કાર્યકારી નથી. વળી પરિણામોના પાઠન. તો એવો અર્થ છે કે બાર મનાદિમાં જે હુષ્ટ લાગ્યાં હોય તે મિથ્યા કાર્યમાં જા. જન પાશ્વ વિના જ તેનું પરિણામ, કયું કેમ સંભવે? જેને ઉપવાસ ન હોય, તે ઉપવાસને લાગેલાં પાપનું નિરાકરણ કરે તો તે અસંભવનાં બતાવે. તેથી જે પાઠ કરવા કોઈ પાપને બળતા નથી.

વળી પોતાના પાપ નાશવિધિનું અગિયારમું પાઠના નથી. તેમાં ત્યાં પણ પૂર્વદોષ રાખે જ છે. “પેતરહ” નામ તો પર્વતું છે. હવે પર્વતો વિષે તો કેન્દ્રેક કહ્યું પાપરહિત છે. તો અને પાપરહિત પેતરહાત્મક છે. હવે જેના કાળ અને તેના કાળ નિર્ણય કરવામાં તો રાજ નહીં. પણ તો પોતાનું પાપ રાજ કરે. તેને નહીં. તેનું કે સોજું પર્વતો નિરાકર કરે તો જ પેતરહ કહેવાર છે. એવા કદાચ પણ પેતરહ

નામ થાય, તો સામાયિકને પણ પોસડ કહો ! નહિ તો શાસ્ત્રમાં પ્રમાણુ જતાવો કે જન્ય પોસડનો આટલો કાળ છે, અમને તો મોટું નામ ધરાવી લોકોને ભમાવવા, એ પ્રયોજન ભાસે છે.

વળી આખડી લેવાનો પાઠ તો કોઈ અન્ય ભણે, તથા અંગીકાર કોઈ અન્ય કરે. હવે પાઠમાં તો 'માટે ત્યાગ છે' એવું વચન છે, માટે જે ત્યાગ કરે તે જ પાઠ ભણે, એમ જોઈએ. જો પાઠ ન આવડતો હોય તો ભાષામાં જ કહે. પરંતુ પદ્ધતિ અર્થે જ એવી રીતિ છે. ખીન્નું પ્રતિજ્ઞા થકુણ કરવા-કરાવવાની મુખ્યતા છે, પણ તેને યથાવિધિ પાલન કરવામાં શિથિલતા છે, અને ભાવ નિર્મળ થવાનો કાંઈ વિવેક નથી. આર્તપરિણામોવડે વા લોભાદિક વડે પણ ઉપચારાદિક કરી ત્યાં ધર્મ માને છે, પણ કૃળ તો પરિણામોવડે થાય છે. ઇલાદિક અનંદ કમ્પિત વાનો તેઓ કહે છે, જે જૈનધર્મમાં સંભવે નહિ.

તે પ્રમાણુ જૈનમાં જ્યેનામ્નરમન છે, તે પણ દેવાદિક, તત્વાદિક અને મોક્ષમાર્ગાદિકનું અભ્યાસ નિરૂપણ કરે છે. માટે તે પણ મિથ્યાદર્શનાદિકના પોષક છે, તેથી ત્યાગ્ય છે. રીતપરંપરા અનુસાર આગળ ક્ષીણું, જે વડે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવું ગોચર છે. તેમાં આ રીતની નકલ કરવા મળે.

પ્રમાણુ એ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક શાસ્ત્રનિપે અન્યમતનિરૂપક
અન્યમો અધિકાર સમાપ્ત

કંઠ્યાદિક આ પર્યાય સંબંધી દુઃખ મટાડવા, વા સુખ પામવાના અનેક પ્રયોજનપૂર્વક એ કુદૈવાદિનું સેવન કરે છે. હનુમાનાદિક, ભૈરવ, દેવીઓ, ગણગૌર, સાંઝી, ચોથ, શીતલા, કદાહી, ભૂત, પિતૃ, અંતરાદિક, સૂર્ય, ચંદ્ર, શર્માશ્રાદ્ધે જ્યોતિષીઓને, પીર-પેગંબરાદિકોને, માય-ચોરાદિ નિર્ધારિત, અગ્નિ-જળાદિને તથા શસ્ત્રાદિકને પૂજે છે. ઘણું શું કહીએ ! રોડાં કંઠ્યાદિકને પણ પૂજે છે. પણ એવા કુદૈવાનું સેવન મિથ્યાદૃષ્ટિથી જ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ તે તે મનું સેવન કરે છે તેમાંથી કેટલાક તો કલ્પનામાત્ર જ દેવ છે, એટલે તેમનું સેવન કેવી રીતે કાર્યકારી થાય ? વળી કેઈ વ્યંતરાદિક છે, પણ તે કેઈનું ભયું-બુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, જો તેઓ સમર્થ હોય, તો તેઓ જ કર્તા ઠરે, પણ તેમનું કંઈ મનું કંઈ દેવાનું નથી. તેઓ પ્રસન્ન થઈ ધનાદિક આપી શકતા નથી, તથા દેવી મર્દ મર્દની કામના નથી.

દ્વારા કરેલાં કાર્યોને પરમેશ્વરે કર્યાં કહે છે. હવે જો પરમેશ્વરે કર્યાં હોય તો પરમેશ્વર તો ત્રિશક્તિજ્ઞાની છે, સર્વ પ્રકારે સમર્થ છે, તો ભક્તોને હુઁબ જ સામાટે થવા દે ? પરંતુ આજે પણ જોઈએ છીએ કે—મ્લેચ્છ આવીને ભક્તોને ઉપદ્રવ કરે છે, ધર્મ વિધ્વંસ કરે છે, ધર્મકાર્યમાં ઉપદ્રવ કરે છે, તથા ભૂતિને વિધ્ન કરે છે. હવે પરમેશ્વરને જો એ કાર્યોનું જ્ઞાન ન હોય, તો તેનામા સર્વજ્ઞપણું રહે નહિ, તથા બ્રહ્મા પછી જો તે સહાય ન કરે તો તેની ભક્તવત્સલતા ગઈ, વા તે સામર્થ્યહીન થયો. વળી જો તે આશીર્વાત રહે છે, તો આગળ ભક્તોને સહાય કરી કહે છે, તે બૃહ છે; કારણ—તેની તો એકસમાન વૃત્તિ છે. વળી જો કહેશે કે—“એવી ભક્તિ નથી,” પણ મ્લેચ્છોથી તો આ ભક્ત છે ! વા ભૂતિ આદિ તો તેમની જ સ્થાપિત હતી, તેને તો વિધ્ન ન થવા દેવું હતું ? વળી મ્લેચ્છ—પાપીઓને ઉદ્ધવ થાય છે, તે પરમેશ્વરનો કર્યો થાય છે કે નહિ ! જો પરમેશ્વરનો કર્યો થાય છે, તો તેઓ નિંદકોને સુખી કરે છે તથા ભક્તોને હુઁબ દેવાવાળાઓને પેદા કરે છે, તો ત્યાં ભક્તવત્સલપણું કેવી રીતે રહ્યું ? તથા જો પરમેશ્વરનો કર્યો નથી થતો. તો એ પરમેશ્વર સામર્થ્યહીન થયો; માટે જો પરમેશ્વરકૃત કાર્ય નથી, પણ કોઈ અનુચર—અન્યત્રાદિ જ એ ચમત્કારો બતાવે છે; એવા જ નિશ્ચય કરવા.

પ્રશ્ન:—“કોઈ અન્યર પોતાનું પ્રભુત્વ કહે છે, અપ્રત્યક્ષને બતાવે છે. કોઈ કુશ્યાન-નિવાસાદિ બતાવી પોતાની હીનતા કહે છે, પૂછવા છતાં બતાવતા નથી. ભમરૂપ જન્મ મટે છે. અન્યને અન્યથા પરિણામોં છે, તથા અન્યને હુઁબ આપે છે. કંઈકાદિ વિગિચ્છતા કેવી રીતે છે ?”

વિશેષતા તો સૌધર્મ ઇન્દ્રને પણ છે તથા તે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ છે, તો તેને છોડી આમને સામાટે પૂજે છે? તમે કહેશો કે “જેમ રાજાને પ્રતિહારાદિક છે, તેમ તીર્થકરને આ શોભાપાદાદિક છે.” પણ સમવસરણાદિમાં તો તેમનો અધિકાર જ નથી. માટે એ જૂઠી માન્યતા છે. વળી જેમ પ્રતિહારાદિક દ્વારા રાજાને મળી શકાય છે, તેમ એ તીર્થકરનો મેળાપ કરાવતા નથી. ત્યાં તો જેને લક્ષિત હોય, તે તીર્થકરનાં દર્શનાદિક કરે છે, અને તે પણ ગાઈ ગાઈને આપીત નથી. જુઓ તો ખરા આ અજ્ઞાનતા! આયુધાદિસંહિત, અને સૌંદર્ય છે સ્વરૂપ જેવું, તેની ગાઈ ગાઈને લક્ષિત કરે છે. હવે જૈનમતમાં પણ જો સૌંદર્ય રૂપ પ્રત્યક્ષ થયું તો એ પણ અન્યમતના સમાન જ થયો. તીવ્ર મિથ્યાત્વલાવણી જૈનમતમાં પણ સૌંદર્ય વિગતીન પ્રવૃત્તિરૂપ માન્યતા હોય છે. એ પ્રમાણે શોભાપાદાદિકને પણ મહત્ત્વ મેળવે નથી.

પ્રશ્ન:—‘કાર્યકારી બલે ન દો ! પણ તેને માનવાથી કાંઈ જિજ્ઞાસ તો થતો નથી ?’

ઉત્તર:—જે જિજ્ઞાસ ન થતો હોય, તો અમે શામાટે નિષેધ કરીએ ? પરંતુ તેમને માનવાથી એક તો મિથ્યાત્વાદિક દૃષ્ટિ ધવાથી મોક્ષમાર્ગ દુર્લભ થઈ વધય છે, અને એ મોટો જિજ્ઞાસ છે. બીજું એનાથી પાપબંધ થાય છે, અને તેથી ભાવિમાં દુઃખ પામીએ છીએ એ જ જિજ્ઞાસ છે.

પ્રશ્ન:—મિથ્યાત્વાદિભાવ તો અતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિક થતાં થાય, તથા પાપબંધ અણગ કાર્યો કરતાં થાય છે. પણ આમને માનવાથી મિથ્યાત્વાદિભાવ અને પાપબંધ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર:—પ્રથમ તો પરદ્રવ્યોને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનવાં, એ જ મિથ્યાત્વ છે. કારણ કે-કોઈ દ્રવ્ય કોઈનું મિત્ર-શત્રુ છે જ નહિ. વળી જે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થ મળે છે. તેનું કારણ પુણ્ય-પાપ છે. માટે જેમ પુણ્યબંધ થાય, પાપબંધ ન થાય તેમ કહે. જે કર્મના ઉદયના પણ નિશ્ચય ન હોય, અને કેવળ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ બાહ્યકારણના અધીન-વિધેયના હોવાય કહે, તોપણ કહેવને માનવાથી ઈષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ કાંઈ દૃષ્ટ થતી નથી. પરંતુ કેવળ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તેથી પુણ્યબંધ પણ થતાં નથી, પાપબંધ જ થાય છે. એ કહેવો કોઈને પતાદિક આવતા કે જાગ્યેી દેતા જેવામાં આવતા નથી. તેથી એ બાહ્યકારણ પણ નથી. તો એવી માન્યતા શામાટે કરવામાં આવે છે ? ત્યારે અન્યને અણગમતિ થાય, જીવાસ્તિત્ત્વના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાનના અંશ પણ ન હોય. તથા મગ-કેળી અન્યને તીવ્રતા હોવા ત્યારે જ જે કારણ નથી, તેને પણ ઈષ્ટ-અનિષ્ટનું પાણી માને છે ત્યારે કેળેલી માન્યતા થાય છે. એ પ્રમાણે તીવ્ર મિથ્યાત્વાદિભાવ થતાં, મોક્ષમાર્ગ અતિ દુર્લભ થઈ વધય છે. હવે આગળ કૃશુરતા શ્રદ્ધાનાદિકને નિષેધ કરીએ તરીકે:—

કૃશુરતા શ્રદ્ધાનાદિકનો નિષેધ

જે જીવ વિષય કપાયાદિક અપર્યાપ્ત તો પરિણમે છે. અને માનાદિકથી પાતાને પર્યાપ્ત માનાય છે. પર્યાપ્તપ્રાપ્ત્ય નમસ્કારાદિ મિથ્યા કરાવે છે. મિથિત કર્યાનું ફેરફાર મળે શ્રદ્ધા મહાન પર્યાપ્ત્ય મંગલાર્થ છે. તથા મહાન પર્યાપ્ત્ય મોક્ષ મિથ્યા કરાવે છે. જે પ્રમાણે પર્યાપ્ત્ય અપર્યાપ્તે પાતાને મહાન અર્થાર્થ છે. જે બધા દૃશ્ય અવસ્થા ધારા જે-કર્મ-કલનિર્મલ તો વિષય કપાયાદિક કૃત્તારો જેવા કર્યા માને. તેથી જ પેરાર્થનું પણ માનવું હોય છે.

કૃત્તારપર્યેષ્ટા શુરુચ્છાને નિષેધ

ત્યાં જેમાં તેમ અપર્યાપ્ત પ્રમાણે દુઃખ મળે છે તેમાં જેના કૃત્તારપર્યેષ્ટા જે-કર્મ-કલનિર્મલ તેમ અપર્યાપ્ત કૃત્તાર જેવા કર્યા માને. તેથી જ પેરાર્થનું પણ માનવું હોય છે. જે પ્રમાણે પર્યાપ્ત્ય અપર્યાપ્તે પાતાને મહાન અર્થાર્થ છે. જે બધા દૃશ્ય અવસ્થા ધારા જે-કર્મ-કલનિર્મલ તો વિષય કપાયાદિક કૃત્તારો જેવા કર્યા માને. તેથી જ પેરાર્થનું પણ માનવું હોય છે.

પણ તેને ઉચ્ચ જ માનો, પણ એમ બને નહિ. ભારતવર્ષમાં પણ અનેક પ્રકારના બ્રાહ્મણ કહે છે, ત્યાં “જે બ્રાહ્મણ ધર્મ ચાંડાલકાર્ય કરે, તેને ચાંડાલબ્રાહ્મણ કહેવા,” એમ કહ્યું છે. જે કુળથી જ ઉચ્ચપણું રહે, તો એવી હીનસંજ્ઞા શામાટે આપી ? વળી

વૈષ્ણવશાસ્ત્રોમાં એવું પણ કહ્યું છે કે—“વેદવ્યાસાદિક માછલી આદિથી ઉપજ્યાં.” તો ત્યાં કુળનો અનુક્રમ કેવી રીતે રહ્યો ? તથા મૂળ ઉત્પત્તિ તો બ્રહ્માથી કહે છે, તેથી ચર્ચનું એક જ કુળ છે, ભિન્ન કુળ ક્યાં રહ્યું ? વળી ઉચ્ચકુળની સ્ત્રીને નીચકુળના પુરુષથી તથા નીચકુળની સ્ત્રીને ઉચ્ચકુળના પુરુષથી સંગમ થતાં સંતતિ થતી જોવામાં આવે છે. ત્યાં ઉચ્ચ-નીચ કુળનું પ્રમાણ ક્યાં રહ્યું ?

વળી કેઈ-અન્ય તો ગાંધાં પાપકાર્ય કરે, પણ માત્ર એક સ્ત્રી પરણે નહિ, અને એ જ અંગ વડે પોતાનામાં શુરુપણું માને છે. હવે એક અષ્ટમયર્થ જ પાપ નથી, પરંતુ દિંસા-પરિગ્રહાદિક પણ પાપ છે. એ કરવા છતાં પણ તેમને ધર્માત્મા-શુરુ કેવી રીતે મનાય? બીજું એ કોઈ ધર્મશુદ્ધિથી વિવાદાદિકનો ત્યાગી થયો નથી, પણ કેઈ આશુવિકા વા લગ્નતદિ પ્રયોજન અર્થે વિવાદ કરતો નથી. એ ધર્મશુદ્ધિ હોત, તો દિંસાદિક શામાટે વધારન? વળી જેનામાં ધર્મશુદ્ધિ નથી, તેને શીલની દૃઢતા પણ રહે નહિ, અને વિવાદ કરે નહિ ત્યારે તે પરસ્ત્રીગમનાદિ મર્યાપાપ ઉપવ્રત્યે, તેથી એવી ક્રિયા હોવા છતાં તેનામાં શુરુપણું માનવું એ મહા ભ્રમશુદ્ધિ છે.

વળી કેઈ-કેઈ પ્રકારના વેપ ધારવાથી શુરુપણું માને છે. પણ માત્ર વેપ ધારવામાં શો ધર્મ થયો. કે જેથી ધર્માત્મા તેને શુરુ માને? તેમાં કેઈ ટોપી પહેરે છે, કેઈ ગુદરી (ગોદરી) રાખે છે, કોઈ ચોળા પહેરે છે, કોઈ ચાદર ઓરે છે, કોઈ લાલવસ્ત્ર રાખે છે, કોઈ શ્વેતવસ્ત્ર રાખે છે, કેઈ ભગવાં રાખે છે, કોઈ ટાટ પહેરે છે, કોઈ મૃગછાદા પહેરે છે, તથા કેઈ રાગ લગાવે છે, ઇત્યાદિ અનેક સ્વાંગ ગનાવે છે. પણ તે સીત-ઉપશુદ્ધિ મરન થતાં નથી, તથા લગ્નતદિ છૂટી નથી, તો પાદરી અને અંગરથાદિ પ્રવૃત્તિરૂપ વસ્ત્રાદિકનો શામાટે ત્યાગ કર્યો? તથા એને ઝાડી આવા સ્વાંગ ગનાવવામાં કયું ધર્મનું અંગ થયું? પણ માત્ર ગૃહસ્થાને હજવા માટે જ એવા વેપો છે, એમ જાણવું. કારણ કે નેત્ર ગૃહસ્થ જેવા પોતાનો સ્વાંગ રાખે, તો ગૃહસ્થ કેવી રીતે રહાય? પણ તેમને આવા વેપ દ્વારા આ ગૃહસ્થ પાસેથી આશુવિકા, ધનાદિક તથા માનાદિક પ્રયોજન રાખવું છે, તેથી તેઓ એવા સ્વાંગ ગનાવે છે, અને ભોળું જગત એ સ્વાંગને વેતાર રહાય છે, ધર્મ પોતા માને છે, પણ એ ભ્રમ છે. 'ઉપવેશસિદ્ધાંતરત્ન'માં કહ્યું છે કે—

વળી કેઈ-શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કરેલા કઠણ માર્ગ તો પોતાનાથી સધાય નહિ, અને પોતાનું ઉચ્ચનામ ધરાયા વિના લોક માને પણ નહિ, એ અભિપ્રાયથી યતિ, મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, ભટ્ટારક, સંન્યાસી, યોગી, તપસ્વી અને નમ્ર ઇત્યાદિ નામ તો ઉચ્ચ ધરાવે છે, પણ તેવા આચરણોને સાધી શકતા નથી, તેથી ઇચ્છાનુસાર નાના પ્રકારના વેષ બનાવે છે, તથા કેટલાક તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ નવીન નામ ધારણ કરે છે અને ઇચ્છાનુસાર વેષ બનાવે છે. અને એવા અનેક વેષ ધારવાથી પોતાનામાં 'શુદ્ધપણું' માને છે, પણ એ મિથ્યા છે.

જહ્વાયસ્વસરિમો, તિલ્લુનમેત્તે ન ગિહ્વિ દિત્યેસુ.

જહ્ નેદ્ર અપ્પ વહુચં, તન્નો પુણ જહ્ ણિન્નોચં ॥ ૧૮ ॥ મૃતપાહુડ ॥

અર્થ:— મુનિપદ છે તે યથાવતપદ સદૃશ છે: જેવો જન્મ થયો હતો તેવું નય છે. એ મુનિ, અર્થ જે ધનચત્રાદિ વસ્તુને નિવૃત્તસમાપ્ત પણ અદાણ કરે નહિ. કદાપિ તેને યોડીધાળી પણ અદાણ કરે, તો તેથી તે નિગોદ બને.

ભુગ્ધો! શૂદ્રસ્થપાશુમાં ઘણો પરિશ્રદ રાખી. કંઈક પ્રમાણ કરે. નોપણ તે સ્વર્ગ-મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. ત્યારે મુનિપણમાં કિચિત્ પરિશ્રદ અંગીકાર કરતાં પણ તે નિગોદગામી થાય છે, માટે ઉચ્ચ નામ ધરાવી નીચી પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી. મુનિનું સ્વરૂપ તો જોવું છે કે—આશ્વાખ્યંતર પરિશ્રદનો ત્યાં સંગ્રહ નથી. કેવળ પોતાના આત્માને જ પોતારૂપ આનુભવતા, શુભાશુભભાવોથી પણ જે ઉદારીન લેાય છે. ભુગ્ધો! આ હુંરાવ-મધિણીકાળમાં આ પ્રગિષ્ઠાણ પ્રવર્તે છે. જેના દોષથી જેનમગનમાં પણ આજે દિવ્યદેવતાધારાજી હવે મુનિપદ ધારણ કરે છે. તેઓ સર્વજાવચના ત્યાગી થઈ પચ્ચનાદાત્રતાદિ અંગીકાર કરે છે, છતાં ધ્યેન-સ્મૃતાદિ વસ્ત્રોને અદાણ કરે છે. ત્નાત્રનાદિમાં લેાવુથી લેાય છે. પોતપોતાની પદ્ધતિ વધારવામાં ઉચ્ચી લેાય છે. કેઈ ધનાદિક પણ લેખે છે. તથા દિગ્દાદિ નાના પ્રદાનના આરંભ કરે છે. પણ અલપપરિશ્રદ અદાણ કરવાનું કૃપા નિગોદ કરાં છે. તો આપા પાંચમું કૃપા તો મનનસંસાર અવરૂપ લેાય. વળી લેાકોની અજાણતા તો ભુગ્ધો! કેઈ કેઈ મુનિ પ્રતિમા બાંધે કરે, તેને તો તેઓ પાથી પંદે છે. પણ આવી અત્યંત પ્રતિષ્ઠા બાંધે મનના બંધા છતાં તેને શુદ્ધ માને છે. મુનિ અમાન તેના અન્નાનાદિ કરે છે. આશ્વર્યા મુન-મુનિ-અનુભાવનાનું કૃપા એકતરણ પણ છે. તેથી તેમને પણ એવું જ રૂપ લેખે છે.

મુનિપદ લેવાનો ક્યારે તો આ છે કે પોતાના વસ્ત્રમાન પાયા પાળી જાન-જન પ્રતિભાર થાય. પરિપરાદિ નાનું કરવાની કામિતિ થાય. અને જે પોતાની જેમ ન મુનિ પદ લેવું. ત્યાં પીપ્પુલ તેમ મુનિપદ અંગીકાર કરવું પણ આ તે પીપ્પુલ સિત્તરવડા જે કે—વસ્ત્રમાનસિત્તર અને વિપ્રમાનસિત્તરને આપવાને મા લેવાનું પણ મુનિપદ લેવાની અવગતિ અવગત પ્રવૃત્તિ રાખવી! પણ એ અત્યંત અત્યાચાર છે.

એ પ્રમાણે ક્યારે અને જેના મેલવેના પાળી મેલે, મેલે લેલે છે. અત્યંત જ કામના કરે ત્યારે આશ્વર્યની જાણી નાહીને, અને તેને લેવાને અત્યાચાર છે. મુનિ કે કે—

સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે. વળી ત્યાં કહ્યું છે કે—

સપ્તે દિવ્વે ણાસદ, લોઓ ણાહિ કોવિ કિંપિ અવસેદ્ધિ;

જો ચયદ્ધ કુગુરુ સપ્પં, હા ! મૂઢા મળઈ તં—હુદ્ધં ॥ ૩૬ ॥

અર્થ :—સર્પને દેખી કોઈ ભાગે, તેને તો લોક કાંઈ પણ કહે નહિ, પણ હાય હાય બુઝો તો ખરા ! કે આ કુગુરુસર્પને કોઈ છોડે, તેને મૂઢલોકો હુદ્ધ અને ખૂરા કહે છે !

સપ્પો ઇકં મરણં, કુગુરુ અણંતાદિ દેહ મરણાદિ,

તો વર સપ્પં ગાહિયં, મા કુગુરુસેવણં મદ્દં ॥ ૩૭ ॥

અર્થ :—સર્પવડે તો એક જ વળત મરણ થાય છે, પણ આ કુગુરુ અનંતમરણ આપે છે. અનંતવાર જન્મ-મરણ કરાવે છે. માટે હે ભદ્ર ! આપને શ્રદ્ધા કરવો તો ભલો છે. પરંતુ કુગુરુનું સેવન ભયું નથી. બીજી ગાથાઓ પણ ત્યાં આ શ્રદ્ધાન દેહ કરવા માટે કહી રહી છે. તે ગ્રંથમાંથી એક લેવી. ગ્રંથપદ્ધતમાં પણ કહ્યું છે કે—

શ્વન્શ્વમઃ કિલ્લ કોપિ મંકસિયુક્તઃ પ્રવૃજ્ય ચૈત્યે ક્વચિત્,

જ્ઞાત્ત્વ કિંચ ન પશ્યમક્ષતકલિઃ પ્રાપ્તસ્તદાચાર્યકમ્;

તિષ્ઠં વૈવિગ્રહે મૃદીયતિ નિજે ગચ્છે કુલુસ્વીયતિ,

—

દંમગમુલો ધમ્મો, ઇવદ્દો જિણવરેહિ નિમ્માણં
નં મોક્ષણ મક્રણે, દંમણહીણો ણ વંદિઙ્ગો ॥ ૨ ॥

અર્થ:—અમ્યદ્ધર્મ છે મૂળ જેનું, એવો વિનયર દ્વારા ઉપદેશેલો ધર્મ સાંભળી,
તે દ્રવ્યસંહિત પુરુષો! તમે એમ માનેા કે અમ્યદ્ધર્મસંહિત હવ વંદન યોગ્ય નથી. જે પોતે
કુશુર છે અને કુશુરના શ્રદ્ધાન સંહિત છે, તે અમ્યદ્ધર્મ કયાંથી હોય? તથા અમ્યદ્ધર્મવિના
અન્ય ધર્મ પણ ન હોય, નો તે ધર્મ વિના વંદન યોગ્ય કયાંથી હોય?

જે દંમણંસુ મટ્ટા: ણાણે મટ્ટા ચરિત્તમટ્ટા ય:
ઈદં મટ્ટવિમટ્ટા. મેમં પિ જાણં વિણામંતિ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે શ્રદ્ધાનમાં ભ્રષ્ટ છે, જ્ઞાનમાં ભ્રષ્ટ છે, તથા આચર્યમાં ભ્રષ્ટ છે. તે હવ
ભ્રષ્ટમાં પણ ભ્રષ્ટ છે, અન્ય જુદા કે જેઓ તેના ઉપદેશ માને છે, તે હવેના પણ તે
નાશ કરે છે—જુરુ કરે છે. વળી કરે છે કે—

જે દંમણંસુ મટ્ટા. પાપ પાલેતિ દંમણધમ્મણં:
તે હંતિ ત્થસ્મંસા. ઘોઠી પુણ વુદ્ધસા તેમિ ॥ ૧૦ ॥

જે શુભોના આચરણથી રહિત છે, તે માત્ર નમ્રરૂપવડે નટશ્રમાણ છે—ભાંડસમાન વેવધારી છે. હવે નમ્ર થતાં તો ભાંડનું દષ્ટાંત સંભવે છે, પણ પરિશદ રાખે તો એ દષ્ટાંત જરૂર બને નહિ. મોક્ષમાર્ગમાં કહ્યું છે કે—

જે પાવમોહિયમર્દ, લિંગં ઘેત્તૂળ જિણવરિદાણં;

પાવં કુર્ણંતિ પાવા, તે ચત્તા મોક્ષમગ્ગમિ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—પાપવડે મોહિત થઈ છે શુદ્ધિ જેની, એવા જે છવો નિતવરનું ક્ષિપ્ર ધારી પાપ કરે છે. તે પાપમૂર્તિ મોક્ષમાર્ગમાં બ્રહ્મ જાણવા. વળી કહ્યું છે કે—

૨ .

કેળવિ અપ્પત્ત વંચિયત્ત સિલ્લુચ્ચિવિ છારેણ :

સચ્ચલ્લિ સંગ ણ પરિહરિય. જિણવરન્દિગધરેણ ॥ ૧૦ ॥ (અધ્યાય ૨ જો)

અર્થ :— જે છવ વડે પાતાનો આત્મા ઠગાયો, તે છવ કયો? કે જે છવે જિનવરનું લિંગ ધાર્યું, સખવડે માથાનો લોચ કયો, પણ સમસ્ત પરિવ્રત્ત છાડ્યો નહિ.

જે જિણસિગ્ધુ ધરેવિ. સુણિ હટ્ઠપરિગ્ગઢ લિલિ :

છદ્ધિ કરેવિણુ ને જિ જિય મા પુણુ છદ્ધિ ગિલેલિ ॥ ૬૧ ॥ (અધ્યાય ૨ જો)

અર્થ :— તે છવ ! જે મૃતિવિજધારી હંપપરિવ્રત્તને અદ્યુ કરે છે, તે ઊલટી કરીને તે જ ઊલટીને પાછા બાધણુ કરે છે, અર્થાત્ તે નિંદનીય છે; હંધ્યાદિ ન્યાં કયું છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં પણ કુચુર. તેનાં આવચણુ, અને તેની સુશ્રુષાનાં નિયંત્ર કયો છે, તે બતાવેલો. વળી જ્યાં મૃતિને ધારી-દૂત આદિ છેતાલીય દોષત્ત આદ્યાદિમાં કયા છે, ન્યાં

૧. ગૃહસ્થો મોક્ષમાર્ગસ્થો, નિર્મોહો નૈવ મોદયાન ।

અનગારો ગૃહી ક્રેયાન નિર્મોહો મોહિનો મુને: ॥

અર્થ :— રસ'નમોદયિનાનો અદ્યક્ષ તે મોક્ષમાર્ગમાં છે, પણ મોદયાન એમો અપ્રાપ્ત અર્થોત્ત અદઃસ્થિત મુનિ મોક્ષમાર્ગી નથી, તેથી મોહીમુનિ કરતાં રસ'નમોદઃસ્થિત અદ્યક્ષ સ્વર્ગોત્તર છે. જાવાર્થ—જેને મોદ્ધ અર્થોત્ત મિત્યાત્વ નથી, એવો અવનશબ્દપિ મોક્ષમાર્ગી છે. માર્ગ ૧—જ્ઞાન આત્મ ભવ દેવ-અનુભવના અદ્યક્ષ મર્મ નિયમથી તે મોક્ષ ભરે, પણ મૃતિવનધારી મિત્યાત્વિ જ્ઞાન ધર્યાં છે, તેપણુ મરીને બાવનવચાલિમાં નપટ્ટ સંસારમાં જ પરિણમણુ કરે. (૧૧૧ સ્વરૂપ મોદયાત્તાર-૬૬)

—સંસ્કાર-અનુભવ-૬૬

ગૃહસ્થોના બાળકોને પ્રસન્ન કરવા, સમસ્યાર કહેવા, મંત્ર-ઔષધિ-જ્યોતિષાદિકાર્ય જતાવવાં, દિપયોગ કરવો નહિ, એવો સંકલ્પ કરવો, તે પણ પૂતિદોષસહિત આહાર છે. પહેલાંને અપ્રાસુક-મિશ્રદોષ તથા પીગ્નને પૂતિકર્મકલ્પનાદોષ કહે છે.

૪. મિશ્રદોષ-પાખંડીઓ તથા ગૃહસ્થોની સાથે સાથે મુનિઓને આપવા માટે જનાવેલા મનિસમોજનને, મિશ્રદોષસંધિ મોજન કહે છે.

અપ્પચારી મુનિઓનો નિષેધ કયો છે, તેમનાં જ લક્ષણોને ધારણ કરે છે. એટલું વિશેષ છે

૮. માયાદોષ-સમાનઆચાર-વેપ ધારણ કરી ભોજન ગ્રહણ કરવું, તે માયાદોષસહિત ભોજન છે.

૯. લોભદોષ-આસક્તતાપૂર્વક ભોજન ગ્રહણ કરવું, તે લોભદોષસહિત ભોજન છે.

૧૦. પૂર્વસ્તુતિદોષ-દાતારની પ્રશંસા કરી, વા તેના પિતા-પ્રપિતા આદિના દાન-ગુણોની દાતારની આગળ પ્રશંસા કરી, દાતારને દાનનું રમણ કરાવી, પછી ભોજન કરવું. તે પૂર્વસ્તુતિદોષ છે.

૧૧. પશ્ચાત્સ્તુતિદોષ-ભોજન લીધા પછી ઉપર પ્રમાણે દાતારની સ્તુતિ કરી તે પશ્ચાત્સ્તુતિદોષ છે.

કે—એ દ્રવ્યથી તે નમ્ર રહે છે, ન્યારે આ નાનાપ્રકારના પરિચય રાખે છે. ત્રીજી ત્યાં

૪. નિશ્ચિનદોષ-સચિત્તવૃત્તી, જલ્લ, અગ્નિ, શીત, દગ્નિકાય એ પાંચ ઉપર, અથવા એ દ્રવ્યથી ખાંડી પચેન્દ્રિય સુધીના જીવો પર રાખેલી બોજનસામગ્રી હોય, તેને અદ્યુ હરવી, તે નિશ્ચિનદોષસદિત બોજન છે.

૫. છાદિનદોષ-ધણી બોજન સામગ્રી વેરી નાખી અથવા છોડી દઈ, થોડી બોજનસામગ્રી અદ્યુ હરવી તે, પીડસવાયાગાના દાયપર છોડી દીધેલી પરંતુ અશુભાદિ દ્વારા ઝડતી થતું અદ્યુ હરવી તે, બોજન સામગ્રી ટપકી રહે છે એવા દાયદારા બોજન હરવું તે, એ દાયને તુલ્ય કરી બોજન હરવું તે, તથા અનિષ્ટઆદાર છોડી છાટઆદાર અદ્યુ હરવો તે એ પાંચે પ્રકારનો ચ્વાદાર છાદિનદોષસદિત આદાર છે.

૬. વ્યપરિચુત્તદોષ-એ આદારવળા ગરમ છતાં પાકળથી ફાંસ અર્ધ ગરમ હોય, કે તેનાં વાયું, રસ, ગંધ, રસાંતું પરિવર્તન ન થયું હોય, તેવા આદારવળાદિ અદ્યુ હરવી, તે વ્યપરિચુત્તદોષસદિત આદાર છે.

૭. સાધારણદોષ-આકૃળના વા ભાગથી અથવા આદરધૂવંર, વા ગરબાદિમંત્રુ, કે કે જન કરી, આવી રીતે પચાસોચન થયો વિના બ કાતાએ આપેલાં આદાર-વર્ણોપમાદિ અદ્યુ હરવી, તે સાધારણદોષસદિત આદાર છે.

૮. દાયકાપ-વજ્રવનિ, ગર્ભાવતી, આયિષ્ઠા, રાગપરીકામ્પારિ આદિ નજીક રહેલ નજીક મનમને અગિયાર કરી આપેલા, સુતક્રમ્પા, વ્યાધિયમ્પા, નયંકમ્પાપિપ્પા, રાગમ્પા, વજ્રાવતી, કેરુવ, મેગી, ભૂતપિશાચાદિમા અર્ચિન, પંચશશ્ચિમા, તેસાકસેકામ્પા, અર્ચિન નીચા વા વજ્રાવતી વડે પિળેલી, અર્ચિને કુપા, વસાવી, વસાવી રાખમા વસાવી, વાગ્યી મુટાવા, નિમેરિ, નખી વાગ્યી વડે રમ કરીને આપેલી હોય તેવી, વા ઘસ, વ્યાગદ, વીવાસ વાગ્યી હોય, વાગ્યી કરી હોય, વાગ્યી કે દુધપાન પિયને આપી હોય, અતિરમ આદિષ્ટા હોય, વજ્રાવતી, વજ્રાવતી, વેદ વાગ્યી નજીક રાગપેશાપ કરીને આપેલી હોય, આમળા હોય, એવા કુળોના આદારોને, તેસાક વજ્રાવતી, વજ્રાવતી ને

૯. વિનિયોગવિદ્યા, હરણ, અગ્નિ, કામે, આદિ, જેનો રસ વગર દુધના વાગ્યી વિનિયોગ કરીને આપવા હોય, તે વિનિયોગસદિત આદાર છે.

૧૦. ચિત્તવિનિયોગવિદ્યા—જેના આદાર અર્ચિને વાગ્યી વેદવિનિયોગ કરીને આપવા હોય, તે ચિત્તવિનિયોગસદિત આદાર છે. જેના આદાર અર્ચિને વાગ્યી વેદવિનિયોગ કરીને આપવા હોય, તે ચિત્તવિનિયોગસદિત આદાર છે.

૧૧. વાગ્યીવિનિયોગવિદ્યા—જેના આદાર અર્ચિને વાગ્યી વેદવિનિયોગ કરીને આપવા હોય, તે વાગ્યીવિનિયોગસદિત આદાર છે.

મુનિઓને બ્રામરીઆદિઃ આહાર લેવાની વિધિ કહી છે, ત્યારે આ આસક્ત બની દ્વાતારના

૧. અંગારદોષ-આ વસ્તુ બહુ સુંદર અને સચિત્ર છે, મને ઇષ્ટ છે, કંઈક વધારે મળે તો શ્રી. એ પ્રમાણે આહારમાં અતિ લપટતાસહિત ભોજન કરવું, તે અંગારદોષયુક્ત ભોજન છે.

૨. ધૂમદોષ-આ વસ્તુ બહુ જ ખરાબ બની છે, મને બિલકુલ સારી લાગતી નથી, એ પ્રમાણે આહારમાં દુગુણાસહિત ભોજન કરવું તે ધૂમદોષસહિત ભોજન છે.

૩. સંયોગદોષ-ગરમના ભેગું ઠંડું, ઠંડાના ભેગું ગરમ, ચીકણાના ભેગું રૂખું અને રૂખાના ભેગું ચીકણું, એ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થોને એકબીજામાં મેળવી મિલકવું કરવા, તે સંયોગદોષ છે.

પ્રાણી પીડી આદારાદિ ગ્રંથોનું કાર્ય છે. ગૃહસ્થધર્મમાં પણ ઉચિત ન હોય એવા અન્યાય અને લોભનિધ કાર્ય કરતા પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

વળી જિનગિજ-શાસ્ત્રાદિક સર્વોન્નિષ્ઠ પુત્ર્ય છે, તેનો પણ તેઓ અવિનય કરે છે. પોતાં તેનાથી પણ મહાંતતા રાખી, ઉચ્ચ આમને બેસવું, ઇન્દ્રાદિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે અનંત વિપરીતતા પ્રત્યક્ષ બાસે છે, છતાં પોતાને મુનિ માને છે, મૂઢશુશ્રુદ્ધિના ધારક શ્રોવણે છે. એ પ્રમાણે પોતાની મરિયા કરાવે છે, અને શુદ્ધ્ય બોળા તેમના કારા નેમની પ્રશંસાદિયે ટાળતા છતાં ધર્મનો વિચાર કરતા નથી, અને તેમની વાંધિમાં તપર ધાય છે. પણ મોટા પાપને મોટો ધર્મ માનવો, એ મિથ્યાત્વનું કૃષ્ણ અનંતસંચાર કેમ ન હોય? શાસ્ત્રમાં એક જિનવચનને અન્યથા માનતાં મહાપાપી હોવું હતું છે. તે અર્થે ને જિનવચનની ટોણ પણ વાત રાખી જ નથી, ને એ સમાન ધીરું પાપ કયું? હવે અહીં કુચ્છિગોષાવે નેગો એ કુચ્છગોષાનું સ્થાપન કરે છે, તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—શુર પિતા ને નશુરા કહેવાય, તેવું એવા શુર આ કાળમાં કેવાના નથી નેથી આમને જ શુર માનવા જોઈએ ?

ઉત્તર:—નજુડો તો એનું નામ કે જે શુદ્ધ જ્ઞાને નથી. હવે જે શુદ્ધને મોક્ષ મેળવે છે, પણ આ દોષમાં શુદ્ધનું લક્ષણ ન હોવાથી, મોક્ષને શુદ્ધ ન માને, તો તે મહાદેવથી તો નજુડો મેળો નથી. જેમ-નાસ્તિક તો તેનું નામ, કે જે પરમેશ્વરને જાને નથી, હવે જે પરમેશ્વરને તો જાને છે, પણ આ દોષમાં પરમેશ્વરનું લક્ષણ જણાવ ન હોવાથી, તેને પરમેશ્વર ન માને, તો તેથી મોક્ષ ને નાસ્તિક મેળો નથી. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાની વાચક.

પ્રશ્ન.—કેનહાસેતમા આ દાખમાં કેવળીના તો અભાવ થઈ છે, પણ તે કેવળ અભાવ થઈ નથી ?

[illegible]

4. 2010 年 12 月 31 日，甲公司“应付账款”科目所属各明细科目期末贷方余额如下：
 “应付账款——应付甲公司”100000 元，“应付账款——应付乙公司”200000 元，“应付账款——
 应付丙公司”300000 元，“应付账款——应付丁公司”400000 元。甲公司 2010 年 12 月 31 日
 资产负债表“应付账款”项目期末余额应填列的金额是（ ）元。
 A. 100000 B. 200000 C. 300000 D. 400000

[illegible]

કાળમાં હંમેશાં સદ્ભાવ કહ્યો છે, પણ હંસ દેખાતા નથી, તો તેથી અન્ય પક્ષીઓમાં (કાગાદિમાં) કાંઈ હંસપાતું મનાતું નથી. તેમ આ કાળમાં મુનિનો સદ્ભાવ કહ્યો છે. હવે મુનિ દેખાતા નથી, તો તેથી જીજ્ઞાસુને તો મુનિ મનાય નહિ.

પ્રશ્ન: — એક અક્ષરદાતાને ગુરુ માનવામાં આવે છે, તો જે શાસ્ત્ર શિખવે તેમને ગુરુ કેમ ન માનીએ ?

પ્રશ્ન:—આ કાળમાં જોવા શુક તો અહીં નથી, તેથી જેમ અરુદંતની સ્થાપના પ્રતિમા છે, તેમ શુકની સ્થાપના આ વેપધારીઓ છે?

હિત્તર:—જેમ ચિત્રાદિવડે રાવતની સ્થાપના કરીએ. તો ત્યાં પ્રતિપક્ષી નથી, પણ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પેતાને રાવત મનાવે, તો તે રાવતનો પ્રતિપક્ષી થાય છે. તેમ પાપાણુદિમાં અરુદંતાદિની સ્થાપના ગનાવે. તો ત્યાં તેના કોઈ પ્રતિપક્ષી નથી, પણ કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય પેતાને શુનિ મનાવે, તો તે શુનિજનોના પ્રતિપક્ષી થયેા. એ પ્રમાણે જ વેદ સ્થાપના થતી હોય તો પેતાને અરુદંત પણ મનાવેા ! પણ નેમની સ્થાપના હોય તો બાળમાં તો એ પ્રમાણે જ હોયી વેદકે એ; પરંતુ તે નિર્થક અને આ ઘણા પરિશ્રદનો ખારક છે, ત્યાં એમ કેવી રીતે ગને?

કંદમૂળાદિકેનું ભક્ષણ કરે, તે ત્યાં હિંસા વિશેષ થઈ, તથા સ્વાદાદિ વિષયની વિશેષતા થઈ. વળી કોઈ, દિવસમાં તે ભોજન કરે નહિ, પણ રાત્રિમાં ભોજન કરે છે; હવે ત્યાં દિવસ-ભોજનથી રાત્રિભોજનમાં વિશેષ હિંસા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તથા પ્રમાદ વિશેષ થાય છે. વળી કોઈ, મતાદિક કરીને નાનાપ્રકારના શૃંગાર બનાવે છે, કુતૂહલ કરે છે, તથા જુગારઆદિ રૂપ પ્રવર્તે છે. ઇત્યાદિ પાપક્રિયા કરે છે. તથા કોઈ, મતાદિકના ક્ષણમાં લૌકિક ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ માને અનિષ્ટનો નાશ થઈ છે. પણ ત્યાં તે કષાયની તીવ્રતા વિશેષ થઈ. એ પ્રમાણે મતાદિક વડે ધર્મ માને. તે કુધર્મ છે.

કેનદલાદિ કરે છે, નથા કયાય વધારવાનાં કાર્ય કરે છે—જુગાર આદિ મર્યાપાપદ્ય પ્રવર્તે છે.

વળી પૃજનાદિ કાર્યોમાં ઉપદેશ તો એ હતો કે—“માઘલેજો વહુપુજ્યગૌ દોષાઘ નાલે” —ઘણું પુણ્યસમુદમાં પાપનો અંશ દોષના અર્થે નથી. ” પણ એ છલવડે પૃજ-પ્રભાવનાદિ કાર્યોમાં શત્રિમાં શીષકાદિવડે, વા અનંતકાયાદિના સંબંધવડે, વા અચન્નાચાર-પ્રવૃત્તિવડે, દિશાદિદ્રષ્ટ પાપ તો ઘણું ઉપજાયે, પણ ક્ષુનિ-ભક્તિ આદિ મુભયસ્થિતિભોમાં પ્રવર્તે નહિ, વા ધોડા પ્રવર્તે તો ત્યાં નોટો તો ઘણા અને નહો ધોડા વા કાંઈ નહિ. એટલે એવાં કાર્ય કરવામાં તો ધૂરું જ દેખાય છે. વળી જિનમંદિરમાં તો ધર્મનું સ્થાન છે, છતાં ત્યાં નાનાપ્રકારની કુદથાઓ કરવી, શયન કરવું કંન્યાદિ પ્રમાદરૂપ કોઈ પ્રવર્તે છે. વળી ત્યાં બાગબગીચાદિ બનાવી, પોતાના વિષયકપાય પોષે છે. કોથી પુરુષને યુગ બાની દાનાદિ આપી નેમની અમલ્ય ક્ષુનિવડે પોતાનું મરુતપણું માને છે. કંન્યાદિ પ્રકારવડે પોતાના વિષયકપાયને તો વધારે છે, અને ધર્મ માને છે. પણ કંન્યધર્મ તો કંન્યધર્મ બાવદ્ય છે, તેમાં આવી વિપરીત પ્રવૃત્તિ માત્ર કાળદોષથી જ દેખાતા આવડે છે. એ પ્રમાણે, કધર્મમેવનના નિષેધ ક્યો. હવે તેમાં મિથ્યાત્વબાવ કેવી રીતે છે, તે આવી કદીએ જાણે.

કુધર્મમેવનથી મિથ્યાત્વબાવ

અભ્યસનાનની પ્રાપ્તિ પણ મહાદુર્લભ થઈ જાય છે. શ્રીષ્ટપાહુડમાં (ભાવપાહુડમાં) પણ કુચ્છ છે કે—

કુચ્છયધમ્મમ્મરઓ, કુચ્છયપાલંડિભત્તિસંજુતો;

કુચ્છયતવં કુળંતો, કુચ્છયગઈભાયણો હોઈ ॥ ૧૪૦ ॥

અર્થ:—જે કુત્સિતધર્મમાં લીન છે, કુત્સિત પાંખડીઓની લક્ષિતવડે સંયુક્ત છે, તેથી કુત્સિત તપ કરે છે, તે છવ કુત્સિત અર્થાત્ માડીગતિ ભોગવવાવાળો થાય છે. માટે તે જાણે! દિવિતમાત્ર લોભ વા ભયથી પણ એ કુદેવાદિનું સેવન ન કર! કારણ કે તેનાથી મનનકાળ સુધી મહાદુઃખ સહન કરવું થાય છે, માટે એવો મિથ્યાત્વભાવ કરવો યોગ્ય નથી. જનધર્મમાં તો એવી આમ્નાય છે કે—પહેલાં મોટું પાપ છોડાવી પછી નાનું પાપ કરવું જોઈએ. તેથી એ મિથ્યાત્વને આત્મવ્યસનાદિથી પણ મહાનપાપ જાણી પહેલાં તે છોડવું જોઈએ. માટે જે પાપના ફળથી ઈર્ષ્યો હોય, તથા પોતાના આત્માને દુઃખસમુદ્રમાં મુકવવા ન ઈર્ષ્યો હોય, તે છવ તથા મિથ્યાત્વપાપને અવશ્ય છોડો. નિંદા-પ્રશંસાદિના વિષયથી દિવિત અર્થ યોગ્ય નથી. નીનિશાસ્ત્રમાં પણ ગેમ કહ્યું છે કે—

અધિકાર સાતમો

જૈનમતાનુયાયી મિથ્યાદ્રષ્ટિઓનું સ્વરૂપ

આ ભવનરત્નું મૂળ એક, જાણો મિથ્યાત્વ ભાવ;
તેહને ઠરી નિર્મૂળ હવે, ઠરીએ મોક્ષ ઉપાય.

હવે જે છુપેા જૈન છે તથા જિનઆજ્ઞાને માને છે, તેમને પણ મિથ્યાત્વ એ છે. તેનું આદીં વાળુંન ઠરીએ છીએ-- કાગલ કે એ મિથ્યાત્વશાસ્ત્રના આંશ થવું શકે છે. તેથી એ સ્વક્રમમિથ્યાત્વ પણ વ્યાપકા મેાચ્ય છે. જિનાગમમાં નિશ્ચય-વ્યવહારક્રમ વર્ણન છે. તેમાં ચક્રાર્થનું નામ નિશ્ચય તથા ઉપચારનું નામ વ્યવહાર છે. તેના સ્વરૂપને નદિ વદનના અનુક્રમ પ્રયત્ન છે. તે આદીં ઠરીએ છીએ.

કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી જૈનાભાષ્ટ્રોનું નિરૂપણ

કેઈ છુપે નિશ્ચયને નદિ જાળતાં માત્ર નિશ્ચયાભાગના ઘટકાની ખતી પોતાને કે ન આર્થી માને છે. પોતાના આત્માને જિદ્ધગમાન અનુભવે છે. પણ પોને પ્રવરત્ત જાત જે હેતુ કલ્પતાં જામથી પોતાને જિદ્ધ માને. એ જે મિથ્યાગણિ છે. માત્રનીવા અભિમાને, જે જે હેતુ ન જામ્યો છે, તે દ્રવ્યગણિથી જામે છે. પણ પર્યાયઅપેક્ષા જિદ્ધગમાન નથી જે જે હેતુ જામે, પણ અનુપ્યયકાળી અપેક્ષાએ તેા જમાન છે. પણ માત્ર તથા અપાત્રાળી અપેક્ષાએ જે જે હેતુ નથી તેમ જિદ્ધ અને અંગારી જુલપકાળી અપેક્ષાએ તેા જમાન છે. પણ જે હેતુ જામે અંગારીયાળી અપેક્ષાએ તેા જમાન નથી. પણ આ હેતુ જે જે હેતુ જિદ્ધ હેતુ જે જે હેતુ પોતાને માત્ર માને છે. પણ માત્ર અપાત્ર અપાત્ર એ જે જે હેતુ જામે એ જે જે હેતુ જિદ્ધ જે જમાનતા માનવામાં આવે તેા તે જે જે મિથ્યાગણિ છે.

આશ હોય છતાં પણ વસ્તુને જાણે છે, તે કર્મ આકાં આવતાં કેમ અટકે? માટે કર્મના નિમિત્તથી કેવળજ્ઞાનનો અભાવ જ છે. જો તેનો નિરંતર સદ્ભાવ રહે, તો તેને પારિણામિક-ભાવ કહેવો, પણ તે તો ક્ષાયિકભાવ છે. સર્વભેદ જેમાં ગર્ભિત છે એવો ચૈતન્યભાવ, તે જ પારિણામિકભાવ છે, પણ તેની મતિજ્ઞાનાદિરૂપ વા કેવળજ્ઞાનાદિરૂપ અનેક અવસ્થા છે, તે પારિણામિકભાવ નથી, તેથી કેવળજ્ઞાનનો સદ્ભાવ સર્વદા માનવો યોગ્ય નથી. વળી શાસ્ત્રોમાં જે સૂર્યનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તેનો એટલો જ પરમાર્થ સમજવો કે-જેમ મેઘપટલ દૂર થતાં સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તેમ કર્મોદય દૂર થતાં કેવળજ્ઞાન થાય છે. તથા જેમ મેઘપટલ થતાં સૂર્યપ્રકાશ પ્રગટ થતો નથી, તેમ કર્મોદય થતાં કેવળજ્ઞાન થતું નથી; પણ એવો ભાવ ન હોય કે-જેમ સૂર્યમાં પ્રકાશ રહે છે, તેમ આત્મામાં કેવળજ્ઞાન રહે છે, કારણ કે-સૂર્યના સૂર્યપ્રકાશ મળતું આવે નહિ. જેમ પુદ્ગલમાં વર્ણગુણ છે, તેની લીલી, પીળી મરતિ અવસ્થા છે. તેમાં વર્તમાનમાં કોઈ અવસ્થાના સદ્ભાવમાં તેની અન્ય અવસ્થાનો સદ્ભાવ જ છે. તેમ આત્મામાં ચૈતન્યગુણ છે, તેની મતિજ્ઞાનાદિરૂપ અવસ્થા છે, તેમાં મતિજ્ઞાનને કોઈ અવસ્થાના સદ્ભાવમાં તેની અન્ય અવસ્થાનો અભાવ જ છે.

ત્રીજી કેઈ પોતાને રાગાદિભાવ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ ભ્રમથી આત્માને રાગાદિ-
ચરિત માને છે. ત્યાં અમે પૃષ્ઠીએ છીએ કે-આ રાગાદિ થતા દેવતામાં આવે છે, તે કયા
દ્રવ્યના અસ્તિત્વમાં છે? તે શરીર વા કર્મરૂપ પુદ્ગલના અસ્તિત્વમાં હોય તેા એ ભાવ
અવેતન વા મૂર્તિદ હોય, પણ આ રાગાદિ તેા પ્રત્યક્ષ ચેતનના ચરિત અમૂર્તિદભાવ
વરણાય છે, માટે એ ભાવો આત્માના ન છે. શ્રીસમયસાર-કથણમાં પણ કહ્યું છે કે—

કાર્યત્વાદકૃતં ન કર્મ ન ચ તર્જીયપ્રવૃત્ત્યોદ્વચો-
રમાયાઃ પ્રવૃત્તેઃ સ્વકાર્યપદ્મભુગભાવાનુપગાન્ધર્જનઃ ।
નૈવરથ્યાઃ પ્રવૃત્તેશ્ચિન્નચલમનાર્જીવોઽગ્ન્ય વર્તો નનો
જીવર્થેય ચ કર્મ તન્નિચદનુગં માતા ન ચત્પદ્મલઃ ॥ ૨૦૩ ॥

પ્રશ્ન:—શ્રી સમયસાર કળશમાં ૪ એમ કહ્યું છે કે—

વર્ણાશ્રી વા રાગમોહાદયો વા મિત્રા ભાવાઃ સર્વે એવાસ્ય પુંસઃ ।

તેનૈવાન્તસ્તત્ત્વતઃ પદ્યતોઽમી નો દ્રષ્ટાઃ સ્યુર્દૃષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:— વર્ણાદિક વા રાગાદિકલાવ છે, તે બધાય આ આત્માથી બિન્ન છે, વગી
ત્યાં ૪ રાગાદિકને પુદ્ગલમય કહ્યા છે, તથા અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ આત્માને રાગાદિકથી
બિન્ન કહ્યો છે, તે કેવી રીતે છે ?

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
84

એ જ પ્રમાણે અનેક પ્રકારથી કેવળ નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ-શ્રદ્ધાનાદિકે કરે છે. જિનવાણીમાં તો અનેક નયોની અપેક્ષાથી કોઈ ઠેકાણે કેવું તથા કોઈ ઠેકાણે કેવું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે આ પોતાના અભિપ્રાયથી નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી જે કથન કર્યું હોય, તેને જ ગ્રહણ કરી મિથ્યાદષ્ટિને ધારણ કરે છે. જિનવાણીમાં તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા થતાં મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે; હવે તેને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનમાં તો સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન થવું જોઈએ, તેનો આને વિચાર નથી, તથા સમ્યક્ચારિત્રમાં રાગાદિકે દૂર કરવા જોઈએ, તેનો આને ઉદ્યમ નથી, એક પોતાના આત્માના શુદ્ધ અનુભવને જ મોક્ષમાર્ગ માની સંતુષ્ટ થયો છે. વળી તેનો અભ્યાસ કરવા માટે અંતરંગમાં એવું ચિંતવન કર્યું કરે છે કે-“હું સિદ્ધસમાન શુદ્ધ છું, કેવલજ્ઞાનાદિસહિત છું, દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મરહિત છું. પરમાનંદમય છું. તથા જન્મ-મરણાદિ દુઃખ મને નથી.” મત્યાદિ ચિંતવન કરે છે. હવે

કર્તા-કર્મ આદિ કારકોના અમૂલની પ્રક્રિયાથી પારંગત એવી જે નિર્મળ મનુષ્યની. આત્મજ્ઞાનનુમાત્ર છે. તેથી શુદ્ધ છે." માટે શુદ્ધ કારકોનો અર્થ એ પ્રમાણે જાણવો. તથા કેવળકારકોનો અર્થ પણ આ જ પ્રમાણે જાણવો કે 'પદ્ધતિથી વિનિ નિઃકેવળ' એને જ 'તેનું' નામ કેવળ છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પણ યથાર્થ અર્થ અવધારવા. પર્યાય અવધારાએ શુદ્ધપણું માનવાથી વા ખાતાને કેવળી માનવાથી મહાવિપરીતતા થાય છે. માટે ખાતાને દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અવધારવો. દ્રવ્યથી નો સામાન્યસ્વરૂપ અવધારવું. તથા પર્યાયથી અવધારવો. અવધારવી. એ જ પ્રમાણે ચિંતવન કરવાથી સમ્યક્દષ્ટિ થાય છે. કારણ કે-સમ્ય અવધારવા વિના સમ્યક્દષ્ટિ નામ કેવી રીતે પામે જેવળી માછમાર્ગમાં નો મારગદિશ મટારવાનું કદાચ -જ્ઞાન-આવરણ કરવાનું હાય છે. તેના નો વિચાર જ નથી. ખાતાના શુદ્ધ અવધારવો જ ખાતાને સમ્યક્દષ્ટિ માની અન્ય મર્મ કારકોનાનો નિષેધ કરે છે.

દેાય તેને પણ દિતરૂપ જાણે. તથા વિષયના સ્વરૂપને પણ ઓળખે; તેમ જેને આત્મરૂચિ થઈ દેાય, તે આત્મરૂચિના ધારક તીર્થંકરાદિનાં પુરાણને પણ જાણે, આત્માના વિશેષો જાણવા માટે ગુણસ્થાનાદિકને પણ જાણે, આત્મઆચરણમાં જે વ્રતાદિકસાધન છે તેને પણ દિતરૂપ માને તથા આત્માના સ્વરૂપને પણ ઓળખે. એ પ્રમાણે ચારે અનુયોગ કાર્યકારી છે. તથા તેનું ચતુર્થ જ્ઞાન થવા અર્થે શબ્દન્યાયશાસ્ત્રાદિક પણ જાણવાં જોઈએ, એટલે તેનો પણ પોતાની શક્તિઅનુસાર થોડો અથવા ઘણો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન:—પદ્મનંદિયંત્રવિંશતિમાં એમ કહ્યું છે કે-જે શુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાંથી નીકળી અહાર શાઓમાં વિચરે છે. તે શુદ્ધિ વ્યભિચારિણી છે ?

પ્રશ્ન:—સગાદિક ચટાણવાનાં કારણો જે લેવાય તેમાં તેા ઉપયોગ લગાવવો હીક છે, પણ ત્રિકોણવર્તી જુવાની જનિઆદિનાં વિચાર કયેા. કયેનાં બધે-કિંચ-સગાદિકનાં કણા વિદ્યેયો વળગ્યા તથા ત્રિકોણના આધાર-પ્રમાણાદિકને વળગ્યા, કંન્યાદિ વિચાર શું કાર્યકારી છે ?

ઉત્તર:—એને વિચારનાં પણ સગાદિક કથતા નથી. કાણુ કે-એ કયેા કંપ-અનિષ્ટપ નથી. તેથી વર્તમાન સગાદિકનાં કારણુ નથી. તથા એને વિદ્યેય વળગનાં તત્ત્વમાન નિર્ભય થાય છે, તેથી એ બાવી સગાદિક ચટાણવાનાં જ કારણુ છે. માટે એ કાર્યકારી છે.

પ્રશ્ન:—સ્વર્ગ-નરકાદિને વળગ્યાથી તેા ન્યાં માત્ર કયે થાય છે ?

ઉત્તર:—જાણીને તેા એવી ભુતિ થાય નહિ. આજ્ઞાને કાચ ન્યાં જાણ કે હી ખુલ્લકાર્યમાં લાગે. ન્યાં કંઈક સગાદિક મટે જ છે.

પ્રશ્ન:—આજ્ઞામાં તેા એવાં ઉપદેશ છે કે પ્રયોગનવળા કારણ ના નહા શું કાર્યકારી છે, માટે સગા વિદ્યેય જાણને કરીને ?

એવું છે કે—‘તપ કર્યો ક્લેશ છે,’ તથા તપનો તને ઉદ્યમ પણ નથી, તો તને સમ્યક્દર્શન ક્યાંથી હોય ?

પ્રશ્ન:—તો શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે—તપ આદિ ક્લેશ કરે છે તો કરો, પરંતુ જ્ઞાનવિતા સિદ્ધિ નથી, તેનું શું કારણ ?

પણ પ્રતિજ્ઞા કોનાં જ એવાં અભિપ્રાય મેં કે—‘પ્રયોજન પડતાં ઘણી વરસા.’ ને તેવેથી પ્રતિજ્ઞા કું કાર્યકર્તા થઈ? પ્રતિજ્ઞા કરણ કરતાં ને એવેના પશ્ચિમ તરફ કે—મરણ પડતાં પણ પ્રતિજ્ઞા નહિ કરું, ને એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી આવ્ય જ છે. પ્રતિજ્ઞા કર્યા વિના અધિભરણથી ગમે મટે નહિ. વળી જે અધિપતિના હિતના બચાવી પ્રતિજ્ઞા ન હોવાના આવાં ને, હિતને વિચારનાં ને અધાય કરવાનો નાશ જ થાય. જેમ—પાતાને જેટલું પચનું તોયે નેટલું બોજન છે. પણ કદાચિત્ કોઈને બોજનથી અટકું થયું તોયે મને ને બચાવી પાતે બોજન છે. ને મળતું જ થાય. તેમ પાતાનાથી નિયંત્ર થવે તોયે નેટલી પ્રતિજ્ઞા છે. પણ કદાચિત્ કોઈને પ્રતિજ્ઞાથી અટકવું થયું તોયે ને બચાવી પાતે પ્રતિજ્ઞા કરવી ઈચ્છી કે ના અભયમ જ થાય. માટે જે ગમી છે તે જ પ્રતિજ્ઞા કરવા આવ્ય છે.

જ્ઞાના રહે એમ તો જાને નહિ, ઇત્યાદિ નિરૂપણ કર્યું છે; માટે રાગાદિકને ધૂરા-અહિતકારી નહીં તેના નાશને અર્થે ઉચ્ચમ રાખવો. તેના અનુક્રમમાં પહેલાં તીવ્રરાગાદિ પણ છોડવા અર્થે અનેક અગુણકાર્યો છોડી શુભકાર્યમાં લાગવું, પછી મંદરાગાદિ પણ છોડવા અર્થે શુભને પણ છોડી શુદ્ધોપયોગરૂપ થવું.

પોતાની મેળે જ આનંદિત થાય છે, અથવા જેમ કોઈ ઠેકાણે રતિ માની કોઈ સુખી થાય, તેમ કોઈક વિચાર કરવામાં રતિ માની સુખી થાય તેને તું અનુભવજનિત આનંદ કહે છે. વળી જેમ કોઈ, કોઈ ઠેકાણે અરતિ માની ઉદાસ થાય છે, તેમ વ્યાપારાદિક અને પુત્રાદિકને ખેદનું કારણ બાણી તેનાથી ઉદાસ રહે છે તેને તું વૈરાગ્ય માને છે; પણ એવાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય તો કષાયગર્ભિત છે. વીતરાગરૂપ ઉદાસીનદશામાં તો જે નિરાકુળતા થાય છે તે સાચો આનંદ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય જ્ઞાનીજીવોને ચારિત્રમોહની હીનતા થતાં પ્રગટ થાય છે. વળી તે વ્યાપારાદિ કેસેશ છોડી ઇચ્છાનુસાર ભોજનાદિવડે સુખી થતો પ્રવર્તે છે, અને પોતાને ત્યાં કષાયરહિત માને છે, પરંતુ એ પ્રમાણે આનંદરૂપ થતાં તો રૌદ્રધ્યાન હોય છે. અને જ્યાં સુખસામગ્રી છોડી દુઃખસામગ્રીનો સંયોગ થતાં સંકેસેશ ન થાય, રાગ-દ્વેષ ન ઊપજે ત્યાં નિષ્કષાયભાવ હોય છે. એ પ્રમાણે ભ્રમરૂપ પ્રવૃત્તિ તેમની હોય છે. એ પ્રકારે જે જીવો કેવળ નિશ્ચયાભાસના અવલંબી છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ બાણવા. જેમ વેદાંતી વા સાંખ્યમતવાળા જીવ કેવળશુદ્ધાત્માના શ્રદ્ધાની છે, તેમ આ પણ બાણવા; કારણ કે-શ્રદ્ધાનની સમાનતાથી તેમનો ઉપદેશ આમને ઇષ્ટ લાગે છે, અને આનો ઉપદેશ તેમને ઇષ્ટ લાગે છે.

અર્થ:- જે જીવો કેવળ નિશ્ચયનયના અવલંબી છે, વ્યવહારરૂપ સ્વસમયમય ક્રિયાકર્મકાંડને આડંબર બાણી વ્રતાદિમાં વિરાગી બની રહ્યા છે, તેઓ અર્ધ-ઉન્મીલિત લોચનથી ઊર્ધ્વસુખી બની સ્વચ્છંદવૃત્તિને ધારણ કરે છે. કોઈ કોઈ પોતાની બુદ્ધિથી એવું માને છે કે-“અમે સ્વરૂપને અનુભવીએ છીએ” એવી સમજણથી સુખરૂપ પ્રવર્તે છે, તેઓ ભિન્ન સાધ્ય-સાધનભાવરૂપ વ્યવહારને તો માનતા નથી પણ નિશ્ચયરૂપ અભિન્ન સાધ્ય-સાધનને પોતાનામાં માનતા છતાં એમ જ બહેકી રહ્યા છે, વસ્તુતત્ત્વને પામતા નથી, એવા જીવો ન નિશ્ચયપદને પ્રાપ્ત થાય છે કે-ન વ્યવહારપદને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ હતોમ્મરૂપ હતોમ્મરૂપ બની અધવચમાં જ પ્રમાદરૂપી મદિરાના પ્રભાવથી ચિત્તમાં મતવાલા બની મૂર્ચ્છિત જેવા થઈ રહ્યા છે. જેમ કોઈ ધણાં ઘી-સાકર-દૂધ આદિ ગરિષ્ઠ (ભારે) વસ્તુના ભોજન-પાનથી સુચિર-આળસુ બની રહે છે, અર્થાત્ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ દેહના બળથી જડ જેવા બની રહે છે, તેમ તેઓ મદા ભયાનક ભાવથી સમજે કે-મનની બ્રહ્મતાથી મોહિત-વિક્ષિપ્ત થઈ રહ્યા છે. ચૈતન્યભાવથી રહિત જાણે વનરૂપિત જ છે. મુનિપદ પ્રાપ્ત કરનારી કર્મચેતનાને પુણ્યબંધના ભયથી અવલંબન કરતા નથી તથા પરમ નિષ્કર્મદશારૂપ જ્ઞાનચેતનાને પણ અંગીકાર કરી જ નથી, તેથી તેઓ અતિશય ચંચળભાવોને ધારી રહ્યા છે, પ્રગટ અને અપ્રગટરૂપ પ્રમાદના આધીન થઈ રહ્યા છે; એવા જીવો મદા અશુદ્ધોપયોગથી આગામીકાળમાં કર્મફળચેતનાથી પ્રધાન થતા થકા વનરૂપિતસમાન જડ બની કેવળ પાપને જ બાંધવાવાળા છે. કહ્યું છે કે—

“ગિચ્છયમાલમ્બતા ગિચ્છયદો ગિચ્છયં અચાન્તા;
જસંતિ ચરણકરણં વાહરિચરણાલસા કેઈ।”

(શ્રી પંચાસ્તિકાચ ગાથા ૧૭૨ ની વ્યાખ્યામાંથી.) અનુવાદક.

સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યના ચિંતવન વડે નિર્જરા-બંધનો પ્રાપ્તિ

[રાગાદિ ઘટવાથી નિર્જરા અને રાગાદિ થવાથી બંધ]

યજ્ઞી તે જીવેને એવું શ્રદ્ધાન છે કે-કેવળ શુદ્ધાત્માના ચિંતવનથી તો સંવર-નિર્જરા થાય છે, વા ત્યાં મુક્તાત્માના મુળનો અંશ પ્રગટ થાય છે; તથા જીવના ગુણસ્થાનાદિ અશુદ્ધભાવોનું અને પોતાના મિત્રાચ અન્ય જીવ-પુદ્ગલાદિનું ચિંતવન કરવાથી આસ્રવ-બંધ થાય છે, માટે તે અન્ય વિચારથી પરાડ્મુખ રહે છે. હવે એ પણ સત્યશ્રદ્ધાન નથી; કારણ કે-શુદ્ધ સ્વદ્રવ્યનું ચિંતવન કરે અથવા અન્ય ચિંતવન કરે, પણ જે વીતરાગસહિત ભાય હોય. તો ત્યાં સંવર-નિર્જરા જ છે અને જ્યાં રાગાદિરૂપ ભાવ હોય, ત્યાં આસ્રવ-બંધ જ છે; જે પરદ્રવ્યને બાણવાથી જ આસ્રવ-બંધ થાય તો કેવળીભગવાન સમસ્ત પરદ્રવ્યને જાણે છે તેથી તેમને પણ આસ્રવ-બંધ થાય.

પ્રશ્ન:—ત્યાં તો ઘણા વિકલ્પ થયા. તો નિર્વિકલ્પદશા કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર:—નિર્વિચાર થવાનું નામ નિર્વિકલ્પ નથી, કેમકે છદ્મસ્થનું જાણવું વિચાર સહિત હોય છે, તેનો અભાવ માનતાં જ્ઞાનનો પણ અભાવ થાય ત્યારે એ તો જડપણું થયું, પણ આત્માને એ હોતું નથી; માટે વિચાર તો રહે છે. વળી જો એક સામાન્યનો જ વિચાર રહે છે, વિશેષનો નહિ—એમ કહીએ, તો સામાન્યનો વિચાર તો ઘણોકાળ રહેતો નથી, વા વિશેષની અપેક્ષા વિના સામાન્યનું સ્વરૂપ ભાસતું નથી. અહીં જો એમ કહીએ કે—‘પોતાનો જ વિચાર રહે છે, પરનો નહિ.’ પણ પરમાં પરબુદ્ધિ થયા વિના, નિજમાં નિજબુદ્ધિ કેવી રીતે આવે ? ત્યારે તે કહે છે કે—“શ્રીસમયસારમાં એમ કહ્યું છે કે—ભાવયેત્ત મેદવિજ્ઞાનમિદમચ્છિન્નધારયાઃ તાવચાવત્પરાચ્ચુત્વા, જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠેત્ । (કળશ-૧૩૦) અર્થ—આ ભેદવિજ્ઞાન ત્યાં સુધી નિરંતર ભાવવું કે—ન્યાંસુધી પરથી છૂટી જ્ઞાન જ્ઞાનમાં સ્થિર થાય, માટે ભેદવિજ્ઞાન છૂટતાં પરનું જાણવું મટી જાય છે, કેવળ પોતે પોતાને જ જાણ્યા કરે છે.” હવે ત્યાં તો આમ કહ્યું છે કે—પૂર્વે સ્વ-પરને એક જાણતો હતો, પછી એ બંને જુદાં જાણવા માટે ભેદવિજ્ઞાનને ત્યાં સુધી જ ભાવવું થોડ્ય છે કે—ન્યાંસુધી જ્ઞાન પરરૂપને લિન્ન જાણી પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપમાં જ નિશ્ચિત થાય, પણ તે પછી ભેદવિજ્ઞાન કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી; પરને પરરૂપ અને આપને આપરૂપ સ્વયં જાણ્યા જ કરે છે; પણ અહીં એમ નથી કે—પરદ્રવ્યને જાણવાનું જ મટી જાય છે. કારણ કે—પરદ્રવ્યને જાણવાં વા સ્વદ્રવ્યના વિશેષો જાણવાનું નામ વિકલ્પ નથી. તો કેવી રીતે છે ? તો કહીએ છીએ—રાગ-દ્વેષવશથી કોઈ જ્ઞેયને જાણવામાં ઉપયોગ લગાવવો, વા કોઈ જ્ઞેયને જાણતાં ઉપયોગને છોડાવવો, એ પ્રમાણે વારંવાર ઉપયોગને ભાવવો તેનું નામ વિકલ્પ છે. તથા ન્યાં વીતરાગરૂપ થઈ જેને જાણે છે તેને યથાર્થ જાણે છે, અન્ય અન્ય જ્ઞેયને જાણવા માટે ઉપયોગને ભાવવો નથી ત્યાં નિર્વિકલ્પદશા જાણવી.

પ્રશ્ન:—છદ્મસ્થનો ઉપયોગ તો નાના જ્ઞેયમાં અવશ્ય ભમે, તો ત્યાં નિર્વિકલ્પતા કેવી રીતે સંભવે ?

ઉત્તર:—બેટલો કાળ એક જાણવારૂપ રહે, તેટલો કાળ નિર્વિકલ્પતા નામ પામે, સિદ્ધાંતમાં ધ્યાનનું લક્ષણ એવું જ કહ્યું છે, યથા—‘एकग्रचित्तानिरोधो ध्यानम्’ (ભોક્ષશાસ્ત્ર અ. ૮ સૂત્ર ૨૭) અર્થાત્—એકનું મુખ્ય ચિંતવન હોય તથા અન્ય ચિંતવન રોકાય તેનું નામ ધ્યાન છે. સૂત્રની સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકામાં તો આમ વિશેષ કહ્યું છે કે—“જો સર્વ ચિંતા રોકવાનું નામ ધ્યાન હોય તો અચેતનપણું થઈ જાય.” વળી એવી પણ વિવક્ષા છે કે—સંતાન અપેક્ષા નાના જ્ઞેયનું પણ જાણવું થાય છે, પરંતુ ન્યાંસુધી વીતરાગતા રહે, રાગાદિક વડે પોતે ઉપયોગને ભાવે નહિ ત્યાંસુધી નિર્વિકલ્પદશા કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—જે એમ છે, તો પરદ્રવ્યથી છોડાવી ઉપયોગને સ્વરૂપમાં લગાવવાનો ઉપદેશ શામાટે આપ્યો છે ?

ઉત્તર:—જે શુભ-અશુભ ભાવોનાં કારણરૂપ પરદ્રવ્ય છે, તેમાં ઉપયોગ લાગતાં જેને રાગ-દ્રેષ થઈ આવે છે તથા સ્વરૂપચિંતવન કરે તો જેને રાગ-દ્રેષ ઘટે છે, એવા નીચલી અવસ્થાવાળા જીવોને પૂર્વોક્ત ઉપદેશ છે. જેમ—કોઈ સ્ત્રી વિકારભાવથી કોઈના ઘરે જતી હતી, તેને મનાઈ કરી કે પરઘરે ન જા, ઘરમાં બેસી રહે; તથા જે સ્ત્રી નિર્વિકારભાવથી કોઈના ઘરે જાય, અને યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો કાંઈ દોષ નથી; તેમ ઉપયોગરૂપ પરિણતિ રાગ-દ્રેષભાવથી પરદ્રવ્યોમાં પ્રવર્તતી હતી, તેને મના કરી કહ્યું કે ‘પરદ્રવ્યોમાં ન પ્રવર્ત, સ્વરૂપમાં મગ્ન રહે.’ પણ જે ઉપયોગરૂપ પરિણતિ વીતરાગભાવથી પરદ્રવ્યોને જતની યથાયોગ્ય પ્રવર્તે તો તેને કાંઈ દોષ નથી.

ઉત્તર:—અનાદિકાળથી પરદ્રવ્યોમાં પોતારૂપે શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ હતું તેને છોડાવવા માટે એ ઉપદેશ છે. પોતાનામાં જ પોતારૂપ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણ થવાથી પરદ્રવ્યમાં રાગ-દ્વેષાદિ પરિણતિ કરવાનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન વા આચરણ મટી જાય ત્યારે સમ્યગ્દર્શનાદિ થાય છે; પણ જો પરદ્રવ્યનું પરદ્રવ્યરૂપ શ્રદ્ધાનાદિ કરવાથી સમ્યગ્દર્શનાદિ ન થતાં હોય, તો કેવળીભગવાનને પણ તેનો અભાવ થાય. જ્યાં પરદ્રવ્યને ધૂરાં જાણવાં તથા નિરદ્રવ્યને ભડું જાણવું થાય ત્યાં તો રાગ-દ્વેષ સહજ જ થયા; પણ જ્યાં આપને આપરૂપ તથા પરને પરરૂપ યથાર્થ જાણ્યા કરે તથા તેવું જ શ્રદ્ધાનાદિરૂપ પ્રવર્તન કરે ત્યારે જ સમ્યગ્દર્શનાદિક થાય છે એમ જાણવું. માટે ઘણું શું કહીએ! જેમ રાગાદિક મટાડવાનું શ્રદ્ધાન થાય તે જ શ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે, જેમ રાગાદિક મટાડવાનું જાણવું થાય તે જ જાણવું સમ્યજ્ઞાન છે, તથા જેમ રાગાદિક મટે તે જ આચરણ સમ્યદ્રવ્યારિત છે. અને એવો જ મોક્ષમાર્ગ માનવો યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના આભાસસહિત એકાંતપક્ષધારી જૈનાભાસોના મિથ્યાત્વનું નિરૂપણ કર્યું. હવે વ્યવહારાભાસ પક્ષના ધારક જૈનાભાસોના મિથ્યાત્વનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કેવળ વ્યવહારાવલંબી જૈનાભાસોનું નિરૂપણ

જિનાગમમાં જ્યાં વ્યવહારની મુખ્યતાથી ઉપદેશ છે, તેને માની જે બાહ્યસાધનાદિકનું જ શ્રદ્ધાનાદિક કરે છે, તેને ધર્મનાં સર્વ અંગ અન્યથારૂપ થઈ મિથ્યાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિસ્તારથી કહે છે. અહીં એમ જાણવું કે-વ્યવહારધર્મની પ્રવૃત્તિથી પુણ્યબંધ થાય છે માટે પાપપ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ તો તેનો નિષેધ નથી, પણ જે જીવ વ્યવહારપ્રવૃત્તિ વડે જ સંતુષ્ઠ થાય છે અને સાચા મોક્ષમાર્ગમાં ઉઘમી થતો નથી, તેને મોક્ષમાર્ગમાં સન્મુખ કરવા માટે તે શુભરૂપ પ્રવૃત્તિનો પણ નિષેધ નિરૂપણ કરીએ છીએ. આ કથનને સાંભળીને જો શુભપ્રવૃત્તિ છોડી અશુભમાં પ્રવર્તે તો તમારું ધૂરું થશે, અને જો યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે તો તમારું ભડું થશે. જેમ કોઈ રોગી નિર્ગુણ ઔષધિનો નિષેધ સાંભળી ઔષધિસાધન છોડી જો કુપથ્યસેવન કરે તો તે મરે છે, તેમાં વૈદ્યનો કાંઈ દોષ નથી; તેમ કોઈ સંસારી પુણ્યરૂપ ધર્મના નિષેધ સાંભળી ધર્મસાધન છોડી વિપય-કષાયરૂપ પ્રવર્તે, તો તે નરકાદિક દુઃખને પામશે; તેમાં ઉપદેશદાતાનો તો દોષ નથી. ઉપદેશ આપવાવાળાનો અભિપ્રાય તો અસત્યશ્રદ્ધાનાદિક છોડાવી મોક્ષમાર્ગમાં લગાવવાનો જ જાણવો, અને એવા અભિપ્રાયથી અહીં નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કુળ અપેક્ષા ધર્મ-વિચાર

કોઈ જીવ તો કુળક્રમવડે જ જૈની છે પણ જૈનધર્મનું સ્વરૂપ જાણતા નથી, માત્ર કુળમાં જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલતી આવે છે તે જ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. ત્યાં જેમ અન્યમતી પોતાના કુળધર્મમાં પ્રવર્તે છે તે જ પ્રમાણે આ પણ પ્રવર્તે છે. જો કુળક્રમથી જ ધર્મ

હોય તો મુસલમાનાદિ સર્વ ધર્માત્મા જ ઠરે, અને તો પછી જૈનધર્મનું વિશેષપણું શું રહ્યું? કહ્યું છે કે—

લોચમ્મિ રાવણીઈ ણાયં ણ કુલકમ્મ કહ્યાવિ ।

કિં પુણ તિલોચપહુણો જિણંદધમ્માદિગારમ્મ ॥

(ઉપ. સિ. ૨. માળા, ગા. ૭)

લોકમાં એવી રાજનીતિ છે કે—કુળક્રમવડે કહી તેનો ન્યાય થતો નથી. જેનું કુળ માર છે, તેને ચોરી કરતાં પકડી લે તો તેનો કુળક્રમ છે એમ માનીને છોડતા નથી પણ દંડ જ આપે છે, તો ત્રિલોકપ્રભુ જિનેન્દ્રદેવના ધર્માધિકારમાં શું કુળક્રમાનુસાર ન્યાય માંબંધે છે? વળી જો પિતા દરિદ્રી હોય અને પોતે ધનવાન થાય તો ત્યાં કુળક્રમ વિચારી પાત્ર દરિદ્રી રહેતો જ નથી, તો ધર્મમાં કુળનું શું પ્રયોજન છે? પિતા નરકમાં જાય અને પુત્ર મોક્ષ જાય છે ત્યાં કુળક્રમ ક્યાં રહ્યો? જો કુળ ઉપર જ દષ્ટિ હોય તો પુત્ર પણ નરકમાંથી થયેા જઈએ. માટે ધર્મમાં કુળક્રમનું કાંઈપણુ પ્રયોજન નથી. શાસ્ત્રોના અર્થને વિચારીને ને કાવ્યકોષથી જૈનધર્મમાં પણ પાણી પુરુષોએ કુદેવ-કુચુરુ-કુધર્મ એવનાદિરૂપ નવા પિતૃ-કવચ પેતૃઆદિરૂપ નિપરીત પ્રવૃત્તિ ચલાવી હોય તો તેનો ત્યાગ કરી જિન-

પોતપોતાના શાસ્ત્રની આજ્ઞા માની ધર્માત્મા થઈ જાય. માટે પરીક્ષા કરીને જિનવચનનું સત્યપણું ઝોળખી જિનઆજ્ઞા માનવી યોગ્ય છે. કારણ કે—પરીક્ષા કર્યા વિના સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ? અને નિર્ણય કર્યા વિના જેમ અન્યમતી પોતપોતાના શાસ્ત્રોની આજ્ઞા માને છે તેમ આણે જૈનશાસ્ત્રની આજ્ઞા માની, એ તો પક્ષવડે જ આજ્ઞા માનવા બરાબર છે.

પ્રશ્ન:—તો શાસ્ત્રમાં દશ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનનો લેદ કહ્યો છે, તથા નિઃશંકિતઅંગમાં જિનવચનમાં સંશય કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—શાસ્ત્રમાં કોઈ કથન તો એવાં છે કે જેની પ્રત્યક્ષ-અનુમાનઆદિવડે પરીક્ષા કરી શકાય છે, તથા કોઈ કથન એવાં છે કે જે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિગોચર નથી, તેથી તે આજ્ઞાવડે જ પ્રમાણ થાય છે. હવે ત્યાં જુદાજુદા શાસ્ત્રોમાં જે સમાન કથન હોય તેની તો પરીક્ષા કરવાનું પ્રયોજન જ નથી, પણ જે કથનો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય, તેમાં જે કથન પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિગોચર હોય તેની તો પરીક્ષા કરવી, તેમાં જે શાસ્ત્રના કથનની પ્રમાણતા ઠરે, તે શાસ્ત્રમાં જે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિગોચર નથી એવાં કથન કર્યા હોય તેની પણ પ્રમાણતા કરવી, તથા જે શાસ્ત્રોના કથનની પ્રમાણતા ન ઠરે, તેના સર્વ કથનની અપ્રમાણતા માનવી.

પ્રશ્ન:—પરીક્ષા કરતાં કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ ભાસે તથા કોઈ કથન કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ ભાસે, તો શું કરવું ?

ઉત્તર:—જે આસંભાપિત શાસ્ત્ર છે, તેમાં તો કોઈ પણ કથન પ્રમાણવિરુદ્ધ હોય નહિ, કારણ કે-જેનામાં કાં તો બળપણું જ ન હોય, અગર કાં તો રાગ-દ્વેષ હોય, તે જ અસત્ય કહે; હવે આસં એવા હોય નહિ. તે પરીક્ષા બરાબર કરી નથી, માટે ભ્રમ છે.

પ્રશ્ન:—છક્કસ્થથી અન્યથા પરીક્ષા થઈ જાય તો શું કરવું ?

ઉત્તર:—સત્ય-અસત્ય બંને વસ્તુઓને કસવામાં તથા પ્રમાદ છોડી પરીક્ષા કરવામાં આવે તો સાચી જ પરીક્ષા થાય; પણ જ્યાં પક્ષપાતથી બરાબર પરીક્ષા કરવામાં ન આવે, ત્યાં જ અન્યથા પરીક્ષા થાય છે.

પ્રશ્ન:—શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન તો ઘણાં છે, તો કોની કોની પરીક્ષા કરીએ ?

ઉત્તર:—મોક્ષમાર્ગમાં દેવ-શુર-ધર્મ, છવાદિ તત્ત્વ તથા બંધ-મોક્ષમાર્ગ પ્રયોજનભૂત છે, માટે તેની તો પરીક્ષા અવશ્ય કરવી અને જે શાસ્ત્રોમાં એ સત્ય કહ્યાં હોય તેની સર્વ આજ્ઞા માનવી, તથા જેમાં એ અન્યથા પ્રકૃપ્યા હોય તેની આજ્ઞા ન માનવી. જેમ લોકમાં જે પુરુષ પ્રયોજનભૂત કાર્યોમાં બૂઠ બોલતો નથી તે પ્રયોજનરહિત કાર્યમાં કેવી

રીને જુદું બોલશે ? તેમ જ શાસ્ત્રોમાં પ્રયોગનભૂત દેવાદિકનું સ્વરૂપ અન્યથા કહ્યું નથી, તેમાં પ્રયોગનરહિત દ્વીપસમુદ્રાદિનું કથન અન્યથા કેવી રીતે હોય ? કારણ કે-દેવાદિકનું કથન અન્યથા કરતાં તો વક્તાના વિષય-કથાય પોષાય છે.

પ્રશ્ન:—વિષય-કથાયવશ દેવાદિકનું કથન તો અન્યથા કર્યું, પણ તે જ શાસ્ત્રોમાં બીજાં કથન અન્યથા શામાટે કર્યાં ?

પ્રશ્ન:—તો ગોમ્મટસાર ગાથા ૨૭માં એમ કહ્યું છે કે—“સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની ગુરુના નિમિત્તથી જૂઠું” પણ શ્રદ્ધાન કરે તો આજ્ઞા માનવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ જ છે”—એ કથન કેવી રીતે કર્યું છે?

ઉત્તર:—જે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનાદિગોચર નથી, તથા સૂક્ષ્મપણાથી જેનો નિર્ણય ન થઈ શકે તેની અપેક્ષાએ એ કથન છે, પણ મૂળભૂત દેવ-ગુરુ-ધર્માદિક વા તત્વાદિકનું અન્યથા શ્રદ્ધાન થતાં તો સમ્યગ્દર્શન સર્વથા રહે જ નહિ—એવો જ નિશ્ચય કરવો. માટે પરીક્ષા કર્યા વિના કેવળ આજ્ઞાવડે જ જે જૈની છે, તે પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા.

વળી કેટલાક પરીક્ષા કરીને પણ જૈની થાય છે, પરંતુ મૂળ પરીક્ષા કરતા નથી, માત્ર દયા-શીલ-તપ-સંયમાદિ ક્રિયાઓવડે, પૂજા-પ્રભાવનાદિ કાર્યોવડે, અતિશય-ચમત્કારાદિવડે વા જૈનધર્મથી ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થવાના કારણે જૈનમતને ઉત્તમ જાણી પ્રીતિવાન થઈ જૈની થાય છે. પરંતુ અન્યમતમાં પણ એવાં કાર્યો તો હોય છે. તેથી એ લક્ષણોમાં તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ હોય છે.

પ્રશ્ન:—એ કાર્યો જૈનધર્મમાં જેવાં છે, તેવાં અન્યમતમાં હોતાં નથી, તેથી ત્યાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી?

ઉત્તર:—એ તો સત્ય છે, એમ જ છે, પરંતુ જેવાં તું દયાદિક માને છે, તેવાં તો તેઓ પણ નિરૂપણ કરે છે. પરંતુવોની રક્ષાને તું દયા કહે છે, ત્યારે તેઓ પણ તે જ કહે છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પણ જાણવાં, ત્યારે તે કહે છે કે—“તેમનામાં એ બરાબર નથી, કેમકે તેઓ કોઈ વખત દયા પ્રરૂપે છે, કોઈ વખત હિંસા પ્રરૂપે છે.” તેનો ઉત્તર:—ત્યાં દયાદિકનો અંશમાત્ર તો આવ્યો! માટે એ લક્ષણોને અતિવ્યાપ્તિપણું હોય છે.

તેથી એનાથી સાચી પરીક્ષા થાય નહિ. તો કેવી રીતે થાય? જૈનધર્મમાં તો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, ત્યાં સત્યદેવાદિક વા જીવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, તેને યથાર્થ જાણતાં સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે, તથા બરેબરા સંગોદિક મટતાં સમ્યક્ચારિત્ર થાય છે. હવે તેના સ્વરૂપનું જેવું જૈનમતમાં નિરૂપણ કર્યું છે, તેવું કોઈપણ દેકાણે નિરૂપણ કર્યું નથી, તથા જૈન વિના અન્યમતીઓ એવાં કાર્યો કરી શકતા નથી. માટે એ જ જૈનમતનું સાચું લક્ષણ છે. એ લક્ષણને ઓળખીને જે પરીક્ષા કરે છે તે જ શ્રદ્ધાની છે, પણ એ વિના અન્યપ્રકારથી જે પરીક્ષા કરે છે, તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે.

વળી કેટલાક સંગતિવડે જૈનધર્મ ધારે છે, કેટલાક મહાન પુરુષને જૈનધર્મમાં પ્રવર્તતા દેખી પોતે પણ તેમાં પ્રવર્તે છે, તથા કોઈ દેખાદેખી જૈનધર્મની શુદ્ધ-અશુદ્ધ

૧. સમ્માદ્દટ્ટી જીવો લવદ્દટ્ટં પવયણં તુ મહહદિ ।

સદ્દહદિ અસદ્ધમાવં અજાણમાસો ગુરુણિયોગા ॥ ૨૭ ॥ (જીવકાંડ)

ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે,—ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના જીવો પોતે તો વિચારપૂર્વક જૈનધર્મનાં સ્વસ્થને પિછાણતા નથી, અને જૈનનામ ધરાવે છે, તે સર્વ મિથ્યાદિ જ જાણવાં. હા, એટલું ખરું કે—જૈનમતમાં પાપપ્રવૃત્તિ વિશેષ થઈ શકતી નથી અને પુણ્યનાં નિમિત્ત ઘણાં છે, તથા સાચા મૌક્ષમાર્ગનાં કારણ પણ ત્યાં જન્યાં રહે છે; તેથી જે કુળાદિકથી પણ જૈની છે તેઓ બીજાઓ કરતાં તો સલા જ છે.

આજીવિકાદિ પ્રયોજનાર્થ ધર્મસાધનનો નિષેધ

જે જીવ આજીવિકા અર્થે, મોટાઈ માટે, વા કોઈ વિષય—કષાયસંજ્ઞાથી પ્રયોજન વિચારી કપટથી જૈન થાય છે તે તો પાપી જ છે; કારણ કે—અતિ તીવ્રકષાય થતાં જ એવી જુદી થાય છે: તેમનું સુલ્લઝવું પણ કઠણ છે. જૈનધર્મ તો સંસારનાશના અર્થે સેવવામાં આવે છે. જે જે વડે સાંસારિક પ્રયોજન સાધવા ઇચ્છે છે તે મોટો અન્યાય કરે છે, માટે તે તો મિથ્યાદિ જ છે.

એ પ્રમાણે તો યોગ્ય છે, પણ જો પોતે જ આજીવિકાદિનું પ્રયોજન વિચારી બાહ્યધર્મ-સાધન કરે અને કોઈ લોભનાદિક ઉપકાર ન કરે તો સંકલેશ કરે, યાચના કરે, ઉપાય કરે વા ધર્મસાધનમાં શિથિલ થઈ જાય, તો તેને પાપી જ જાણવો. એ પ્રમાણે સાંસારિક પ્રયોજન અર્થે જે ધર્મ સાધે છે તે પાપી પણ છે અને મિથ્યાદષ્ટિ તો છે જ. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા. હવે તેમને ધર્મનું સાધન કેવું હોય છે તે અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ:—

જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિઓની ધર્મસાધના

જે જીવો કુળપ્રવૃત્તિવડે વા દેખાદેખી લોભાદિકના અભિપ્રાયપૂર્વક ધર્મ સાધન કરે છે, તેમને તો ધર્મદષ્ટિ જ નથી; કારણ કે—તેઓ જો ભક્તિ કરે છે તો ચિત્ત તો કયાંય છે; દષ્ટિ ક્યાં કરે છે, તથા સુખેથી પાઠાદિક વા નમસ્કારાદિક કરે છે, પરંતુ તે ઠીક નથી. તેમને “હું કોણ છું, કોની સ્તુતિ કરું છું, શું પ્રયોજન અર્થે સ્તુતિ કરું છું, તથા આ પાઠનો શો અર્થ છે?” એ આદિનું કાંઈ જ્ઞાન નથી. કદાચિત્ કુદેવાદિકની પણ સેવા કરવા લાગી જાય છે, ત્યાં સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિમાં અને કુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિમાં વિશેષતાની પિછાણ નથી. વળી તે દાન આપે છે તો પાત્ર-અપાત્રના વિચારરહિત જેમ પોતાની પ્રશંસા થાય તેમ આપે છે, તપ કરે છે તો ભૂખ્યા રહેવાથી જેમ પોતાનું મહંતપણું થાય તે કાર્ય કરે છે; પણ પરિણામોની પિછાણ નથી; વ્રતાદિક ધારે છે તો બાહ્યક્રિયા ઉપર જ દષ્ટિ છે; તેમાં પણ કોઈ સાચી ક્રિયા કરે છે તો કોઈ જૂઠી કરે છે, પણ અંતરંગ રાગાદિકભાવ ધાય છે તેનો તો વિચાર જ નથી; અથવા બાહ્ય સાધન પણ રાગાદિક પોષવા કરે છે; વળી પૂનઃ-પ્રભાવનાદિ કાર્ય કરે છે તો ત્યાં લોકમાં પોતાની જેમ મોટાઈ થાય વા વિષય-કષાય પોષાય તેમ એ કાર્યો કરે છે, તથા ઘણાં હિંસાદિક ઉપબંધ છે, પણ એ કાર્યો તો પોતાના વા અન્ય જીવોના પરિણામ સુધારવા માટે કહ્યાં છે, વળી ત્યાં ક્રિયિત્ હિંસાદિક પણ થાય છે, પરંતુ ત્યાં ઘોડો અપરાધ થાય અને ઘણા ગુણ થાય તે કાર્ય કરવું કહ્યું છે; હવે પરિણામોની તો ઓળખાણ નથી કે—અહીં અપરાધ કેટલો થાય છે, અને ગુણ કેટલો થાય છે, એ પ્રમાણે નફા-તોટાનું કે વિધિ-અવિધિનું જ્ઞાન નથી. વળી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તો ત્યાં પદ્ધતિરૂપ પ્રવર્તે છે, જો વાંચે છે તો બીજાઓને સંભળાવી દે છે, ભણે છે તો પોતે ભણી જાય છે તથા સાંભળે છે તો કહે છે તે સાંભળી લે છે; પણ શાસ્ત્રાભ્યાસનું જે પ્રયોજન છે, તેને પોતે અંતરંગમાં અવધારતો નથી. ઇત્યાદિક ધર્મકાર્યોના મર્મને પિછાણતો નથી. કોઈ તો કુળમાં જેમ વડીલો પ્રવર્તે તેમ અમારે પણ કરવું, અથવા બીજાઓ કરે છે તેમ અમારે પણ કરવું, વા આ પ્રમાણે કરવાથી અમારા લોભાદિકની સિદ્ધિ થશે. ઇત્યાદિ વિચારપૂર્વક અભૂતાર્થધર્મને સાધે છે.

વળી કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે—જેમને કંઈક તો કુળાદિરૂપ બુદ્ધિ છે તથા કંઈક ધર્મબુદ્ધિ પણ છે, તેથી તેઓ કંઈક પૂર્વેક્ષિત પ્રકારે પણ ધર્મનું સાધન કરે છે,

ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે,—ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના જીવો પોતે તો વિચારપૂર્વક જૈનધર્મનાં ચરિત્ર્યને પિછાણતા નથી, અને જૈનનામ ધરાવે છે, તે સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ જ જાણવાં. હા, એટલું ખરું કે—જૈનમતમાં પાપપ્રવૃત્તિ વિશેષ થઈ શકતી નથી અને પુણ્યનાં નિમિત્ત ઘણાં છે, તથા સાચા મોક્ષમાર્ગનાં કારણ પણ ત્યાં બન્યાં રહે છે; તેથી જે કુળાદિકથી પણ દેવની છે તેઓ બીજાઓ કરતાં તો ભલા જ છે.

આજીવિકાદિ પ્રયોજનાર્થ ધર્મસાધનનો નિષેધ

જે જીવ આજીવિકા અર્થે, મોટાઈ માટે, વા કોઈ વિષય-કષાયસંજ્ઞાથી પ્રયોજન વિચારી કપટથી જૈન થાય છે તે તો પાપી જ છે; કારણ કે—અતિ તીવ્રકષાય થતાં જ એવી જુદી થાય છે; તેમનું મુક્તચતુષ્ પણ કંઈ છે. જૈનધર્મ તો સંસારનાશના અર્થે સેવવામાં આવે છે. જે જે વડે સાંસારિક પ્રયોજન સાધવા ઇચ્છે છે તે મોટો અન્યાય કરે છે, માટે તે તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

એ પ્રમાણે તો યોગ્ય છે, પણ જો પોતે જ આજીવિકાદિનું પ્રયોજન વિચારી બાહ્યધર્મ-સાધન કરે અને કોઈ લોભનાદિક ઉપકાર ન કરે તો સંકલેશ કરે, યાચના કરે, ઉપાય કરે વા ધર્મસાધનમાં શિથિલ થઈ જાય, તો તેને પાપી જ જાણવો. એ પ્રમાણે સાંસારિક પ્રયોજન અર્થે જે ધર્મ સાધે છે તે પાપી પણ છે અને મિથ્યાદષ્ટિ તો છે જ. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા પણ મિથ્યાદષ્ટિ જાણવા. હવે તેમને ધર્મનું સાધન કેવું હોય છે તે અહીં વિશેષ દર્શાવીએ છીએ:—

જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિઓની ધર્મસાધના

જે જીવો કુળપ્રવૃત્તિવડે વા દેખાદેખી લોભાદિકના અભિપ્રાયપૂર્વક ધર્મ સાધન કરે છે, તેમને તો ધર્મદષ્ટિ જ નથી; કારણ કે—તેઓ જો ભક્તિ કરે છે તો ચિત્ત તો કચાંચ છે, દષ્ટિ કચાં કરે છે, તથા મુખેથી પાઠાદિક વા નમસ્કારાદિક કરે છે, પરંતુ તે ઠીક નથી. તેમને “હું કોણ છું, કોની સ્તુતિ કરું છું, શું પ્રયોજન અર્થે સ્તુતિ કરું છું, તથા આ પાઠનો શો અર્થ છે?” એ આદિનું કાંઈ જ્ઞાન નથી. કદાચિત્ કુદેવાદિકની પણ સેવા કરવા લાગી જાય છે, ત્યાં સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિમાં અને કુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિમાં વિશેષતાની પિછાણ નથી. વળી તે જ્ઞાન આપે છે તો પાત્ર-અપાત્રના વિચારરહિત જેમ પોતાની પ્રશંસા થાય તેમ આપે છે, તપ કરે છે તો ભૂખ્યા રહેવાથી જેમ પોતાનું મહંતપણું થાય તે કાર્ય કરે છે; પણ પરિણામોની પિછાણ નથી; વ્રતાદિક ધારે છે તો બાહ્યક્રિયા ઉપર જ દષ્ટિ છે; તેમાં પણ કોઈ સ્ત્રાંચી ક્રિયા કરે છે તો કોઈ જૂઠી કરે છે, પણ અંતરંગ રાગાદિકભાવ થાય છે તેનો તો વિચાર જ નથી; અથવા બાહ્ય સાધન પણ રાગાદિક પોષવા કરે છે; વળી પૂજા-પ્રભાવનાદિ કાર્ય કરે છે તો ત્યાં લોકમાં પોતાની જેમ મોટાઈ થાય વા વિષય-ક્યાય પોષાય તેમ એ કાર્યો કરે છે, તથા ઘણાં હિંસાદિક ઉપજાવે છે, પણ એ કાર્યો તો પોતાના વા અન્ય જીવોના પરિણામ સુધારવા માટે કહ્યાં છે, વળી ત્યાં કિંચિત્ હિંસાદિક પણ થાય છે, પરંતુ ત્યાં થોડો અપરાધ થાય અને ઘણો ગુણ થાય તે કાર્ય કરવું કહ્યું છે; હવે પરિણામોની તો ઓળખાણ નથી કે—અહીં અપરાધ કેટલો થાય છે, અને ગુણ કેટલો થાય છે, એ પ્રમાણે નફા-તોટાનું કે વિધિ-અવિધિનું જ્ઞાન નથી. વળી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તો ત્યાં પદ્ધતિરૂપ પ્રવર્તે છે, જો વાંચે છે તો બીજાઓને સંભળાવી દે છે, ભણે છે તો પોતે ભણી જાય છે તથા સાંભળે છે તો કહે છે તે સાંભળી લે છે; પણ શાસ્ત્રાભ્યાસનું જે પ્રયોજન છે, તેને પોતે અંતરંગમાં અવધારતો નથી. ઇત્યાદિક ધર્મકાર્યોના મર્મને પિછાણતો નથી. કોઈ તો કુળમાં જેમ વડીલો પ્રવર્તે તેમ અમારે પણ કરવું, અથવા બીજાઓ કરે છે તેમ અમારે પણ કરવું, વા આ પ્રમાણે કરવાથી અમારા લોભાદિકની સિદ્ધિ થશે. ઇત્યાદિ વિચારપૂર્વક અભૂતાર્થધર્મને સાધે છે.

વળી કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે—જેમને કંઈક તો કુળાદિરૂપ બુદ્ધિ છે તથા કંઈક ધર્મબુદ્ધિ પણ છે, તેથી તેઓ કંઈક પૂર્વોક્ત પ્રકારે પણ ધર્મનું સાધન કરે છે,

તથા કંઈક આગમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે પણ પોતાના પરિણામોને સુધારે છે; એ પ્રમાણે તેમનામાં મિથ્યાપણું હોય છે.

વળી કેટલાક ધર્મબુદ્ધિથી ધર્મ સાધે છે પરંતુ નિશ્ચયધર્મને જાણતા નથી, તેથી તેઓ અભ્યુત્થાર્થે ધર્મને સાધે છે, અર્થાત્ માત્ર વ્યવહારમુખ્યદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને મોક્ષ-માર્ગ જાણી તેનું સાધન કરે છે. શાસ્ત્રમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મની પ્રતીતિ કરવાથી મુખ્યદેવ-દેવતાનું કહ્યું છે, એવી આજ્ઞા માની અરહંતદેવ, નિર્ગુણગુરુ તથા જૈનશાસ્ત્ર વિના બીજાઓને નમસ્કારાદિ કરવાનો ત્યાગ કર્યો છે, પરંતુ તેના ગુણ-અવગુણની પરીક્ષા કરતા નથી અથવા પરીક્ષા પણ જો કરે છે તો તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક સાચી પરીક્ષા કરતા નથી પણ માત્ર બાહ્ય-લક્ષણો વડે પરીક્ષા કરે છે, અને એવી પ્રતીતિવડે તેઓ સુદેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની લક્ષિતમાં પ્રવેશે છે. તે આવી કહીએ છીએ—

વળી અરહંતાદિના નામ-પૂજનાદિકથી અનિષ્ટ સામગ્રીનો નાશ તથા ઇષ્ટ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થવી માની, રોગાદિ મટાડવા વા ધનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે તેનું નામ લે છે વા પૂજનાદિ કરે છે. પણ ઇષ્ટ-અનિષ્ટના કારણ તો પૂર્વકર્મનો ઉદય છે, અરહંત તો કર્તા નથી, અરહંતાદિકની ભક્તિરૂપ શુભોપયોગ પરિણામોથી પૂર્વ પાપનું સંક્રમણાદિ થઈ જાય છે, માટે ત્યાં અનિષ્ટનાશ અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિના કારણમાં ઉપચારથી અરહંતાદિની ભક્તિ કહીએ છીએ; પણ જે જીવ પહેલાંથી જ સાંસારિક પ્રયોજન સહિત ભક્તિ કરે છે તેને તો પાપનો જ અભિપ્રાય રહ્યો, કાંક્ષા, વિચિકિત્સારૂપ ભાવ થતાં એ વડે પૂર્વપાપનું સંક્રમણાદિ કેવી રીતે થાય? તેથી તેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ.

વળી કેટલાક જીવ ભક્તિને મોક્ષનું કારણ બાણી તેમાં અતિ અનુરાગી થઈ પ્રવર્તે છે, પણ તે તો જેમ અન્યમની ભક્તિથી સુદ્ધિ માને છે તેવું આનું પણ શ્રદ્ધાન થયું; પરંતુ ભક્તિ તો રાગરૂપ છે અને રાગથી બંધ છે માટે તે મોક્ષનું કારણ નથી. રાગનો ઉદય આવતાં બે ભક્તિ ન કરે તો પાપાનુરાગ થાય એટલાં માટે અશુભરાગ છોડવા અર્થે જ્ઞાની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે અને મોક્ષમાર્ગમાં બાહ્ય નિમિત્તમાત્ર પણ બાણે છે, પરંતુ ત્યાં જ ઉપાદેયપણું માની અંતુષ્ઠ થતો નથી પણ શુદ્ધોપયોગનો ઉદયમી રહે છે. તે જ શ્રીપંચાસ્તિકાયની (ગાથા ૧૩૬ ની) વ્યાખ્યામાં પણ કહ્યું છે કે—અયં હિ સ્થૂલલક્ષ્યતયા કેવલમક્તિપ્રાધાન્યસ્ય જ્ઞાનિનો ભવતિ । ઉપરિતનભૂમિકાયમલ્લઘ્વાસ્પદસ્યાસ્થાનરાગનિપેદ્યાર્થ તીવ્રરાગ-જ્વરવિનોદાર્થ વા કદાચિજ્ઞાનિનોઽપિ ભવતીતિ । અર્થ—આ ભક્તિ, કેવળભક્તિ જ છે પ્રધાન જેને એવા અજ્ઞાની જીવોને જ હોય છે, તથા તીવ્ર રાગજ્વર મટાડવા અર્થે વા કુસ્થાનના રાગનો નિપેદ કરવાને અર્થે કદાચિત્ જ્ઞાનીને પણ હોય છે.

પ્રશ્ન:—બે એમ છે, તો જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાનીને ભક્તિની વિશેષતા થતી હશે?

ઉત્તર:—યથાર્થપણાની અપેક્ષાએ તો જ્ઞાનીને સાચી ભક્તિ છે, અજ્ઞાનીને નહિ; તથા રાગભાવની અપેક્ષાએ અજ્ઞાનીને શ્રદ્ધાનમાં પણ ભક્તિને સુદ્ધિનું કારણ બાણવાથી અતિ અનુરાગ છે; જ્ઞાનીના શ્રદ્ધાનમાં તેને શુભબંધનું કારણ બાણવાથી તેવો અનુરાગ નથી. બાહ્યમાં કદાચિત્ જ્ઞાનીને ઘણું અનુરાગ હોય છે, કદાચિત્ અજ્ઞાનીને પણ હોય છે—એમ બાણવું. એ પ્રેમાણે દેવભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે તેને ગુરુભક્તિ કેવી હોય છે તે કહીએ છીએ:—

ગુરુભક્તિનું અન્યથારૂપ

કેટલાક જીવ આજ્ઞાનુસારી છે તેઓ તો ‘આ જૈનના સાધુ છે, અમારા ગુરુ છે, માટે તેમની ભક્તિ કરવી’—એમ વિચારી તેમની ભક્તિ કરે છે; તથા કેટલાક જીવ પરીક્ષા પણ કરે છે તો ત્યાં “આ મુનિ દયા પાળે છે, શીલ પાળે છે, ધનાદિ નથી, ઉપવાસાદિ તપ કરે છે, ક્ષુધાદિપરિપ્રહ સહન કરે છે, ”થી કોષાદિ કે ઉપદેશ

આપી ધીજીઓને ધર્મમાં લગાવે છે,”—ઈત્યાદિ ગુણ વિચારી તેમાં લક્ષિતભાવ કરે છે, પણ એવા ગુણો તો પરમહંસાદિ અન્યમતીઓમાં તથા જૈનીમિથ્યાદિઓમાં પણ હોય છે, માટે એમાં અતિવ્યાપ્તિપણું છે, એ વડે સાચી પરીક્ષા થાય નહિ; વળી તે જે ગુણોનો વિચાર કરે છે તેમાં કેટલાક છુવાશ્રિત છે તથા કેટલાક પુદ્ગલાશ્રિત છે, તેની વિશેષતા નહિ જાણવાથી અસમાનજાતીય મુનિપર્યાયમાં એકત્વબુદ્ધિથી તે મિથ્યાદિ જ રહે છે. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ એ જ મુનિઓનું સાચું લક્ષણ છે તેને ઓળખાનો નથી. જો એ ઓળખાણ થાય તો તે મિથ્યાદિ રહે નહિ. એ પ્રમાણે મુનિનું સાચું સ્વરૂપ જ ન જાણે તો તેને સાચી લક્ષિત કેવી રીતે હોય? માત્ર પુણ્યબંધના કારણજન શુભક્રિયારૂપ ગુણોને ઓળખી તેની સેવાથી પોતાનું ભલું થવું જાણી તેનામાં અનુરાગી ધર્મ ભક્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે તેની ગુરુલક્ષિતનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે શાસ્ત્રલક્ષિતનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ:—

જેમ કોઈ પુરુષ ચતુર થવા અર્થે સંગીતશાસ્ત્ર દ્વારા સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના, રાગનું સ્વરૂપ અને તાલ-તાનના ભેદો તો શીખે છે, પરંતુ સ્વરાદિનું સ્વરૂપ ઓળખતા નથી, અને સ્વરૂપ ઓળખાણ થયા વિના અન્ય સ્વરાદિને અન્ય સ્વરાદિરૂપ માને છે, અથવા સત્ય પણ માને તો નિર્ણય કરીને માનતો નથી; તેથી તેને ચતુરપણું થતું નથી; તેમ કોઈ જીવ, સમ્યક્ત્વથી થવા અર્થે શાસ્ત્ર દ્વારા જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શીખી લે છે, પરંતુ તેના સ્વરૂપને ઓળખતો નથી, અને સ્વરૂપ ઓળખાણ સિવાય અન્યતત્ત્વોને અન્યતત્ત્વરૂપ માની લે છે, અથવા સત્ય પણ માને છે તો ત્યાં નિર્ણય કરીને માનતો નથી, તેથી તેને સમ્યક્ત્વ થતું નથી. વળી જેમ કોઈ સંગીત શાસ્ત્રાદિ ભણ્યો હોય વા ન ભણ્યો હોય પણ જો તે સ્વરાદિના સ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે ચતુર જ છે; તેમ કોઈ શાસ્ત્ર ભણ્યો હોય વા ન ભણ્યો હોય, પણ જો તે જીવાદિના સ્વરૂપને ઓળખે છે તો તે સમ્યક્દષ્ટિ જ છે. જેમ હિરણ્ય સ્વર-રાગાદિનાં નામ જાણતું નથી પણ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે, તેમ અદ્વૈતબુદ્ધિ, જીવાદિકનાં નામ જાણતો નથી પણ તેના સ્વરૂપને ઓળખે છે કે “આ હું છું, આ પર છે, આ ભાવ પૂરા છે, આ ભક્ત છે,” એ પ્રમાણે સ્વરૂપને ઓળખે તેનું નામ ભાવભાસન છે. ઋશિવ-ભૂતિભુનિ જીવાદિકનાં નામ જાણતા નહોતા અને ઋષિ ‘તુષમાપમિત્ર’ (ભાવપાહુડ ગા. ૫૩) એમ રટન લાગ્યા. હવે એ સિદ્ધાંતનો શબ્દ નહોતો પરંતુ સ્વપરના ભાવરૂપ ધ્યાન કર્યું તેથી તેઓ કેવળજ્ઞાની થયા; અને અગીઆર અંગનો પાઠી જીવાદિ તત્ત્વોના વિશેષ ભેદો જાણે છે, પરંતુ ભાવ ભાસતો નથી તેથી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. હવે તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન કેવા પ્રકારનું હોય છે તે અહીં કહીએ છીએ—

જીવાજીવતત્ત્વના શ્રદ્ધાનની અયથાર્થતા

જૈનશાસ્ત્રોથી જીવના ત્રસ-સ્થાવરાદિરૂપ તથા ગુણસ્થાન-માર્ગણાદિરૂપ ભેદોને જાણે છે. અજીવના પુદ્ગલાદિભેદોને તથા તેના વર્ણાદિભેદોને જાણે છે, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ભેદવિજ્ઞાનના કારણભૂત વા વીતરાગદશા થવાને કારણભૂત જેવું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું જાણતો નથી. વળી કોઈ પ્રસંગવશ તેવું પણ જાણતું થઈ જાય, ત્યારે શાસ્ત્રાનુસાર જાણી તો લે છે, પરંતુ સ્વને સ્વ-રૂપ જાણી પરનો અંશ પણ પોતાનામાં ન મેળવવો તથા પોતાનો અંશ પણ પરમાં ન મેળવવો—એવું સાચું શ્રદ્ધાન કરતો નથી. જેમ અન્ય મિથ્યાદષ્ટિ, નિર્ધાર વિના પર્યાયબુદ્ધિથી જાણપણામાં વા વર્ણાદિમાં આહુંબુદ્ધિ ધારે છે, તેમ આ પણ આત્માશ્રિત જ્ઞાનાદિમાં તથા શરીરાશ્રિત ઉપદેશ-ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાપણું માને છે. વળી કોઈ વખત શાસ્ત્રાનુસાર સાચી વાત પણ બનાવે પરંતુ ત્યાં અંતરંગ નિર્ધારરૂપ

× તુષમાસં ઘોસંતો ભાવવિમુદ્ધો મહાણુભાવો ચ ।

જામેળ ચ સિવમૂર્દૈ કેવલજ્ઞાણી કુટું જાઓ ॥ ૫૩ ॥ (ભાવપાહુડ)

નિર્જરાનું કારણ છે તેથી ઉપચારથી તપને પણ નિર્જરાનું કારણ કહ્યું છે. જો બાહ્યદુઃખ સહન કરવું એ જ નિર્જરાનું કારણ હોય તો તિર્યગાદિક પણ ભૂખ-તરસાદિ સહન કરે છે.

પ્રશ્ન:—એ તો પરાધીનપણે સહે છે, સ્વાધીનપણે ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક ઉપવાસાદિય તપ કરે તેને નિર્જરા થાય છે.

ઉત્તર:—ધર્મબુદ્ધિથી બાહ્ય ઉપવાસાદિક તો કરે, પણ ત્યાં ઉપયોગ તો અશુભ. શુભ વા શુદ્ધરૂપ જેમ પરિણમે તેમ પરિણમે. જો ઘણા ઉપવાસાદિ કરતાં ઘણી નિર્જરા થાય તથા ઘોરા કરતાં ઘોડી થાય એવો નિયમ કરે ત્યારે તો નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ ઉપવાસાદિક જ કરે, પણ એમ તો બને નહિ, કારણ-પરિણામ દુષ્ટ થતાં ઉપવાસાદિ કરતાં પણ નિર્જરા થતી કેમ સંભવે? અહીં જો એમ કહેશે કે-‘જેવો અશુભ-શુભ-શુદ્ધરૂપ ઉપયોગ પરિણમે તે અનુસાર બંધ-નિર્જરા છે.’ તો ઉપવાસાદિ તપ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ કરતાં રતું? ત્યાં તો અશુભ-શુભ પરિણામ બંધના કારણ ક્યાં, તથા શુદ્ધ પરિણામ નિર્જરાનું કારણ ક્યાં.

પ્રશ્ન:—શાસ્ત્રમાં તો અકામનિર્જરા કહી છે, ત્યાં ઇચ્છા વિના ભૂળ-તૃપ્તિ સહન કરતાં નિર્જરા થાય છે તો ઉપવાસાદિવડે કદ સહતાં નિર્જરા કેમ ન થાય ?

ઉત્તર:—અકામનિર્જરામાં પણ બાહ્યનિમિત્ત તો ઇચ્છારહિત ભૂળ-તૃપ્તિ સહન કરવી એ થયું છે તથા ત્યાં જો મંદકપાયરૂપ ભાવ હોય તો પાપની નિર્જરા થાય-દેવાદિ પુણ્યનો બંધ થાય; પરંતુ જો તીવ્રકપાય થતાં પણ કદ સહન કરતાં પુણ્યબંધ થાય તો સર્વ તિર્થઆદિક દેવ જ થાય, પણ એમ બને નહિ. એ જ પ્રમાણે ઇચ્છા કરી ઉપવાસાદિ કરતાં ત્યાં ભૂળ-તૃપ્તિ કદ સહન કરીએ છીએ તે બાહ્યનિમિત્ત છે પણ ત્યાં જેવા પરિણામ હોય તેવું ક્ષણ પામે છે, જેમ અન્નને પ્રાણ કહ્યો છે, તેમ. એ પ્રમાણે બાહ્યસાધન થતાં અંતરંગતપની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી ઉપચારથી તેને તપ કહે છે; પણ જે બાહ્યતપ તો કરે અને અંતરંગતપ ન હોય તો ઉપચારથી તેને પણ તપસંજ્ઞા નથી. કહ્યું છે કે:—

કપાયવિપયાહારસ્થાનો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયઃ શ્રેષ્ઠં લંઘનકં વિદુઃ ॥

(સુભાષિતરત્નસંદોહ)

અર્થાત્—જ્યાં કપાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ઉપવાસ બોલે; બાકીનાને શ્રીગુરુ લાંબણ કહે છે, અહીં કોઈ કહે કે—જો એમ છે તો અમે ઉપવાસાદિ નહિ કરીએ! તેને કહીએ છીએ—

ઉપદેશ તો ઊંચે ચઢવા અર્થે આપવામાં આવે છે, પણ તું ઊલટો નીચો પડે તો ત્યાં અમે શું કરીએ? જો તું માનાદિકથી ઉપવાસાદિક કરે છે તો કર વા ન કર, પણ તેથી કંઈ સિદ્ધિ નથી, પણ જો ધર્મબુદ્ધિથી આહારાદિકનો અનુરાગ છોડે છે તો જેટલો રાગ છૂટ્યો તેટલો જ છૂટ્યો, પરંતુ તેને જ તપ બોલી તેનાથી નિર્જરા માની સંતુષ્ટ ન થા! અંતરંગતપોમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ત્યાગ અને ધ્યાનરૂપ ક્રિયામાં બાહ્ય પ્રવર્તન છે તે તો બાહ્યતપવત્ જ બોલવું. જેવી અનશનાદિ બાહ્યક્રિયા છે તેવી એ પણ બાહ્યક્રિયા છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત્તાદિ બાહ્યસાધન પણ અંતરંગતપ નથી; પરંતુ એવું બાહ્યપ્રવર્તન થતાં જે અંતરંગ પરિણામોની શુદ્ધતા થાય છે તેનું નામ અંતરંગતપ બોલવું. ત્યાં પણ એટલું વિશેષ છે કે ઘણી શુદ્ધતા થતાં શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણતિ થાય છે; ત્યાં તો નિર્જરા જ છે, બંધ થતો નથી. અને થોડી શુદ્ધતા થતાં શુભોપયોગનો પણ અંશ રહે છે, તેથી જેટલી શુદ્ધતા ધઈ તેનાથી તો નિર્જરા છે તથા જેટલો શુભભાવ છે તેનાથી બંધ છે. અને એવો મિદ્રભાવ જ્યાં યુગપત્ હોય છે ત્યાં બંધ વા નિર્જરા બને હોય છે.

પ્રશ્ન:—શુભભાવોથી પાપની નિર્જરા અને પુણ્યનો બંધ થાય છે પરંતુ શુદ્ધભાવોથી બંનેની નિર્જરા થાય છે—એમ કેમ ન કહે ?

ઉત્તર:—મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિતિનું તો ઘટવું બધી જ પ્રકૃતિઓનું થાય છે, ત્યાં પુણ્ય-પાપની વિશેષતા છે જ નહિ, તથા અનુભાગનું ઘટવું પુણ્યપ્રકૃતિઓમાં શુદ્ધોપયોગથી પણ થતું નથી. ઉપર ઉપર પુણ્યપ્રકૃતિઓના અનુભાગનો તીવ્ર બંધ-ઉદય થાય છે ત્યાં પાપપ્રકૃતિઓના પરમાણુ પલટી ગુણપ્રકૃતિરૂપ થાય છે—એવું સંક્રમણ શુભ અને શુદ્ધ અને ભાવ થનાં થાય છે, માટે પૂર્વોક્ત નિયમ સંભવતો નથી પણ વિશુદ્ધતાના જ અનુસાર નિયમ સંભવે છે. ભુઓ! એથા ગુણસ્થાનવાળો શાસ્ત્રાભ્યાસ, આત્મચિંતન આદિ કા કરે—ત્યાં પણ તેને (ગુણશ્રેણી) નિર્જરા નથી, બંધ પણ ઘણો થાય છે. અને પાંચ ગુણસ્થાનવાળો વિષયસેવનાદિ કાર્ય કરે ત્યાં પણ તેને ગુણશ્રેણી નિર્જરા થતી રહે છે, બંધ પણ થોડો થાય છે તથા પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો ઉપવાસાદિ વા પ્રાયશ્ચિત્તાદિ તપ કરે કાળમાં પણ તેને નિર્જરા થોડી હોય છે, અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળો આહાર વિહારાદિ ક્રિયા કરે તે કાળમાં પણ તેને નિર્જરા ઘણી થાય છે અને બંધ તેનાથી પણ થોડો થાય છે. માટે બ્રહ્મપ્રવૃત્તિ અનુસાર નિર્જરા નથી, પણ અંતરંગ કૃપાયશક્તિ ઘટવાથી વિશુદ્ધતા થનાં નિર્જરા થાય છે. તેનું પ્રગટસ્વરૂપ આગળ નિરૂપણ કરીશું ત્યાંથી જાણવું.

તથા પૂજ્ય થવાની ઇચ્છા તો સર્વ જીવોને છે; જો એના જ અર્થે તેણે મોક્ષની ઇચ્છા કરી તો તેને અન્ય જીવોના શ્રદ્ધાનથી વિશેષતા શી થઈ?

વળી તેને એવો પણ અભિપ્રાય છે કે—સ્વર્ગમાં સુખ છે તેનાથી અનંતગણું મોક્ષમાં સુખ છે. હવે એ ગુણકારમાં તે સ્વર્ગ અને મોક્ષસુખની એક જાતિ જાણે છે; સ્વર્ગમાં તો વિષયાદિ સામગ્રીજનિત સુખ હોય છે તેની જાતિ તો તેને લાગે છે, પણ મોક્ષમાં વિષયાદિ સામગ્રી નથી એટલે ત્યાંના સુખની જાતિ તેને લાગતી તો નથી પરંતુ મહાપુરુષો મોક્ષને સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ કહે છે તેથી આ પણ ઉત્તમ જ માને છે. જેમ કોઈ ગાયનના સ્વરૂપને યોગ્યજ્ઞ તો નથી પણ સલાના સર્વલોક વખાણે છે તેથી પોતે પણ વખાણે છે, એ પ્રમાણે આ મોક્ષને ઉત્તમ માને છે.

પ્રશ્ન:—શાસ્ત્રમાં પણ ઇંદ્રાદિથી અનંતગણું સુખ સિદ્ધોને છે એમ પ્રશ્ન્યું છે, તેનું શું કારણ?

ઉત્તર:—જેમ તીર્થંકરના શરીરની પ્રલાને સૂર્યપ્રલાથી કોડગુણી કહી ત્યાં તેની એક જાતિ નથી પરંતુ લોકમાં સૂર્યપ્રલાનું માહાત્મ્ય છે તેનાથી પણ ઘણું માહાત્મ્ય જણાવવા અર્થે એવો ઉપમાલંકાર કરીએ છીએ; તેમ સિદ્ધસુખને ઇંદ્રાદિસુખથી અનંતગણું કહ્યું છે ત્યાં તેની એક જાતિ નથી; પરંતુ લોકમાં ઇંદ્રાદિસુખનું માહાત્મ્ય છે તેનાથી પણ ઘણું માહાત્મ્ય જણાવવા અર્થે એવો ઉપમાલંકાર કરીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—સિદ્ધસુખ અને ઇંદ્રાદિસુખની તે એક જાતિ જાણે છે—એવો નિશ્ચય તમે કેવી રીતે કર્યો?

ઉત્તર:—જે ધર્મસાધનનું ફળ સ્વર્ગ માને છે તે જ ધર્મસાધનનું ફળ તે મોક્ષ માને છે. કોઈ જીવ ઇંદ્રાદિપદ પામે તથા કોઈ મોક્ષ પામે ત્યાં એ જાનેને એકજાતિના ધર્મનું ફળ થયું માને છે. એવું તો માને છે કે—જેને થોડું સાધન હોય છે તે ઇંદ્રાદિપદ પ્રાપ્ત કરે છે તથા જેને સંપૂર્ણ સાધન હોય છે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ ત્યાં તે ધર્મની જાતિ એક જાણે છે; હવે જે કારણની જાતિ એક જાણે છે તેને કાર્યની પણ એક જાતિનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય. કારણ કે—કારણવિશેષતા થતાં જ કાર્યવિશેષતા થાય છે, તેથી અમે નિશ્ચય કર્યો કે—તેના અભિપ્રાયમાં ઇંદ્રાદિસુખ અને સિદ્ધસુખની જાતિમાં એક જાતિનું શ્રદ્ધાન છે. વળી કર્મનિમિત્તથી આત્માને ઔપાધિકલાવ હતા તેનો અલાવ થતાં પોતે શુદ્ધસ્વભાવરૂપ કેવળ આત્મા થયો; જેમ પરમાણુ સ્કંધથી છૂટતાં શુદ્ધ થાય છે તેમ આ કર્માદિથી ભિન્ન થઈને શુદ્ધ થાય છે પણ તેમાં વિશેષતા એટલી છે કે—તે (પરમાણુ) જાને અવસ્થામાં દુઃખી—સુખી નથી, પરંતુ આત્મા અશુદ્ધ અવસ્થામાં દુઃખી હતો, હવે તેનો અલાવ થવાથી નિરાકુળલક્ષણ અનંતસુખની પ્રાપ્તિ થઈ. ખીન્નું—ઇંદ્રાદિ કેને જે સુખ છે તે તો કષાયભાવોથી આકુળતારૂપ છે તેથી તે પરમાર્થથી દુઃખ જ છે; એટલા માટે તેની અને

આની એક જાતિ નથી. વળી સ્વર્ગસુખતું કારણ તો પ્રશસ્તરાગ છે ત્યારે મૌલ્યસુખતું કારણ વીતરાગભાવ છે તેથી કારણમાં પણ ભેદ છે; પરંતુ એવો ભાવ તેને ભાસતો નથી, તેથી મૌલ્યતું પણ તેને સાચું શ્રદ્ધાન નથી.

એ પ્રમાણે તેને સાચું તત્ત્વશ્રદ્ધાન નથી, તેથી શ્રી સમયસાર ગા. ૨૭૬-૭૭ની શ્રીક્રમાં પણ કહ્યું છે કે-‘અભવ્યને તત્ત્વશ્રદ્ધાન થવા છતાં પણ મિથ્યાદર્શન જ રહે છે, તથા શ્રી પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે-આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી’* વળી વ્યવહારદિષ્ટિથી સમ્યક્દર્શનનાં આઠ અંગ ક્યાં છે તેને તે પાળે છે, પચીસ દોષ ક્યાં છે તેને ટાળે છે, તથા સંત્રેગાદિગુણ ક્યાં છે તેને ધારે છે, પરંતુ જેમ બીજા વાળ્યા વિના પેલીનાં બધાં સાધન કરવા છતાં પણ અન્ન થતું નથી તેમ સત્યતત્ત્વશ્રદ્ધાન થવા વિના સમ્યક્દર્શન થતું નથી. શ્રી પંચાસ્તિકાયની વ્યાખ્યામાં અંતમાં જ્યાં વ્યવહારભાસવાળાં વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પણ એવું જ કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે તેને સમ્યક્દર્શન અર્થે સાધન કરવા છતાં પણ સમ્યક્દર્શન થતું નથી.

ક્રિયામાં તો ઉપયોગને રમાવે છે પરંતુ તેના પ્રયોજન ઉપર દષ્ટિ નથી. ‘આ ઉપદેશમાં મને કાર્યકારી શું છે?’ તે અભિપ્રાય નથી, સ્વયં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને અન્યને ઉપદેશ આપવાનો અભિપ્રાય રાખે છે અને ઘણા હવે ઉપદેશ માને ત્યાં પોતે મંતુષ્ઠ થાય છે. પણ જ્ઞાનાભ્યાસ તો પોતાના અર્થે કરવામાં આવે છે તથા અવસર પામીને પરંતુ પણ ભક્તિ થતું હોય તો પરંતુ પણ ભક્તિ કરે; તથા કોઈ ઉપદેશ ન સાંભળે તો ન સાંભળે, પોતે શા માટે વિવાદ કરે? શાસ્ત્રાર્થનો ભાવ બાળી પોતાનું ભક્તિ કરવું. વળી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં પણ કેટલાક તો વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્યાદિ શાસ્ત્રોનો ઘણો અભ્યાસ કરે છે, પણ એ તો લોકમાં પંડિતતા પ્રગટ કરવાનાં કારણ છે. એમાં આત્મહિતનું નિરૂપણ તો નથી, એનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે-પોતાની ખુદ્ધિ ઘણી હોય તો તેનો થોડોઘણો અભ્યાસ કરી પછી આત્મહિતસાધક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, પણ જો થોડી ખુદ્ધિ હોય તો આત્મહિત-સાધક સુગમશાસ્ત્રોનો જ અભ્યાસ કરવો, પરંતુ એ વ્યાકરણાદિનો જ અભ્યાસ કરતાં કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ બલ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન બને એમ તો ન કરવું.

પ્રશ્ન:—એવું છે તો વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ ન કરવો બેઠે એ?

ઉત્તર:—એના અભ્યાસ વિના મહાન ગ્રંથોનો અર્થ ખુલતો નથી, તેથી એનો પણ અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન:—મહાન ગ્રંથ એવા શા માટે બનાવ્યા કે જેનો અર્થ વ્યાકરણાદિ વિના ન ખુલે? ભાષાવડે સુગમરૂપ હિતોપદેશ કેમ ન લખ્યો? તેમને કાંઈ પ્રયોજન તો હતું નહિ?

ઉત્તર:—ભાષામાં પણ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતાદિકના જ શબ્દો છે, પરંતુ તે અપભ્રંશ સહિત છે, વળી બુદ્ધાબુદ્ધા દેશોમાં બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રકારની ભાષા છે, હવે મહાનપુરુષ શાસ્ત્રોમાં અપભ્રંશ કેમ લખે? બાળક તોનહું જોડે પણ મોટા તો ન જોડે; વળી એક દેશનાં ભાષારૂપ શાસ્ત્ર બીજા દેશમાં બલ તો ત્યાં તેનો અર્થ કેવી રીતે ભાસે? એટલા માટે પ્રાકૃત-સંસ્કૃતાદિ શુદ્ધ શબ્દરૂપ ગ્રંથ રચ્યા, તથા વ્યાકરણ વિના શબ્દોનો અર્થ યથાવત્ ભાસે નહિ તથા ન્યાય વિના લક્ષણપરીક્ષાદિ યથાયોગ્ય થઈ શકે નહિ, ઇત્યાદિ વચ્ચન દ્વારા વસ્તુનો સ્વરૂપનિર્ણય વ્યાકરણાદિ વિના બરાબર ન થતાં બાળી તેની આસ્વાદ્યતાનુસાર કંથન થયું છે. ભાષામાં પણ તેની થોડીઘણી આસ્વાદ્ય મળવાની જ ઉપદેશ થઈ શકે છે, પણ તેની ઘણી આસ્વાદ્યથી બરાબર નિર્ણય થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન:—એમ છે તો હવે ભાષારૂપ ગ્રંથ શાંમાટે બંનાવે છે?

ઉત્તર:—કાળદોષથી હવેની મંદખુદ્ધિ બાળી કોઈ કોઈ હવેને ‘જેટલું જ્ઞાન થયે તેટલું તો થયે,’ એવા અભિપ્રાય વિચારી ભાષાગ્રંથ કરીએ છીએ. માટે ત્યાં જે હવે વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ ન કરી શકે તેણે તો આવા ગ્રંથોવડે જ અભ્યાસ કરવો,

પરંતુ જે છવ નાનાપ્રકારની યુક્તિપૂર્વક શબ્દોના અર્થ કરવા માટે વ્યાકરણ અવગાહે છે; વાદાદિકવડે મહત્ત ધવા માટે ન્યાય અવગાહે છે, તથા ચતુરપણું પ્રગટ કરવા માટે કાવ્ય અવગાહે છે, ઇત્યાદિ લૌકિક પ્રયોજનપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરે છે તે ધર્માત્મા નથી, પણ તેનો અને તેટલો થોડોઘણો અભ્યાસ કરી આત્મહિત અર્થ જે તત્ત્વાદિકનો નિર્ણય કરે છે તે જ ધર્માત્મા પડિત સમજવો.

વળી કેટલાક છવ પુણ્ય-પાપાદિ ફળનાં નિરૂપક પુરાણાદિ શાસ્ત્ર, પુણ્ય-પાપક્રિયાનાં નિરૂપક આચારાદિ શાસ્ત્ર, તથા શુભસ્થાન, માર્ગણા, કર્મપ્રકૃતિ અને ત્રિલોકાદિકનાં નિરૂપક દરબાનુયોગનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, પણ જો તેનું પ્રયોજન પોતે વિચારે નહિ તો એ પોપટ જેવો જ અભ્યાસ થયો. અને જો તેનું પ્રયોજન વિચારે છે તો ત્યાં પાપને બુદ્ધિ જાણવું, પુણ્યને ભલું જાણવું, શુભસ્થાનાદિક સ્વરૂપ જાણી લેવું, તથા તેનો જેટલો અભ્યાસ કરીશું તેટલું અમારું ભલું થશે—ઇત્યાદિ પ્રયોજન વિચાર્યું છે; તેનાથી નરકાદિનો દેહ અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ એટલું તો યશો પરંતુ તેનાથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ તો થાય નહિ.

ઉત્તર:—એ તો પાપી હોતો જેને હિંસાદિની પ્રવૃત્તિનો ભય નથી, પરંતુ જે જીવ ઐવેયકાદિમાં ભય છે તેને એવું જ્ઞાન હોય છે તે તો શ્રદ્ધાનરહિત નથી. તેને તો એવું તો શ્રદ્ધાન છે જ કે—‘આ અંથ સાચા છે’ પરંતુ તત્ત્વશ્રદ્ધાન સાચું ન થયું. શ્રી સમય-સારમાં એક જ જીવને ધર્મનું શ્રદ્ધાન, અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તથા મહામતાદિનું પાલન લખ્યું છે. શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ એમ લખ્યું છે કે—જેને આગમજ્ઞાન એવું થયું છે

ગુણઃ શ્રુતાધ્યયનસ્ય યદ્વિચિક્તવરતુભૂતજ્ઞાનમયામજ્ઞાનં તત્ત્વ વિવિક્તવરતુભૂતં જ્ઞાનમશ્રદ્ધાનસ્યભવ્યસ્ય શ્રુતાધ્યયનેન ન વિધાતુ શ્વચેત તતસ્તસ્ય તદ્ગુણાભાવાઃ તત્ત્વ જ્ઞાનશ્રદ્ધાનાભાવાન્ સોઽજ્ઞાનીતિ પ્રતિનિયતઃ ।

અર્થ:—અભવ્યજીવ પ્રથમ તો નિશ્ચયથી મોક્ષનું જ શ્રદ્ધાન કરતો નથી. કારણ શુદ્ધજ્ઞાન મય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન જ અભવ્યને નથી. તેથી અભવ્યજીવ જ્ઞાનને પણ શ્રદ્ધાનરૂપ કરતો નથી અને જ્ઞાનનું શ્રદ્ધાન નહિ કરવાવાળો અભવ્ય આચારાંગાદિથી માંડીને અગિયાર અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનને ભણતો હોવા છતાં પણ શાસ્ત્ર ભણવાના ક્ષણના અભાવથી જ્ઞાની થતો નથી. શાસ્ત્રાધ્યયનનો ગુણ (ક્ષણ) તો એ છે કે—ભિન્નવસ્તુભૂત જ્ઞાનમય આત્માનું જ્ઞાન થાય. એટલે તે ભિન્નવસ્તુભૂત જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધાન કરવાવાળો અભવ્ય શાસ્ત્ર ભણવાથી પણ આત્મજ્ઞાન કરવાને સમર્થ થતો નથી (અર્થાત્ શાસ્ત્ર-ભણતર તેને શુદ્ધાત્મજ્ઞાન કરી શકતું નથી.) તેથી તેને શાસ્ત્ર ભણવાનું ક્ષણ જે ભિન્ન આત્માને ભણવો તે તેને નથી અર્થાત્ સત્યાર્થ જ્ઞાનશ્રદ્ધાનના અભાવથી તે અભવ્ય અજ્ઞાની જ છે એવો નિયમ છે. (શ્રી સમયસાર ગા. ૨૭૪ની વ્યાખ્યા - અનુવાદક.)

ૐ યદિ કરતલમલકીકૃતસકલગમસારતયા ભૂતભવદ્ભાવિ ચ સ્વોચિતપર્યાયવિશિષ્ટમદ્વેષ-દ્રવ્યજાતં જાનન્તમાત્માનં જાનન્ શ્રદ્ધાનઃ સંયમયંશ્વાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્મેડપિ મનાહમોહમલોપલિપ્તત્વાન્ યદા શરીરાદિમુચ્છોપરવત્તતયા નિરુપરાગોપયોગપરિણતં કૃત્વા જ્ઞાનાત્માન-માત્માનં નાનુભવતિ તદા તાવન્માત્રમોહમલકલલ્લુકીલિકાકીલિતૈઃ કર્મમિરવિમુચ્યમાનો ન સિદ્ધયતિ । અત આત્મજ્ઞાનશૂન્યમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયૌગપદ્યમપ્યર્કચિકિત્કરમેવ ॥

અર્થ:—જેમ હાથમાં રાખેલા નિર્ભળ રફટિકમણિનું અંતર બહારથી સારી રીતે દેખાય છે તેમ જે પુરૂષ સર્વ આગમનું રહસ્ય જાણે છે તથા આગમ અનુસાર ત્રિદાશવર્તી સર્વ પયથિસંહિત સંપૂર્ણ જ્યોતે જાણવાવાળો આત્માને જાણે છે-શ્રદ્ધાન કરે છે, આચરણ કરે છે, એમ જે પુરૂષને આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને સંયમરૂપ રતનત્રયની એકતા પણ થઈ છે, પરંતુ જે તે કોઈ કાળમાં શરીરાદિ પરદ્રવ્યોમાં રાગભાવરૂપ મળથી નહીન થયો થકા જ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ આત્માને વીતરાગ-ઉપયોગભાવરૂપ અનુભવ કરતો નથી તો તે એટલા માત્ર સૂક્ષ્મ મોહલ્લંકથી છીસિત દ્યોતિ છૂટો નથી-મુક્ત થતો નથી. તેથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે-વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ આત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય પુરૂષની આગમજ્ઞાન, નત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને સંયમભાવની એકતા પણ કિંચિત્ કાર્યકારી નથી.

(શ્રી પ્રવચનસાર અં. ૩ ગા. ૭૯ની વ્યાખ્યા.) —અનુ.

કે-ને વડે સર્વ પદાર્થોને હંસ્તાગતકવત્ બાણ છે, તથા એમ પણ બાણ છે કે-‘આને બાણવાયળો હું છું’ પરંતુ ‘હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું’-એવો પોતાને પરદ્રવ્યથી ભિન્ન કેવળ જ્ઞાનન્યદ્રવ્ય અનુભવતો નથી, માટે આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન પણ કાર્યકારી નથી. એ પ્રમાણે તે સમ્યજ્ઞાન અર્થે જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે તોપણ તેને સમ્યજ્ઞાન નથી.

સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે થતી પ્રવૃત્તિમાં અયયાર્થતા

હવે તેને સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે કેવી પ્રવૃત્તિ છે તે કહીએ છીએ—બાહ્યક્રિયા ઉપર નો દષ્ટિ છે પણ પરિણામ સુધારવા-બગાડવાનો વિચાર નથી; ને પરિણામોનો પણ વિચાર થાય તો જેવો પોતાનો પરિણામ થતો દેખે તેના જ ઉપર દષ્ટિ રહે છે; પરંતુ તે પરિણામોની પરંપરા વિચારનાં અભિપ્રાયમાં જે વાસના છે તેને વિચારતો નથી, અને કૃણ તો સંવિધાયકતા વાસના છે તેનું લાગે છે. તેનું વિશેષ વ્યાખ્યાન આગળ કરીશ ત્યાં તેનું સ્વરૂપ સારસર બારડો, એવી જોવા.

(અવેજમાં-ખદલામાં) વિષય પોષવા અર્થે તે અન્ય ઉપાય કરે છે, જેમકે-તરસ લાગે ત્યારે પાણી તો ન પીએ પણ અન્ય અનેક પ્રકારના શીતલ ઉપચાર કરે, વા ધી તો છેડે પણ અન્ય સ્નિગ્ધવસ્તુ ઉપાય કરીને પણ ભક્ષણ કરે, એ પ્રમાણે અન્ય પણ બહુવું. હવે જો પરીપહુ સદ્યા જતા નથી તથા વિષયવાસના છૂટી નથી તો એવી પ્રતિજ્ઞા શામાટે કરી કે મુગમ વિષય છોડી વિષમ વિષયના ઉપાય કરવા પડે! એવું કાર્ય શામાટે કરે છે? ત્યાં તો ઊલટો રાગભાવ તીવ્ર થાય છે. અથવા પ્રતિજ્ઞામાં દુઃખ થાય ત્યારે પરિણામ લગાવવા માટે કોઈ આલંબન વિચારે છે; જેમ કોઈ ઉપવાસ કરી પછી કીડા કરવા લાગે છે, કોઈ પાપી ભુગારાદિ કુવ્યસનમાં લાગે છે, તથા કોઈ સૂઈ રહેવા ઇચ્છે છે, એ એમ બહુ છે કે કોઈ પણ પ્રકારથી વળત પૂરે કરે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રતિજ્ઞામાં પણ સમજવું.

અથવા કોઈ પાપી એવા પણ છે કે પહેલાં તો પ્રતિજ્ઞા કરે પણ પછી તેનાથી દુઃખી થાય ત્યારે તેને છોડી દે, પ્રતિજ્ઞા લેવી-મૂકવી એ તેને ખેલ માત્ર છે. પણ પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાનું તો મહાપાપ છે, એ કરતાં તો પ્રતિજ્ઞા ન લેવી જ ભલ્લી છે. એ પ્રમાણે પહેલાં તો વિચાર સિવાય પ્રતિજ્ઞા કરે અને પાછળથી એવી દશા થાય; હવે જૈનધર્મમાં પ્રતિજ્ઞા ન લેવા બદલ દંડ તો છે નહિ, જૈનધર્મમાં તો એવો ઉપદેશ છે કે-પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાની થાય, પછી જેનો ત્યાગ કરે તેના દોષ ઓળખે; ત્યાગ કરવાથી જે ગુણ થાય તેને બહુ અને પોતાના પરિણામોનો વિચાર કરે; વર્તમાન પરિણામોના જ ભરેસે પ્રતિજ્ઞા ન કરી એસે પરંતુ ભવિષ્યમાં તેનો નિર્વાહ થતો બહુ તો પ્રતિજ્ઞા કરે, વળી શરીરની શક્તિ વા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિકનો પણ વિચાર કરે, આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી પ્રતિજ્ઞા કરવી યોગ્ય છે; તે પણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે જે પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યે નિરાદરભાવ ન થાય પણ ચઢતા-ભાવ રહે, એવી જૈનધર્મની આમ્નાય છે.

પ્રશ્ન:—ચાંગળાદિકેષો પ્રતિજ્ઞા કરી તેમને આટલો બધો વિચાર ક્યાં હોય છે?

ઉત્તર:—“મરણપર્યંત કષ્ટ થાઓ તો ભલે થાઓ, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા ન છોડવી”

—એવા વિચારથી તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે પરંતુ પ્રતિજ્ઞામાં તેમને નિરાદરપણું નથી, તથા સમ્યક્દષ્ટિ જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે તત્ત્વજ્ઞાનાદિપૂર્વક જ કરે છે. પણ જેને અંતરંગવિરક્તતા નથી થઈ અને બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરે છે, તે પ્રતિજ્ઞાની પહેલાં વા પાછળ જેની તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેમાં અતિ આસક્ત થઈ લાગે છે; જેમ ઉપવાસના ધારણા-પારણાનાં ભોજનમાં અતિલોભી થઈ ગરિષ્ઠાદિ ભોજન કરે છે, ઉનાવળ ઘણી કરે છે; જેમ જળને રોકી રાખવું હતું તે બ્યારે છૂટ્યું ત્યારે ઘણો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, તેમ આણે પ્રતિજ્ઞાથી વિષયપ્રવૃત્તિ રોકી, પણ અંતરંગમાં આસક્તતા વધી ગઈ અને પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં જ અત્યંત વિષયપ્રવૃત્તિ થવા લાગી, એટલે તેને પ્રતિજ્ઞાના કાળમાં પણ વિષયવાસના મટી નથી

શંકા:—પાપક્રિયા કરતાં તીવ્રરાગાદિક થતા હતા, હવે આ ક્રિયાઓ કરતાં મંદરાગ થયો, તેથી નેટલા અંશ રાગભાવ ઘટ્યો તેટલા અંશ તો ચારિત્ર કહો, તથા નેટલા અંશ રાગ રહ્યો છે તેટલા અંશ રાગ કહો ! એ પ્રમાણે તેને સરાગચારિત્ર સંભવે છે.

સમાધાન:—જો તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક એ પ્રમાણે હોય તો તો જેમ કહો છો તેમ જ છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન વિના ઉત્કૃષ્ટ આચરણ હોવા છતાં પણ અસંયમ નામ જ પામે છે, કારણ કે—રાગભાવ કરવાનો અભિપ્રાય મટતો નથી એ જ અહીં દર્શાવીએ છીએ—

રાગના ઉપાયમાં વા તેના હુર્પમાં સમાનતા હોવા છતાં પણ સમ્યક્દષ્ટિને તો દંડ્યમાન તથા મિથ્યાદષ્ટિને વ્યાપારસમાન શ્રદ્ધાન હોય છે. માટે એ બંનેના અભિપ્રાયમાં ભેદ થયો.

વળી તેને પરીપહ-તપશ્વરણાદિના નિમિત્તથી દુઃખ થાય તેનો ઇલાજ તો કરતો નથી પરંતુ દુઃખ વેદે છે; હવે દુઃખ વેદવું એ કષાય જ છે; જ્યાં વીતરાગતા હોય છે ત્યાં તો જેમ અન્ય જ્ઞેયને બાળે છે તે જ પ્રમાણે દુઃખના કારણ જ્ઞેયને પણ બાળે છે.—એવી દશા તેને થતી નથી; ખીન્નું તેને સહન કરે છે તે પણ કષાયના અભિપ્રાયરૂપ વિચારથી સહન કરે છે. એ વિચાર આ પ્રમાણે હોય છે કે—“મેં” પરવશપણે નરકાદિ ગતિમાં ઘણા દુઃખ સહ્યાં છે, આ પરીપહાદિકનું દુઃખ તો થોડું છે, તેને જો સ્વવશપણે સહન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગ—મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, જો તેને ન સહન કરીએ અને વિપયસુખ સેવીએ તો નરકાદિની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યાં ઘણું દુઃખ થશે ”—ઇત્યાદિ વિચારોથી પરીપહોમાં તેને અનિષ્ઠબુદ્ધિ રહે છે, માત્ર નરકાદિકના ભયથી તથા સુખના લોભથી તેને સહન કરે છે, પણ એ બંધો કષાયભાવ જ છે. વળી તેને એવો વિચાર હોય છે કે—“જે કર્મ બાંધ્યાં છે તે ભોગવ્યા વિના છૂટતાં નથી માટે મારે સહન કરવાં જોઈએ,” એવા વિચારથી તે કર્મફળ-ચેતનારૂપ પ્રવર્તે છે. વળી પર્યાયદષ્ટિથી જે પરિપહાદિરૂપ અવસ્થા થાય છે તે પોતાને થઈ માને છે પણ દ્રવ્યદષ્ટિથી પોતાની અને શરીરાદિકની અવસ્થાને ભિન્ન ઓળખતો નથી. એ જ પ્રમાણે તે નાના પ્રકારના વ્યવહાર વિચારોથી પરીપહાદિક સહન કરે છે.

વળી તેણે રાજ્યાદિ વિષયસામગ્રીનો ત્યાગ કર્યો છે તથા ઇષ્ટ ભોજનાદિકનો ત્યાગ કર્યા કરે છે, તે તો જેમ કોઈ દાહજનરવાળો વાયુ થવાના ભયથી શીતળ વસ્તુના સેવનનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેને શીતળ વસ્તુનું સેવન રુચે છે ત્યાંસુધી તેને દાહનો અભાવ કહેતા નથી; તેમ રાગસહિત ઇવ નરકાદિના ભયથી વિષયસેવનનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેને વિષયસેવન રુચે છે ત્યાંસુધી તેને રાગનો અભાવ કહેતા નથી. જેમ અમૃતના આસ્વાદી દેવને અન્ય ભોજન સ્વયં રુચતાં નથી, તેમ જ તેને નિજરસના આસ્વાદથી વિષયસેવનની અરુચિ થઈ નથી. એ પ્રમાણે ફળાદિકની અપેક્ષાએ પરીપહ-સહનાદિકને તે સુખનાં કારણ બાળે છે તથા વિષયસેવનાદિકને દુઃખનાં કારણ બાળે છે. વળી વર્તમાનમાં પરીપહસહનાદિકથી દુઃખ થવું માને છે તથા વિષયસેવનાદિકથી સુખ માને છે; હવે જેનાથી સુખ-દુઃખ થવું માનવામાં આવે તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ઠબુદ્ધિથી રાગ-દ્વેષરૂપ અભિપ્રાયનો અભાવ થતો નથી, અને જ્યાં રાગ-દ્વેષ છે ત્યાં ચારિત્ર હોય નહિ, તેથી આ દ્રવ્યલિંગી વિષયસેવન છોડી તપશ્વરણાદિક કરે છે તોપણ તે અસંયમી જ છે. સિદ્ધાંતમાં અસંયમ અને દેશસંયત-સમ્યક્દષ્ટિ કરતાં પણ તેને હીન કહ્યો છે કેમકે તેને તો ચોથું—પાંચમું—શુભસ્થાન છે ત્યારે આને પહેલું જ શુભસ્થાન છે.

શંકા:—અસંયત-દેશસંયત સમ્યક્દષ્ટિને કષાયોની પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે અને દ્રવ્યલિંગી સુખને ઘોડી છે તેથી અસંયત વા દેશસંયત સમ્યક્દષ્ટિ તો સોલભા સ્વર્ગ સુધી જ લય

અન્યથા નિરૂપે છે; તથા શુદ્ધનય જે નિશ્ચય છે તે ભૂતાર્થ છે. કારણ કે તે જેવું વસ્તુવં
સ્વરૂપ છે તેવું નિરૂપે છે; એ પ્રમાણે એ જાનેનું સ્વરૂપ તો વિરુદ્ધતાસહિત છે.

વળી તું એમ માને છે કે-શિદ્ધચમાન શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ તે નિશ્ચય તથા
મન-શીલ-સાધ્યમાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિ તે વ્યવહાર, પણ તારું એમ માનવું ઠીક નથી; કારણ
કે-કોઈ દ્રવ્યભાવનું નામ નિશ્ચય તથા કોઈનું નામ વ્યવહાર એમ નથી; પણ 'એક જ
દ્રવ્યના ભાવને તે જ સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવું તે નિશ્ચયનય છે તથા તે દ્રવ્યના ભાવને
ઉપચારથી અન્ય દ્રવ્યના ભાવસ્વરૂપ નિરૂપણ કરવો તે વ્યવહારનય છે, જેમ માટીના ઘડાને
માટીના ઘડા નિરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચયનય તથા ઘૃત ચ'યોગના ઉપચારથી તેને જ ઘૃતનો
ઘડા કહીએ તે વ્યવહારનય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. માટે તું કોઈને
નિશ્ચય માને તમા કોઈને વ્યવહાર માને એ ભ્રમ છે. વળી તારા માનવામાં પણ નિશ્ચય-
વ્યવહારને પરસ્પર વિરોધ આવ્યો, જો તું પોતાને શિદ્ધ ચમાન શુદ્ધ માને છે તો મતાદિક
માનવે કે જે તથા મનાદિકના સાધનવડે શિદ્ધ થવા ઇચ્છે છે તો વર્તમાનમાં શુદ્ધ
માનવે કે જે નિશ્ચય મિત્યા મર્યાદા એ પ્રમાણે જાને નયોને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે જાને

છે, ત્યાં જે દ્રવ્યની પરિણતિ હોય તેને તેની જ પ્રરૂપણ કરીએ તે નિશ્ચયનય તથા તેને જ અન્ય દ્રવ્યની પ્રરૂપીએ તે વ્યવહારનય—એ પ્રમાણે અભિપ્રાયानુસાર પ્રરૂપણથી તે પ્રવૃત્તિમાં બંને નય બને છે પણ કાંઈ પ્રવૃત્તિ જ તો નયરૂપ છે નહિ. તેથી એ પ્રમાણે પણ બંને નયોતું ગ્રહણ માનવું મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન:—તો શું કરીએ?

ઉત્તર:—નિશ્ચયનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને તો સત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન અંગીકાર કરવું તથા વ્યવહારનયવડે જે નિરૂપણ કર્યું હોય તેને અસત્યાર્થ માની તેનું શ્રદ્ધાન છોડવું. શ્રી સમયસાર-કળશમાં પણ એ જ કહ્યું છે કે—

સર્વત્રાધ્યવસાનમેવમશ્વિલં ત્યાજ્યં ચદુક્તં જિનૈ-
સ્તન્મન્યે વ્યવહાર એવ નિશ્ચિતોઽપ્યન્યાશ્રયસ્ત્યાજિતઃ ।
સમ્યગ્નિશ્ચયમેકમેવ તદમી નિષ્કંપમાક્રમ્ય કિં
શુદ્ધજ્ઞાનયને મહિન્નિ ન નિજે વશ્નંતિ સંતો ધૃતિમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ:—જેથી બધાય હિંસાદિ વા અહિંસાદિમાં અધ્યવસાય છે તે બધા જ છોડવા—એવું શ્રી જિનદેવે કહ્યું છે; તેથી હું એમ માનું છું કે—જે પરાશ્રિત વ્યવહાર છે તે સઘળો જ છોડાવ્યો છે તો સત્પુરુષ એક પરમ નિશ્ચયને જ ભલા પ્રકારે નિરૂપણ કરી શુદ્ધ જ્ઞાનધનરૂપ નિજ મહિમામાં સ્થિતિ કેમ કરતા નથી? ભાવાર્થ—અહીં વ્યવહારનો તો ત્યાગ કરાવ્યો છે, માટે નિશ્ચયને અંગીકાર કરી નિજમહિમારૂપ પ્રવૃત્તિ શુક્ત છે. વળી ષટ્પાદુકમાં પણ કહ્યું છે કે—

જો સુત્તો વ્યવહારે, સો જોઈ જગાણ સકજ્ઞમ્મિ;

જો જગદિ વ્યવહારે, સો સુત્તો અવ્વણે કજ્ઞે ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જે વ્યવહારમાં સૂતા છે તે યોગી પોતાના કાર્યમાં વ્યવહારમાં જાગે છે તે પોતાના કાર્યમાં સૂતા છે, માટે વ્યવહારનયનું શ્રદ્ધાન નયનું શ્રદ્ધાન કરવું યોગ્ય છે. વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના કાર્યોમાં કાર્યાદિને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાન તેનો ત્યાગ કરવો, વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ ધાય છે માટે તે

પ્રશ્ન:—તો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોતું શ્રદ્ધાન

ઉત્તર:—જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયનું શ્રદ્ધાન

તો “સત્યાર્થ એમ જ છે” એમ બલવું. તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે” એમ બલવું. અને એ પ્રમાણે બલવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ બદલી “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા બ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કહ્યા નથી.

પ્રશ્ન:—જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શામાટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તર:—એવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે—

જ છવ ન માની લેવો, પર્યાય તો છવ-પુદ્ગલના સંયોગરૂપ છે; ત્યાં નિશ્ચયથી છવદ્રવ્ય લિન્ત છે, તેને જ છવ માનવો. છવના સંયોગથી શરીરાદિકને પણ ઉપચારથી છવ કહ્યો છે પણ એ કહેવામાત્ર જ છે, પરમાર્થથી શરીરાદિક કાંઈ છવ થતા નથી, એવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. વળી અભેદ આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદ કર્યા ત્યાં તેને ભેદરૂપ જ ન માની લેવો, કેમકે ભેદ તો સમજવવા માટે કર્યા છે, નિશ્ચયથી આત્મા અભેદ જ છે; તેને જ છવવસ્તુ માનવી. સંજ્ઞા-સંખ્યાદિથી ભેદ કહ્યા છે તે તો કહેવામાત્ર જ છે, પરમાર્થથી તે ભુદાનુદા નથી એવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. તથા પરદ્રવ્યનું નિમિત્ત મટવાની અપેક્ષાએ ત્રત-શીલ-સંયમાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો ત્યાં તેને જ મોક્ષમાર્ગ ન માની લેવો, કારણ કે-જો પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણ-ત્યાગ આત્માને હોય તો આત્મા પરદ્રવ્યનો કર્તા-હર્તા થઈ બંધ. પણ કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન છે જ નહિ, તેથી આત્મા પોતાના ભાવ જે રાગાદિક છે તેને છોડી વીતરાગી થાય છે તેથી નિશ્ચયથી વીતરાગભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે. વીતરાગભાવોને તથા ત્રતાદિકને કદાચિત્ કાર્ય-કારણપણું છે તેથી ત્રતાદિકને મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, તે કહેવામાત્ર જ છે; પરમાર્થથી બાહ્યક્રિયા મોક્ષમાર્ગ નથી-એવું જ શ્રદ્ધાન કરવું. એ જ પ્રમાણે અન્ય દેકાણે પણ વ્યવહારનયનો અંગીકાર ન કરવો એમ બાણી લેવું.

પ્રશ્ન:—વ્યવહારનય પરને ઉપદેશ કરવામાં જ કાર્યકારી છે કે પોતાનું પણ પ્રયોજન સાથે છે?

ઉત્તર:—પોતે પણ જ્યાંસુધી નિશ્ચયનયથી પ્રરૂપિત વસ્તુને ન ઓળખે ત્યાંસુધી વ્યવહારમાર્ગવડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરે માટે નીચલી દશામાં વ્યવહારનય પોતાને પણ કાર્યકારી છે. પરંતુ વ્યવહારને ઉપચારમાત્ર માની તે દ્વારા વસ્તુનો ગણગર નિર્ણય કરે ત્યારે તો કાર્યકારી થાય, પણ જો નિશ્ચયની માફક વ્યવહારને પણ સત્યભૂત માની ‘વસ્તુ આમ જ છે,’ એવું શ્રદ્ધાન કરે તો તે ઊલટો અકાર્યકારી થઈ બંધ. એ જ વાત શ્રી પુરુષાર્થ-સિદ્ધયુપાયમાં કહી છે. યથા—

અવુદ્ધસ્ય વોધનાર્થ, મુનિશ્વરાદેશ્યન્ત્યમૂતાર્થમ્;

વ્યવહારમેવ કેવલમ્વૈતિ યસ્તસ્ય દેશના નાસ્તિ ॥ ૬ ॥

માણવક एव सिंहो, यथा भवत्यनवगीत सिंहस्य;

व्यवहार एव हि तथा, निश्चयतां यात्यनिश्चयस्य ॥ ७ ॥

અર્થ:—મુનિરાજ, અજ્ઞાનીને સમજવવા અર્થે અસત્યાર્થ જે વ્યવહારનય તેનો ઉપદેશ દે છે, જે કેવળ વ્યવહારને જ બાણે છે તેને તો ઉપદેશ આપવો જ યોગ્ય નથી; વળી જેમ કોઈ સાચા સિંહને ન બાણતો હોય તેને તો ગિલાડું જ સિંહ છે; તેમ જે નિશ્ચયને ન બાણતો હોય તેને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી કોઈ નિર્વિચાર પુરુષ એમ પ્રશ્ન કરે કે—

અને ત્યાં શુદ્ધોપયોગ ન થઈ શકે ત્યાં અશુભોપયોગને છોડી શુભમાં જ પ્રવર્તવું, કારણ કે-શુભોપયોગની અપેક્ષાએ અશુભોપયોગમાં અશુદ્ધતાની અધિકતા છે. શુદ્ધોપયોગ હોય ત્યારે તે તે પરદ્રવ્યને સાક્ષીભૂત જ રહે છે, એટલે ત્યાં તે કોઈ પરદ્રવ્યનું પ્રયોગન જ નથી. વળી શુભોપયોગ હોય ત્યાં બાહ્ય વ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા અશુભોપયોગ હોય ત્યાં બાહ્ય અવ્રતાદિકની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કારણ કે-અશુદ્ધોપયોગને અને પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે, તેથી પહેલાં અશુભોપયોગ છૂટી શુભોપયોગ થાય, પછી શુભોપયોગ છૂટી શુદ્ધોપયોગ થાય એવી પ્રવૃત્તિ થાય છે.

પણ આને તો સત્યભૂત નિશ્ચયરત્નત્રયની પિછાણ જ થઈ નથી તો આ એ પ્રમાણે કેવી રીતે સાધી શકે? માત્ર આજ્ઞાનુસારી જની દેખાદેખી સાધન કરે છે તેથી તેને નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ થયો નહિ. નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું નિરૂપણ આગળ કરીશું તેનું સાધન થતાં જ મોક્ષમાર્ગ થશે.

એ પ્રમાણે આ જીવ નિશ્ચયાભાસને માને-બાણે છે, પરંતુ વ્યવહારસાધનને પણ ભલાં બાણે છે તેથી સ્વચ્છંદી જની અશુભરૂપ પ્રવર્તનો નથી પણ વ્રતાદિ શુભોપયોગરૂપ પ્રવર્તે છે તેથી અંતિમ ઐવેયકસુધીનાં પદ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા જો નિશ્ચયાભાસની પ્રળપતાથી અશુભરૂપ પ્રવૃત્તિ થઈ જાય તો કુગતિમાં પણ ગમન થાય છે. પરિણામાનુસાર કૃષ્ણ પામે છે, પરંતુ સંસારનો જ લોકતા રહે છે, અર્થાત્ સાચો મોક્ષમાર્ગ પામ્યા વિના સિદ્ધપદને પામી શકતો નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચય-વ્યવહારાભાસ જાને નવાવલંબી મિથ્યાદષ્ટિઓનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સમ્યક્ત્વસન્મુખ જે મિથ્યાદષ્ટિ છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ—

સમ્યક્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદષ્ટિનું નિરૂપણ

કોઈ મંદકપાયાદિનું કારણ પામીને જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને ક્ષયોપશમ થયો, તેથી તત્ત્વ-વિચાર કરવાની શક્તિ પ્રગટ થઈ, તથા મોહ મંદ થયો તેથી તત્ત્વવિચારમાં ઉદ્ધમી થયો, અને બાહ્યનિમિત્ત દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રાદિકનું થતાં એ વડે સત્ય ઉપદેશનો લાભ થયો, ત્યાં પોતાના પ્રયોજનભૂત મોક્ષમાર્ગના દેવ-ગુરુ-ધર્માદિકના, જીવાદિતત્ત્વોના, સ્વ-પરના વા પોતાને અહિતકારી-હિતકારી ભાવોના, ઇત્યાદિના ઉપદેશથી આવધાન થઈ એવો વિચાર કર્યો કે— અહો! મને તો આ વાતની ખબર જ નથી, હું ભ્રમથી ભૂલી પ્રાપ્ત પર્યાયમાં જ તન્મય થયો, પણ આ પર્યાયની તો ઘોડા જ કાળની સ્થિતિ છે, અહીં મને સર્વ નિમિત્તો મળ્યાં છે માટે મારે આ વાતનો ખરાખર નિર્ણય કરવો જોઈએ કારણ કે, આમાં તો મારું જ પ્રયોજન ભાસે છે; એમ વિચારી જે ઉપદેશ સાંભળ્યો તેનો નિર્ધાર કરવાનો ઉદ્ધમ કર્યો. ત્યાં ઉદ્દેશ, લક્ષણનિર્દેશ અને પરીક્ષા વડે તેનો નિર્ધાર થાય છે માટે પ્રથમ તો તેનાં નામ શીખે તે ઉદ્દેશ, પછી તેનાં લક્ષણ બાણે, પછી આમ સાંભલે છે કે નહિ? એવા વિચાર-પૂર્વક પરીક્ષા કરવા લાગે.

હવે ત્યાં નામ શીખી લેવાં તથા લક્ષણ બાણી લેવાં એ જાને તો ઉપદેશાનુસાર થાય છે; જેવો ઉપદેશ મળ્યો હોય તેવો યાદ કરી લેવો, તથા પરીક્ષા કરવામાં પોતાનો વિવેક જોઈએ, એટલે વિવેકપૂર્વક એકાંતમાં પોતાના ઉપયોગમાં વિચાર કરે કે—‘જેમ ઉપદેશ આપ્યો તેમ જ છે કે અન્યથા છે’ તેનો અનુમાનાદિ પ્રમાણવડે યથાર્થ નિર્ણય કરે, વા ‘ઉપદેશ તો આમ છે, તથા આમ ન માનીએ તો આમ થાય,’ હવે તેમાં પ્રળપયુક્તિ કર્મ છે તથા નિર્જળયુક્તિ કર્મ છે? જે પ્રળપ ભાસે તેને સત્ય બાણે; વળી જો એ ઉપદેશથી અન્યથા સત્ય ભાસે વા તેમાં સંદેહ રહે, નિર્ધાર ન થાય તો જે કોઈ વિશેષ

ઉત્તર:—જેમ કોઈ પુરુષને શિક્ષા આપી, તેની પ્રીતિપાવડે તેને ‘આમ જ છે’ એવી પ્રતીતિ પણ આવી હતી, પ્રજા કોઈ પ્રકારે અન્યથા વિચાર થયો, તેથી એ શિક્ષામાં તેને સંદેહ થયા કે—‘આમ છે કે આમ છે?’ અથવા ‘ન માત્રમ કેમ હશે?’ અથવા તે શિક્ષાને જૂઠ જાણી તેનાથી વિપરીતતા થઈ ત્યારે તેને અપ્રતીતિ થઈ અને તેથી તે શિક્ષાની પ્રતીતિનો તેને અભાવ થયો, અથવા પહેલાં તે અન્યથા પ્રતીતિ હતી જ, વચમાં શિક્ષાના વિચારથી અર્થાથ પ્રતીતિ થઈ હતી પણ તે શિક્ષાનો વિચાર કર્યે ઘણા કાળ થઈ ગયા ત્યારે તેને ભૂંડી, જેવી પહેલાં અન્યથા પ્રતીતિ હતી તેવી જ સ્વયં થઈ ગઈ, ત્યારે તે શિક્ષાની પ્રતીતિનો અભાવ થઈ જાય છે, અથવા પહેલાં તે અર્થાથ પ્રતીતિ કરી હતી,

દષ્ટિ યેની દ્વિચિત્-ચૂન' અર્થપુંદ્રગદાપરાવર્તનકાળ સુધી 'સંસારમાં રણડે છે ત્યારે કોઈ જીવ નિત્યનિગોદમાંથી નીકળી મનુષ્ય થઈ આઠ વર્ષની આયુમાં મિથ્યાત્વથી છૂટી અંતમુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જાણી પોતાના પરિણામ બગાડવાનો ભય રાખવો તથા તેને સુધારવાનો ઉપાય કરવો.'

વળી એ સાદિમિથ્યાદષ્ટિને થોડો કાળ મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે તો બાહ્ય જૈનીપણું નષ્ટ થતું નથી, તત્ત્વોનું અશ્રદ્ધાન પ્રગટ થતું નથી તથા વિચાર કર્યા વિના જ આ અદ્ય વિચારથી જ તેને ફરી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તથા એ ઘણો કાળ મિથ્યાત્વનો ઉદય રહે તો જેવી અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિની દશા હોય છે તેવી તેની. પણ દશા થઈ જાય છે, ગૃહીતમિથ્યાત્વને પણ તે શ્રેણી કરે છે તથા નિગોદાદિકમાં પણ રણડે છે, એનું કોઈ પ્રમાણ નથી.

વળી કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થઈ સાસાદની થાય છે તો જઘન્ય એકસમય તથા ઉદ્વેષ્ટ છે આવસીપ્રમાણ કાળ રહે છે. તેના પરિણામની દશા વચન દ્વારા કહી શકાતી નથી. અહીં સુદ્ધકાળમાત્ર કોઈ જાતિના કેવળજ્ઞાનગમ્ય પરિણામ હોય છે, ત્યાં અનંતાનુળધીનો ઉદય તો હોય છે પણ મિથ્યાત્વનો ઉદય હોતો નથી, તેનું સ્વરૂપ આગમપ્રમાણથી જાણવું.

વળી કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થઈ મિશ્રગુણુસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં મિશ્ર-મોહનીયનો ઉદય થાય છે. તેનો કાળ મધ્યમઅંતમુહૂર્તમાત્ર છે; તેનો કાળ પણ થોડો છે એટલે તેના પરિણામ પણ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે. અહીં એટલું લાગે છે કે—જેમ કોઈને શિક્ષા આપી તેને તે કંઈક સત્ય અને કંઈક અસત્ય એક કાળમાં માને છે, તેમ આને તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન-અશ્રદ્ધાન એક કાળમાં હોય છે, તે મિશ્રદશા છે.

પ્રશ્ન:—‘અમારે તો જિનદેવ વા અન્યદેવ બધાય વંદન કરવા યોગ્ય છે.’ ઇત્યાદિ મિશ્રશ્રદ્ધાનને મિશ્રગુણુસ્થાન કહે છે ?

ઉત્તર:—ના, એ તો પ્રત્યક્ષ મિથ્યાત્વદશા છે; બ્યવહારરૂપ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વ રહે છે ત્યારે આને તો દેવ-કુદેવનો કોઈ નિર્ણય જ નથી, એટલે આને તો પ્રગટ વિનયમિથ્યાત્વ છે એમ જાણવો.

એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વસન્નુગ મિથ્યાદષ્ટિઓનું કથન કર્યું; પ્રસંગોપાત્ અન્ય પણ કથન કર્યું. એ પ્રમાણે જૈનમતવાળા મિથ્યાદષ્ટિઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું. અહીં નાના પ્રકારના મિથ્યાદષ્ટિઓનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન એ જાણવું કે—એ પ્રકારને ઓળખી પોતાનામાં એવા દોષ હોય તો તેને દૂર કરી સમ્યક્શ્રદ્ધાનચુકત થવું, પણ અન્યના એવા દોષ જોઈ જોઈને ક્રોધથી ન થવું. કારણ કે—પોતાનું ભલું-બૂરું તો પોતાના પરિણામોથી છે; જો અન્યને કુચિવાન દેખે તો કંઈક ઉપદેશ આપી તેનું ભલું કરે. પોતાના પરિણામ સુધારવાનો ઉપાય કરવો યોગ્ય છે, સર્વ પ્રકારના મિથ્યાત્વમાવ છોડી સમ્યક્દષ્ટિ થવું યોગ્ય

છે, કારણ કે સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે, મિથ્યાત્વ સમાન અન્ય કોઈ પાપ નથી. એક મિથ્યાત્વ અને તેની સાથે અનંતાનુબંધી (કપાય)નો અભાવ થતાં એકતાકીસ પ્રકૃતિઓનો બંધ તો મટી જ ન્તય છે, તથા સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડીસાગરની રહી ન્તય છે અને અનુભાગ યોગે જ રહી ન્તય છે, શીઘ્ર જ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે; પણ મિથ્યાત્વનો સદ્ભાવ રહેતાં અનેક ઉપાય કરવા છતાં પણ મોક્ષમાર્ગ થતો નથી, માટે હરકોઈ ઉપાયવડે સર્વ પ્રકારે મિથ્યાત્વનો નાશ કરવો યોગ્ય છે.

એ પ્રમાણે શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક શાસ્ત્રમાં જૈનમતવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિઓનું નિરૂપણ કરવાવાળો સાતમો અધિકાર સમાપ્ત.

અધિકાર આઠમો

ઉપદેશનું સ્વરૂપ

હવે મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપી તેમનો ઉપકાર કરવો એ જ ઉત્તમ ઉપકાર છે, શ્રીતીર્થંકર-ગણધરાદિ પણ એવો જ ઉપકાર કરે છે, માટે આ શાસ્ત્રમાં પણ તેમના જ ઉપદેશાનુસાર ઉપદેશ આપીએ છીએ. ત્યાં પ્રથમ ઉપદેશનું સ્વરૂપ બાણવા અર્થે કંઈક વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, કારણ કે જો ઉપદેશને યથાવત્ ન પિછાણે તો તે અન્યથા માની વિપરીત પ્રવર્તે, માટે અહીં પ્રથમ ઉપદેશનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ—

જૈનમતમાં ઉપદેશ ચાર અનુયોગદ્વારા આપ્યો છે—પ્રથમાનુયોગ, કરણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ. એ ચાર અનુયોગ છે. ત્યાં તીર્થંકર-ચક્રવર્તી આદિ મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર જેમાં નિરૂપણ કર્યાં હોય તે પ્રથમાનુયોગ છે; શુણ્ઠસ્થાન-માર્ગણાદિરૂપ જીવનું, કર્મોનું વા ત્રિલોકાદિકનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે દરશનુયોગ છે; ગુહસ્થ-મુનિના ધર્મઆચરણ કરવાનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે ચરણાનુયોગ છે તથા છ દ્રવ્ય, સાત તત્ત્વાદિક અને સ્વપરભેદવિજ્ઞાનાદિકનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ છે. હવે તેનું પ્રયોજન કહીએ છીએ—

પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન

પ્રથમાનુયોગમાં તો સંસારની વિચિત્રતા, પુણ્ય-પાપનાં ફળ તથા મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ નિરૂપણથી જીવોને ધર્મમાં લગાવ્યા છે. જે જીવ તુચ્છબુદ્ધિવાન હોય તે પણ આ અનુયોગથી ધર્મસન્મુખ થાય છે, કારણ કે તે જીવ સૂક્ષ્મનિરૂપણને સમજતો નથી, પણ લૌકિક વાર્તાઓને જાણે છે તથા ત્યાં તેનો ઉપયોગ લાગે છે. પ્રથમાનુયોગમાં લૌકિકપ્રવૃત્તિરૂપ જ નિરૂપણ હોવાથી તેને તે બરાબર સમજી શકે છે. વળી લોકમાં તો રાજાદિકની કથાઓમાં પાપનું પોષણ થાય છે, પણ અહીં પ્રથમાનુયોગમાં મહાપુરુષો જે રાજાદિક તેની કથાઓ તો છે પરંતુ પ્રયોજન તો ન્યાં-ત્યાંથી પાપને છોડાવી ધર્મમાં લગાવવાનું પ્રગટ કર્યું છે, તેથી તે જીવ કથાઓની લાલચવડે તેને વાંચે-સાંભળે છે તો પાછળથી પાપને બૂઝું તથા ધર્મને ભલો જાણી ધર્મમાં રુચિવાન થાય છે. એ પ્રમાણે તુચ્છબુદ્ધિવાનોને સમજાવવા માટે આ અનુયોગ છે. ‘પ્રથમ’ અર્થાત્ ‘અવ્યુત્પન્નમિથ્યાદષ્ટિ’ તેમના માટે જે અનુયોગ છે તે પ્રથમાનુયોગ છે, એવો અર્થ ગોમ્મટસારની ટીકામાં કર્યો છે.^૧

૧. પ્રથમાનુયોગ: પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિમત્તિવ્રતમચ્યુન્નં વા પ્રતિપાદ્યમાધિત્ય પ્રવૃત્તોડનુ-યોગોડધિકાર: પ્રથમાનુયોગ: । અર્થ:-પ્રથમ અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ-ચત્રની વિશેષજ્ઞાનરહિતને ઉપદેશ આપવા અર્થે જે પ્રવ્રત થયેલો અધિકાર અર્થાત્ અનુયોગ તેને પ્રથમાનુયોગ કહે છે.

(ગોમ્મટસાર જીવહંસ શાયા ૩૬૧-૩૬૨ની ટીકા.) —અનુવાદક

વળી જે છવોને તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય પછી તેઓ આ પ્રથમાનુયોગ વાંચે-સાંભળે તો તેમને આ તેના ઉદાહરણરૂપ ભાસે છે; જેમકે—જીવ અનાદિનિધન છે, શરીરાદિ સંયોગી પદાર્થ છે, એમ આ જાણતો હતો, હવે પુરાણાદિકમાં જીવોનાં ભવાંતનું નિરૂપણ કર્યું છે તે એ જાણવામાં ઉદાહરણરૂપ થયું, વળી આ શુભ-અશુભ-શુદ્ધોપયોગને જાણતો હતો, આ તેના ફળને જાણતો હતો, હવે પુરાણોમાં તે ઉપયોગોની પ્રવૃત્તિ તથા તેનું ફળ જીવોને જે થયું હોય તેનું નિરૂપણ કર્યું છે એ જ આ જાણવામાં ઉદાહરણરૂપ થયું. એ જ પ્રમાણે અન્ય પણ જાણવું.

આવી ઉદાહરણનો અર્થ એ છે કે-જેમ આ જાણતો હતો તેમ જ કોઈ જીવને અથવા થઈ તેથી તે આના જાણવામાં સાક્ષી થઈ. વળી જેમ કોઈ સુભટ છે તે સુભટોની પ્રશંસા અને કાયદોની નિંદા જેમાં હોય એવી કોઈ પુરાણપુરુષોની કથા સાંભળવાથી મનસ્કામાં અતિ ઉન્નતિવાન થાય છે, તેમ ધર્માત્મા છે તે ધર્મીઓની પ્રશંસા અને પાપીઓની નિંદા જેમાં હોય એવી કોઈ પુરાણપુરુષોની કથા સાંભળવાથી ધર્મમાં અતિ ઉન્નતિવાન થાય છે. એ પ્રમાણે આ પ્રથમાનુયોગનું પ્રયોજન જાણવું.

નિર્મળ થતાં પોતે જ વિશેષ ધર્મમાં થાય છે. વળી અન્ય ઠેકાણે ઉપયોગને લગાવે તો રાંગાદિકની વૃદ્ધિ થાય છે અને છદ્મસ્થનો ઉપયોગ નિરંતર એકાગ્ર રહે નહિ, માટે જ્ઞાની આ કરણાનુયોગના અભ્યાસમાં પોતાના ઉપયોગને લગાવે છે, જે વડે કેવળજ્ઞાનવડે દેખેલા 'પદાર્થોત્તુ' બાહ્યપણું તેને થાય છે. ભેદમાત્ર ત્યાં પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષનો જ છે પણ ભાસવામાં વિરુદ્ધતા નથી. એ પ્રમાણે આ કરણાનુયોગનું પ્રયોજન બાહ્યવું. 'કરણ' એટલે ગણિતકાર્યના કારણરૂપ જે સૂત્ર, તેનો જેમાં 'અનુયોગ' અર્થાત્ અધિકાર હોય તે કરણાનુયોગ છે. આ અનુયોગમાં ગણિતવર્ણનની સુખ્યતા છે, એમ સમજવું.

ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન

ચરણાનુયોગમાં નાનાપ્રદારનાં ધર્મસાધન નિરૂપણ કરી છવેને ધર્મમાં લગાવીએ છીએ. જે છવ હિત-અહિતને બાણતો નથી અને હિંસાદિ પાપકાર્યોમાં તત્પર થઈ રહ્યો છે, તેને જેમ તે પાપકાર્યોને છોડી ધર્મકાર્યમાં બેઠાય તેમ આહ્વા ઉપદેશ આપ્યો છે, તેને બાણી જિનધર્માચરણ કરવાને સન્મુખ થતાં તે છવ ગૃહસ્થ-મુનિધર્મનું વિધાન સાંભળી પોતાનાથી જેવો ધર્મ સધાય તેવા ધર્મસાધનમાં લાગે છે. એવા સાધનથી ક્યાય મંદ થાય છે અને તેના ક્ષણમાં એટલું તો થાય છે કે તે કુગતિનાં દુઃખ ન પામતાં સુગતિનાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી એવા સાધનથી જૈનમતનાં નિમિત્ત ગ્રન્થાં રહે છે. ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની હોય તો થઈ જાય. બીજું, જે છવ તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ચરણાનુયોગનો અભ્યાસ કરે છે તેને એ બધાં આચરણ પોતાના વીતરાગભાવ અનુસાર ભાસે છે. એકદેશ-વા સર્વદેશ વીતરાગતા થતાં એવી શ્રાવકદશા-મુનિદશા થાય છે, કારણ કે (એ એકદેશ-સર્વદેશ વીતરાગતા અને આ શ્રાવક-મુનિદશાને) તેને નિમિત્ત નૈમિત્તિકપણું હોય છે, એમ બાણી શ્રાવક-મુનિધર્મના ભેદોને ઓળખી જેવો પોતાને વીતરાગભાવ થયો હોય તેવો પોતાને યોગ્ય ધર્મ સાધે છે. ત્યાં જેટલા અંશે વીતરાગતા હોય છે તેને કાર્યકારી બાણ છે. જેટલા અંશે રાગ રહે છે તેને હેય બાણ છે તથા સંપૂર્ણ વીતરાગતાને પરમધર્મ માને છે. એ પ્રમાણે ચરણાનુયોગનું પ્રયોજન છે.

દ્રવ્યાનુયોગનું પ્રયોજન

દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્યોના અને તત્ત્વોના નિરૂપણ વડે છવેને ધર્મમાં લગાવીએ છીએ. જે છવ, છવ-અછવાદિ દ્રવ્યોને વા તત્ત્વોને ઓળખતો નથી તથા સ્વ-પરને ભિન્ન બાણતો નથી તેને હેતુ-દ્વંદ્વ-શુદ્ધિદ્વારા અને પ્રમાણ-ન્યાયિવડે તેનું સ્વરૂપ એ પ્રમાણે જાતાવું છે કે જેથી તેને તેની પ્રતીતિ થઈ જાય: અને તેના અભ્યાસથી અનાદિ અજ્ઞાનના દૂર થાય છે. અન્યમતનાં કલ્પિત તત્ત્વાદિક બૃદ્ધાં ભાસે ત્યારે જૈનમતની પ્રતીતિ થાય, તથા જો તેના ભાવને ઓળખવાનો અભ્યાસ રાખે તો તેને તુરંત જ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. વળી

સ્નિગ્ધ-રુદ્ધાદિકના અંશોનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે તો આજ્ઞાથી જ પ્રમાણ થાય છે. જે જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું.

કરણાનુયોગમાં છન્નસ્થોની પ્રવૃત્તિ અનુસાર વર્ણન કર્યું નથી પણ કેવળજ્ઞાતગમ્ય પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. જેમ કેટલાક જીવ તો દ્રવ્યાદિકનો વિચાર કરે છે તથા વ્રતાદિક પાતે છે પરંતુ તેને અંતરંગ સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રશક્તિ નહિ હોવાથી તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ-અવતી કહીએ છીએ; તથા કેટલાક જીવ દ્રવ્યાદિકના વા વ્રતાદિકના વિચાર રહિત છે, અન્ય કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે વા નિદ્રાદિ વડે નિર્વિચાર થઈ રહ્યા છે તોપણ તેને સમ્યક્ત્વાદિ શક્તિનો સંસ્પર્શ હોવાથી સમ્યક્દૃષ્ટિ વા વ્રતી કહીએ છીએ. વળી કેઈ જીવને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો ઘણી છે પણ જે તેને અંતરંગ કષાયશક્તિ થોડી છે તો તેને મંદકષાયી કહીએ છીએ, તથા કેઈ જીવને કષાયોની પ્રવૃત્તિ તો થોડી છે પણ જે તેને અંતરંગ કષાયશક્તિ ઘણી છે તો તેને તીવ્રકષાયી કહીએ છીએ. જેમ વ્યંતરાદિ દેવો કષાયોથી નગરનાશાદિ કાર્ય કરે છે તોપણ તેમને થોડી કષાયશક્તિ હોવાથી પીતલેશ્યા કહી, તથા એકેન્દ્રિયાદિ જીવો કષાયકાર્ય કરતા અજ્ઞાના નથી તોપણ તેમને ઘણી કષાયશક્તિ હોવાથી કૃષ્ણાદિ લેશ્યાઓ કહી. વળી સર્વાર્થ-ચિદ્રિના દેવો કષાયરૂપ થોડા પ્રવર્તે છે તોપણ તેમને ઘણી કષાયશક્તિ હોવાથી અસંયમી કહ્યા. તથા પંચમગુણસ્થાનવર્તી જીવ વ્યાપાર અને અબ્રહ્મચર્યાદિ કષાયકાર્યરૂપ ઘણો પ્રવર્તે છે તોપણ તેને મંદકષાયશક્તિ હોવાથી દેશસંયમી કહ્યો. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું.

યથાર્થ પદાર્થ જણાવવાનું પ્રયોજન મુખ્ય છે, આચરણ કરાવવાની મુખ્યતા નથી. માટે પોતે તો ચરણાનુયોગ અનુસાર પ્રવર્તે અને તેનાથી જે કાર્ય થવાનું હોય તે સ્વયં જ થાય છે; જેમ પોતે કમોર્તિ ઉપશમાદિ કરવા ઇચ્છે તો કેવી રીતે થાય ? પોતે તો તત્ત્વાદિકનો નિશ્ચય કરવાનો ઉદ્ધમ કરે, તેનાથી ઉપશમાદિસમ્યક્ત્વ સ્વયં જ થાય છે, એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે સમજવું. એક અંતર્મુહૂર્તમાં અગિયારમા ગુણસ્થાનથી પડીને ક્રમથી મિથ્યાદષ્ટિ થઈ વળી પાછો ચઢી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવે છે, હવે એવા સમ્યક્ત્વાદિના સૂક્ષ્મભાવ બુદ્ધિગોચર થતા નથી માટે તેને કરણાનુયોગ અનુસાર જેમ છે તેમ જાણી તો લે પરંતુ પ્રવૃત્તિ તો બુદ્ધિગોચર જેમ ભલું થાય તેમ કરે.

વળી કરણાનુયોગમાં પણ કોઈ ઠેકાણે ઉપદેશની મુખ્યતાપૂર્વક વ્યાખ્યાન હોય છે તેને સર્વથા તેમ જ ન માનવું. જેમ હિંસાદિકના ઉપાયને ક્રમતિજ્ઞાન કહ્યું છે, અન્ય-મતાદિકના શાસ્ત્રાભ્યાસને કુશ્લતજ્ઞાન કહ્યું છે, ખૂંડું દેખાય-ભલું ન દેખાય તેને વિભંગજ્ઞાન કહ્યું છે; હવે તે તો તેને છોડાવવા માટે ઉપદેશરૂપે એમ કહ્યું છે પણ તારતમ્યથી મિથ્યાદષ્ટિનું બધું જ્ઞાન કુજ્ઞાન છે, સમ્યગ્દષ્ટિનું બધું જ્ઞાન સુજ્ઞાન છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. વળી કોઈ ઠેકાણે સ્થૂળ કથન કર્યું હોય તેને તારતમ્યરૂપ ન જાણવું; જેમ વ્યાસથી ત્રણગુણી પરિધિ કહીએ છીએ, પણ સૂક્ષ્મપણાથી ત્રણગુણીથી કંઈક અધિક હોય છે. એમ જ અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. વળી કોઈ ઠેકાણે મુખ્યતાની અપેક્ષાએ વ્યાખ્યાન હોય તેને સર્વપ્રકારરૂપ ન જાણવું. જેમ મિથ્યાદષ્ટિ અને સાક્ષાદનગુણસ્થાનવાળા છવોને પાપછવ કહ્યા તથા અસંયતાદિ ગુણસ્થાનવાળા છવોને પુણ્યછવ કહ્યા, એ તો મુખ્યપણાથી એમ કહ્યું છે પણ તારતમ્યતાથી તો બંનેમાં યથાસંભવ પાપ-પુણ્ય હોય છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. એ પ્રમાણે અન્ય પણ નાના પ્રકાર હોય છે તે યથાસંભવ સમજવા. એ પ્રમાણે કરણાનુયોગમાં વ્યાખ્યાનનું વિધાન દર્શાવ્યું. હવે ચરણાનુયોગમાં કેવી રીતે વ્યાખ્યાન છે તે અહીં દર્શાવીએ છીએ—

ચરણાનુયોગમાં વ્યાખ્યાનનું વિધાન

ચરણાનુયોગમાં જેમ છવોને પોતાના બુદ્ધિગોચર ધર્મનું આચરણ થાય તેવો ઉપદેશ આપ્યો છે. હવે ધર્મ તો નિશ્ચયરૂપ મોક્ષમાર્ગ છે તે જ છે, તેનાં સાધનાદિક ઉપચારથી ધર્મ છે. તેથી વ્યવહારનયની પ્રધાનતાથી નાનાપ્રકારરૂપ ઉપચારધર્મના નેદાદિકનું આમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે; કારણ કે નિશ્ચયધર્મમાં તો કાંઈ ગ્રહણ-ત્યાગનો વિદ્રવ્ય નથી, તથા નીચલી અવસ્થામાં વિકલ્પ છૂટતો નથી તેથી આ છવોને ધર્મવિરોધી કાર્યોને છોડાવવાનો તથા ધર્મસાધનાદિ કાર્યોને ગ્રહણ કરાવવાનો આમાં ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશ બે પ્રકારથી કરીએ છીએ, એક તો વ્યવહારનો જ ઉપદેશ આપીએ છીએ તથા એક નિશ્ચયસહિત વ્યવહારનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. તેમાં જે છવોને નિશ્ચયનું જ્ઞાન નથી

વા ઉપદેશ આપવા છતાં પણ થતું જણાતું નથી એવા મિથ્યાદષ્ટિ જીવો કંઈક ધર્મસન્મુખ થતાં તેમને વ્યવહારનો જ ઉપદેશ આપીએ છીએ, તથા જે જીવોને નિશ્ચય-વ્યવહારનું જ્ઞાન છે વા ઉપદેશ આપતાં તેનું જ્ઞાન થતું જણાય છે એવા સમ્યક્દષ્ટિ જીવોને વા સમ્યક્તત્ત્વસન્મુખ મિથ્યાદષ્ટિ જીવોને નિશ્ચયસહિત વ્યવહારનો ઉપદેશ આપીએ છીએ; કારણ કે શ્રીયુક્ત તો સર્વ જીવોના ઉપકારી છે. હવે અસંજી જીવ તો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જ નથી તેથી તેમનો તો એટલો જ ઉપકાર કર્યો કે-અન્ય જીવોને તેમની દયા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, તથા જે જીવ કર્મની પ્રણયતાથી નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી તેમનો એટલો જ ઉપકાર કર્યો કે-તેમને વ્યવહારધર્મનો ઉપદેશ આપી કુગતિનાં દુઃખોના કારણરૂપ પાપકાર્યો છોડાવી સુગતિનાં ઇન્દ્રિયજનિત સુખોના કારણરૂપ પુણ્યકાર્યોમાં લગાવ્યા. ત્યાં જેટલું દુઃખ મટ્યું તેટલો તો ઉપકાર થયો! વળી પાપીને તો પાપવાસના જ રહે છે અને એ કુગતિમાં જાય છે ત્યાં ધર્મનાં નિમિત્ત નહિ હોવાથી તે પરંપરાએ દુઃખ જ પામ્યા કરે છે; તથા પુણ્યવાનને ધર્મવાસના રહે છે અને સુગતિમાં જાય છે ત્યાં ધર્મનાં નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પરંપરાએ સુખને પામે છે, અથવા કર્મ શક્તિદ્વીત થઈ જાય તો તે મોક્ષમાર્ગને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, માટે તેમને વ્યવહારના ઉપદેશવડે દિનરાત્રિ પાપથી છોડાવી પુણ્યકાર્યમાં લગાવે છે. વળી જે જીવો મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત થયા તે વા પ્રાપ્ત થયા યોગ્ય છે તેમનો એવો ઉપકાર કર્યો કે-તેમને નિશ્ચયસહિત વ્યવહારનો

સર્વદેશ હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ કરવો અને વ્રતાદિ અંગોને પાળવાં; ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપીએ છીએ. વળી કેઈ જીવને વિશેષ ધર્મસાધન ન થતું જાણી એક આળસી આદિનો પણ ઉપદેશ આપીએ છીએ, જેમ—જીવને કાગડાનું માંસ છોડાવું, ગોવાળને નમસ્કારમંત્ર જપવાનો ઉપદેશ આપ્યો તથા ગૃહસ્થને ચૈત્યાલય-પૂજા-પ્રભાવનાદિ કાર્યોનો ઉપદેશ દે છે, ઇત્યાદિ જેવો જીવ હોય તેને તેવો ઉપદેશ દે છે.

વળી જ્યાં નિશ્ચયસહિત વ્યવહારનો ઉપદેશ હોય ત્યાં સમ્યગ્દર્શનના અર્થે યથાર્થ તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરાવીએ છીએ, તેનું જે નિશ્ચયસ્વરૂપ છે તે તો ભૂતાર્થ છે તથા વ્યવહાર-સ્વરૂપ છે તે ઉપચાર છે, એવા શ્રદ્ધાનસહિત વા સ્વ-પરના ભેદવિજ્ઞાનાદિવડે પરદ્રવ્યમાં રાગાદિ છોડવાના પ્રયોજન સહિત તે તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, એવા શ્રદ્ધાનથી અરહંતાદિક વિના અન્ય દેવાદિક જૂઠું ભાસે ત્યારે તેની માન્યતા સ્વયં છૂટી જાય છે તેનું પણ નિરૂપણ કરીએ છીએ. સમ્યગ્જ્ઞાનના અર્થે સંશયોદિરહિત એ તત્ત્વોને એ જ પ્રકારથી જાણવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, તે જાણવાના કારણરૂપ જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છે તેથી તે પ્રયોજન અર્થે જૈનશાસ્ત્રોનો પણ અભ્યાસ સ્વયમેવ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. તથા સમ્યક્ચારિત્ર અર્થે રાગાદિક દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, ત્યાં એકદેશ વા સર્વદેશ તીવ્રરાગાદિકનો અભાવ થતાં તેના નિમિત્તથી જે એકદેશ વા સર્વદેશ પાપક્રિયા થતી હતી તે છૂટે છે. વળી મંદરાગથી શ્રાવક-મુનિઓના વ્રતોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા મંદરાગાદિકનો પણ અભાવ થતાં શુદ્ધોપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ; તથા યથાર્થશ્રદ્ધાનસહિત સમ્યગ્દષ્ટિઓને જેવાં કેઈ યથાર્થ આળસી, ભક્તિ, પૂજા-પ્રભાવનાદિ કાર્ય હોય છે વા ધ્યાનાદિ હોય છે તેનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. આડી જૈન-મતમાં જેવો સાચો પરંપરા માર્ગ છે તેવો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ચરણાનુયોગમાં બે પ્રકારથી ઉપદેશ છે એમ સમજવું.

વળી ચરણાનુયોગમાં તીવ્રકષાયોનાં કાર્યો છોડાવી મંદકષાયરૂપ કાર્યો કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ. ભેદે કષાય કરવો ખૂટે જ છે તોપણ સર્વકષાય ન છૂટતો જાણી જેટલો કષાય ઘટે તેટલું તો ભડું ઘણું! એવું ત્યાં પ્રયોજન જાણવું. જેમ-જે જીવોને આરંભાદિ કરવાની, મંદિરાદિ બનાવવાની, વિષય સેવવાની વા ક્રોધાધિક કરવાની ઈચ્છા સર્વથા દૂર ન થતી જાણે તેને પૂજા-પ્રભાવનાદિક કરવાનો, ચૈત્યાલયાદિ બનાવવાનો, જિનદેવાદિકની આગળ શોભાદિક અને નૃત્ય-ગાનાદિક કરવાનો વા ધર્માત્મા પુરુષોને સહાય આદિ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ; કારણ કે તેમાં પરંપરા કષાયોનું પોષણ થતું નથી અને પાપકાર્યોમાં તો પરંપરા કષાયોનું પોષણ થાય છે તેથી પાપકાર્યોથી છોડાવી આ કાર્યોમાં લગાવીએ છીએ; થોડાં ઘણાં જેટલાં છૂટતાં જાણે તેટલાં પાપકાર્યો છોડાવી સમ્યક્ત્વ વા અનુવ્રત્નાદિ પાળવાનો તેને ઉપદેશ આપીએ છીએ તથા જે જીવોને આરંભાદિકની ઈચ્છા સર્વથા દૂર

બોલે છે, ચોરી કરે છે, કુશીલ સેવે છે, તથા પરિગ્રહ રાજે છે—એવું નામ પામે છે તે ક્રિયાઓ આને નથી, તેથી તેને અસત્યાદિકનો ત્યાગ કહીએ છીએ. વળી જેમ મુદિતે મૂળશુભોમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કહ્યો, પણ ઇન્દ્રિયોનું જાણવું તો મટતું નથી તથા જે વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ સર્વથા દૂર થયો હોય તો ત્યાં યથાખ્યાતચારિત્ર ધર્મ જાય. તે અહીં ધયું નથી પરંતુ સ્થૂળપણે વિષય ઇચ્છાનો અભાવ થયો છે તથા બાહ્ય વિષયસામગ્રી મેળવવાની પ્રવૃત્તિ દૂર થઈ છે તેથી તેને ઇન્દ્રિયવિષયનો ત્યાગ કહ્યો. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. વળી ત્રીજી જીવ ત્યાગ વા આચરણ કરે છે તે ચરણાનુયોગની પદ્ધતિ અનુસાર વા લોકપ્રવૃત્તિ અનુસાર ત્યાગ કરે છે. જેમ કોઈએ ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો છે, ત્યાં ચરણાનુયોગમાં વા લોકમાં જેને ત્રસહિંસા કહીએ છીએ તેનો તેણે ત્યાગ કર્યો છે પણ કેવળજ્ઞાનવડે જે ત્રસ જીવો દેખાય છે તેની હિંસાનો ત્યાગ બનતો નથી. અહીં જે ત્રસહિંસાનો ત્યાગ કર્યો ત્યાં એ રૂપ મનનો વિકલ્પ ન કરવો તે મનથી ત્યાગ છે, વચન ન બોલવાં તે વચનથી ત્યાગ છે તથા કાયાથી ન પ્રવર્તવું તે કાયાથી ત્યાગ છે. એમ અન્ય પણ ત્યાગ વા ચરણ હોય છે તે એવી પદ્ધતિ સહિત જ હોય છે એમ જાણવું.

પ્રશ્ન:—સમ્યક્દષ્ટિ તો દ્રવ્યલિંગીને પોતાનાથી હીનશુભવાન માને છે તો તે તેની લક્ષિત કેવી રીતે કરે ?

ઉત્તર:—વ્યવહારધર્મનું સાધન દ્રવ્યલિંગીને ઘણું છે તથા લક્ષિત કરવી એ પણ વ્યવહાર જ છે, માટે જેમ કોઈ ધનવાન ન હોય પરંતુ જો કુળમાં મોટો હોય તો તેને કુળ અપેક્ષાએ મોટો જાણી તેનો સત્કાર કરવામાં આવે છે. તેમ પોતે સમ્યક્ત્વશુભસંહિત છે, પરંતુ જો કોઈ વ્યવહારધર્મમાં પ્રધાન હોય તેને વ્યવહારધર્મની અપેક્ષાએ શુભાધિક માની તેની લક્ષિત કરે છે, એમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે જો જીવ ઘણા ઉપવાસાદિ કરે છે તેને તપસ્વી કહીએ છીએ, જોકે કોઈ ધ્યાન-અધ્યયનાદિ વિશેષ કરે છે તે ઉત્કૃષ્ટ તપસ્વી છે તોપણ અહીં ચરણાનુયોગમાં જાણ્ય તપની જ પ્રધાનતા છે, માટે તેને જ તપસ્વી કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે અન્ય નામાદિક સમજવાં. એ જ પ્રમાણે અન્ય અનેક પ્રકાર સંહિત ચરણાનુયોગમાં વ્યાખ્યાનનું વિધાન જાણવું. હવે દ્રવ્યાનુયોગમાં કેવી રીતે વ્યાખ્યાન છે તે અહીં દર્શાવીએ છીએ.

દ્રવ્યાનુયોગમાં વ્યાખ્યાનનું વિધાન

જીવને જીવાદિ દ્રવ્યોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન જેમ થાય તેમ ભેદ, યુક્તિ, હેતુ અને દષ્ટાંતાદિકનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે આ અનુયોગમાં યથાર્થ શ્રદ્ધાન કરવાનું પ્રયોજન છે. જોકે જીવાદિ વસ્તુ અભેદ છે તોપણ તેમાં ભેદકલ્પનાવડે વ્યવહારથી દ્રવ્ય-શુભ-પર્યાયાદિના ભેદ નિરૂપણ કરીએ છીએ, વળી પ્રતીતિ આણાવવા અર્થે અનેક યુક્તિવડે અથવા પ્રમાણ-નયવડે ઉપદેશ આપીએ છીએ તે પણ યુક્ત છે, તથા વસ્તુના અનુમાન-પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાદિક કરાવવા માટે હેતુ-દષ્ટાંતાદિક આપીએ છીએ, એ રીતે અહીં વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવવા માટે ઉપદેશ આપે છે. તથા અહીં મોક્ષમાર્ગનું શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે જીવાદિ તત્ત્વોના ભેદ-યુક્તિ-હેતુ-દષ્ટાંતાદિકવડે નિરૂપણ કરીએ છીએ. જેમ સ્વ-પરભેદ-વિજ્ઞાનાદિક થાય તેમ અહીં જીવ-અજીવનો નિર્ણય કરીએ છીએ, તથા જેમ વીતરાગભાવ ધાય તેમ આસ્ત્રવાદિકનું સ્વરૂપ દર્શાવીએ છીએ અને ત્યાં મુખ્યપણે જ્ઞાન-વૈરાગ્યનાં કારણ જે આત્માનુભવનાદિક તેનું માહાત્મ્ય ગાઈએ છીએ. દ્રવ્યાનુયોગમાં નિશ્ચય અધ્યાત્મ ઉપદેશની પ્રધાનતા હોય છે, ત્યાં વ્યવહારધર્મનો પણ નિપેધ કરીએ છીએ. જે જીવ, આત્માનુભવનો ઉપાય કરતો નથી અને માત્ર જાણક્રિયાકાંડમાં મગ્ન છે તેને ત્યાંથી ઉદાસ કરી આત્માનુભવનાદિમાં લગાવવા અર્થે વ્રત-શીલ-સંયમાદિનું હીનપણું પ્રગટ કરીએ છીએ, ત્યાં એમ ન સમજી લેવું કે એને (વ્રત-શીલ-સંયમાદિને) છોડી પાપમાં લાગી જવું, કારણ કે એ ઉપદેશનું પ્રયોજન કાંઈ અશુભમાં જોડવાનું નથી પણ શુદ્ધોપયોગમાં લગાવવા માટે શુભોપયોગનો નિપેધ કરીએ છીએ.

કરાવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. એ પ્રમાણે એ અનુયોગોમાં મુખ્ય પદ્ધતિ છે, તથા અન્ય પણ અનેક પદ્ધતિસહિત વ્યાખ્યાન તેમાં હોય છે.

પ્રશ્ન:—અવકાર, ગણિત, નીતિ અને ન્યાયનું જ્ઞાન તો પાંડિતોને થાય છે, તુલ્ય-શુદ્ધિ હવે તે સમજી શકતા નથી, માટે સીધું કથન કેમ ન કર્યું ?

ઉત્તર:—શાસ્ત્ર છે તે મુખ્યપણે તો પાંડિત અને ચતુર પુરુષોને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. જે અવકારાદિ આમ્નાયસહિત કથન હોય તો તેમનું મન ત્યાં જોડાય, તથા જે તુલ્યશુદ્ધિ છે તેને પાંડિતપુરુષ સમજી શકે પણ જે ન સમજી શકે તો તેને મુખથી જ સીધું કથન કરે. પરંતુ ગ્રંથોમાં સીધાં કથન લખવાથી વિશેષશુદ્ધિશુભ તેના અભ્યાસમાં વિશેષ પ્રયત્ન નહિ માટે અવકારાદિ આમ્નાયસહિત કથન કરીએ છીએ. એ પ્રમાણે એ ચારે અનુયોગનું નિરૂપણ કર્યું. જૈનમતમાં ઘણું શાસ્ત્ર તો એ ચારે અનુયોગમાં ગણિત છે. વળી વ્યાકરણ, ન્યાય, છંદ, કેપ, વૈશક, જ્યોતિષ અને મંત્રાદિ શાસ્ત્ર પણ જૈનમતમાં રહેલ છે તેને મું પ્રયોજન છે? તે સાંભળો—

ઉત્તર:—પૂર્વોક્ત ક્રિયિત્ પ્રયોજન બાણી તેની રચના કરી છે. જેમ ઘણા ધનવાન કોઈ વેળા અલ્પકાર્યકારી વસ્તુનો પણ સંચય કરે છે પણ ભો અલ્પ ધનવાન એ વસ્તુનો સંચય કરે તો ધન તો ત્યાં જ ખર્ચાઈ જાય, પછી તે ઘણી કાર્યકારી વસ્તુનો સંગ્રહ શા વડે કરે? તેમ ઘણા બુદ્ધિમાન ગણધરાદિક કોઈ પ્રકારે અલ્પકાર્યકારી વૈદ્યકાદિ શાસ્ત્રોનો પણ સંચય કરે છે પણ ભો અલ્પબુદ્ધિમાન તેના અભ્યાસમાં ભેડાય તો બુદ્ધિ તો ત્યાં લાગી જાય, પછી ઉત્કૃષ્ટ કાર્યકારી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તે કેવી રીતે કરે? વળી જેમ મંદરાગી તો પુરાણાદિમાં શ્રૃંગારાદિનું નિરૂપણ કરે તોપણ તે વિકારી થતો નથી, પણ ભો તીવ્રરાગી એ પ્રમાણે શ્રૃંગારાદિ નિરૂપણ કરે તો તે પાપ જ બાંધે; તેમ મંદરાગી ગણધરાદિ છે તેઓ વૈદ્યકાદિ શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ કરે તોપણ તેઓ વિકારી થતા નથી પણ ભો તીવ્રરાગી તેના અભ્યાસમાં લાગી જાય તો તે રાગાદિક વધારી પાપકર્મને બાંધશે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે જૈનમતના ઉપદેશનું સ્વરૂપ બાણવું. હવે તેમાં કોઈ દોષકલ્પના કરે છે તેનું નિરાકરણ કરીએ છીએ :—

પ્રથમાનુયોગમાં દોષકલ્પનાનું નિરાકરણ

કેટલાક જીવ કહે છે કે—પ્રથમાનુયોગમાં શ્રૃંગારાદિ વા સંગ્રામાદિનું ઘણું કથન કરે છે તેના નિમિત્તથી રાગાદિક વધી જાય, માટે એવું કથન કરવું ઠીક નથી; વા એવું કથન સાંભળવું નહિ. તેને કહીએ છીએ કે કથા કહેવી હોય ત્યારે તો બધીય અવસ્થાનું કથન કરવું ભોઈએ, વળી જે અલંકારાદિવડે વધારીને કથન કરે છે તે તો પરિતોનાં વચન શુક્તિસહિત જ નીકળે.

પ્રશ્ન:—સંબંધ મેળવવા માટે સામાન્ય કથન કરવું હતું પણ વધારીને કથન શામાટે કર્યું?

ઉત્તર:—પરોક્ષ કથનને વધારીને કથા વિના તેનું સ્વરૂપ ભાસે નહિ કે—‘પહેલાં તો આવા આવા ભોગ—સંગ્રામાદિ કર્યા પણ પછી સર્વનો ત્યાગ કરી મુનિ થયા,’ ઇત્યાદિ ચમત્કાર તો ત્યારે જ ભાસે કે ત્યારે વધારીને કથન કરવામાં આવે. તું કહે છે કે—‘એના નિમિત્તથી રાગાદિક વધી જાય છે,’ પણ જેમ કોઈ ચૈત્યાલય બનાવે છે ત્યાં તેનું પ્રયોજન તો ધર્મકાર્ય કરાવવાનું છે, છતાં કોઈ પાપી ત્યાં પાપકાર્ય કરે તો ત્યાં ચૈત્યાલય બનાવવા-વાળાનો તો દોષ નથી; તેમ શ્રીશુરુએ પુરાણાદિમાં શ્રૃંગારાદિનું વર્ણન કર્યું ત્યાં તેમનું પ્રયોજન રાગાદિક કરાવવાનું તો નથી પણ ધર્મમાં લગાવવાનું છે; છતાં કોઈ પાપી ધર્મ ન કરે અને રાગાદિક જ વધારે તો તેમાં શ્રીશુરુનો શો દોષ?

પ્રશ્ન:—જે રાગાદિકનાં નિમિત્ત હોય તે કથન જ કર્યાં નહોતાં?

ઉત્તર:—સરાગી હવેનું મન કેવળ વૈરાગ્યકથનમાં ભેડાય નહિ, તેથી જેમ બાળકને

પતાચાના આદ્યે ઔપધ આપીએ છીએ તેમ સરાગીને ભોગાદિકથનના આદ્યે ધર્મમાં કૃત્રિ કરાવીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—જો એમ છે, તો વૈરાગી પુરુષોએ તો એવા અથોનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય નથી?

ઉત્તર:—જેના અંતરંગમાં રાગભાવ નથી તેને તો શ્રૃંગારાદિ કથન સાંભળવા છતાં પણ રાગાદિભાવ ઊપજતા જ નથી; એ તો જાણે છે કે—આ પ્રમાણે જ અહીં કથન કરવાની પદ્ધતિ છે.

પ્રશ્ન:—તો જેને શ્રૃંગારાદિ કથન સાંભળતાં રાગાદિભાવ થઈ આવે છે, તેણે તો એવા કથન સાંભળવાં યોગ્ય નથી?

ઉત્તર:—જો એમ છે, તો એવા કથન સાંભળવામાં આવશે

ધાય છે તેથી તે અંતરંગનિમિત્તસાધન છે, માટે તે વિશેષ કાર્યકારી છે; મંતાદિક ધારણ કરીને પણ અધ્યયનાદિ કરીએ છીએ. બીજું, આત્માનુભવ સર્વોત્તમ કાર્ય છે પરંતુ સામાન્ય અનુભવમાં ઉપયોગ ટકતો નથી અને ઉપયોગ ત્યાં ન ટકે ત્યારે અન્ય વિકલ્પો ધાય છે, ત્યાં જો કરણાનુયોગનો અભ્યાસ હોય તો તે વિચારોમાં ઉપયોગને જોડે, એ વિચારો વર્તમાન રાગાદિક પણ ઘટાડે છે તથા ભાવી રાગાદિક ઘટાડવાનાં કારણ છે. માટે અહીં (કરણાનુયોગમાં) ઉપયોગને જોડવો. જીવ-કર્માદિકના નાના પ્રકારના ભેદ જાણે તેમાં રાગાદિક કરવાનું પ્રયોજન નથી તેથી રાગાદિક વધતા નથી, અને વીતરાગ થવાનું પ્રયોજન તેમાં હામ હામ પ્રગટ છે તેથી રાગાદિક મટાડવાનું એ કારણ છે.

પ્રશ્ન:—કોઈ ક્યન તો એમ છે, પરંતુ ક્રીપ-સમુદ્રાદિ અને તેના યોજનાદિનું તેમાં નિરૂપણ કયું છે તેથી શું સિદ્ધિ છે ?

ઉત્તર:—તેને જાણતાં પણ કાંઈ તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટબુદ્ધિ થતી નથી તેથી પૂર્વોક્ત સિદ્ધિ ધાય છે.

પ્રશ્ન:—જો એમ છે, તો જેનાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી એવા પાપાણાદિકને પણ જાણતાં ત્યાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટપણું માનતા નથી એટલે તે પણ કાર્યકારી થયું ?

ઉત્તર:—સરાગી જીવ રાગાદિક પ્રયોજન વિના કોઈને જાણવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ; જો સ્વયમેવ તેનું જાણવું ધાય તો અંતરંગ રાગાદિકના અભિપ્રાયવશ ત્યાંથી ઉપયોગને છોડાવવા જ ઇચ્છે છે. અહીં ઉદ્યમપૂર્વક ક્રીપ-સમુદ્રાદિકને જાણે છે, ત્યાં ઉપયોગ લગાવે છે તેથી રાગાદિક ઘટતાં એવું કાર્ય ધાય છે. વળી પાપાણાદિકમાં જો આ લોકનું કોઈ પ્રયોજન ભાસી જાય તો રાગાદિક ધર્મ આવે પણ ક્રીપ-સમુદ્રાદિકમાં આ લોક સંખંધી કોઈ કાર્ય નથી તેથી તે રાગાદિકનું કારણ નથી. જો સ્વર્ગોદિકની રચના સાંભળી ત્યાં રાગ ધાય તો પરલોક સંખંધી ધાય અને તેનું કારણ પુણ્યને જાણે એટલે તે પાપને છોડી પુણ્યમાં પ્રવર્તે એટલો જ ભાલ ધાય, વળી ક્રીપાદિકને જાણતાં યથાવત્ રચના ભાસે ત્યારે અન્યમતાદિકનું કહ્યું જૂઠું ભાસી તે સત્ય શ્રદ્ધાની ધાય અને એ યથાવત્ રચના જાણવાથી ભ્રમ મટી ઉપયોગની નિર્મળતા ધાય છે માટે આ (કરણાનુયોગનો) અભ્યાસ કાર્યકારી છે.

પ્રશ્ન:—કરણાનુયોગમાં ઘણી કઠણતા હોવાથી તેના અભ્યાસમાં ખેદ ધાય છે.

ઉત્તર:—જો વસ્તુને શીઘ્ર જાણવામાં આવે તો ત્યાં ઉપયોગમાં ઉદ્ભવતો નથી નથા જાણેલી વસ્તુને વારંવાર જાણવાનો ઉત્સાહ પણ ધાય નહિ એટલે ઉપયોગ પાપકાર્યોનાં લાગી જાય છે, માટે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જેનો અભ્યાસ થતો જણાય તેનો કઠણતા છતાં પણ અભ્યાસ કરવો, તથા જેનો અભ્યાસ ધર્મ જ શ્રદ્ધે નહિ તેનો તો કેવી રીતે કરે !

આત્માનુભવનાદિકવડે સમ્યક્ત્વાદિક હોવાની આ કાળમાં મના નથી, માટે આત્માનુભવનાદિ અર્થે દ્રવ્યાનુયોગનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો. પદ્મપાહુડમાં (મોક્ષપાહુડમાં) પણ કહ્યું છે કે—
અજ્ઞ વિ તિરચ્છનમુદ્ધા અપ્પાઝ્ઝાઝ્ઞ ‘જંતિ સુરલોએ’ (પાઠાન્તરે—લ્હહિ ઇંદત્તં) લોચંતિયદેવત્તં:
તત્ત ચુઆ ણિચ્ચુદિં જંતિ ॥ ૭૬ ॥ અર્થ—આજ પણ તિરસ્તવડે શુદ્ધ જીવ આત્માને ધ્યાવી
સ્વર્ગલોકમાં વા લૌકાંતિકમાં દેવપણું પ્રાપ્ત કરે છે, અને ત્યાંથી ચવી (મનુષ્ય થઈ) મોક્ષ
પ્રાપ્ત છે, તથા...માટે આ કાળમાં પણ દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપદેશ મુખ્ય જરૂરનો છે.

શંકા:—દ્રવ્યાનુયોગમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રો છે ત્યાં સ્વપરભેદવિજ્ઞાનાદિકનો ઉપદેશ આપ્યો
છે એ તો કાર્યકારી પણ ઘણો છે તથા સમજવામાં પણ જલદી આવે છે, પરંતુ ત્યાં
દ્રવ્યશુદ્ધિપર્યાયાદિકનું, પ્રમાણુનયાદિકનું અને અન્યમતપ્રરૂપિત તત્ત્વાદિકનું નિરાકરણ કરી ને
ધ્યન કર્યું છે તેના અભ્યાસથી વિકલ્પ વિશેષ થાય છે, અને વળી તે ઘણો પ્રયાસ કરતાં
જનવામાં આવે છે માટે તેનો અભ્યાસ ન કરવો.

કરીએ છીએ—પ્રથમાદિ અનુયોગોની આત્માય અનુસાર જ્યાં જેમ કથન કર્યું હોય ત્યાં તેમ જાણી લેવું; અન્ય અનુયોગના કથનને અન્ય અનુયોગના કથનથી અન્યથા જાણી ત્યાં સંદેહ ન કરવો. જેમ કે—કોઈ ઠેકાણે તો નિર્મળ સમ્યક્દષ્ટિને જ શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સાનો અભાવ કહ્યો ત્યારે કોઈ ઠેકાણે ભયનો આહંમા ગુણસ્થાન સુધી, લોભનો દશમા સુધી અને નુગુપ્સાનો આહંમા સુધી ઉદય કહ્યો, ત્યાં વિરોધ ન જાણવો. કારણ કે—શ્રદ્ધાપૂર્વક તીવ્ર શંકાદિકનો સમ્યક્દષ્ટિને અભાવ થયો છે અથવા મુખ્યપણે સમ્યક્દષ્ટિ શંકાદિક કરે નહિ એ અપેક્ષાએ ચરણાનુયોગમાં સમ્યક્દષ્ટિને શંકાદિકનો અભાવ કહ્યો પણ સૂક્ષ્મશક્તિની અપેક્ષાએ ભયાદિકનો ઉદય આહંમા આદિ ગુણસ્થાન સુધી હોય છે તેથી કરણાનુયોગમાં ત્યાં સુધી તેનો સદ્ભાવ કહ્યો. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે જાણવું. તથા પૂર્વે અનુયોગોના ઉપદેશવિધાનમાં કેટલાંક ઉદાહરણ કહ્યાં છે તે જાણવાં અથવા પોતાની ખુદ્ધિથી સમજી લેવાં.

વળી એક જ અનુયોગમાં વિવક્ષાવશ અનેકરૂપ કથન કરવામાં આવે છે. જેમ કે—કરણાનુયોગમાં પ્રમાદોનો સાતમા ગુણસ્થાનમાં અભાવ કહ્યો ત્યાં કપાયાદિકને પ્રમાદના ભેદ કહ્યા; તથા ત્યાં જ કપાયાદિકનો સદ્ભાવ દશમાદિ ગુણસ્થાન સુધી કહ્યો, ત્યાં વિરોધ ન સમજવો. કારણ કે—અહીં પ્રમાદોમાં તો જે શુભાશુભભાવોના અભિપ્રાયપૂર્વક કપાયાદિક થાય છે તેનું ગ્રહણ છે, અને સાતમા ગુણસ્થાનમાં એવો અભિપ્રાય દૂર થયો છે તેથી તેનો ત્યાં અભાવ કહ્યો છે પણ સૂક્ષ્મઆદિ ભાવોની અપેક્ષાએ તેનો જ દશમાઆદિ ગુણસ્થાન સુધી સદ્ભાવ કહ્યો છે.

વળી ચરણાનુયોગમાં ચોરી, પરત્વી આદિ સાત વ્યસનનો ત્યાગ પ્રથમ પ્રતિમામાં કહ્યો ત્યારે ત્યાં જ તેનો ત્યાગ બીજી પ્રતિમામાં પણ કહ્યો, ત્યાં વિરોધ ન સમજવો. કારણ કે સાત વ્યસનમાં તો એવાં ચોરી આદિ કાર્ય ગ્રહણ કર્યાં છે કે જેથી દંડાદિક પ્રાપ્ત થાય, લોકમાં ઘણી નિંદા થાય. તથા ત્રતોમાં એવાં ચોરી આદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય કહ્યાં છે કે જે ગૃહસ્થધર્મથી વિરુદ્ધ હોય વા કિંચિત્ લોકનિંદા હોય, એવો અર્થ સમજવો. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે જાણવું.

વળી નાના ભાવોની સાપેક્ષતાથી એક જ ભાવને અન્ય અન્ય પ્રકારથી નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જેમ કે—કોઈ ઠેકાણે તો મહાવ્રતાદિકને ચારિત્રના ભેદ કહ્યા ત્યારે કોઈ ઠેકાણે મહાવ્રતાદિક હોવા છતાં પણ દ્રવ્યર્થિંગીને અન્યથા કહ્યા, ત્યાં વિરોધ ન સમજવો. કારણ કે—સમ્યક્જ્ઞાનસહિત મહાવ્રતાદિક તો ચારિત્ર છે પણ અજ્ઞાનપૂર્વક વ્રતાદિક હોવા છતાં પણ તે અસંયમી જ છે.

વળી જેમ પાંચ મિથ્યાત્વોમાં પણ વિનય કહ્યો તથા ગાર પ્રકારના તપોમાં પણ વિનય કહ્યો, ત્યાં વિરોધ ન સમજવો. કારણ કે—જે વિનય કરવા યોગ્ય ન હોય તેનો

વળી કોઈ ઠેકાણે કોઈ યુક્તિવડે કથન કર્યું હોય ત્યાં તેનું પ્રયોજન ગ્રહણ કરવું. જેમ-શ્રી સમયસાર કળશ નં. ૨૯ માં એમ કહ્યું કે-ધોળીના દંપ્તાંતવત્ પરભાવના ત્યાગની દષ્ટિ ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત ન થઈ તેટલામાં તો આ અનુભૂતિ પ્રગટ થઈ; હવે ત્યાં આ પ્રયોજન છે કે-પરભાવનો ત્યાગ થતાં જ અનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે. લોકમાં પણ કોઈના આવનાંની સાથે જ કોઈ કાર્ય થયું હોય તો ત્યાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘એ આવ્યો જ નથી એટલામાં તો આ કાર્ય થઈ ગયું,’ એવું જ પ્રયોજન અહીં ગ્રહણ કરવું. એ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. વળી કોઈ ઠેકાણે પ્રમાણુદિક કાંઈ કહ્યા હોય તે જ પ્રમાણુદિ ન માની લેવાં પણ ત્યાં જે પ્રયોજન હોય તે જાણવું. જેમ જ્ઞાનાવર્ણવમાં કહ્યું કે—‘આ કાળમાં એ-ત્રણ સત્યરૂપ’ છે; હવે નિયમપૂર્વક કાંઈ એટલા જ નથી પણ અહીં ‘મારા છે’ એવું પ્રયોજન જાણવું, એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું. એ જ પદ્ધતિપૂર્વક તથા અન્ય પણ અનેક પ્રકારથી શબ્દોના અર્થ થાય છે તેને યથાસંભવ જાણવા પણ વિપરીત અર્થ ન જાણવા.

દોષમય જ કેમ ન થયો ?' હવે પોતે તો ગુણવાન હોય પણ કોઈ દોષ તેનાથી થતો હોય તો ત્યાં એ દોષ દૂર કરવા માટે એ ઉપદેશને અંગીકાર કરવો પરંતુ પોતે દોષવાન હોય અને ઉપદેશને ગ્રહણ કરી ગુણવાન પુરુષોને નીચા દર્શાવે તો તેનું ખૂરું જ થાય, સર્વદોષમય હોવા કરતાં તો કિંચિત્ દોષરૂપ હોવું ખૂરું નથી, માટે મારાથી તો એ ભલો છે ! વળી અહીં એમ કહ્યું કે—‘દોષમય જ કેમ ન થયો ?’ એ તો તર્ક કર્યો છે, પણ કોઈ સર્વદોષમય થવા માટે એ ઉપદેશ નથી. બીજું, જો ગુણવાન પુરુષને કિંચિત્ દોષ થવા છતાં પણ નિંદા છે તો સર્વદોષરહિત તો સિદ્ધભગવાન છે, નીચલી દશામાં તો કોઈ ગુણ અને કોઈ દોષ જ હોય.

પ્રશ્ન:—જો એમ છે તો ‘મુનિલિંગ ધારણ કરી કિંચિત્ પરિગ્રહ રાખે તો તે પણ નિગોદમાં જાય’ એમ પદ્માહુડમાં શામાટે કહ્યું છે ?

ઉત્તર:—ઉચ્ચપદ ધારણ કરી તે પદમાં અસંભવિત નીચું કાર્ય કરે તો પ્રતિજ્ઞા-ભંગાદિ થવાથી મહાદોષ લાગે છે પણ નીચી પદવીમાં ત્યાં સંભવિત ગુણ-દોષ હોય તો ત્યાં તેનો દોષ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી.

વળી ઉપદેશસિદ્ધાંતરત્નમાળામાં કહ્યું છે કે—‘આજ્ઞાનુસાર ઉપદેશ આપવાવાળાનો ક્રોધ પણ ક્ષમાનો ભંડાર છે’^૨ હવે એ ઉપદેશ વક્તાને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. જો એ ઉપદેશથી વક્તા ક્રોધ કર્યા કરે તો તેનું ખૂરું જ થાય; એ ઉપદેશ તો શ્રોતાએએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે—કદાચિત્ વક્તા ક્રોધ કરીને પણ સત્ય ઉપદેશ આપે તો ત્યાં શ્રોતાએ ગુણ જ માનવો. એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ સમજવું.

વળી જેમ કોઈને અતિશીતાંગ રોગ હોય તેના માટે અતિ ઉષ્ણ રસાદિક ઔષધિ કહી છે, પણ જેને દાહ હોય વા અદ્યપશીત હોય તે એ ઔષધિને ગ્રહણ કરે તો હુ:ખ

૧. આનંદામૃતસિન્ધુશિકરચયૈર્નિર્વાપ્ય જન્મચ્ચરં,
યે મુક્તેર્વદનેન્દુ વિક્ષણપરાસ્તે સન્તિ દ્વિત્રા યદિ । (જ્ઞાનાર્ણવ-૩૩)

હે ચંદ્રમઃ કિમિતિ લાંચ્છનવાન મૂર્ત્ત્વં,
તદ્વાન્ ભવે કિમિતિ તન્મય એવ નામ્ ।

કિંજ્યોત્તનયામલમલં તવ ઘોષયન્ત્યા,
સ્વર્માનુવન્નતુ તથા સતિ નાડસિ લક્ષ્યઃ ॥ ૧૪૦ ॥

૨. જહ જાયસ્વ સરિસો, તિલતુસમત્તં ન ગહદિ અધેસુઃ
જહ લેહ અપ્પ વહુઅં, તત્તો પુણ જાહ ણિમ્મોયં ॥ ૧૮ ॥ (સુત્રપાહુટ)

૩. રોસોવિ સ્વમાકોસો, મુત્તં માસંત જન્સધણ્ણમ્
ઉત્ત્તુત્તેણ સ્વમાધિય, દોસ મહામોહઆવાસો ।

જ પામે; તેમ કોઈને કોઈ કાર્યની અતિમુખ્યતા હોય તેનાં માટે તેના નિષેધનો અતિ ખેંચપૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો હોય છે, પણ જેને તે કાર્યની મુખ્યતા ન હોય વા અલ્પ-મુખ્યતા હોય તે એ ઉપદેશને ગ્રહણ કરે તો તેનું ખૂરું જ થાય. અહીં ઉદાહરણ—જેમ કોઈને શાસ્ત્રાભ્યાસની અતિ મુખ્યતા છે પણ આત્માનુભવનો તેને ઉદ્યમ જ નથી, તેના અર્થે ઘણા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કર્યો પણ જેને શાસ્ત્રાભ્યાસ નથી વા અલ્પ શાસ્ત્રાભ્યાસ છે તેવો જીવ એ ઉપદેશથી શાસ્ત્રાભ્યાસ છોડી દે અને આત્માનુભવમાં ઉપયોગ રહે નહિ એટલે તેનું તો ખૂરું જ થાય. વળી જેમ કોઈને યજ્ઞસ્નાનાદિવડે હિંસાથી ધર્મ માનવાની મુખ્યતા છે તેના અર્થે—‘જો પૃથ્વી ઊલટી બંધ તોપણ હિંસા કરવાથી પુણ્યક્ષણ થાય નહિ’ એવો ઉપદેશ આપ્યો, પણ જે જીવ પૂજનાદિ કાર્યોવડે કિંચિત્ હિંસા લગાવે અને ઘણું પુણ્ય ગુણ ઉપજાવે છે તે જીવ એ ઉપદેશથી પૂજનાદિ કાર્યો છોડી દે તથા હિંસારિત સામાયિકાદિ ધર્મમાં ઉપયોગ જોડાય નહિ એટલે તેનું તો ખૂરું જ થાય. એ જ પ્રમાણે અન્ય દેકાણે પણ સમજવું.

અહીં તેનો વિસ્તાર ક્યાં સુધી કરીએ? સમ્યક્જ્ઞાન થતાં પોતાને જ યથાર્થ લાગે છે. ઉપદેશ તો વચનાત્મક છે અને વચનદ્વારા અનેક અર્થ એકસાથે કહ્યા જતા નથી, માટે ઉપદેશ તો કેઈ એક જ અર્થની મુખ્યતાપૂર્વક હોય છે. જે અર્થનું જ્યાં વર્ણન આવે છે ત્યાં તેની જ મુખ્યતા છે, જો બીજા અર્થની ત્યાં જ મુખ્યતા કરવામાં આવે તો બંને ઉપદેશ દૃઢ ન થાય, તેથી ઉપદેશમાં એક અર્થને દૃઢ કરવામાં આવે છે, પરંતુ સર્વ જિનમતનું ચિહ્ન સ્યાદ્વાદ છે, ‘સ્યાત્’ પદનો અર્થ ‘કથંચિત્’ છે, માટે જે ઉપદેશ હોય તેને સર્વથા ન જાણી લેવો. ઉપદેશના અર્થને જાણી ત્યાં આટલો વિચાર કરવો કે— ‘આ ઉપદેશ કયા પ્રકારે છે, કયા પ્રયોજનસહિત છે અને કયા શુભને કાર્યકારી છે’ ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેના યથાર્થ અર્થને ગ્રહણ કરવો, પછી પોતાની દશા દેખે; એ ઉપદેશ જેમ પોતાને કાર્યકારી થાય તે પ્રમાણે તેને પોતે અંગીકાર કરે, તથા જે ઉપદેશ જાણવા યોગ્ય જ હોય તો તેને યથાર્થ જાણી લે, એ પ્રમાણે ઉપદેશના ક્ષણે પ્રાપ્ત કરે.

પ્રશ્ન:—જો અલ્પબુદ્ધિવાન એટલો વિચાર ન કરી શકે તો તે શું કરે?

ઉત્તર:—જેમ વ્યાપારી પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જેમાં નફો સમજે તે થોડો વા ઘણો વ્યાપાર કરે પરંતુ નફો-તોટાનું જ્ઞાન તો અવશ્ય જોઈએ; તેમ વિવેકી પુરુષ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જેમાં પોતાનું હિત સમજે તે થોડો વા ઘણો ઉપદેશ ગ્રહણ કરે પરંતુ ‘મને આ કાર્યકારી છે, આ કાર્યકારી નથી’ એટલું જ્ઞાન તો અવશ્ય જોઈએ. હવે કાર્ય તો એટલું છે કે-યથાર્થ શ્રદ્ધાનજ્ઞાનવડે રાજાદિક ઘટાડવા, એ કાર્ય પોતાને જેમ સધાય તે જ ઉપદેશનું પ્રયોજન ગ્રહણ કરે, વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તોપણ પ્રયોજનને તો ભૂલે નહિ, એ સાવધાનતા તો અવશ્ય જોઈએ, જેમાં પોતાના હિતની હાનિ થાય તેમ ઉપદેશનો અર્થ સમજવો યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદદષ્ટિસહિત જૈનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી પોતાનું કલ્યાણ થાય છે.

પ્રશ્ન:—જ્યાં અન્ય અન્ય પ્રકાર સંભવે ત્યાં તો સ્યાદ્વાદ સંભવે પણ એક જ પ્રકારથી શાસ્ત્રોમાં વિરુદ્ધતા લાગે તો ત્યાં શું કરીએ? જેમ પ્રથમાનુયોગમાં એક તીર્થંકરની સાથે હનરો મુનિ મોક્ષ ગયા જતાવ્યા છે; કર્ણાનુયોગમાં છ મહિના અને આઠ સપ્તમમાં છસો આઠ શુભ મોક્ષ જાય એવો નિયમ કહેલ છે; પ્રથમાનુયોગમાં એવું કથન કર્યું કે—દેવદેવાંગના ઊપજીને પછી મરણ પામી સાથે જ મનુષ્યાદિ પર્યાયમાં ઊપજે છે, ત્યારે કર્ણાનુયોગમાં દેવનું આયુષ્ય સાગરોપ્રમાણ અને દેવાંગનાનું આયુષ્ય પચોપપ્રમાણ કહ્યું છે. ઇત્યાદિ વિધિ કેવી રીતે મળે?

ઉત્તર:—કર્ણાનુયોગમાં જે કથનો છે તે તો તારનમ્યસહિત છે પણ અન્ય અનુયોગમાં પ્રયોજન અનુસાર કથનો છે; માટે કર્ણાનુયોગનાં કથનો તો જેમ ક્યાં છે તેમ જ છે પણ

આકુળતા થતી નથી તથા જેને થોડી વાતો કહેતાં જ ઘણો ક્રોધ થઈ આવે તો તેને આકુળતા ઘણી થાય છે. વળી જેમ ગાયને વાછરડાથી કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી પરંતુ મોઢ ઘણો હોવાથી તેની રક્ષા કરવાની તેને ઘણી આકુળતા હોય છે, ત્યારે સુલટને શરીરાદિકથી ઘણાં કાર્ય સધાય છે પરંતુ રણક્ષેત્રમાં માનાદિના કારણે શરીરાદિકથી મોઢ ઘટી જતાં મરણની પણ તેને થોડી આકુળતા થાય છે. માટે એમ જાણવું કે-સંસારઅવસ્થામાં પણ આકુળતા ઘટવા-વધવાથી જ સુખ-દુઃખ માનવામાં આવે છે, અને આકુળતાનું ઘટવું-વધવું સગાદિ કષાયો ઘટવા-વધવાના અનુસાર છે.

પ્રશ્ન:—મોક્ષનો ઉપાય કાળલબ્ધિ આવતાં લવિતવ્યાનુસાર ગને છે કે મોહાદિકનો ઉપશમાદિક થતાં ગને છે, કે પોતાના પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરતાં ગને છે? તે કહો. ને પહેલાં બેઉ કારણો મળતાં ગને છે તો તમે અમને ઉપદેશ શામાટે આપો છો? તથા ને પુરુષાર્થથી ગને છે તો સર્વ ઉપદેશ સાંભળે છે છતાં તેમાં કોઈ ઉપાય કરી શકે છે તથા કોઈ નથી કરી શકતા તેનું શું કારણ?

પુરુષાર્થથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ

ઉત્તર:—એક કાર્ય થવામાં અનેક કારણો મળે છે. મોક્ષનો ઉપાય ગને છે ત્યાં તો પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણો મળે છે તથા નથી ગનતો ત્યાં એ ત્રણે કારણો નથી મળતાં; પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણ કદાં તેમાં કાળલબ્ધિ વા હોનહાર (લવિતવ્ય) તો કોઈ વસ્તુ નથી, જે કાળમાં કાર્ય ગને છે તે જ કાળલબ્ધિ તથા જે કાર્ય થયું તે જ હોનહાર. તથા જે કર્મના ઉપશમાદિક છે તે તો પુદ્ગલની શક્તિ છે, તેનો કર્તાહતા આત્મા નથી, તથા પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરે છે તે આ આત્માનું કાર્ય છે માટે આત્માને પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરવાનો ઉપદેશ દે છે. હવે આ આત્મા જે કારણથી કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય તે કારણરૂપ ઉદ્યમ કરે ત્યાં તો અન્ય કારણો અવશ્ય મળે જ અને કાર્યની સિદ્ધિ પણ અવશ્ય થાય જ, તથા જે કારણથી કાર્યસિદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય તે કારણરૂપ ઉદ્યમ કરે ત્યાં અન્ય કારણ મળે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય, ન મળે તો ન થાય. હવે જ્ઞાનમતમાં જે મોક્ષનો ઉપાય કહ્યો છે તેનાથી તો મોક્ષ અવશ્ય થાય જ, માટે જે જીવ શ્રીજિનેશ્વરના ઉપદેશ અનુસાર પુરુષાર્થથી મોક્ષનો ઉપાય કરે છે તેને કાળલબ્ધિ વા લવિતવ્ય પણ ધર્મ ચૂક્યાં તથા કર્મનાં ઉપશમાદિ થયાં છે તો તે આવો ઉપાય કરે છે, માટે જે પુરુષાર્થવડે મોક્ષનો ઉપાય કરે છે તેને સર્વ કારણો મળે છે અને અવશ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો નિશ્ચય કરવો. તથા જે જીવ પુરુષાર્થવડે મોક્ષનો ઉપાય કરતો નથી તેને તો કાળલબ્ધિ અને લવિતવ્ય પણ નથી, અને કર્મનાં ઉપશમાદિ થયાં નથી તેથી તે ઉપાય કરતો નથી, માટે જે પુરુષાર્થવડે મોક્ષનો ઉપાય કરતો નથી તેને તો કોઈ કારણ મળતાં નથી-એવો નિશ્ચય કરવો, તથા તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી તું કહે છે કે-‘ઉપદેશ તો બધાય સાંભળે છે, છતાં કોઈ મોક્ષનો ઉપાય કરી શકે છે અને કોઈ નથી કરી શકતા, તેનું શું કારણ?’ તેનું કારણ આ છે કે-જે ઉપદેશ સાંભળીને પુરુષાર્થ કરે છે તે મોક્ષનો ઉપાય કરી શકે છે પણ જે પુરુષાર્થ નથી કરતો તે મોક્ષનો ઉપાય કરી શકતો નથી. ઉપદેશ તો શિક્ષામાત્ર છે પણ દુજ તો જેવો પુરુષાર્થ કરે તેવું આવે.

દ્રવ્યલિંગીને મોક્ષોપયોગી પુરુષાર્થનો અભાવ

પ્રશ્ન:—દ્રવ્યલિંગી મુનિ મોક્ષના અર્થે ગુરુસ્વપાત્રું છોડી તપસ્વરૂપિ કરે છે, ત્યાં તેણે પુરુષાર્થ તો કયો છતાં કાર્ય સિદ્ધ ન થયું. માટે પુરુષાર્થ કરવાથી નો કોઈ સિદ્ધિ નથી?

ઉત્તર:—અન્યથા પુરુષાર્થ કરી કળ ઇચ્છે પણ તેથી કેવી રીતે કળમિદ્ધિ થાય! તપશ્વરણાદિ વ્યવહારસાધનમાં અનુરાગી થઈ પ્રવર્તવાનું કળ શાસ્ત્રમાં તો શુભઅર્થ કહ્યું છે અને આ તેનાથી મોક્ષ ઇચ્છે છે તે કેવી રીતે થાય? એ તો ભ્રમ છે.

પ્રશ્ન:—એ ભ્રમનું કારણ પણ કોઈ કર્મ જ છે, પુરુષાર્થ શું કરે?

ઉત્તર:—સાચા ઉપદેશથી નિર્ણય કરતાં ભ્રમ દૂર થાય છે, પરંતુ આ તેવો પુરુષાર્થ કરતો નથી તેથી જ ભ્રમ રહે છે. નિર્ણય કરવાનો પુરુષાર્થ કરે તો ભ્રમનું કારણ જે મોહકર્મ તેના પાપ ઉપશમાદિ થાય ત્યારે ભ્રમ દૂર થઈ જાય, કારણ કે—નિર્ણય કરતાં પરિણામોની વિશુદ્ધતા થાય છે, તેથી મોહનાં સ્થિતિ-અનુભાગ ઘટે છે.

પ્રશ્ન:—નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ લગાવતો નથી તેનું કારણ પણ કર્મ છે ને?

ઉત્તર:—એકેન્દ્રિયાદિકને વિચાર કરવાની શક્તિ નથી તેમને તો કર્મ જ કારણ છે, પણ આને તો જ્ઞાનાવરણાદિના કાર્યોપશમથી નિર્ણય કરવાની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે. જ્યાં ઉપયોગ લગાવે તેનો જ નિર્ણય થઈ શકે છે; પરંતુ આ અન્ય નિર્ણય કરવામાં તો ઉપયોગ લગાવે છે અને અહીં ઉપયોગ લગાવતો નથી એ તો એનો પોતાનો જ દોષ છે, જ્યાં કર્મનું નો કોઈ પ્રયોજન નથી.

ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મનો ખંધ થાય છે, વળી પાછાં તેના ઉદયથી ભાવકર્મ ધાય છે, એ જ પ્રમાણે અનાદિકાળથી પરંપરા ચાલે છે, ત્યાં મોક્ષનો ઉપાય કેવી રીતે થઈ શકે ?

દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મની પરંપરામાં પુરુષાર્થ ન થવાનું ખંડન

ઉત્તર:—કર્મનો ખંધ વા ઉદય સદાકાળ સમાન જ રહ્યા કરે તો એમ જ છે, પરંતુ પરિણામોના નિમિત્તથી પૂર્વે આંધેલાં કર્મોનું પણ ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ અને સંક્રમણાદિ થતાં તેની શક્તિ હીન-અધિક થાય છે, તેથી તેનો ઉદય પણ મંદ-તીવ્ર ધાય છે; તેના નિમિત્તથી નવીન ખંધ પણ મંદ-તીવ્ર ધાય છે; તેથી સંસારી જીવોને કર્મોદયના નિમિત્તથી કોઈ વેળા જ્ઞાનાદિક ઘણાં પ્રગટ થાય છે, કોઈ વેળા ઘોડાં પ્રગટ ધાય છે; કોઈ વેળા રાગાદિ મંદ ધાય છે, કોઈ વેળા તીવ્ર ધાય છે, એ પ્રમાણે પલટના થયા કરે છે. ત્યાં કદાચિત્ સંઙ્ગીપચેન્દ્રિય પર્યાપ્તિપર્યાય પામ્યો ત્યારે મનવડે વિચાર કરવાની તેને શક્તિ પ્રગટ થઈ. વળી તેને કોઈ વેળા તીવ્ર રાગાદિક ધાય છે તથા કોઈ વેળા મંદ ધાય છે, હવે ત્યાં રાગાદિકનો તીવ્ર ઉદય થતાં તો વિષયકપાયાદિનાં કાર્યોમાં જ પ્રવૃત્તિ ધાય છે તથા રાગાદિકનો મંદ ઉદય થતાં બહારથી ઉપદેશાદિનું નિમિત્ત બને અને પોતે પુરુષાર્થ કરીને તે ઉપદેશાદિકમાં ઉપયોગને જોડે તો ધર્મકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય. તથા નિમિત્ત ન બને વા પોતે પુરુષાર્થ ન કરે તો અન્ય કાર્યોમાં જ પ્રવર્તે પરંતુ મંદરાગાદિ સહિત પ્રવર્તે, એવા અવસરમાં ઉપદેશ કાર્યકારી છે. વિચારશક્તિ રહિત જે એકેન્દ્રિયાદિક છે તેને તો ઉપદેશ સમજવાનું જ્ઞાન જ નથી તથા તીવ્રરાગાદિ સહિત જીવોનો ઉપયોગ ઉપદેશમાં જોડાતો નથી, માટે જે જીવ વિચારશક્તિ સહિત હોય તથા જેમને રાગાદિક મંદ હોય તેમને ઉપદેશના નિમિત્તથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તેનું ભણું ધાય, અને એ જ અવસરમાં પુરુષાર્થ કાર્યકારી છે. એકેન્દ્રિયાદિક તો ધર્મકાર્ય કરવાને સમર્થ જ નથી એટલે તેઓ કેવી રીતે પુરુષાર્થ કરે ? તથા તીવ્રકપાયી પુરુષાર્થ કરે તો તે પાપકાર્યનો જ કરે પણ ધર્મકાર્યનો પુરુષાર્થ થઈ શકે નહિ, માટે જે વિચારશક્તિ સહિત હોય તથા જેને રાગાદિક મંદ હોય તે જીવ પુરુષાર્થવડે ઉપદેશાદિકના નિમિત્તથી તત્ત્વનિર્ણયાદિકમાં ઉપયોગ લગાવે તો તેનો ઉપયોગ ત્યાં લાગે, ત્યારે તેનું ભણું ધાય. જો આ અવસરમાં પણ તત્ત્વનિર્ણય કરવાનો પુરુષાર્થ ન કરે, પ્રમાદથી કાળ ગુમાવે, અગર કાં તો મંદરાગાદિ સહિત વિષય-કપાયોનાં કાર્યોમાં જ પ્રવર્તે વા કાં તો વ્યવહારધર્મકાર્યોમાં પ્રવર્તે તો અવસર તો ચાલ્યો જાય અને સંસારમાં જ પરિભ્રમણ રહે.

ખીલું, આ અવસરમાં જીવ જો પુરુષાર્થ વડે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ લગાવવાનો અભ્યાસ રાખે તો તેને વિશુદ્ધતા વધે છે અને તેથી કર્મોની શક્તિ હીન થાય છે. તથા કેટલાક કાળમાં આપોઆપ દર્શનમોહનો ઉપશ્ચય થતાં તેને તત્ત્વોમાં યથાવત પ્રતીતિ આવે છે. હવે આનું કર્તવ્ય તો તત્ત્વનિર્ણયનો અભ્યાસ જ છે અને તેનાથી જ દર્શનમોહનો

ઉપશમ તો સ્વયં જ થાય છે. એમાં જીવનું કર્તવ્ય કાંઈ નથી. વળી એ (દર્શનમોહનો ઉપશમ) જ્યનાં જીવને સમ્યગ્દર્શન તો સ્વયં થાય છે, અને સમ્યગ્દર્શન થતાં શ્રદ્ધાન તો આવું થયું કે-‘હું આત્મા છું, મારે રાગાદિક ન કરવા;’ પરંતુ ચારિત્રમોહના ઉદયથી રાગાદિક થાય છે, ત્યાં તીવ્ર ઉદય થાય ત્યારે તો તે વિષયાદિકમાં પ્રવર્તે છે અને મંદ ઉદય હોય ત્યારે પોતાના પુરુષાર્થથી ધર્મકાર્યોમાં વા વૈરાગ્યાદિ ભાવનામાં ઉપયોગને લગાવે છે, તેના નિમિત્તથી ચારિત્રમોહ મંદ થતો જાય છે. એ પ્રમાણે થતાં દેશચારિત્ર વા સકલચારિત્ર અંગીકાર કરવાનો પુરુષાર્થ પ્રગટ થાય છે. વળી ચારિત્ર ધારણ કરી પોતાના પુરુષાર્થ વડે ધર્મમાં પરિણતિને વધારે છે, ત્યાં વિશુદ્ધતા વડે કર્મની શક્તિ હીન થાય છે તેથી વિશુદ્ધતા વધે છે અને તેથી કર્મની શક્તિ વધારે હીન થાય છે. એ પ્રમાણે કર્મથી મોહનો નાશ કરે ત્યારે પરિણામ સર્વથા વિશુદ્ધ થાય છે, તે વડે જ્ઞાનાવરણાદિનો નાશ થઈ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ત્યાર પછી ઉપાય વિના અધાતિકર્મોનો પણ નાશ કરીને શુદ્ધ ચિદ્રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે ઉપદેશનું તો નિમિત્ત જાને અને પોતાનો પુરુષાર્થ કરે નો કર્મનો નાશ થાય છે.

હવે કારણ તો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ કારણ તો એવાં હોય છે કે-જેના હોવા વિના તો કાર્ય ન થાય અને જેના હોવાથી કાર્ય થાય વા ન પણ થાય; જેમ-મુનિલિંગ ધારણ કર્યા વિના તો મોક્ષ ન થાય, પરંતુ મુનિલિંગ ધારણ કરવાથી મોક્ષ થાય વા ન પણ થાય. તથા કેટલાંક કારણ એવાં છે કે-મુખ્યપણે તો જેના હોવાથી કાર્ય થાય છે પરંતુ કોઈને તે હોવા વિના પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે; જેમ કે-મુખ્યપણે તો અનશનાદિ બાહ્યતપનું સાધન કરતાં મોક્ષ થાય છે, પરંતુ ભરતાદિને બાહ્યતપ કર્યા વિના જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ. તથા કેટલાંક કારણ એવાં છે કે-જેના હોવાથી કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય જ તથા જેના ન હોવાથી કાર્યસિદ્ધિ સર્વથા ન થાય; જેમ-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા થતાં તો અવશ્ય મોક્ષ થાય અને એ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ ન થાય.

—એ પ્રમાણે એ કારણો કહ્યાં તેમાં અતિશયપૂર્વક નિયમથી મોક્ષનો સાધક જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ઐક્યભાવ તે મોક્ષમાર્ગ બાળવો. એ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યજ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રમાંથી એક પણ ન હોય તો મોક્ષમાર્ગ થાય નહિ. શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ એ જ કહ્યું છે, યથા-‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગાઃ’ (અ. ૧. સૂત્ર ૧.) આ સૂત્રની ટીકામાં કહ્યું છે કે-અહીં ‘મોક્ષમાર્ગ’ એવું જે એકવચન કહ્યું છે તેનો અર્થ આ છે કે એ ત્રણે મળીને એક મોક્ષમાર્ગ છે; બુદ્ધાબુદ્ધા ત્રણ માર્ગ નથી.

પ્રશ્ન:—અસંયતસમ્યગ્દષ્ટિને તો ચારિત્ર નથી; તો તેને મોક્ષમાર્ગ થયો છે કે નથી થયો ?

ઉત્તર:—મોક્ષમાર્ગ તેને ઘણે એ તો નિયમ થયો; અને તેથી ઉપચારથી તેને મોક્ષમાર્ગ થયો પણ કહીએ છીએ; પરમાર્થથી સમ્યક્ચારિત્ર થતાં જ મોક્ષમાર્ગ થાય છે. જેમ કોઈ પુરુષને કોઈ નગરમાં જવાનો નિશ્ચય થયો તેથી તેને વ્યવહારથી એમ પણ કહીએ છીએ કે-‘આ અમુક નગર જાય છે,’ પણ પરમાર્થથી માર્ગમાં ગમન કરતાં જ ચાલવું ઘણે; તેમ અસંયતસમ્યગ્દષ્ટિને વીતરાગભાવરૂપ મોક્ષમાર્ગનું શ્રદ્ધાન થયું છે તેથી તેને ઉપચારથી મોક્ષમાર્ગી કહીએ છીએ, પણ પરમાર્થથી વીતરાગભાવરૂપ પરિણમતાં જ મોક્ષમાર્ગ ઘણે. શ્રી પ્રવચનસારમાં પણ એ ત્રણેની એકાગ્રતા થતાં જ મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે, માટે એમ બાળવું કે-તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન વિના તો રાગાદિ ઘટારૂપ છતાં મોક્ષમાર્ગ નથી તથા રાગાદિ ઘટારૂપ વિના તત્ત્વશ્રદ્ધાન-જ્ઞાનથી પણ મોક્ષમાર્ગ નથી; એ ત્રણે મળતાં જ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ થાય છે. હવે તેનું નિર્દેશ તથા લક્ષણનિર્દેશ અને પરીક્ષા દ્વારા નિરૂપણ કરીએ છીએ.

લક્ષણ અને તેના દોષ

ત્યાં ‘સમ્યગ્દર્શન-સમ્યજ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષનો’
કરવું તે તો ‘નિર્દેશ’ બાળવો, તથા જે અતિવ્યા

નામમાત્ર કથન
અસંભવપણાવડે

સહિત હોય કે જેથી તેને યોગબળમાં આવે તે ‘લક્ષણ’ જાણવું; તેના જે નિર્દેશ અર્થાત્ નિરૂપણ તે ‘લક્ષણનિર્દેશ’ જાણવો. ત્યાં જેને યોગબળવાનું હોય તેનું નામ લક્ષ્ય છે અને તે સિવાય અન્યનું નામ અલક્ષ્ય છે.

હવે જે લક્ષ્ય વા અલક્ષ્ય જાનેમાં હોય એવું લક્ષણ જ્યાં કહેવામાં આવે ત્યાં અતિવ્યાસિપાત્રું જાણવું; જેમ આત્માનું લક્ષણ ‘અમૂર્તત્વ’ કહ્યું ત્યાં અમૂર્તત્વ લક્ષણ લક્ષ્ય જે આત્મા છે તેમાં પણ હોય છે તથા અલક્ષ્ય જે આકાશાદિ તેમાં પણ હોય છે, માટે એ લક્ષણ અતિવ્યાસિદોષ સહિત લક્ષણ છે. કારણ કે એ વડે આત્માને યોગબળતાં આકાશાદિ પણ આત્મા થઈ જાય, એ દોષ આવે તથા:—

જે કોઈ લક્ષ્યમાં તે હોય તથા કોઈમાં ન હોય, એ પ્રમાણે લક્ષ્યના એકદેશમાં હોય એવું લક્ષણ જ્યાં કહેવામાં આવે ત્યાં અતિવ્યાસિપાત્રું જાણવું; જેમ આત્માનું લક્ષણ કેવળજ્ઞાનાદિક કહીએ ત્યાં કેવળજ્ઞાન તે કોઈ આત્મામાં હોય છે ત્યારે કોઈમાં નથી હોતું માટે એ લક્ષણ અતિવ્યાસિ દોષસહિત લક્ષણ છે, કારણ કે એ વડે આત્મા યોગબળતાં અન્ય જ્ઞાની વ્યાપ્ત ન ઠરે, એ દોષ આવે. તથા—

પ્રશ્ન:—અહીં ‘તત્ત્વ અને અર્થ’ એ બે પદ કહ્યાં તેનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર:—‘તત્’ શબ્દ છે તે ‘યત્’ શબ્દની અપેક્ષા સહિત છે તેથી જેનું પ્રકરણ હોય તેને ‘તત્’ કહીએ અને જેનો જે ભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ તેને તત્ત્વ બાણુવું; કારણ કે ‘તત્ત્વમાવસ્તત્ત્વ’ એવો તત્ત્વ શબ્દનો સમાસ થાય છે, તથા બાણુવામાં આવતા એવા જે દ્રવ્ય વા શુણ્-પર્યાય છે તેનું નામ અર્થ છે. વળી ‘તત્ત્વેન અર્થસ્તત્ત્વાર્થઃ’ તત્ત્વ કહેતાં પોતાનું સ્વરૂપ, એ વડે સહિત પદાર્થ તેનું શ્રદ્ધાન, તે સમ્યગ્દર્શન છે. અહીં બે ‘તત્ત્વ-શ્રદ્ધાન’ જ કહીએ તો જેનો આ ભાવ (તત્ત્વ) છે તેના શ્રદ્ધાન વિના કેવળ ભાવનું જ શ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી. તથા બે ‘અર્થશ્રદ્ધાન’ જ કહીએ તો ભાવના શ્રદ્ધાન વિના કેવળ પદાર્થશ્રદ્ધાન પણ કાર્યકારી નથી. જેમ કોઈને જ્ઞાન-દર્શનાદિક વા વર્ણાદિકનું તો શ્રદ્ધાન હોય કે ‘આ બાણુપાણું છે, આ શ્વેતવર્ણ છે’ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ તો હોય પરંતુ જ્ઞાન-દર્શન આત્માનો સ્વભાવ છે અને હું આત્મા છું, તથા વર્ણાદિક પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે અને પુદ્ગલ મારાથી ભિન્ન-નુદો પદાર્થ છે-એ પ્રમાણે પદાર્થનું શ્રદ્ધાન ન હોય તો ભાવનું શ્રદ્ધાન કાર્યકારી નથી. વળી ‘હું આત્મા છું’ એવું શ્રદ્ધાન કર્યું પણ આત્માનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું શ્રદ્ધાન ન કર્યું તો ભાવના શ્રદ્ધાન વિના પદાર્થનું શ્રદ્ધાન પણ કાર્યકારી નથી. માટે તત્ત્વસહિત અર્થનું શ્રદ્ધાન હોય તે જ કાર્યકારી છે. અથવા જીવાદિકને તત્ત્વસંજ્ઞા પણ છે તથા અર્થસંજ્ઞા પણ છે તેથી ‘તત્ત્વમેવાર્થસ્તત્ત્વાર્થઃ’ જે તત્ત્વ છે તે જ અર્થ છે, તેનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. એ અર્થ વડે કોઈ ઠેકાણે તત્ત્વશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે, વા કોઈ ઠેકાણે પદાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે. ત્યાં વિરોધ ન બાણુવો. એ પ્રમાણે ‘તત્ત્વ’ અને ‘અર્થ’ એ બે પદ કહેવાનું પ્રયોજન છે.

તત્ત્વ સાત જ કેમ ?

પ્રશ્ન:—તત્ત્વાર્થ તો અનંત છે અને તે બધાં સામાન્ય અપેક્ષાએ જીવ-અજીવમાં ગણિત થાય છે માટે બે જ કહેવાં હતાં અથવા અનંત કહેવાં હતાં; આસવાદિ તો જીવ-અજીવનાં જ વિશેષો છે, તો તેમને બુદ્ધાં બુદ્ધાં કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર:—બે અહીં પદાર્થશ્રદ્ધાન કરવાનું જ પ્રયોજન હોત તો સામાન્યપણે વાં વિશેષપણે જેમ સર્વ પદાર્થોનું બાણુવું થાય તેમ જ કથન કરત, પણ એ પ્રયોજન તો અહીં છે નહિ. અહીં તો મોક્ષનું પ્રયોજન છે તેથી જે સામાન્ય વા વિશેષ ભાવોનું શ્રદ્ધાન કરતાં મોક્ષ થાય તથા જેના શ્રદ્ધાન કર્યા વિના મોક્ષ ન થાય તેનું જ નિરૂપણ અહીં કર્યું. જીવ-અજીવ એ બે તો ઘણાં દ્રવ્યોની એકજાતિ અપેક્ષાએ સામાન્યરૂપ તત્ત્વ કહ્યાં, એ બંને જાતિ બાણુતાં આત્માને સ્વપરનું શ્રદ્ધાન થાય ત્યારે પરથી ભિન્ન પોતાને બાણુ પોતાના હિતના અર્થે મોક્ષનો ઉપાય કરે તથા પોતાથી ભિન્ન પરને બાણુ ત્યારે પરદ્રવ્યથી ઉદાસીન

ઘર્ષ રાગાદિક છોડી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે, તેથી એ જાને જાતિનું શ્રદ્ધાન થતાં જ મોક્ષ થાય; પણ એ જાને જાતિ જાણ્યા વિના સ્વ-પરતું શ્રદ્ધાન ન થવાથી પર્યાયબુદ્ધિથી તે સાંસારિક પ્રયોજનનો જ ઉપાય કરે, અને પરદ્રવ્યોમાં રાગ-દ્વેષરૂપ ઘર્ષ પ્રવર્તતાં તે મોક્ષમાર્ગમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે? માટે એ જાને જાતિનું શ્રદ્ધાન ન થતાં મોક્ષ પણ ન થાય. એ પ્રમાણે એ જે સામાન્ય તત્ત્વો તો અવશ્ય શ્રદ્ધાન કરવાં યોગ્ય કહ્યાં. બીજું; આસ્રવાદિ પાંચ તત્ત્વો કહ્યાં તે જીવ-પુદ્ગલના જ પર્યાય છે તેથી એ વિશેષરૂપ તત્ત્વો છે. એ પાંચ પર્યાયોને જાણતાં મોક્ષનો ઉપાય કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય. તેમાં મોક્ષને જોળખે તો તેને સ્થિતરૂપ માની તેનો ઉપાય કરે, તેથી મોક્ષનું શ્રદ્ધાન કરવું. મોક્ષનો ઉપાય સંવર-નિર્જરા છે તેને જોળખે તો જેમ સંવર-નિર્જરા થાય તેમ પ્રવર્તે માટે સંવર-નિર્જરાનું શ્રદ્ધાન કરવું. વળી સંવર-નિર્જરા તો અભાવલક્ષણસહિત છે તેથી જેનો અભાવ કરવાની જરૂર છે તેને જોળખયો જોઈએ. જેમકે-ક્રોધનો અભાવ થતાં ક્ષમા થાય, હવે ક્રોધને જોળખે તો તેનો અભાવ કરી ક્ષમારૂપ પ્રવર્તે. એ જ પ્રમાણે આસ્રવનો અભાવ થતાં સંવર થાય તથા જાંઘનો ચોકદેશ અભાવ થતાં નિર્જરા થાય, હવે આસ્રવ-જાંઘને જોળખે તો તેનો નાશ કરી સંવર-નિર્જરારૂપ પ્રવર્તે, માટે આસ્રવ-જાંઘનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું. એ પ્રમાણે એ પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન થતાં જ મોક્ષમાર્ગ થાય. એને જોળખે તો તે મોક્ષને જોળખે, પણ જો તેને ન જોળખે તો મોક્ષની જોળખાણ વિના તેનો ઉપાય શા માટે એ કરે? સંવર-નિર્જરાની જોળખાણ વિના તેમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે? આસ્રવ-જાંઘની જોળખાણ વિના તેનો નાશ કેવી રીતે કરે? એમ પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન ન થવાથી મોક્ષમાર્ગ ન થાય. કેવી રીતે જોકે તત્ત્વાર્થ અનંત છે તેનું સામાન્ય-વિશેષવડે અનેક પ્રકારે પ્રણય થાય છે. પરંતુ અહીં એક મોક્ષનું પ્રયોજન છે માટે જાતિ અપેક્ષાએ એ તો સામાન્ય તત્ત્વો પર્યાયરૂપ પાંચ વિશેષતત્ત્વ મળી સાત તત્ત્વ જ કહ્યાં, કારણ કે-એના યથાર્થશ્રદ્ધાનને જ મોક્ષ મોક્ષમાર્ગ છે, એ વિના અન્ય પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન હોવા ન હોવા અથવા અન્યથા એ પાંચને કેઈને આધીન મોક્ષમાર્ગ નથી-એમ જાણવું. વળી કોઈ ઠેકાણે પુણ્યપાપ નિર્મલ તત્ત્વો કહ્યાં છે, એ પુણ્યપાપ આસ્રવાદિકના જ ભેદો છે માટે એ સાત તત્ત્વોમાં નિર્મલ તત્ત્વો અથવા પુણ્ય-પાપનું શ્રદ્ધાન થતાં પુણ્યને મોક્ષમાર્ગ ન માને વા સ્વચ્છતા નથી. પરંતુ ન પ્રવર્તે તેથી મોક્ષમાર્ગમાં એનું શ્રદ્ધાન પણ ઉપકારી જાણી એ જે તત્ત્વો અન્ય વિશેષતત્ત્વો અથવા તત્ત્વ પદાર્થ કહ્યાં વા શ્રી સમયસારાદિમાં એને તત્ત્વ તત્ત્વ પણ કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન:-એનું શ્રદ્ધાન સંવરરૂપેન કહ્યું, પણ દર્શન તો સામાન્ય અવલોકનમાત્ર છે.

જવાબ:-અવલોકન તત્ત્વ છે. તો એને જોડાર્થપાત્ર કેવી રીતે સંભવે?

જવાબ:-પ્રવચન, વચની પાત્રને અર્થ બીજો પણ થાય છે. મોક્ષમાર્ગનું પ્રવચન એવું કે જેને જાણીને એને અર્થ સામાન્ય અવલોકનમાત્ર કહ્યું કરવો નહિ. કહ્યું છે.

અક્ષુ-અચક્ષુદર્શનવડે સામાન્ય અવલોકન તો સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિને સમાન હોય છે, તેથી એ વડે કાંઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ-અપ્રવૃત્તિ થતી નથી. તથા શ્રદ્ધાન હોય છે તે સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય છે અને એ વડે મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે દર્શન શબ્દનો અર્થ પણ અહીં શ્રદ્ધાનગાત્ર જ ગ્રહણ કરવો.

પ્રશ્ન:—અહીં વિપરીતાભિનિવેશરહિત શ્રદ્ધાન કરવું કહ્યું તેનું શું પ્રયોજન?

ઉત્તર:—અભિનિવેશ નામ અભિપ્રાયનું છે. જેવો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે તેવો નહિ હોતાં અન્યથા અભિપ્રાય હોય તેનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કરવાનો અભિપ્રાય કેવળ તેનો નિશ્ચય કરવો એટલો જ ગાત્ર નથી પણ ત્યાં અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ-અજીવને જોળખી પોતાને વા પરને જેમ છે તેમ માનવા, આસ્રવને જોળખી તેને હેય માનવો, ણંધને જોળખી તેને અહિત માનવો, સંવરને જોળખી તેને ઉપાદેય માનવો, નિર્વરાને જોળખી તેને હિતનું કારણ માનવું તથા મોક્ષને જોળખી તેને પોતાનું પરમહિત માનવું. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે. તેનાથી ઉલટા અભિપ્રાયનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. સત્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તે વિપરીતાભિનિવેશરહિત છે, એમ અહીં કહ્યું છે.

અથવા કોઈને આભાસમાત્ર તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે, પરંતુ અભિપ્રાયમાંથી વિપરીત-પણું છૂટતું નથી. કોઈ પ્રકારથી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાયથી અન્યથાઅભિપ્રાય અંતરંગમાં હોય તો તેને સમ્યગ્દર્શન થાય નહિ, જેમ કે-દ્રવ્યલિંગી મુનિ જ્ઞાનવચનથી તત્ત્વોની પ્રતીતિ તો કરે છે પરંતુ શરીરાશ્રિત ક્રિયાઓમાં અહંકાર વા પુણ્યાસ્રવમાં ઉપાદેયપણું આદિ વિપરીત અભિપ્રાયથી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. માટે જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિપરીતાભિનિવેશરહિત છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. એ પ્રમાણે વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિતત્ત્વોનું શ્રદ્ધાનપણું એ જ સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ છે તથા સમ્યગ્દર્શન લક્ષ્ય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ એ જ કહ્યું છે યથા:—‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્’ (અ. ૧, સૂત્ર ૨) અર્થાત્ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન એ જ સમ્યગ્દર્શન છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં તત્ત્વાદિક પદોનો અર્થ પ્રગટ લખ્યો છે વા ‘સાત જ તત્ત્વ કેમ કહ્યાં?’ તેનું પ્રયોજન લખ્યું છે તે અનુસાર અહીં કંઈક ક્થન કર્યું છે, એમ જાણવું. વળી પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં પણ એમ જ કહ્યું છે, યથા—

જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થોનાં સદૈવ કર્તવ્યમ્ ।

શ્રદ્ધાનં વિરીતાઽભિનિવેશવિવક્ત્ત્વાભ્યર્થમ્ તત્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—વિપરીતાભિનિવેશથી રહિત જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન સદાકાળ કરવા યોગ્ય છે. એ શ્રદ્ધાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, દર્શનમોહરૂપ ઉપાધિ દૂર થતાં પ્રગટ થાય છે માટે આત્માનો સ્વભાવ છે. ચતુર્થાદિ ગુણસ્થાનમાં પ્રગટ થાય છે, પછી સિદ્ધઅવસ્થામાં પણ સદાકાળ તેનો સદ્ભાવ રહે છે—એમ જાણવું.

થઈ રાગાદિક છોડી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે, તેથી એ જાને નતિનું શ્રદ્ધાન થતાં જ મોક્ષ થાય; પણ એ જાને નતિ નહિયા વિના સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન ન થવાથી પર્યાયબુદ્ધિથી તે સાંસારિક પ્રયોજનનો જ ઉપાય કરે, અને પરદ્રવ્યોમાં રાગ-દ્વેષરૂપ થઈ પ્રવર્તતાં તે મોક્ષમાર્ગમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે? માટે એ જાને નતિનું શ્રદ્ધાન ન થતાં મોક્ષ પણ ન થાય. એ પ્રમાણે એ બે સામાન્ય તત્ત્વો તો અવશ્ય શ્રદ્ધાન કરવાં યોગ્ય કહ્યાં. બીજું, આસ્રવાદિ પાંચ તત્ત્વો કહ્યાં તે જીવ-પુદ્ગલના જ પર્યાય છે તેથી એ વિશેષરૂપ તત્ત્વો છે. એ પાંચ પર્યાયોને નાશનું મોક્ષનો ઉપાય કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય. તેમાં મોક્ષને જોળખે તો તેને દિતરૂપ માની તેનો ઉપાય કરે, તેથી મોક્ષનું શ્રદ્ધાન કરવું. મોક્ષનો ઉપાય સંવર-નિર્જરા છે તેને જોળખે તો જેમ સંવર-નિર્જરા થાય તેમ પ્રવર્તે માટે સંવર-નિર્જરાનું શ્રદ્ધાન કરવું. વળી સંવર-નિર્જરા તો અભાવલક્ષણસંહિત છે તેથી જેનો અભાવ કરવાની જરૂર છે તેને જોળખે તો બેમકે-કોધનો અભાવ થતાં ક્ષમા થાય, હવે કોધને જોળખે તો તેનો અભાવ કરી ક્ષમારૂપ પ્રવર્તે. એ જ પ્રમાણે આસ્રવનો અભાવ થતાં સંવર થાય તથા બંધનો મોક્ષદેશ અભાવ થતાં નિર્જરા થાય, હવે આસ્રવ-બંધને જોળખે તો તેનો નાશ કરી સંવર-નિર્જરારૂપ પ્રવર્તે, માટે આસ્રવ-બંધનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું. એ પ્રમાણે એ પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન થતાં જ મોક્ષમાર્ગ થાય. એને જોળખે તો તે મોક્ષને જોળખે, પણ જો તેને ન જોળખે તો મોક્ષની જોળખાણુ વિના તેનો ઉપાય શા માટે એ કરે? સંવર-નિર્જરાની જોળખાણુ વિના તેમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે? આસ્રવ-બંધની જોળખાણુ વિના તેનો નાશ કેવી રીતે કરે? એમ પાંચ પર્યાયોનું શ્રદ્ધાન ન થવાથી મોક્ષમાર્ગ ન થાય એવી રીતે જોકે તત્ત્વાર્થ અનંત છે તેનું સામાન્ય-વિશેષવડે અનેક પ્રકારે પ્રકાશ થયે છે પરંતુ અહીં એક મોક્ષનું પ્રયોજન છે માટે નતિ અપેક્ષાએ બે તો સામાન્ય તત્ત્વો અને પર્યાયરૂપ પાંચ વિશેષતત્ત્વ મળી સાત તત્ત્વ જ કહ્યાં, કારણ કે-એના ચતુર્થશ્રદ્ધાનને અર્થે મોક્ષમાર્ગ છે, એ વિના અન્ય પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન હોવા ન હોવા અથવા અન્યથા ન હોવું કેટલીને આધીન મોક્ષમાર્ગ નથી—એમ નાળવું. વળી કોઈ કેકાણે પુણ્યપાપ નિર્મિત નવ પદાર્થ કહ્યા છે, એ પુણ્યપાપ આસ્રવાદિકના જ ભેદો છે માટે એ સાત તત્ત્વોના નિર્મિત નવ પદાર્થ પુણ્ય-પાપનું શ્રદ્ધાન થતાં પુણ્યને મોક્ષમાર્ગ ન માને વા સ્વસ્થની નથી ન કરે ન પ્રવર્તે તેથી મોક્ષમાર્ગમાં એનું શ્રદ્ધાન પણ ઉપકારી નાળી એ બે તત્ત્વો સામાન્ય જોળખે મોક્ષની નવ પદાર્થ કહ્યા વા શ્રી સમયસારાદિમાં એને નવ તત્ત્વ પણ કહ્યું છે.

પ્રકર—એનું શ્રદ્ધાન સમ્યક્દર્શન કરવું, પણ દર્શન તો સામાન્ય અવસાદનમાત્ર છે અને શ્રદ્ધાન અર્થસિમાય છે, તે એને આશયપાત્ર કેવી રીતે સાંભવે?

વિષય—પ્રકરના પદાર્થો પાત્રનો અર્થ બીજો પણ થાય છે. મોક્ષમાર્ગનું પ્રકરણ તે મોક્ષમાર્ગ શ્રદ્ધાન શ્રદ્ધાનના અર્થે સામાન્ય અવસાદનમાત્ર પ્રકાશ કરેલા નહિ કહ્યું છે.

અક્ષુ-અચક્ષુદર્શનવડે સામાન્ય અવલોકન તો સમ્યક્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિને સમાન હોય છે, તેથી એ વડે કાંઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ-અપ્રવૃત્તિ થતી નથી. તથા શ્રદ્ધાન હોય છે તે સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે અને એ વડે મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે દર્શન શબ્દનો અર્થ પણ અહીં શ્રદ્ધાનમાત્ર જ ગ્રહણ કરવો.

પ્રશ્ન:—અહીં વિપરીતાભિનિવેશરહિત શ્રદ્ધાન કરવું કહ્યું તેનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર:—અભિનિવેશ નામ અભિપ્રાયનું છે. જેવો તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે તેવો નહિ હોતાં અન્યથા અભિપ્રાય હોય તેનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કરવાનો અભિપ્રાય કેવળ તેનો નિશ્ચય કરવો એટલો જ માત્ર નથી પણ ત્યાં અભિપ્રાય એવો છે કે જીવ-અજીવને ઓળખી પોતાને વા પરને જેમ છે તેમ માનવા, આસવને ઓળખી તેને હેય માનવો, બાંધને ઓળખી તેને અહિત માનવો, સંવરને ઓળખી તેને ઉપાદેય માનવો, નિર્જરને ઓળખી તેને હિતનું કારણ માનવું તથા મોક્ષને ઓળખી તેને પોતાનું પરમહિત માનવું. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનો અભિપ્રાય છે. તેનાથી ઉલટા અભિપ્રાયનું નામ વિપરીતાભિનિવેશ છે. સત્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે તે વિપરીતાભિનિવેશરહિત છે, એમ અહીં કહ્યું છે.

અથવા કોઈને આભાસમાત્ર તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે, પરંતુ અભિપ્રાયમાંથી વિપરીત-પણું છૂટતું નથી. કોઈ પ્રકારથી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાયથી અન્યથાઅભિપ્રાય અંતરંગમાં હોય તો તેને સમ્યક્દર્શન થાય નહિ, જેમ કે-દ્રવ્યલિંગી મુનિ જિનવચનથી તત્ત્વોની પ્રતીતિ તો કરે છે પરંતુ શરીરાશ્રિત ક્રિયાઓમાં અહંકાર વા પુણ્યાસવમાં ઉપાદેયપણું આદિ વિપરીત અભિપ્રાયથી તે મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. માટે જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિપરીતાભિનિવેશરહિત છે તે જ સમ્યક્દર્શન છે. એ પ્રમાણે વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિતત્ત્વોનું શ્રદ્ધાનપણું એ જ સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ છે તથા સમ્યક્દર્શન લક્ષ્ય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ એ જ કહ્યું છે યથા :—‘તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યક્દર્શનમ્’ (અ. ૧, સૂત્ર ૨) અર્થાત્ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન એ જ સમ્યક્દર્શન છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકામાં તત્ત્વાદિક પદોનો અર્થ પ્રગટ લખ્યો છે વા ‘સાત જ તત્ત્વ કેમ કહ્યાં ?’ તેનું પ્રયોજન લખ્યું છે તે અનુસાર અહીં કંઈક ક્ષેપ કર્યું છે, એમ બાણવું. વળી પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં પણ એમ જ કહ્યું છે, યથા—

જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થોનાં સદૈવ કર્તવ્યમ્ ।

શ્રદ્ધાનં વિગીતાઽભિનિવેશવિવક્ત્રમાત્મરૂપં તત્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—વિપરીતાભિનિવેશથી રહિત જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન સદાકાળ કરવા યોગ્ય છે. એ શ્રદ્ધાન આત્માનું સ્વરૂપ છે, દર્શનમોહરૂપ ઉપાધિ દૂર થતાં પ્રગટ થાય છે માટે આત્માનો સ્વભાવ છે. અનુર્થાદિ ગુણસ્થાનમાં પ્રગટ થાય છે, પદ્ધતિ સિદ્ધઅવસ્થામાં પણ સદાકાળ તેનો સદ્ભાવ રહે છે-એમ બાણવું.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ-અસંભવ દોષનો પરિહાર

પ્રશ્ન:—તિર્થચાદિ (પશુ ચાદિ) તુચ્છજ્ઞાની કેટલાક જીવો સાત તત્ત્વનાં નામ પણ જાણી શકતા નથી છતાં તેમને પણ સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનપણું સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તમે કહ્યું તેમાં અવ્યાપ્તિદ્વય લાગે છે?

ઉત્તર:—જીવ-અજીવાદિકનાં નામાદિક જાણે, ન જાણે વા અન્યથા જાણે પરંતુ તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ જોળખી શ્રદ્ધાન કરતાં સમ્યક્ત્વ થાય છે. ત્યાં કોઈ તો સામાન્યપણે સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે, કોઈ વિશેષપણે સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે. માટે જે તિર્થચાદિ તુચ્છજ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ છે તે જીવાદિકનાં નામ પણ જાણતાં નથી તોપણ તેઓ સામાન્યપણે તેનું સ્વરૂપ જોળખી શ્રદ્ધાન કરે છે તેથી તેમને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ હોય છે. જેમ કોઈ તિર્થચ પોતાનું વા બીજાઓનું નામાદિક તો ન જાણે પરંતુ પોતાનામાં જ પોતાપણું માને છે તથા અન્યને પર માને છે; તેમ તુચ્છજ્ઞાની જીવ-અજીવનાં નામ ન જાણે પણ જે જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ ચાતમા છે તેમાં તો તે સ્વપણું માને છે તથા જે શરીરાદિક છે તેને પર માને છે, એવું શ્રદ્ધાન તેને હોય છે એ જ જીવ-અજીવનું શ્રદ્ધાન છે. વળી જેમ તે જ નિર્ગુણ સુખાદિનાં નામાદિક તો ન જાણે તોપણ સુખઅવસ્થાને જોળખી તેના

એવી ઇચ્છા ન થાય. એવી ઇચ્છા તુચ્છજ્ઞાની તિર્યંચાદિ સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે જ, તેથી તેને સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન હોય છે એવો નિશ્ચય કરવો. જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થોડો હોવાથી તેને વિશેષપણે તત્ત્વોનું જ્ઞાન ન હોય તોપણ દર્શનમોહના ઉપશમાદિક સામાન્યપણે તત્ત્વશ્રદ્ધાનની શક્તિ પ્રગટ હોય છે. એ પ્રમાણે એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ નથી.

વિષયકષાયાદિક વખતે પણ સમ્યક્ત્વની તત્ત્વશ્રદ્ધાન

પ્રશ્ન:—જે કાળમાં સમ્યક્દષ્ટિ વિષય-કષાયોનાં કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે તે કાળમાં તેને સાત તત્ત્વોનો વિચાર જ નથી, તો ત્યાં શ્રદ્ધાન કેવી રીતે સંભવે? અને સમ્યક્ત્વ તો તેને રહે જ છે, માટે એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદૂષણ આવે છે.

ઉત્તર:—વિચાર છે તે તો ઉપયોગને આધીન છે. જ્યાં ઉપયોગ જોડાય તેનો જ વિચાર થાય, પણ શ્રદ્ધાન છે તે તો પ્રતીતિરૂપ છે માટે અન્ય રોયનો વિચાર થતાં વા શયનાદિક્રિયા થતાં તત્ત્વોનો વિચાર નથી તોપણ તેની પ્રતીતિ તો કાયમ જ રહે છે, નષ્ઠ થતી નથી; તેથી તેને સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ છે. જેમ કોઈ રોગી પુરુષને એવી પ્રતીતિ છે કે—‘હું મનુષ્ય છું’, તિર્યંચાદિ નથી, મને આ કારણથી રોગ થયો છે, અને હવે એ કારણ મટાડી રોગને ઘટાડી નીરોગી થવું જોઈએ;’ હવે તે જ મનુષ્ય જ્યારે અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી, પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એમ જ રહ્યા કરે છે; તેમ આ આત્માને એવી પ્રતીતિ છે કે—‘હું આત્મા છું—પુદ્ગલાદિ નથી, મને આસ્રવથી બંધ થયો છે પણ હવે સંવરવડે નિર્જરા કરી મોક્ષરૂપ થવું.’ હવે તે જ આત્મા અન્ય વિચારાદિરૂપ પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એવો વિચાર હોતો નથી, પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એવું જ રહ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન:—જો તેને એવું શ્રદ્ધાન રહે છે તો તે બંધ યવાનાં કારણોમાં કેમ પ્રવર્તે છે?

ઉત્તર:—જેમ તે જ મનુષ્ય કોઈ કારણુવશ રોગ વધવાનાં કારણોમાં પણ પ્રવર્તે છે, વ્યાપારાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે, તોપણ તે શ્રદ્ધાનનાં તેને નાશ થતો નથી, તેમ તે જ આત્મા કર્મોદયનિગિત્તવશ બંધ થવાના કારણોમાં પણ પ્રવર્તે છે, વિષયસેવનાદિકાર્ય વા ક્રોધાદિકાર્ય કરે છે, તોપણ તેને એ શ્રદ્ધાનનો નાશ થતો નથી. આનો વિશેષ નિર્ણય આગળ કરીશું. એ પ્રમાણે સાત તત્ત્વોનો વિચાર ન હોવા છતાં પણ તેનામાં શ્રદ્ધાનનો સદ્ભાવ છે તેથી ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

નિર્વિકલ્પદશામાં પણ તત્ત્વશ્રદ્ધાન

પ્રશ્ન:—ઉચ્ચદશામાં જ્યાં નિર્વિકલ્પ આત્માનુભવ હોય છે ત્યાં તો સાત તત્ત્વાદિના વિકલ્પનો પણ નિષેધ કર્યો છે. હવે સમ્યક્ત્વના લક્ષણનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે? અને ત્યાં નિષેધ સંભવ છે તો ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું આવ્યું?

ઉત્તર:—નીચેની દશામાં સાત તત્ત્વોના વિકલ્પમાં ઉપયોગ લગાવ્યો તેથી પ્રતીતિને દંડ કરી તથા વિપયાદિથી ઉપયોગને છોડાવી રાગાદિક ઘટાડ્યા, હવે એ કાર્ય સિદ્ધ થતાં એ જ કારણોનો પણ નિષેધ કરીએ છીએ. કારણ કે જ્યાં પ્રતીતિ પણ દંડ થઈ તથા રાગાદિ દર થયા ત્યાં ઉપયોગને ભાવવાના જેવ શા માટે કરીએ ? માટે ત્યાં એ વિકલ્પોનો નિષેધ કર્યો છે. વળી સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તો પ્રતીતિ જ છે, એ પ્રતીતિનો તો ત્યાં નિષેધ કર્યો નથી. જે પ્રતીતિ છોડાવી હોય તો એ લક્ષણનો નિષેધ કર્યો કહેવાય, પણ એમ તો નથી. સાતેય તત્ત્વોની પ્રતીતિ તો ત્યાં પણ કાયમ જ રહે છે, માટે અહીં અવ્યાસિપણું નથી.

પ્રશ્ન:--છત્રસ્થને તો પ્રતીતિ-અપ્રતીતિ કહેવી સંભવે છે, તેથી ત્યાં સાત તત્ત્વોની પ્રતીતિને સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું તે ગમે માન્યું, પણ કેવળી-સિદ્ધભગવાનને તો સર્વતું જાણપાણું સમાનરૂપ છે તેથી ત્યાં સાત તત્ત્વોની પ્રતીતિ કહેવી સંભવતી નથી અને તેમને સમ્યક્ત્વગુણ તો હોય છે જ, માટે ત્યાં એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિપાણું આવ્યું ?

ઉત્તર:—જેમ છન્નસ્થને શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે તેમ કેવળી-શિદ્ધભગવાનને કેવળજ્ઞાન અનુસાર પ્રતીતિ હોય છે. જે સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ પહેલાં બરાબર નિર્ણીત કર્યું હતું તે જ હવે કેવળજ્ઞાનવડે જાણ્યું એટલે ત્યાં પ્રતીતિમાં પરમ અવગાઢપણું થયું. તેથી જ નાં પરમાવગાઢસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પૂર્વે જે શ્રદ્ધાન કર્યું હતું તેને જો જૂઠું જાણ્યું હોત તો નાં પ્રતીતિ માન; પરંતુ જેવું સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન છન્નસ્થને થયું હતું તેવું જ કેવળી-શિદ્ધભગવાનને પણ હોય છે, માટે જ્ઞાનાદિકની હીનતા-અધિકતા હોવા છતાં પણ તેને કેવળી-શિદ્ધભગવાનને સમ્યક્ત્વગુણ તો સમાન જ કહ્યો. વળી પૂર્વ અવસ્થામાં જે સમ્યક્ત્વ માન્યો કે 'સંવર-નિર્જરાવડે મોક્ષનો ઉપાય કરવો,' હવે મુક્તઅવસ્થા થતાં જે સમ્યક્ત્વ માન્યો કે 'સંવર-નિર્જરાવડે મને મુક્તદશા પ્રાપ્ત થઈ,' પહેલાં જ્ઞાનની સમ્યક્તા એવડિકના ધ્યેય ભેદો જાણીતો હતો અને હવે કેવળજ્ઞાન થતાં તેના સર્વ ભેદો દૂર થઈ ગયાં તેથી સમ્યક્ત્વ ઉપાદિકતાં સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન જેવું છન્નસ્થને હોય છે તેવું જ કેવળી-શિદ્ધભગવાનને હોય છે. એકે કેવળી-શિદ્ધભગવાન અન્ય પદાર્થોને પણ પ્રતીતિ સંપિત જાણે છે. એથી જ એકે પ્રયોજનનુપાદયથી તેથી સમ્યક્ત્વગુણમાં સાત તત્ત્વોનું શ્રદ્ધાન જ પ્રદર્શન કર્યું છે. કેવળી-શિદ્ધભગવાન અન્ય પ્રતીતિ સંપિત જાણે છે.

મોક્ષઅવસ્થા થઈ, હવે તે હોવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ ગુણ નષ્ટ થતો નથી. એ પ્રમાણે કેવળી-સિદ્ધભગવાનને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ જ સમ્યક્ત્વ હોય છે, માટે ત્યાં અવ્યાપ્તિપણું નથી.

મિથ્યાદષ્ટિનું તત્ત્વશ્રદ્ધાન નામનિક્ષેપથી છે

પ્રશ્ન:—મિથ્યાદષ્ટિને પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે એમ શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ છે, અને શ્રી પ્રવચનસારમાં આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અકાર્યકારી કહ્યું છે; માટે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું, તેમાં અતિવ્યાપ્તિરૂપણ લાગે છે?

ઉત્તર:—મિથ્યાદષ્ટિને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહ્યું છે તે નામનિક્ષેપથી કહ્યું છે. જેમાં તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનનો ગુણ નથી અને વ્યવહારમાં જેનું નામ તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહીએ છીએ તે મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે, અથવા આગમદ્રવ્યનિક્ષેપથી હોય છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનાં પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ છે પણ તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામાં ઉપયોગ લગાવતો નથી એમ બાણસુ; અને અહીં જે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું, તે તો ભાવનિક્ષેપથી કહ્યું છે, એવા ગુણસહિત સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન મિથ્યાદષ્ટિને કદી પણ હોતું નથી. વળી આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું છે ત્યાં પણ એ જ અર્થ બાણસુ; કારણ કે-જેને જીવ-અજીવાદિનું સાચું શ્રદ્ધાન હોય તેને આત્મજ્ઞાન કેમ ન હોય? અવશ્ય હોય જ. એ પ્રમાણે કોઈ પણ મિથ્યાદષ્ટિને સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સર્વથા હોતું નથી, માટે એ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિરૂપણ લાગતું નથી.

વળી આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણ કહ્યું છે તે અસંભવરૂપણયુક્ત પણ નથી. કારણ કે સમ્યક્ત્વનું પ્રતિપક્ષી મિથ્યાત્વ જ છે, તેનું લક્ષણ આનાથી વિપરીતતા સહિત છે.

એ પ્રમાણે અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવપણુથી રહિત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સર્વ સમ્યક્દષ્ટિઓને તો હોય છે તથા કોઈ પણ મિથ્યાદષ્ટિઓને હોતું નથી, તેથી સમ્યક્દર્શનનું સાચું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન જ છે.

સમ્યક્ત્વના વિભિન્ન લક્ષણોનો મેળ

પ્રશ્ન:—અહીં સાતેય તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ કહો છે પણ તે બનતો નથી, કારણ કે-કોઈ ઠેકાણે પરથી ભિન્ન પોતાના શ્રદ્ધાનને જ સમ્યક્ત્વ કહે છે. શ્રી સમયસાર કળશમાં ‘एकत्वे नियतस्य’ ઇત્યાદિ કળશ છે, તેમાં એમ કહ્યું છે કે-આ આત્માનું

૧. एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः

पूर्ण ज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ।

सम्यक्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयम्

तन्मुक्तानवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायમેकोऽस्तु नः ॥ (સમયસાર કળશ-૬)

પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અવલોકન તે જ નિયમથી સમ્યક્દર્શન છે. તેની નવ તત્ત્વની સંતતિને છોડી અમારે તો આ એક આત્મા જ પ્રાપ્ત થાયો. વળી કોઈ ઠેકાણે એક આત્માના નિશ્ચયને જ સમ્યક્ત્વ કહે છે. શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયમાં 'દર્શનમાત્મવિનિશ્ચિતિઃ' એવું પદ છે તેનો પણ એવો જ અર્થ છે, માટે જીવ-અજીવનું જ વા. કેવળ જીવનું જ શ્રદ્ધાન થતાં સમ્યક્ત્વ હોય છે. ને સાત તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનનો નિયમ હોય તો આમ શા માટે લખત ?

શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, એવું પરસ્પર અવિનાશાવપણું જાણી સ્વ-પરના શ્રદ્ધાને વા આત્મશ્રદ્ધાને જ સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે. પણ એ છળથી કોઈ સામાન્યપણે સ્વ-પરને જાણી વા આત્માને જાણી કૃતકૃત્યપણું માને તો તેને ભ્રમ છે. કારણ કે એમ કહ્યું છે કે—
 નિર્વિશેષો हि सामान्यं 'भवेत्स्वरूपिणवत्' એનો અર્થ—વિશેષરહિત સામાન્ય છે તે ગધેડાના શીંગડા સમાન છે. માટે પ્રયોજનભૂત આસ્ત્રવાદિ વિશેષોસહિત સ્વ-પરનું વા આત્માનું શ્રદ્ધાન કરવા યોગ્ય છે; અથવા સાતે તત્ત્વાર્થોના શ્રદ્ધાનથી જે રાગાદિક મટાડવા અર્થે પરદ્રવ્યોને લિન્ન ચિંતવે છે, વા પોતાના આત્માને જ ચિંતવે છે તેને પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી મુખ્યપણે ભેદવિજ્ઞાનને વા આત્મજ્ઞાનને કાર્યકારી કહ્યું છે. વળી તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાન કર્યા વિના સર્વ જાણવું કાર્યકારી નથી, કારણ કે-પ્રયોજન તો રાગાદિ મટાડવાનું છે. હવે આસ્ત્રવાદિના શ્રદ્ધાન વિના એ પ્રયોજન ભાસતું નથી ત્યારે કેવળ જાણવાથી જ માનને વધારે છે, રાગાદિ છોડે નહિ, તો તેનું કાર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? ખીનું જ્યાં નવ તત્ત્વની સંતતિને છોડવાનું કહ્યું છે, ત્યાં પૂર્વે નવ તત્ત્વના વિચારવડે સમ્યક્દર્શન થયું અને પાછળથી નિર્વિકલ્પદશા થવા અર્થે નવ તત્ત્વોનો પણ વિકલ્પ છોડવાની ઇચ્છા કરી; પણ જેને પહેલાં જ નવ તત્ત્વોનો વિચાર નથી તેને તે વિકલ્પો છોડવાનું શું પ્રયોજન છે? અન્ય અનેક વિકલ્પો પોતાને થાય છે તેનો જ ત્યાગ કરો. એ પ્રમાણે સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમાં વા આત્મશ્રદ્ધાનમાં સાત તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનની સાપેક્ષતા હોય છે, માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે.

પ્રશ્ન:—ત્યારે કોઈ દેકાણે શાસ્ત્રોમાં અહંતદેવ, નિર્ગંધચુરુ અને હિંસાદિરહિત ધર્મના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે કેવી રીતે?

ઉત્તર:—અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન ધવાથી વા કુદેવાદિનું શ્રદ્ધાન દૂર થવાથી ગૃહીત-મિથ્યાત્વનો અભાવ થાય છે એ અપેક્ષાએ તેને સમ્યક્દષ્ટિ કહ્યો છે, પણ સમ્યક્ત્વનું સર્વથા લક્ષણ એ નથી, કારણ કે-દ્રવ્યલિંગી મુનિ આદિ વ્યવહારધર્મના ધારક મિથ્યાદષ્ટિએને પણ એવું શ્રદ્ધાન તો હોય છે, અથવા જેમ અણુત્રત, મહાત્રત હોય છતાં દેશચારિત્ર, સકલચારિત્ર હોય વા ન હોય, પરંતુ અણુત્રત થયા વિના દેશચારિત્ર, તથા મહાત્રત થયા વિના સકલચારિત્ર કદી પણ હોય નહિ, માટે એ ત્રતોને અન્વયરૂપ કારણ જાણી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી તેને ચારિત્ર કહ્યું છે; તેમ અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થતાં તો સમ્યક્ત્વ હોય વા ન હોય, પરંતુ અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાન થયા વિના તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વ કદી પણ હોય નહિ, માટે અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાનને અન્વયરૂપ કારણ જાણી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી એ શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે, અને એટલા જ માટે તેનું નામ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ છે. અથવા જેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય તેને સાચા અરહંતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન પક્ષથી કરે તોપણ યથાવત્ સ્વરૂપની ઓળખાણ-

અહિત શ્રદ્ધાન થાય નહિ, તથા જેને સાચા અરહંતાદિકના સ્વરૂપનું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ, કારણ કે અરહંતાદિકના સ્વરૂપને ઓળખતાં હવ-અહવ-આસવાદિની ઓળખાણ થાય છે. એ પ્રમાણે તેને પરસ્પર અવિનાભાવી જાણી કોઈ દેકાણે અરહંતાદિકના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે.

પ્રશ્ન:—નારકાદિ છવોને દેવ-કુદેવાદિકનો વ્યવહાર નથી છતાં તેમને સમ્યક્ત્વ તો હોય છે; માટે સમ્યક્ત્વ થતાં અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ એવો નિયમ સંભવતો નથી?

ઉત્તર:—સાત તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનમાં અરહંતાદિકનું શ્રદ્ધાન ગણિત છે, કારણ કે-તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં મોક્ષતત્ત્વને તે સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે, હવે મોક્ષતત્ત્વ તો અરહંતસિદ્ધનું જ લક્ષણ છે અને જે લક્ષણને ઉત્કૃષ્ટ માને છે, તે તેના લક્ષ્યને પણ ઉત્કૃષ્ટ અવશ્ય માને જ; તેથી તેમને જ સર્વોત્કૃષ્ટ માન્યા પણ અન્યને ન માન્યા એ જ તેને દેવનું શ્રદ્ધાન થયું. વળી મોક્ષનું કારણ સંવર-નિર્જરા છે તેથી તેને પણ તે ઉત્કૃષ્ટ માને છે અને સંવર-નિર્જરાના પાશક ગુપ્તપણે મુનિરાજ છે તેથી તે મુનિરાજને ઉત્તમ માને છે, પણ અન્યને ઉત્તમ માનતો નથી, એ જ તેને ગુરુનું શ્રદ્ધાન થયું. બીજું રાગાદિરહિત ભાવનું નામ અદિશા છે. તેને તે ઉપાદેય માને છે, પણ અન્યને માનતો નથી, એ જ તેને ધર્મનું શ્રદ્ધાન થયું. આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમાં અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન પણ ગણિત હોય છે અથવા જે નિમિત્તથી તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય છે, તે નિમિત્તથી અરહંતદેવાદિકનું પણ શ્રદ્ધાન થાય છે માટે અરહંતશ્રદ્ધાનમાં દેવાદિકના જ શ્રદ્ધાનનો વિચાર ને

તેને અરહંતાદિકનું પણ સાચું શ્રદ્ધાન નથી. વળી તે મોક્ષાદિક તત્ત્વોના શ્રદ્ધાન વિના અરહંતાદિકનું માહાત્મ્ય પણ યથાર્થ નજીતો નથી, (માત્ર) લૌકિક અતિશયાદિને અરહંતનું, તપશ્વરણાદિવડે ગુરુત્વ અને પરજીવોની અહિંસાદિવડે ધર્મનું માહાત્મ્ય નજીતું છે, પણ એ તો પરાશ્રિતભાવ છે અને અરહંતાદિકનું સ્વરૂપ તો આત્માશ્રિત ભાવોવડે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થતાં જ નજીતું છે, માટે જેને અરહંતાદિકનું સાચું શ્રદ્ધાન હોય તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાન અવશ્ય હોય જ એવો નિયમ નજીતો. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણનિર્દેશ કર્યું.

પ્રશ્ન:—સાચું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન, વા સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન, વા આત્મશ્રદ્ધાન, વા દેવ-ગુરુ-ધર્મનું શ્રદ્ધાન સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું અને એ સર્વ લક્ષણોની પરસ્પર એકતા પણ દર્શાવી તે નજીતી, પરંતુ આમ અન્ય અન્ય પ્રકારથી લક્ષણ કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

ઉત્તર:—એ ચાર લક્ષણો કહ્યાં તેમાં સાચી દૃષ્ટિવડે (કોઈ) એક લક્ષણ ગ્રહણ કરતાં ચારે લક્ષણોનું ગ્રહણ થાય છે, તોપણ મુખ્ય પ્રયોજન જુદું જુદું વિચારી અન્ય અન્ય પ્રકારથી એ લક્ષણો કહ્યાં છે. જ્યાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં તો આ પ્રયોજન છે કે—જે એ તત્ત્વોને ઓળખે તો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનું વા પોતાના હિત-અહિતનું શ્રદ્ધાન કરે ત્યારે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તે. જ્યાં સ્વ-પરની લિન્નતા શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં જે વડે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તે શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. કારણ કે જીવ-અજીવના શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન તો સ્વ-પરને લિન્ન શ્રદ્ધાન કરવાં એ છે, અને આસ્રવાદિકના શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન રાગાદિક છોડવા એ છે; એટલે સ્વ-પરની લિન્નતાનું શ્રદ્ધાન થતાં પરબ્રહ્મમાં રાગાદિક ન કરવાનું શ્રદ્ધાન થાય છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન સ્વ-પરના લિન્ન શ્રદ્ધાનથી સિદ્ધ થવું નજીતી એ લક્ષણને કહ્યું છે. તથા જ્યાં આત્મશ્રદ્ધાન લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં સ્વ-પરના લિન્ન શ્રદ્ધાનનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે—પોતાને પોતારૂપ નજીતો. પોતાને પોતારૂપ નજીતી પરનો પણ વિકલ્પ કાર્યકારી નથી. એવા મૂળભૂત પ્રયોજનની પ્રધાનતા નજીતી આત્મશ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. તથા જ્યાં દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનરૂપ લક્ષણ કહ્યું છે ત્યાં ગાહ્યસાધનની પ્રધાનતા કરી છે, કારણ કે—અરહંતદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન સાચા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું કારણ છે તથા કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કલ્પિત તત્ત્વશ્રદ્ધાનનું કારણ છે, એ ગાહ્ય કારણની પ્રધાનતાથી કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન છોડાવી કુદેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરાવવા અર્થે દેવ-ગુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનને મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં પ્રયોજનની મુખ્યતા વડે જુદાં જુદાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન:—એ ચાર લક્ષણો કહ્યાં તેમાં આ જીવ કયા લક્ષણને અંગીકાર કરે ?

ઉત્તર:—જ્યાં મિથ્યાત્વધર્મનો ઉપશમાદિક થતાં વિપરીતાભિનિવેશનો અભાવ થાય છે ત્યાં એ ચારે લક્ષણો એકસાથે હોય છે. તથા વિચાર અપેક્ષાએ મુખ્યપણે તત્ત્વાર્થોને

વિચારે છે, કાં તો સ્વ-પરતું ભેદવિજ્ઞાન કરે છે, કાં તો આત્મસ્વરૂપનું જ સ્મરણ કરે છે અગર કાં તો દેવાદિકના સ્વરૂપને વિચારે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં તો નાના પ્રકારના વિચાર હોય છે, પરંતુ શ્રદ્ધાનમાં સર્વત્ર પરસ્પર સાપેક્ષપણું હોય છે. જેમ-તત્ત્વવિચાર કરે છે તો ભેદવિજ્ઞાનાદિકના અભિપ્રાયસહિત કરે છે, તથા ભેદવિજ્ઞાન કરે છે તો તત્ત્વવિચાર આદિના અભિપ્રાયસહિત કરે છે; એ જ પ્રમાણે અન્ય ઠેકાણે પણ પરસ્પર સાપેક્ષપણું છે. માટે સમ્યક્ દૃષ્ટિના શ્રદ્ધાનમાં ચારે લક્ષણોનો અંગીકાર છે, પણ જેને મિથ્યાત્વનો ઉદય છે તેને વિપરીતા બિનિવેશ હોય છે, તેને એ લક્ષણો આભાસમાત્ર હોય છે, સાચાં હોતાં નથી. તે જિનમતનાં છવાદિતત્ત્વોને માને છે અન્યને માનતો નથી તથા તેનાં નામ-ભેદાદિને શીખે છે; એ પ્રમાણે તેને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન હોય છે, પરંતુ તેને યથાર્થ ભાવનું શ્રદ્ધાન હોતું નથી. વળી એ સ્વ-પરના ભિન્નપણાની વાતો કરે, ચિંતવન કરે, પરંતુ જેવી પર્યાયમાં અહંબુદ્ધિ છે તથા વસ્ત્રાદિમાં પરબુદ્ધિ છે, તેવી આત્મામાં અહંબુદ્ધિ અને શરીર આદિમાં પરબુદ્ધિ તેને હોતી નથી. તથા તે આત્માનું જિનવચનનાનુસાર ચિંતવન કરે છે, પરંતુ પ્રતીતિપણે સ્વને સ્વ-રૂપ શ્રદ્ધાન કરતો નથી. તથા અરહંતદેવાદિક વિના અન્ય કુદેવાદિકોને માનતો નથી, પરંતુ તેના ધાર્થ જોળખી શ્રદ્ધાન કરતો નથી. એ પ્રમાણે એ લક્ષણાભાસો મિથ્યાદૃષ્ટિને

કાંઈ ન હોય, ત્યાં તેને ભિન્નપણું પણ સંભવે છે. બીજું એ

છે કે-પહેલાં તો દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન થાય, પછી તત્ત્વોનો

ચિંતવન કરે અને પછી કેવળ આત્માને ચિંતવે; એ અનુક્રમથી

માત્રા મોક્ષમાર્ગને પામી કોઈ જીવ સિદ્ધપદને પણ પ્રાપ્ત કરી

ધન કરીને જેને દેવાદિકની માન્યતાનું તો કાંઈ ઠેકાણું નથી

વિચારાદિમાં પ્રવર્તે છે અને તેથી પોતાને જ્ઞાની માને છે

તેઓજ લગાવતો નથી, પોતાને સ્વ-પરનો ભેદવિજ્ઞાની થયો

જાણુ યથાર્થ નિર્ણય કરતો નથી છતાં પોતાને આત્મજ્ઞાની

કર્તની વાતો છે, માનાદિ કપાયનાં સાધન છે, કાંઈ જાણુ કાર્યકારી

નહીં કરવા ઇચ્છે તેણે તો જ્યાં મુઘી સાચા સમ્યક્જ્ઞાનની

જાણુ અનુક્રમથી જ અંગીકાર કરવાં. એ જ અહીં કહીએ છીએ—

કેઈ પરીણાવે કુદેવાદિની માન્યતા છોડી અરહંતદેવાદિકનું

શ્રદ્ધાન થતાં મૂર્તિતમિથ્યાત્વનો તો અભાવ થાય છે તથા મોક્ષ

સિદ્ધિ નિમિત્ત થઈ થાય છે અને મોક્ષમાર્ગને સરળપદ અવગત

મને સમ્યક્ દેવાદિકનું શ્રદ્ધાન કરવું. પછી જિનમતમાં કહેતાં

તેનાં નામ લક્ષણાદિ શીખવાં, શરણ કે-જોના અભ્યાસની

પછી સ્વ-પરનું ભિન્નપણું જેથી ભાગે તેવો વિચાર કરવો

કરવાં, કારણ કે—એ અભ્યાસથી લેદવિજ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી એક સ્વમાં સ્વપણું માનવા અર્થે સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરવો. કારણ કે—એ અભ્યાસથી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે અનુક્રમથી તેને અંગીકાર કરી પછી તેમાંથી જ કોઈ વેળા દેવાદિના વિચારમાં, કોઈ વેળા તત્ત્વવિચારમાં, કોઈ વેળા સ્વ-પરના વિચારમાં તથા કોઈ વેળા આત્મવિચારમાં ઉપયોગને લગાવવો. એ પ્રમાણે અભ્યાસથી દર્શનમોહ મંદ થતો જાય છે, અને કદાચિત્ સત્ય સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ થાય જ એવા નિયમ તો નથી; કોઈ જીવને કોઈ પ્રજાળ વિપરીત કારણ વચ્ચે આવી જાય તો સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન પણ થાય, પરંતુ મુખ્યપણે ઘણા જીવોને તો એ અનુક્રમથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. માટે તેને એ જ પ્રમાણે અંગીકાર કરવાં. જેમ-પુત્રનો અર્થી વિવાહાદિ કારણોને તો મેળવે, તેમાં ઘણા પુરુષોને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય જ, છતાં કોઈને ન થાય તો ન પણ થાય, પરંતુ તેણે તો ઉપાય કરવો; તેમ સમ્યક્ત્વનો અર્થી એ કારણોને મેળવે, તેમાં ઘણા જીવોને તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય જ, કોઈને ન થાય તો ન પણ થાય, પરંતુ તેણે તો પોતાનાથી બંને તે ઉપાય કરવો. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વનું લક્ષણનિર્દેશ કર્યું.

પ્રશ્ન:—સમ્યક્ત્વનાં લક્ષણ તો અનેક પ્રકારનાં કહ્યાં છે, તેમાં તમે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-લક્ષણને જ મુખ્ય કહ્યું તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:—તુચ્છબુદ્ધિવાનને અન્ય લક્ષણોમાં તેનું પ્રયોજન પ્રગટ લાસતું નથી વા જમ ઊપજે છે તથા આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં પ્રયોજન પ્રગટ લાસે છે તથા કાંઈ પણ જમ ઊપજતો નથી, તેથી એ લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. એ અહીં દર્શાવીએ છીએ—

દેવ-શુર-ધર્મના શ્રદ્ધાનમાં તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ લાસે કે અરહંતદેવાદિકને માનવા, અન્યને ન માનવા—એટલું જ સમ્યક્ત્વ છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવનું વા ગંધ-મોક્ષના કારણકાર્યનું સ્વરૂપ લાસે નહિ તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય નહિ; વા જીવાદિનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એ જ શ્રદ્ધાનમાં સંતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્દેષિ માને, વા કુદેવાદિ પ્રત્યે દ્રેષ તો રાખે પણ અન્ય રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ ન કરે, એવો જમ ઊપજે. વળી સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમાં તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ લાસે કે સ્વ-પરનું જાણવું જ કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ થાય છે. પણ ત્યાં આસ્રવાદિનું સ્વરૂપ લાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા આસ્રવાદિનું શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એટલું જ જાણવામાં સંતુષ્ટ થઈ પોતાને સમ્યગ્દેષિ માની સ્વચ્છંદી થઈ રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્યમ કરે નહિ, એવો જમ ઊપજે. તથા આત્મશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં તુચ્છબુદ્ધિવાનને એમ લાસે કે—એક આત્માનો જ વિચાર કાર્યકારી છે અને તેનાથી જ સમ્યક્ત્વ થાય છે, પણ ત્યાં જીવ-અજીવાદિના વિશેષો વા આસ્રવાદિનું સ્વરૂપ લાસતું નથી અને તેથી મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ પણ થતી નથી, વા જીવાદિના વિશેષોનું અને આસ્રવાદિના સ્વરૂપનું

શ્રદ્ધાન થયા વિના માત્ર એટલા જ વિચારથી પોતાને સમ્યક્દષ્ટિ માની સ્વચ્છંદી બની રાગાદિ છોડવાનો ઉદ્ધમ કરે નહિ, તેને પણ એવો ભ્રમ ઊપજે છે. એમ જાણી એ લક્ષણોને મુખ્ય કર્યાં નહિ; અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણમાં જીવ-અજીવાદિ વા આસવાદિતું શ્રદ્ધાન થાય છે, ત્યાં તે સર્વનું સ્વરૂપ જો બરાબર લાસે તો મોક્ષમાર્ગરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય, તથા એ શ્રદ્ધાન થતાં સમ્યક્ત્વની થાય છે પણ એ સંતુષ્ઠ થતો નથી. આસવાદિતું શ્રદ્ધાન થવાથી રાગાદિક છોડી મોક્ષનો ઉદ્ધમ રાખે છે. એ પ્રમાણે તેને ભ્રમ ઊપજતો નથી માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. અથવા તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણમાં તો દેવાદિતું શ્રદ્ધાન વા સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા આત્મશ્રદ્ધાન ગણિત હોય છે તે તો તુચ્છ-બુદ્ધિવાનને પણ લાસે છે પણ અન્ય લક્ષણોમાં તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનનું ગણિતપણું છે તે વિશેષ બુદ્ધિવાન હોય તેને જ લાસે છે, પણ તુચ્છબુદ્ધિવાનને લાસતું નથી, માટે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-લક્ષણને મુખ્ય કર્યું છે. અથવા મિથ્યાદષ્ટિને એ આભાસમાત્ર હોય છે; ત્યાં તત્ત્વાર્થોનો વિચાર તો વિપરીતાભિનિવેશ દૂર કરવામાં શીઘ્ર કારણરૂપ થાય છે પણ અન્ય લક્ષણો શીઘ્ર કારણરૂપ થતાં નથી વા વિપરીતાભિનિવેશનાં પણ કારણ થઈ જાય છે તેથી અહીં સર્વપ્રકારની પ્રસિદ્ધ જાણી વિપરીતાભિનિવેશરહિત જીવાદિતત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન તે જ સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ છે એવો નિર્દેશ કર્યો. એ પ્રમાણે લક્ષણનિર્દેશનું નિરૂપણ કર્યું. એવું લક્ષણ જે જ્ઞાનમાના સ્વભાવમાં હોય તે જ સમ્યક્દષ્ટિ જાણવો. હવે એ સમ્યક્ત્વના ભેદ દર્શાવીએ છીએ.

પરંપરા કારણભૂત છે, જોકે તે નિયમરૂપ કારણ નથી તોપણ મુખ્યપણે કારણ છે અને કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર સંભવે છે તેથી મુખ્યરૂપ પરંપરા કારણની અપેક્ષાએ મિથ્યાદષ્ટિને પણ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ.

પ્રશ્ન:—કેટલાંક શાસ્ત્રોમાં દેવ-શુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનને વા તત્ત્વશ્રદ્ધાનને તો વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તથા સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનને વા કેવળ આત્માના શ્રદ્ધાનને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—દેવ-શુરુ-ધર્મના શ્રદ્ધાનમાં તો પ્રવૃત્તિની મુખ્યતા છે; જે પ્રવૃત્તિમાં અરહંતાદિને દેવાદિક માને અન્યને ન માને તેને દેવાદિકનો શ્રદ્ધાની કહીએ છીએ. તથા તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં તેને વિચારની મુખ્યતા છે; જે જ્ઞાનમાં જીવાદિતત્ત્વોને વિચારે છે તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાની કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે ત્યાં મુખ્યતા હોય છે. એ જાને કોઈ જીવને તો સમ્યક્ત્વનાં કારણ થાય છે પરંતુ તેનો સદ્ભાવ મિથ્યાદષ્ટિને પણ સંભવે છે તેથી તેને વ્યવહારસમ્યક્ત્વ કહ્યાં છે. વળી સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમાં વા આત્મશ્રદ્ધાનમાં વિપરીતાભિનિવેશરહિતપણાની મુખ્યતા છે. અર્થાત્ જે સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન કરે વા પોતાના આત્માને અનુભવે તેને મુખ્યપણે વિપરીતાભિનિવેશ હોય નહિ, તેથી ભેદવિજ્ઞાનીને વા આત્મજ્ઞાનીને સમ્યક્દષ્ટિ કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન વા આત્મશ્રદ્ધાન સમ્યક્દષ્ટિને જ હોય છે, તેથી તેને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહ્યું. આ કથન મુખ્યતાની અપેક્ષાએ છે પણ તારતમ્યપણે એ ચારે લક્ષણ મિથ્યાદષ્ટિને આભાસમાત્ર હોય છે તથા સમ્યક્દષ્ટિને સાચાં હોય છે. ત્યાં આભાસમાત્ર છે તે તો નિયમરહિત સમ્યક્ત્વનાં પરંપરા કારણ છે તથા સાચાં છે તે નિયમરૂપ સાક્ષાત્ કારણ છે તેથી તેને વ્યવહારરૂપ કહીએ છીએ. એના નિમિત્તથી જે વિપરીતાભિનિવેશરહિત શ્રદ્ધાન થયું તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે, એમ જાણવું.

પ્રશ્ન:—કેટલાંક શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે—‘આત્મા છે તે જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે, અન્ય બધો વ્યવહાર છે’—તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર:—વિપરીતાભિનિવેશરહિત શ્રદ્ધાન થયું તે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે. ત્યાં અભેદબુદ્ધિથી આત્મા અને સમ્યક્ત્વમાં ભિન્નતા નથી તેથી નિશ્ચયથી આત્માને જ સમ્યક્ત્વ કહ્યું, અન્ય સર્વ સમ્યક્ત્વ તો નિમિત્તમાત્ર છે. અથવા ભેદકલ્પના કરતાં આત્મા અને સમ્યક્ત્વને ભિન્નતા કહેવામાં આવે છે, તેથી અન્ય બધો વ્યવહાર કહ્યો છે, એમ જાણવું. આ પ્રકારે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ તથા વ્યવહારસમ્યક્ત્વ દ્વારા સમ્યક્ત્વના બે ભેદ થાય છે.

વળી અન્ય નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આજ્ઞાસમ્યક્ત્વાદિ દશ ભેદ પણ કહ્યા છે, તે આત્માનુશાસનમાં કહ્યા છે. યથા—

આજ્ઞામાર્ગસમુદ્ભવમુપદેશાત્સૂત્રવીજસંકેપાન ।

વિત્તારાર્થાભ્યાં મયમવગાદપરમાવગાદે ચ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જિનઆજ્ઞાથી તત્ત્વશ્રદ્ધાન થયું હોય તે આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે. અહીં એટલું જાણવું કે ‘મારે જિનઆજ્ઞા પ્રમાણ છે’ એટલું જ શ્રદ્ધાન કાંઈ સમ્યક્ત્વ નથી, આજ્ઞા માનવી એ તો કારણભૂત છે તેથી અહીં આજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયું કહ્યું છે, માટે પ્રથમ જિનઆજ્ઞા માનવા પછી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થયું તે આજ્ઞાસમ્યક્ત્વ છે. (૨) એ જ પ્રમાણે નિર્ઘર્થમાર્ગના અવલોકનથી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન થયું હોય તે માર્ગસમ્યક્ત્વ છે. (૩) તીર્થંકરાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોના પુરાણોના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યગ્જ્ઞાન વડે અર્થાત્ આગમસમુદ્રમાં પ્રવીણ પુરુષોના ઉપદેશ આદિથી પ્રાપ્તિ થયેલી જે ઉપદેશદષ્ટિ તે ઉપદેશસમ્યક્ત્વ છે. (૪) સુનિજનોના આચરણવિધાનને પ્રતિપાદન કરતા એવા આચારસૂત્રોને સાંભળી જે શ્રદ્ધાન કરવું થાય તેને ભલા પ્રકારથી સૂત્રદષ્ટિ કહી છે, અને તે સૂત્રસમ્યક્ત્વ છે. (૫) બીજ જે ગણિતજ્ઞાનનું કારણ તેના વડે દર્શનમોહના અનુપમ ઉપશમના બળથી, દુષ્કર છે જાણવાની ગતિ જેની એવા પદાર્થોનો સમૂહ તેની થઈ છે ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ શ્રદ્ધાંશ પશિલિતિ જેને—એવા જે કરણાનુયોગના જ્ઞાની ભવ્ય તેને બીજદષ્ટિ થાય છે તે બીજસમ્યક્ત્વ જાણવું. (૬) પદાર્થોના સંશ્લેષપણથી જાણવા વડે જે શ્રદ્ધાન થયું હોય તે ભલી સંશ્લેષદષ્ટિ છે અને તેને સંશ્લેષસમ્યક્ત્વ જાણવું. (૭) દ્વાદશાંગવાણીને સાંભળી કરેલી જે ડુશિ અર્થાત્ શ્રદ્ધાન તેને હે ભવ્ય! તું વિસ્તારદષ્ટિ જાણ, અને તે વિસ્તારસમ્યક્ત્વ છે. (૮) લેનશાસ્ત્રોના વચન વિના કોઈ અર્થના નિમિત્તથી થયેલી જે અર્થદષ્ટિ, તેને અર્થસમ્યક્ત્વ જાણવું. એ આઠ ભેદ તો કારણોની અપેક્ષાએ કર્યા છે તથા (૯) શ્રુતકેવળી જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન જે તેને અવગાહસમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. (૧૦) કેવળજ્ઞાનીને જે તત્ત્વશ્રદ્ધાન છે તેને પરમાવગાહસમ્યક્ત્વ કહીએ છીએ. એ છેલ્લા બે ભેદ જ્ઞાનના સહકારીપણાની અપેક્ષાએ કર્યા છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના દશ ભેદ કહ્યા, ત્યાં સર્વ ઠેકાણે સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન જ જાણવું.

તો ત્રણની સત્તા છે, તથા જેને મિશ્રમોહનીય અને સમ્યક્ત્વમોહનીયની ઉદ્દેશના થઈ ગઈ હોય અર્થાત્ તેના પરમાણુ મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમી ગયાં હોય તેને એક મિથ્યાત્વની જ સત્તા છે; માટે સાદિમિથ્યાદષ્ટિને ત્રણ પ્રકૃતિઓનો વા એક પ્રકૃતિનો ઉપશમ થાય છે.

પ્રશ્ન:—ઉપશમ એટલે શું ?

ઉત્તર:—અનિવૃત્તિકરણમાં કરેલાં અંતરકરણવિધાનથી સમ્યક્ત્વના કાળમાં જે ઉદય આવવા યોગ્ય નિષેક હતા તેનો તો અહીં અભાવ કર્યો, અર્થાત્ તેના પરમાણુઓને અન્ય કાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નિષેકરૂપે કર્યા; તથા અનિવૃત્તિકરણમાં જ કરેલા ઉપશમવિધાનથી જે તે કાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નિષેક હતા તે ઉદ્દીરણરૂપ થઈને આ કાળમાં ઉદયમાં ન આવવી શકે એવા કર્યા; એ પ્રમાણે બંન્નાં સત્તા તો હોય પણ તેનો ઉદય ન હોય તેનું નામ ઉપશમ છે. એમ આ મિથ્યાત્વથી થયેલું પ્રથમોપશમસમ્યક્ત્વ છે તે ચતુર્થાદિથી માંડી સાતમા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે. તથા પ્રથમોગ્નેષી સન્સુખ થતાં સાતમા ગુણુસ્થાનમાં ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વથી જે ઉપશમસમ્યક્ત્વ થાય તેનું નામ દ્વિતીયોપશમસમ્યક્ત્વ છે. અહીં કરણરૂડે ત્રણ જ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થાય છે. કારણ કે આને ત્રણ પ્રકૃતિઓની જ સત્તા હોય છે. અહીં પણ અંતરકરણવિધાનથી વા ઉપશમવિધાનથી તેના ઉદયનો અભાવ કરે છે એ જ ઉપશમ છે. તે આ દ્વિતીયોપશમસમ્યક્ત્વ સાતમા આદિથી માંડી અગીઆરમા ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે તથા ત્યાંથી પડતાં કોઈને છૂટે, પાંચમે અને ચોથે ગુણુસ્થાને પણ રહે છે એમ બાણુવું. એમ ઉપશમસમ્યક્ત્વ બે પ્રકારથી છે. એ સમ્યક્ત્વ વર્તમાનકાળમાં ક્ષણિકવત્ નિર્મળ છે; તેને પ્રતિપક્ષીકર્મની સત્તા હોય છે તેથી આ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્ત-કાળમાત્ર રહે છે. પછી દર્શનમોહનો ઉદય આવે છે એમ બાણુવું. એ પ્રમાણે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું.

તથા બંન્નાં દર્શનમોહની ત્રણ પ્રકૃતિઓમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય હોય, અન્ય બેનો ઉદય ન હોય, ત્યાં ક્ષયોપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. ઉપશમસમ્યક્ત્વનો કાળ પૂર્ણ થતાં આ સમ્યક્ત્વ હોય છે અથવા સાદિમિથ્યાદષ્ટિને મિથ્યાત્વગુણુસ્થાનથી વા મિશ્રગુણુસ્થાનથી પણ આની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રશ્ન:—ક્ષયોપશમ એટલે શું ?

ઉત્તર:—દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓમાં જે મિથ્યાત્વનો અનુભાગ છે તેના અનંતમા ભાગે મિશ્રમોહનીયનો છે, તેના અનંતમા ભાગે સમ્યક્ત્વમોહનીયનો અનુભાગ છે, તેમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયપ્રકૃતિ દેશઘાતિ છે, તેનો ઉદય હોવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વનો ઘાત ધતો નથી, ઈચિત્ત મલિનતા કરે પણ મૂળથી ઘાત ન કરી શકે, તેનું જ નામ દેશ-ઘાતિ છે. હવે બંન્નાં મિથ્યાત્વ વા સમ્યક્મિથ્યાત્વના વર્તમાનકાળમાં ઉદય આવવા યોગ્ય

ઉત્તર:—અનંતાનુળ'ધી આદિ ભેદ છે તે કપાયોની તીવ્ર-મંદતાની અપેક્ષાએ નથી, કારણ કે—મિથ્યાદષ્ટિને તીવ્રકપાય થતાં વા મંદકપાય થતાં' પણ અનંતાનુળ'ધી આદિ આરે કપાયોનો ઉદય યુગપત્ હોય છે, અને ત્યાં આરેયના ઉત્કૃષ્ટ સ્પર્ધક સમાન કહ્યા છે. એટલું વિશેષ છે કે—અનંતાનુળ'ધીની સાથે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ જેવો તીવ્ર ઉદય હોય છે તેવો તેના ગયા પછી હોતો નથી, તથા એ જ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણની સાથે પ્રત્યાખ્યાન અને સંન્વલનનો જેવો ઉદય હોય છે તેવો તેના ગયા પછી હોતો નથી, તથા પ્રત્યાખ્યાનની સાથે જેવો સંન્વલનનો ઉદય હોય છે તેવો એકલા સંન્વલનનો ઉદય હોતો નથી, માટે અનંતાનુળ'ધી ગયા પછી કંઈક કપાયોની મંદતા તો થાય છે પરંતુ એવી મંદતા થતી નથી કે જેથી કોઈ ચારિત્ર નામ પામે, કારણ કે—કપાયોનાં અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ સ્થાન છે, તેમાં સર્વત્ર પૂર્વસ્થાનથી ઉત્તરસ્થાનમાં મંદતા હોય છે પરંતુ વ્યવહારથી તે સ્થાનોમાં ત્રણ મર્યાદા કરી; પ્રથમનાં ઘણાં સ્થાન તો અસંયમરૂપ કહ્યાં, પછી કેટલાંક દેશસંયમરૂપ કહ્યાં અને પછી કેટલાંક સકળસંયમરૂપ કહ્યાં; તેમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનથી માંડી ચોથા ગુણસ્થાન મુખી કપાયનાં જે સ્થાન હોય છે તે બધાં અસંયમના જ હોય છે તેથી ત્યાં કપાયોની મંદતા હોવા છતાં પણ ચારિત્ર નામ પામતાં નથી. જોકે પરમાર્થથી કપાયનું ઘટવું એ ચારિત્રનાં અંશ છે તોપણ વ્યવહારથી જ્યાં કપાયોનું એવું ઘટવું થાય કે જેથી શ્રાવકધર્મ વા મુનિધર્મનો અંગીકાર થાય ત્યાં જ ચારિત્ર નામ પામે છે. હવે અસંયતગુણસ્થાનમાં એવા કપાય ઘટતાં નથી તેથી ત્યાં અસંયમ કહ્યો છે. વળી કપાયોની અધિકતા-હીનતા હોવા છતાં પણ જેમ પ્રમત્તાદિ ગુણસ્થાનોમાં સર્વત્ર સકળસંયમ જ નામ પામે છે તેમ ગિર્યાનથી અસંયત સુધીના ગુણસ્થાનોમાં અસંયમ નામ પામે છે પણ સર્વ કેશણે અસંયમની સમાનતા ન જાણવી.

ઉત્તર:—સમ્યક્ત્વના તો ત્રણ જ ભેદ છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વના અભાવરૂપ મિથ્યાત્વ, એ જાનેનો મિથ્રભાવ તે મિથ્ર, તથા સમ્યક્ત્વનો ઘાતકભાવ તે સાસાદન. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વમાર્ગણથી જીવનો વિચાર કરતાં છ ભેદ કહ્યા છે. અહીં કોઈ કહે કે—‘સમ્યક્ત્વથી વ્રત ધર્મ મિથ્યાત્વમાં આવ્યો હોય તેને મિથ્યાત્વસમ્યક્ત્વ કહેવાય.’ એમ કહેવું એ તો અસત્ય છે, કારણ કે—અભવ્યને પણ તેનો સદ્ભાવ હોય છે. વળી મિથ્યાત્વસમ્યક્ત્વ કહેવું એ જ અશુદ્ધ છે. જેમ સંયમમાર્ગણમાં અસંયમ કહ્યા છે તથા ભવ્યમાર્ગણમાં અભવ્ય કહ્યા છે, તે જ પ્રમાણે અહીં સમ્યક્ત્વમાર્ગણમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે, પણ ત્યાં મિથ્યાત્વને સમ્યક્ત્વનો ભેદ ન સમજવો. સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં કેટલાક જીવોને સમ્યક્ત્વના અભાવથી મિથ્યાત્વ હોય છે એવો અર્થ પ્રગટ કરવા અર્થે સમ્યક્ત્વમાર્ગણમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. એ જ પ્રમાણે સાસાદન અને મિથ્ર પણ સમ્યક્ત્વના ભેદ નથી, સમ્યક્ત્વના તો ત્રણ જ ભેદ છે, એમ સમજવું. અહીં કર્મના ઉપશમાદિકથી ઉપશમાદિસમ્યક્ત્વ કહ્યાં પણ કર્મનાં ઉપશમાદિક કાંઈ આનાં કર્યાં થતાં નથી, માટે આ જીવ તો તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરવાનો ઉદ્યમ કરે અને તેના નિમિત્તથી કર્મનાં ઉપશમાદિક તો સ્વયમેવ થાય છે ત્યારે તેને તત્ત્વશ્રદ્ધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ સમજવું. એ પ્રકારથી સમ્યક્ત્વના ભેદ જાણવા. એ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે સમ્યક્દર્શનનાં આઠ અંગ કહીએ છીએ.

સમ્યક્દર્શનનાં આઠ અંગ

નિઃશંકિત્વ, નિઃકાંક્ષિત્વ, નિર્વિચિકિત્સત્વ, અમૂઢદૃષ્ટિત્વ, ઉપગૃહ્ણણ. સ્થિતિકરણ, પ્રભાવના અને વાત્સલ્ય—એ સમ્યક્ત્વનાં આઠ અંગ છે. ૧-ભયનો અભાવ અથવા તત્ત્વોમાં સંશયનો અભાવ તે નિઃશંકિત્વ છે. ૨-પરદ્રવ્ય આદિમાં રાગરૂપ વાંછાનો અભાવ તે નિઃકાંક્ષિત્વ છે. ૩-પરદ્રવ્ય આદિમાં દ્વેષરૂપ ગ્લાનિનો અભાવ તે નિર્વિચિકિત્સત્વ છે. ૪-તત્ત્વોમાં અને દેવાદિકમાં અન્યથા પ્રતીતિરૂપ મોહનો અભાવ તે અમૂઢદૃષ્ટિત્વ છે. ૫-આત્મધર્મ વા જિનધર્મને વધારવો તેનું નામ ઉપગૃહ્ણણ છે, તથા એ જ અંગનું નામ ઉપગૃહ્ણ પણ કહીએ છીએ, ત્યાં ધર્માત્મા જીવોના દોષને ઢાંકવા એવો ઉપગૃહ્ણનો અર્થ સમજવો. ૬-પોતાના સ્વભાવમાં વા જિનધર્મમાં પોતાને વા પરને સ્થાપન કરવો તે સ્થિતિકરણ અંગ છે. ૭-પોતાના સ્વરૂપનું વા જિનધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરવું, તે પ્રભાવના છે. ૮-પોતાના સ્વરૂપમાં, જિનધર્મમાં વા ધર્માત્મા જીવોમાં અતિ પ્રીતિભાવ તે વાત્સલ્ય છે. એ પ્રમાણે આઠ અંગ જાણવાં. જેમ મનુષ્યશરીરનાં હાથ-પગ આદિ અંગ છે તેમ આ પણ સમ્યક્ત્વનાં અંગ છે.

પ્રશ્ન:—કેટલાક સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોને પણ ભય, ઈચ્છા અને ગ્લાનિ આદિ હોય છે તથા કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિને તે નથી હોતાં, તેથી એ નિઃશંકિતાદિને સમ્યક્ત્વનાં અંગ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર:—જેમ મનુષ્યશરીરનાં હાથ-પગ આદિ અંગ કહીએ છીએ ત્યાં કેઈ મનુષ્ય એવા પણ હોય છે કે જેમને હાથ-પગ આદિ કેઈ અંગ હોતાં નથી છતાં તેને મનુષ્ય શરીર તો કહીએ છીએ, પરંતુ એ અંગો વિના તે શોભાયમાન વા સકળ કાર્યકારી થતો નથી; તેમ સમ્યક્ત્વના નિઃશંકિતાદિ અંગ કહીએ છીએ ત્યાં કેઈ સમ્યક્દષ્ટિ એવા પણ હોય છે કે જેમને નિઃશંકિતત્વાદિમાંનાં કેઈ અંગ ન હોય છતાં તેમને સમ્યક્ત્વ તો કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એ અંગો વિના તે સમ્યક્દર્શન નિર્માળ સકળ કાર્યકારી થતું નથી. વળી જેમ વાંદરાને પણ હાથ-પગ આદિ અંગ તો હોય છે, પરંતુ જેવા મનુષ્યને હોય છે તેવાં હોતાં નથી; તેમ મિથ્યાદષ્ટિને પણ વ્યવહારરૂપ નિઃશંકિતાદિ અંગો હોય છે, પરંતુ જેવાં નિશ્ચયની સાપેક્ષતાસહિત સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે તેવાં હોતાં નથી. તથા સમ્યક્ત્વમાં પચીસ મળ કહે છે—શંકાદિ આઠ દોષ, આઠ ગદ્, ત્રણ મૂઢતા અને છ અનાયતન; એ પચીસ દોષ સમ્યક્દષ્ટિને હોતા નથી. કદાચિત્ કેઈને કંઈક મળ લાગે છે પણ સમ્યક્ત્વનો સર્વથા નાશ થતો નથી, ત્યાં સમ્યક્ત્વ મલિન જ થાય છે—એમ સમજવું. વળી.....

એ પ્રમાણે શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક નામ શાસ્ત્રમાં 'મોક્ષમાર્ગનું રવરૂપ' એ નામનો નવમો અધિકાર સમાપ્ત

પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીની રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠી

અર્થાત્

આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોત્તર-પત્રિકા

ભૂમિકા

સર્વમંગલનિધૌ હૃદિ યસ્મિન્ સજ્જતે નિરુપમં સુખમેતિ ।

સુક્તિર્શમં ચ વશીભવતિ દ્રાક્તં વુદ્ધા ભજત શાંતરસેન્દ્રમ્ ॥

અર્થ:—હે બુદ્ધિમાન પુરુષો ! જે અનુભવ હૃદયમાં પ્રાપ્ત થવાથી અનુપમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સુદ્ધિલક્ષ્મી શીઘ્ર વશમાં આવે છે તે સંપૂર્ણ મંગળોના સમુદ્રસ્વરૂપ શાન્તરસેન્દ્રના અનુભવને તમે સેવો.

કેઈપણ વિદ્યાને શીખી જે પોતાના પ્રત્યેક સાધારણ યા વિશેષ કાર્યોમાં તેનો નિરંતર ઉપયોગ કરતો રહે છે અથવા તો વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જેમની વિદ્યાની ઝળક ઝળકે છે તે જ સત્પુરુષો વાસ્તવ અને આદર્શ વિદ્વાન કહેવાય છે. જેઓએ પોતાના સતત પ્રયત્નો દ્વારા આત્માની અનંત શક્તિઓનું ઉદ્ઘાટન કરીને શાન્તિ-સુખનું તત્ત્વ નિર્ચોદ્યું છે, જેઓએ આત્માનાં ગૂઢ રહસ્યોનો તાગ લીધો છે અને તેને હંમેશાં સાંભળવામાં તથા શંકાઓના સમાધાન કરવામાં પોતાના સમયનો સદ્વ્યય કર્યો છે તેવા આદર્શ વિદ્વાનો પાસે, જેમ મંત્રવેદાના આજ્ઞાન પર દેવતા ઉપસ્થિત થાય છે તેમ, પ્રત્યેક દેશના મહાન પુરુષો હાથ જોડી બેસી રહે છે.

આવા આદર્શ વિદ્વાનોમાં પંડિતપ્રવર ટોડરમલજી પણ આદર્શ વિદ્વાન ધર્મ ગયા છે. તેઓ અધ્યાત્મરસના રસિક અને જ્ઞાની હતા. જેમણે ગોમ્મટસાર, લખિંધસાર, સમયસાર, પ્રવચનસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય, આત્માનુશાસન આદિ પૂર્ણ પાંચત્યપ્રદર્શક મહાન ગ્રંથોની વીકાઓનું અવલોકન કર્યું છે તેમનાથી તેમની વિદ્વત્તા છાની નથી. આજે તેમના બનાવેલા મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ગ્રંથોનો જૈનસમાજમાં બહુ પ્રચાર છે. જૈનધર્મનો યોગે પણ મર્મ સમજનાર પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ તેમના બનાવેલા મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકનું નિત્ય અધ્યયન કરીને તેમાંથી પોતાના આત્માને મળતા શાન્તરસના આસ્વાદનથી પોતાને કૃતકૃત્ય માની સદૃશ-સુખે પં. ટોડરમલજીની પ્રશંસા કરવામાં પોતાનું સૌભાગ્ય સમજે છે. યદ્યર્થપણે તેમનું નામ આચાર્યોની શ્રેણીમાં લખવા યોગ્ય છે.

તેવા પંડિતપ્રવરના આ આધ્યાત્મના ગૂઢ રહસ્યોથી પૂર્ણ ચિહ્નિને અમે નાનુંસરખું શાસ્ત્ર પણ કહીએ તો તેમાં અત્યુદ્ધિત નથી. તે એક પ્રાચીન ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે; તે તેમણે પોતાના મુક્તતાનનિવાસી શિષ્યોના પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે લખી છે. પંડિત ટોડર-મલ્લએ તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો કેટલી ખૂબીથી આપ્યાં છે તે વિષયમાં અમારે કાંઈ કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે તે તો પાઠકોની સમક્ષ જ છે. પરંતુ આ આપણા પૂર્વ વિદ્વાન અધ્યાનમરસના રસિક હોવા છતાં પણ વ્યવહારમાં કેટલાક દક્ષ હતા તે આ ચિહ્નિના શીર્ષક વ્યવહારથી જ્ઞાત થાય છે.

પંડિતપ્રવર ટોડરમલની રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠી

શ્રી

સિદ્ધ શ્રી મુલતાન નગર મહાશુભસ્થાનવિષે સ્વધર્મી ભાઈ અનેક ઉપમાયોગ્ય અધ્યાત્મસરોચક ભાઈશ્રી ખાનગંદળ, ગંગાધરજી, શ્રીપાલજી, સિદ્ધારથદાસજી આદિ સર્વ સ્વધર્મી યોગ્ય. લિ૦ ટોડરમલના શ્રી પ્રમુખ વિનય શબ્દ અવધારજો. આહીં યથાસંભવ આનંદ છે. તમને ચિદાનંદધનના અનુભવથી સહુજનંદની વૃદ્ધિ ચાહું છું.

ખીલું, તમારો એક પત્ર ભાઈશ્રી રામસિંઘજી ભુવાનીદાસજીને આવ્યો હતો. તેના સમાચાર જહાનાખાદથી અન્ય સ્વધર્મીઓએ લખ્યા હતા. ભાઈશ્રી! આવા પ્રશ્ન તમારા જેવા જ લખે. આ વર્તમાનકાળમાં અધ્યાત્મસના રસિક જીવો ખહુ જ થોડા છે. ધન્ય છે તેમને જે સ્વાનુભવની વાર્તા પછી કરે છે. એ જ વાત કહે છે કે:—

તત્પ્રતિ પ્રીતિચિત્તેન, ચેન વાર્તાપિ હિ શ્રુતા ।
નિશ્ચિતં સઃ ભવેદ્ભવ્યો, માત્રિનિર્વાણમાજનમ્ ॥

પદ્માનન્દિપંચવિંશતિકા (એકત્વશીતિ: ૨૩)

અર્થ:—જે જીવે પ્રસન્નચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત જ સાંભળી છે તે ભવ્યપુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનો નિશ્ચયથી પાત્ર થાય છે, અર્થાત્ તે જરૂર મોક્ષમાં જાય છે.

ભાઈશ્રી! તમે જે પ્રશ્નો લખ્યા તેના ઉત્તર મારી યુદ્ધિ અનુસાર કંઈક લખું છું તે જાણશો. અને અધ્યાત્મ આગમનો ચર્યાગલિત પત્ર તો શીઘ્ર શીઘ્ર આપ્યા કરશો. મેળાપ તો કદી થવો હશે ત્યારે થશે, અને નિરંતર સ્વરૂપાનુભવનો અભ્યાસ રાખશોજી. શ્રીરંતુ.

હવે, સ્વાનુભવદશા વિષે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષાદિક પ્રશ્નોના ઉત્તર સ્વ-યુદ્ધિ અનુસાર લખું છું—

તેમાં પ્રથમ જ સ્વાનુભવનું સ્વરૂપ, જાણવા અર્થે લખું છું:—

જીવ [નામનો ચેતન] પદાર્થ અનાદિ [કાળ] થી ગિચ્છાદિ છે; ત્યાં સ્વ-પરના યથાર્થરૂપથી વિપરીત શ્રદ્ધાનનું નામ મિથ્યાત્વ છે. વળી જે કાળે કોઈ જીવને દર્શનમોહના ઉપશમ-ક્ષય-ક્ષયોપશમથી સ્વ-પરના યથાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ તત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય ત્યારે તે જીવ સમ્યક્ત્વી થાય છે. માટે સ્વ-પરના શ્રદ્ધાનમાં શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ગલિત છે. વળી જો સ્વ-પરનું શ્રદ્ધાન નથી અને જૈનમતમાં કહેલા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ જો ત્રણેને માને છે તથા સાન તત્વોને માને છે, અન્ય મતમાં કહેલાં દેવાદિ વા તત્ત્વાદિને માનતો નથી તો એવા કેવળ ન્યાયદારસમ્યક્ત્વવડે તે સમ્યક્ત્વી નામને પામે નહિ, માટે સ્વ-પર ભેદવિજ્ઞાનપૂર્વકે નેમશ્રદ્ધાન રોય તે સમ્યક્ત્વ જાણવું.

૨૨

વળી એવા સમ્યક્ત્વીયતાની સાથે, જે જ્ઞાન [પૂર્વે] પાંચ ઇન્દ્રિય તથા છઠ્ઠા મન દ્વારા ક્ષયોપશમરૂપ મિથ્યાત્વદશામાં કુમતિ, કૃત્યુતરૂપ થઈ રહ્યું હતું તે જ જ્ઞાન હવે મતિ-શ્રુતરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન થયું. સમ્યગ્દષ્ટિ જે કાંઈ જાણે તે સર્વ જાણવું સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ છે.

એ [સમ્યગ્દષ્ટિ] જો કદાચિત્ ઘટપટાદિ પદાર્થોને અયથાર્થ પણ જાણે તો તે આવશ્યકનિત ઔદયિક અજ્ઞાનભાવ છે; અને ક્ષયોપશમરૂપ પ્રગટ જ્ઞાન છે તે તો સર્વ સમ્યગ્જ્ઞાન જ છે, કેમકે જાણવામાં પદાર્થોને વિપરીતરૂપે સાધતું નથી, માટે તે સમ્યગ્જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનો અંશ છે. જેમ ઘોડુંકે મેઘપટલ (-વાદળ) વિલય થતાં જે કાંઈ પ્રકાશ પ્રગટે છે તે સર્વ પ્રકાશનો અંશ છે.

જે જ્ઞાન મતિ-શ્રુતરૂપ થઈ પ્રવર્તે છે તે જ જ્ઞાન વધતું વધતું કેવલજ્ઞાનરૂપ થાય છે. તેથી સમ્યગ્જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો જાતિ એક છે. વળી એ સમ્યગ્દષ્ટિના પરિણામ સનિકરૂપ તથા નિવૃત્તિરૂપ થઈ જે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. ત્યાં જે પરિણામ વિષય-ક્રયાદિરૂપ તથા પૂન-દાન-શાસ્ત્રાભ્યાસાદિકરૂપ પ્રવર્તે છે તે સવિકલ્પરૂપ જાણવા.

પછી એવા વિચારો તો છૂટી જાય, કેવલ ચિન્માત્રસ્વરૂપ ભાસવા લાગે; ત્યાં અર્થ અનિવૃત્તિ
તે સ્વરૂપ વિષે એકાગ્ર થઈ પ્રવર્તે છે. દર્શન-જ્ઞાનાદિકના વા નય-પ્રમાણાદિકના વિચાર
(વિકલપ) પાશુ વિલય થઈ જાય.

સવિકલપ વડે જે ચૈતન્યસ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેમાં જ વ્યાપ્ત-વ્યાપકરૂપ કઈ
એવો પ્રવર્તે છે કે જ્યાં ધ્યાતા-ધ્યેયપાત્રું દૂર થઈ જાય. એવી દશાનું નામ વિવેક
અનુભવ છે. મોટા નયચક્ર ગ્રંથમાં એમ જ કહ્યું છે :—

તત્ત્વાણેસણકાલે સમયં યુજ્જેહિ જુક્તિમર્ગેણ ।

ગો આરાહણસમયે પન્ચક્ષ્ણો અણુહ્વો જાત્તા ॥ ૨૬૬ ॥

તત્ત્વાન્વેષણકાલે સમયં બુદ્ધ્યસ્વ યુક્તિમાર્ગેણ ।

નો આરાધનસમયે પ્રત્યક્ષોઽનુભવો યસ્માત્ ॥ ૨૬૬ ॥

છે, કારણ મનનો વિષય અમૂર્તિક પદાર્થ પણ છે, તેથી અહીં મન સંબંધી પરિણામ સ્વરૂપ વિષે એકાગ્ર થઈ અન્ય ચિન્તાનો નિરોધ કરે છે તેથી તેને મન દ્વારા થયું એમ કહીએ છીએ, ‘एकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम्’ (મોક્ષશાસ્ત્ર અ. ૮, સૂત્ર ૨૭) એવું ધ્યાનનું પણ લક્ષણ એવી અનુભવદશામાં સંભવે છે. વળી સમયસાર-નાટકના કવિતમાં કહ્યું છે કે:—

(દોહા)

वस्तु विचारत ध्यावैतं मन पावै विश्राम ।

रस स्वादत सुप्न ऊपजै, अनुभव याकौ नाम ॥

એ પ્રમાણે મન વિના જુદા જ પરિણામ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તતા નથી, તેથી સ્વાનુભવને મનઃનિન પણ કહીએ છીએ, તેથી તેને અતીન્દ્રિય કહેવામાં અને મનઃનિત કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી; વિવક્ષણેદ છે.

વળી તમે લખ્યું કે ‘આત્મા અતીન્દ્રિય છે તેથી અતીન્દ્રિયવડે જ ગ્રાહ્ય થઈ શકે’, તે બાઈથી! મન અમૂર્તિક (પદાર્થ)ને પણ ગ્રહણ કરે છે કારણ કે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વ જ્ઞાનો જ્ઞાત છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું કે—‘मतिश्रुतयोर्निबन्धो द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु’ ॥ ૧-૨૬ ॥

તે વસ્તુ છે પરંતુ એક પણ જ્ઞેયને સંપૂર્ણ બાણી શક્તાં નથી તેથી તે પરાક્ષ છે, અવધિ-મનઃપર્યયજ્ઞાનનો વિષય થોડો છે તથાગિ તે પોતાના વિષયને સ્પષ્ટ સારી રીતે બહે છે તેથી તે એકદેશપ્રત્યક્ષ છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વ જ્ઞેયને પોતે સ્પષ્ટ બાણ છે તેથી સર્વપ્રત્યક્ષ છે.

વળી પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે—એક પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ અને બીજો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ. અવધિ, મનઃપર્યય અને કેવળજ્ઞાન તો સ્પષ્ટ પ્રતિભાસરૂપ છે જ તેથી પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે, અને નેત્રાદિવડે વર્ણાદિને બાણ છે, ત્યાં વ્યવહારથી એવું કહેવામાં આવે છે કે ‘તેણે વર્ણાદિક પ્રત્યક્ષ બાણ્યા,’ એકદેશ નિર્માણતા પણ હોય છે તેથી તેને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહે છે; પરંતુ બે એક વસ્તુમાં અનેક મિશ્ર વર્ણ છે તે નેત્ર દ્વારા સારી રીતે ગ્રહ્ય બતા નથી તેથી તેને પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવતું નથી.

વળી પરાક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદ છે : સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ. તેનું સ્વરૂપ:—૧. પૂર્વે બાણેલી વસ્તુને યાદ કરીને બાણવી તેને સ્મૃતિ કહે છે, ૨. ઘટાંતવડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરીએ તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે, ૩. હેતુના વિચારયુક્ત જે જ્ઞાન તેને તર્ક કહે છે, ૪. હેતુથી સાધ્ય વસ્તુનું જે જ્ઞાન તેને અનુમાન કહે છે, તથા ૫. આગમથી જે જ્ઞાન થાય તેને આગમ કહે છે.

એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ-પરાક્ષ પ્રમાણના ભેદ કહ્યા છે. ત્યાં આ સ્વાતુભવદશામાં આત્માને બાણીએ તે શ્રુતજ્ઞાનવડે બાણવામાં આવે છે. શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ છે, તે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન પરાક્ષ કહેલ છે તેથી ત્યાં આત્માનું બાણવું પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. વળી અવધિ-મનઃપર્યયનો વિષય રૂપી પદાર્થો જ છે; તથા કેવળજ્ઞાન છત્રસ્થને છે નહિ, તેથી અનુભવમાં કેવળજ્ઞાન વા અવધિ-મનઃપર્યયવડે આત્માનું બાણવું નથી. વળી અહીં આત્માને સ્પષ્ટ સારી રીતે બાણતો નથી તેથી પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપણું તો સંભવતું નથી, તથા જેમ નેત્રાદિવડે વર્ણાદિક બાણવામાં આવે છે તેમ એકદેશ નિર્માણતાસહિત પણ આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશાદિ બાણવામાં આવતા નથી તેથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષપણું પણ સંભવતું નથી.

અહીં તો આગમ-અનુમાનાદિક પરાક્ષ જ્ઞાનવડે આત્માનો અનુભવ હોય છે. જેનાગમમાં જેવું આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેને તેવું બાણી તેમાં પરિણમીને મગ્ન કરે છે તેથી તેને આગમ પરાક્ષપ્રમાણ કહીએ, અથવા “હું આત્મા જ છું કેમકે મારામાં જ્ઞાન છે, ત્યાં ત્યાં જ્ઞાન ત્યાં ત્યાં આત્મા છે, જેમ કે :—સિદ્ધાદિક. વળી ત્યાં આત્મા નહિ ત્યાં જ્ઞાન પણ નહિ જેમ કે :—મૃતક કલેવરાદિક.” એ પ્રમાણે અનુમાનવડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરીને તેમાં પરિણમીને મગ્ન કરે છે, તેથી તેને અનુમાન પરાક્ષપ્રમાણ કહીએ, અથવા આ અનુમાનાદિવડે જે વસ્તુ બાણવામાં આવી તેને યાદ રાખીને તેમાં પરિણમીને મગ્ન કરે તેથી તેને સ્મૃતિ કહીએ, ઇત્યાદિ પ્રદેશી સ્વાતુભવમાં પરાક્ષપ્રમાણ વડે જ આત્મા

કહેવાય. તેથી સંસાર, વ્યવહાર એ બંને એકરૂપ કહ્યા અર્થાત્ સંસારી તે વ્યવહારી, વ્યવહારી તે સંસારી. હવે—

એ ત્રણે અવસ્થાનું વિવરણ

ત્યાંસુધી મિથ્યાત્વ અવસ્થા છે ત્યાંસુધી અશુદ્ધનિશ્ચયાત્મક દ્રવ્ય અશુદ્ધવ્યવહારી છે. સમ્યક્દષ્ટિ થતાં જ માત્ર ચતુર્થ ગુણસ્થાનકથી માંડી બારમા ગુણસ્થાનક સુધી મિથ્ય-નિશ્ચયાત્મક જીવદ્રવ્ય મિથ્યવ્યવહારી છે; અને કેવલજ્ઞાની શુદ્ધનિશ્ચયાત્મક શુદ્ધવ્યવહારી છે.

નિશ્ચય તો દ્રવ્યનું સ્વરૂપ અને વ્યવહાર સંસારાવસ્થિત બાવ,
તેનું વિવરણ

મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તેથી પરસ્વરૂપવિષે મગ્ન બની પરકાર્યને તથા પરસ્વરૂપને પોતાનાં માને છે, તે કાર્ય કરતો હોવાથી તે અશુદ્ધવ્યવહારી કહેવાય. સમ્યક્દષ્ટિ પોતાનું સ્વરૂપ પરોક્ષપ્રમાણવડે અનુભવે છે, પરસ્ત્તા અને પરસ્વરૂપને પોતાનું કાર્ય નહિ માનતો થકો યોગદારવડે પોતાના સ્વરૂપના ધ્યાન-વિચારરૂપ ક્રિયા કરે છે, તે કાર્ય કરતાં તે મિથ્યવ્યવહારી કહેવાય. કેવલજ્ઞાની (જીવ) યથાખ્યાતચારિત્રના બળવડે મહાનમસ્વરૂપમાં રમણશીલ છે તેથી તે શુદ્ધવ્યવહારી કહેવાય. તેનામાં યોગારૂઢ અવસ્થા વિદ્યમાન છે તેથી તેને વ્યવહારી નામ કહ્યો. શુદ્ધવ્યવહારની મર્યાદા તેરમા ગુણસ્થાનથી માંડી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી જાણવી. યથા અસિદ્ધત્વપરિણમનત્વાત્ વ્યવહારઃ ।

હવે શુદ્ધચેતનાપદ્ધતિ-શુદ્ધાત્મપરિણામ, તે પણ દ્રવ્યરૂપ તથા ભાવરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યરૂપ તો જીવત્વપરિણામ છે; તથા ભાવરૂપ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય આદિ અનંતગુણપરિણામ છે. એ બન્ને પરિણામ અધ્યાત્મરૂપ બાજુવા. એ આગમ તથા અધ્યાત્મ બન્ને પદ્ધતિમાં અનંતતા માનવી.

અનંતતા કહી તેના વિચાર

અનંતતાનું સ્વરૂપ દ્વંદ્વિતવડે દર્શાવે છે, જેમકે:—વડના ઝાડનું એક બીજ હાથમાં લેવું, તે ઉપર દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરે તો તે વડના બીજમાં એક વડનું ઝાડ છે, ભાવિ-કાળમાં જેવું થનાર છે તેવા વિસ્તારસહિત તે વૃક્ષનું વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ વિદ્યમાન બીજમાં છતું છે. અનેક શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, પુષ્પ, ફળયુક્ત છે. તેના પ્રત્યેક ફળમાં એવાં અનેક બીજ છે. એ પ્રકારની અવસ્થા એક વડના બીજ સંબંધી વિચારીએ. વળી ફરી સૂક્ષ્મ-દષ્ટિથી જોઈએ તો તે વડના વૃક્ષમાં જે જે બીજો છે તે તે બીજો (એવાં બીજાં) અંતર્ગલિત વડવૃક્ષસંયુક્ત હોય છે. એ જ રીતે એક વડમાં અનેક અનેક બીજ અને એકેક બીજમાં એકેક વડવૃક્ષ છે. તેના (દીર્ઘ) વિચાર કરીએ તો ભાવિનયપ્રમાણથી ન વડવૃક્ષની મર્યાદા પમાય કે ન બીજની મર્યાદા પમાય. એ પ્રમાણે અનંતતાનું સ્વરૂપ બાજુવું. તે અનંતતાના સ્વરૂપને કેવળજ્ઞાની પુરુષ પણ અનંત જ દેખે, બાજુ, કહે; અનંતનો બીજો અંત છે જ નહિ કે જે જ્ઞાનમાં (અંતરૂપે) ભાસે. તેથી અનંતતા અનંતરૂપ જ પ્રતિભાસે છે. એ પ્રમાણે આગમ, અધ્યાત્મની અનંતતા બાજુવી. તેમાં વિશેષ એટલું કે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ અનંત છે અને આગમનું સ્વરૂપ અનંતાનંતરૂપ છે. કારણ કે યથાર્થ પ્રમાણથી અધ્યાત્મ એક દ્રવ્યાશ્રિત, અને આગમ અનંતાનંત પુદ્ગલદ્રવ્યાશ્રિત છે. તે બન્નેનું સ્વરૂપ સર્વથા પ્રકારે તો કેવળજ્ઞાનગોચર છે; અંશમાત્ર મતિ-શ્રુતજ્ઞાનગ્રાહ્ય છે. તેથી સર્વથા પ્રકારે આગમી, અધ્યાત્મી તો કેવળજ્ઞાની, અંશમાત્ર મતિ-શ્રુતજ્ઞાની, તથા દેશમાત્રજ્ઞાતા અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યયજ્ઞાની છે; એ ત્રણે (સર્વથા, અંશમાત્ર, દેશમાત્ર) યથાવસ્થિત જ્ઞાનપ્રમાણ ન્યૂનાધિકરૂપ બાજુવા. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ન આગમી છે, ન અધ્યાત્મી છે, કારણ કે તે ક્ષેત્રમાત્ર તો અંધપાહના બળવડે આગમ-અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ ઉપદેશમાત્ર કહે છે પરંતુ તે આગમ-અધ્યાત્મના સ્વરૂપને સૂચ્યદ્વપ્રકારે બાજુતો નથી. તેથી મૂઢજીવ ન આગમી કે ન અધ્યાત્મી છે. (કારણ કે તેને તે ભાવનું વેદન જ નથી) યથા—નિવેદકત્વાત

હવે મૂઢ અને જ્ઞાની જીવનું વિશેષપણું અન્ય પણ સાંભળો

જાના તો મોક્ષમાર્ગ સાધી બાજુ છે, મૂઢ મોક્ષમાર્ગ સાધી બાજુ નહિ. શામાટે? તે સાંભળો:—મૂઢ જીવ આગમપદ્ધતિને વ્યવહાર કહે છે અને અધ્યાત્મપદ્ધતિને નિર્લય કહે છે. તેથી તે આગમમંડળને એકાન્તપણે સાધી મોક્ષમાર્ગ દર્શાવે છે. અધ્યાત્મમંડળને સ્વદારથી પણ બાજુ નહિ એ મૂઢદષ્ટિ જીવનો સ્વભાવ છે; તેને એ જ પ્રમાણે મૂઢ છે.

શાથી? કારણ કે આગમઅંગ બાહ્યક્રિયારૂપ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે, તેનું સ્વરૂપ સાધવું તેને મુગમ છે, તે બાહ્યક્રિયા કરતો થતો મૂઢ જીવ પોતાને મોક્ષનો અધિકારી માને છે, પણ અંતર્ગમિત અધ્યાત્મરૂપ ક્રિયા જે અંતર્દષ્ટિગ્રાહ્ય છે તે ક્રિયાને મૂઢજીવ જાણે નહિ, કારણ-અંતર્દષ્ટિના અભાવથી અંતરક્રિયા દષ્ટિગોચર આવે નહિ; તેથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (જમે તેટલી બાહ્યક્રિયા કરતો છતો પણ) મોક્ષમાર્ગ સાધવામાં અસમર્થ છે. હવે :—

અમરગતિને વિચાર માંભળો

તપ, ક્રિયા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપસન્નિધિ થઈને કરે, એ જ્ઞાતાનો આચાર છે. એનું નામ મિશ્રવ્યવહાર છે. હવે—

હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપ જ્ઞાતાની ચાલનો વિચાર

હેય—ત્યાગરૂપ તો પોતાના દ્રવ્યની અશુદ્ધતા, જ્ઞેય—વિચારરૂપ અન્ય પૃથ્વ્ય સ્વરૂપ, ઉપાદેય—આચરણરૂપ પોતાના દ્રવ્યની શુદ્ધતા. તેનું વિવેચન:—

ગુણસ્થાનકતા પ્રમાણમાં હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપ શક્તિ જ્ઞાતાની હોય. જેમ જેમ જ્ઞાતાની હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયરૂપ શક્તિ વર્ધમાન થતી જાય તેમ તેમ ગુણસ્થાનની વૃદ્ધિ ધાય એમ કહ્યું છે. ગુણસ્થાન પ્રમાણે જ્ઞાન અને ગુણસ્થાન પ્રમાણે ક્રિયા. તેમાં વિશેષ એટલું કે એક ગુણ-સ્થાનવર્તી અનેક જીવ હોય તો (તેમને) અનેકરૂપનું જ્ઞાન તથા અનેકરૂપની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે. કારણ કે લિપ્ત-લિપ્ત સત્તાના પ્રમાણે કરી (જ્ઞાન-ક્રિયામાં) એકતા મળે નહિ. એકેક જીવદ્રવ્યમાં અન્યાન્યરૂપ ઔદયિકભાવ હોય, તે ઔદયિકભાવાનુસાર જ્ઞાનની પણ અન્ય-અન્યતા જાણવી. પરંતુ વિશેષ એટલું કે (એ સર્વ આત્મામાં) કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન એવું ન હોય કે પરસત્તાવલંબનથી જ બની મોક્ષમાર્ગ આશ્રય કહે! કેમકે અવસ્થા (દશા) ના પ્રમાણમાં પરસત્તાવલંબ છે (પણ તેને તે મોક્ષમાર્ગ કહેતો નથી) તે આત્મા પરસત્તાવલંબી જ્ઞાનને પરમાર્થતા કહેતો નથી. જે જ્ઞાન હોય તે સ્વસત્તાવલંબનથી જ હોય તેનું નામ જ્ઞાન. તે જ્ઞાનને સહકારભૂત નિમિત્તરૂપ નાનાપ્રકારના ઔદયિકભાવ હોય છે. તે ઔદયિકભાવનો જ્ઞાતા, તમાશગીર છે પણ તેનો કર્તા, લોકતા કે અવલંબી નથી; તેથી કોઈ એમ કહે કે—‘આ પ્રકારના ઔદયિકભાવ સર્વથા હોય તો તેને અમુક (દશાનું) ગુણસ્થાન કહીએ’—એમ કહેવું એ જૂઠું છે. એમ કહેનારે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સર્વથા પ્રકારે જાણ્યું નથી. કારણ-અન્ય ગુણસ્થાનની તો વાત શું કહેવી? કેવળીઓને પણ ઔદયિકભાવનું અનેક-પ્રકારપણું જાણવું. કેવળીઓને પણ ઔદયિકભાવ એકસરખા હોય નહિ; કોઈ કેવળીને દંડ-કપાટરૂપ ક્રિયાનો ઉદય હોય ત્યારે કોઈ કેવળીને તે ન હોય. એ પ્રમાણે કેવળીઓમાં પણ ઉદયની અનેકરૂપતા છે તો અન્ય ગુણસ્થાનની તો વાત શું કહેવી? માટે ઔદયિક-ભાવાના ભરોસે જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન સ્વશક્તિપ્રમાણ છે. સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનની શક્તિ, જ્ઞાયકપ્રમાણ જ્ઞાન, સ્વરૂપાચરણરૂપ ચારિત્ર યથાનુભવપ્રમાણ—એ જ્ઞાતાનું સામર્થ્ય છે. એ વાતનું વિવેચન ક્યાંસુધી લખીએ, ક્યાંસુધી કહીએ?

(તત્ત્વ) વચનાતીત, ઇન્દ્રિયાતીત, જ્ઞાનાતીત છે તેથી આ વિચારો બહુ યા અપ્રવા? જે જ્ઞાતા હશે તે ઘોડું લખેલું (પણ) બહુ સમજશે. જે અજ્ઞાતની હશે તે આ ચિત્રી સાંભળશે ખરો, પરંતુ સમજશે નહિ. આ વ્યવસ્થા જેમ છે તેમ—(યથાધીન્ય)—ગુમનિ-પ્રમાણ કેવળીવચનાનુસાર છે. જે જીવ આ સાંભળશે. સમજશે. મહર્ષે. તેને કલ્યાણકારી છે—ભાગ્યપ્રમાણ.

ઈતિ પરમાર્થ વ્યવસ્થા

કવિવર શ્રી બનારસીદાસ દિખિત ઉપાદાન—નિમિત્તની ચિઠ્ઠી (હિન્દી ઉપરથી ગુજરાતી અનુવાદ)

પ્રથમ જ કેઈ પૂછે કે નિમિત્ત શું ? ઉપાદાન શું ? તેનું વિવરણ :—

નિમિત્ત તો સંયોગરૂપ કારણ, ઉપાદાન વસ્તુની સહજશક્તિ; તેનું વિવરણ :—

એક દ્રવ્યાર્થિક નિમિત્ત-ઉપાદાન, બીજું પર્યાયાર્થિક નિમિત્ત-ઉપાદાન, તેનું વિવેચન :—

દ્રવ્યાર્થિક નિમિત્ત-ઉપાદાન (વસ્તુમાં) ગુણભેદ કલ્પનારૂપ છે. પર્યાયાર્થિક નિમિત્ત-ઉપાદાન (વસ્તુમાં) પર્યોગ કલ્પનારૂપ છે. તેની ચોલંગી :—તેમાં પ્રથમ ગુણભેદ કલ્પનારૂપ ચોલંગીનો વિસ્તાર કદીએ છીએ તે શ્રવણ કરો :—

જ્યેષ્ઠાના અનંત ગુણ, સર્વગુણ અસહાય, સ્વાધીન અને સદાકાળ (શાશ્વત છે.) તેમાં મળ્યા એ ગુણ પ્રધાન સ્થાપ્યા, તે પર ચોલંગીનો વિચાર :—એક તો જીવનો જ્ઞાન-પ્રદાતા અને બીજો જીવનો આશ્રિતગુણ.

સમયે જીવની અવસ્થા આ પ્રકારની હોય છે કે:- ૧. જાણરૂપ જ્ઞાન અને વિશુદ્ધતારૂપ ચારિત્ર. ૨. કોઈ સમયે અજાણરૂપ જ્ઞાન અને વિશુદ્ધતારૂપ ચારિત્ર. ૩. કોઈ સમયે જાણરૂપ જ્ઞાન અને સંકલેશરૂપ ચારિત્ર. ૪. કોઈ સમયે અજાણરૂપ જ્ઞાન અને સંકલેશરૂપ ચારિત્ર.

જે સમયે જ્ઞાનની અજાણરૂપ ગતિ અને ચારિત્રની સંકલેશરૂપ ગતિ, તે સમયે નિમિત્ત અને ઉપાદાન બંને અશુદ્ધ.

જે સમયે અજાણરૂપ જ્ઞાન વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્ર, તે સમયે અશુદ્ધ નિમિત્ત અને શુદ્ધ ઉપાદાન.

જે સમયે જાણરૂપ જ્ઞાન અને સંકલેશરૂપ ચારિત્ર, તે સમયે શુદ્ધ નિમિત્ત અને અશુદ્ધ ઉપાદાન.

જે સમયે જાણરૂપ જ્ઞાન અને વિશુદ્ધતારૂપ ચારિત્ર, તે સમયે નિમિત્ત અને ઉપાદાન બંને શુદ્ધ.

એ પ્રમાણે જીવની અન્ય અન્ય દશા સદાકાળ અનાદિકાળથી છે, તેનું વિવેચન:-

જાણરૂપ એ જ્ઞાનની શુદ્ધતા કહેવાય; વિશુદ્ધરૂપ એ ચારિત્રની શુદ્ધતા કહેવાય; અજ્ઞાનરૂપ એ જ્ઞાનની અશુદ્ધતા કહેવાય તથા સંકલેશરૂપ એ ચારિત્રની અશુદ્ધતા કહેવાય. હવે તે સંબંધી વિચાર સાંભળો:-

મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં કોઈ સમયે જીવનો જ્ઞાનગુણ જાણરૂપ હોય ત્યારે તે કેવું જાણે છે? તે એવું જાણે છે કે-લક્ષ્મી, પુત્ર, કલત્ર ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણરૂપ મારાથી ન્યાસ છે; હું મરીશ અને એ સૌ આહીં જ પડ્યાં રહેશે; અથવા એ સૌ જશે અને હું પડ્યો રહીશ; કોઈ કાળે એ સર્વથી મારે એક દિવસ વિયોગ છે, એવું જાણપણું મિથ્યાદષ્ટિને ધાય છે તે તો શુદ્ધતા કહેવાય; પરંતુ એ શુદ્ધતા સમ્યક્ શુદ્ધતા નથી, પણ ગભિત શુદ્ધતા છે. ત્યારે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણે ત્યારે સમ્યક્ શુદ્ધતા છે. તેવી શુદ્ધતા અધિભેદ વિના હોય નહિ. પરંતુ ગભિત શુદ્ધતા તે પણ અકામનિર્જરા છે. વળી કોઈ સમયે તે જીવનો જ્ઞાનગુણ અજાણરૂપ છે તે ઘેલછારૂપ હોય છે તેથી કેવળ બંધ છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં કોઈ સમયે ચારિત્રગુણ વિશુદ્ધરૂપ હોય છે; તેથી ચારિત્રાવરણકર્તા મંદ છે, તે મંદતાથી નિર્જરા છે. તથા કોઈ સમયે ચારિત્રગુણ સંકલેશરૂપ હોય છે તેથી કેવળ લીનબંધ ધાય છે. એ પ્રમાણે મિથ્યાત્વઅવસ્થામાં જે સમયે જાણરૂપ જ્ઞાન અને વિશુદ્ધતારૂપ ચારિત્ર છે તે સમયે નિર્જરા છે. જે સમયે અજાણરૂપ જ્ઞાન સંકલેશરૂપ ચારિત્ર છે તે સમયે બંધ છે. તેમાં વિશેષ એટલું કે અદ્ય નિર્જરા અને ઘણા બંધ ધાય છે; તેથી એ અવસ્થાની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વઅવસ્થાવિષે કેવળ બંધ કહ્યો. જેમકે-કોઈ પુરુષને નંદા યાત્રા અને તુકડાની ઘણી, તો તે પુરુષ ટોટાવાળો જ કહેવાય, પરંતુ બંધ-નિર્જરા વિના જીવ સંકલેશ અવસ્થામાં નથી.

દર્શાવે:—જો વિશુદ્ધતાવડે નિર્જરા ન થતી હોય તો એકેન્દ્રિય હવ નિગોદ અવસ્થાથી વ્યવહારશક્તિમાં કેના બળથી આવે છે? ત્યાં તો જ્ઞાનગુણ અબળરૂપ, ઘેલછારૂપ, અચુદરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનગુણનું તો બળ નથી. વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્રના બળથી હવ વ્યવહારશક્તિમાં ચડે છે. હવદ્રવ્યમાં કપાયતી મંદતા થાય છે તેથી નિર્જરા થાય છે, એ મંદતાના પ્રમાણમાં (ચારિત્રગુણની) શુદ્ધતા બળવધી. હવે બીજો પણ વિસ્તાર સાંભળો:—

જ્ઞાનનું બળપાત્રું અને ચારિત્રની વિશુદ્ધતા બન્ને મોક્ષમાર્ગાનુસારી છે; તેથી બંનેમાં વિશુદ્ધતા માનવી, પરંતુ વિશેષ એટલું કે ગભિત શુદ્ધતા એ પ્રગટ શુદ્ધતા નથી. એ બંને ગુણની ગભિત શુદ્ધતા જ્યાં સુધી શંકિભેદ થાય નહિ ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગ સાધે નહિ, પરંતુ (હવને) ઊર્ધ્વતા કરે, અવશ્ય કરે જ, (પણ મોક્ષમાર્ગના કારણરૂપ તે ન થાય.) એ બંને ગુણોની ગભિત શુદ્ધતા જ્યારે શંકિભેદ થાય ત્યારે એ બન્નેની શિખા ફૂટે અને ત્યારે એ બંને ગુણ પારાપ્રવાહરૂપે મોક્ષમાર્ગ તરફ ચાલે. જ્ઞાનગુણની શુદ્ધતાવડે જ્ઞાનગુણ નિર્માણ થાય તરત ચારિત્રગુણની શુદ્ધતાવડે ચારિત્રગુણ નિર્માણ થાય, અને તે કેવળજ્ઞાનનો અંકુર નથી તે અપાપ્તચારિત્રનો અંકુર છે.

ન્યાં મોક્ષમાર્ગ સાધ્યો ત્યાં કહ્યું કે—‘સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’ તથા એમ પણ કહ્યું છે કે ‘જ્ઞાનક્રિયામ્યામ્ મોક્ષઃ’ તે સંબંધી વિચાર :—એથા શુણુસ્થાનથી માંડી ચૌદમા શુણુસ્થાનપર્યંત મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તેનું વિવરણ—

સમ્યક્રૂપ જ્ઞાનધારા, વિશુદ્ધરૂપ ચારિત્રધારા—એ બન્ને ધારા મોક્ષમાર્ગ તરફ ચાલી. ત્યાં જ્ઞાનવડે જ્ઞાનની શુદ્ધતા અને ક્રિયાવડે ક્રિયાની (ચારિત્રની) શુદ્ધતા છે. (અહીં પરિણતિની સ્થિત્તારૂપ ક્રિયા સમજવી). જે વિશુદ્ધતામાં શુદ્ધતા છે તો (ક્રમશઃ) યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ થાય છે; જે વિશુદ્ધતામાં શુદ્ધતાનો અંશ ન હોત તો કેવળીમાં જ્ઞાનશુણુ શુદ્ધ હોત અને ક્રિયા (પરિણતિ) અશુદ્ધ રહેત, પણ એમ તો નથી. (તેથી સિદ્ધ થાય છે કે) તેમાં (વિશુદ્ધતામાં) શુદ્ધતા હતી તેનાથી વિશુદ્ધતા ધર્મ છે.

અહીં કોઈ કહે કે જ્ઞાનની શુદ્ધતાવડે ક્રિયા શુદ્ધ ધર્મ; પણ એમ નથી. કોઈ શુણુ અન્ય શુણુના આધારથી નથી, સર્વ અસહાયરૂપ છે. વળી સાંભળ ! જે ક્રિયાપદ્ધતિ સર્વથા અશુદ્ધ હોત તો અશુદ્ધતાની એટલી શક્તિ નથી કે તે મોક્ષમાર્ગ તરફ ગતિ કરે. માટે વિશુદ્ધતામાં યથાખ્યાત ચારિત્રનો અંશ છે તેથી તે અંશ ક્રમશઃ પૂર્ણ થયો.

હે ભાઈ ! તે વિશુદ્ધતામાં* શુદ્ધતા માની કે નહિ ? જે તે વેને માની તો કાંઈ અન્ય કહેવાનું કાર્ય નથી, જે તે નથી માની તો તારું દ્રવ્ય એ પ્રકારે પરિભ્રમ્યું છે ત્યાં અમે શું કરીએ ? જે માને તો શાખાશ ! એ દ્રવ્યાર્થિકની ચૌભંગી પૂર્ણ ધર્મ.

નિમિત્ત-ઉપાદાનનો શુદ્ધ-અશુદ્ધરૂપ વિચાર :—

હવે પર્યાયાર્થિકની ચૌભંગી સાંભળ !—૧ વક્ત્રા અને ધ્રોતા બન્ને અજ્ઞાની, ત્યાં તો નિમિત્ત અને ઉપાદાન બન્ને અશુદ્ધ. ૨ વક્ત્રા અજ્ઞાની અને ધ્રોતા જ્ઞાની, ત્યાં નિમિત્ત અશુદ્ધ અને ઉપાદાન શુદ્ધ. ૩ વક્ત્રા જ્ઞાની અને ધ્રોતા અજ્ઞાની, ત્યાં નિમિત્ત શુદ્ધ અને ઉપાદાન અશુદ્ધ. ૪ વક્ત્રા જ્ઞાની અને ધ્રોતા પણ જ્ઞાની, ત્યાં તો નિમિત્ત અને ઉપાદાન બન્ને શુદ્ધ—એ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિક ચૌભંગી કહી.

ઈતિ નિમિત્ત-ઉપાદાન શુદ્ધાશુદ્ધરૂપ વિચાર વચનિકા.

* અહીં વિશુદ્ધતા એટલે અંદરપાશ નથા શુદ્ધતા એટલે ક્રિયાસ્થિતિપણું સમજવું. અંદરનું થયા વિનાની વિશુદ્ધતા અને તેટલી રાઈ સેય તોપણ તે મોક્ષમાર્ગ બન્યું જ નથી; તેથી જ તે દ્રવ્યચારિત્ર નામ સંધાય છે. ક્રિયાસ્થિતિ શુદ્ધિને પણ એ જ અર્થે કહેવાઈ શકે છે. અને એથા અતિરતસમ્યગ્દર્શિને મોક્ષમાર્ગ કહે તેનું પણ એ જ કારણ છે.

શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકની ડકકાવારી

શબ્દ	(અ)	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અકામ નિર્જરા		૨૨૫	અગિયાર અંગ	૭૮, ૨૨૦, ૨૩૦
અધાતિકર્મો	૨૯૬, ૨૯૭, ૩૦૨		અધાતિકર્મ આત્મચુલનાં અધાતક	૨૪૨
અધાતિકર્મોના ઉદયથી આવસામગ્રી		૨૮	અધાતિપ્રકૃતિમાં શુભ તથા અશુભયોગ	૩૦
અણેરો		૧૪૪	અતરતશ્રદ્ધાન	૭૭
અનિચ્છાપિત	૩૦૩, ૩૧૨		અતિઆપ્તિદોષ	૨૧૩, ૨૧૭
અનીન્દિય		૩૩૧	અતિમુહૂર્તકાળ	૩૨૧, ૩૨૨
અંતરાયકર્મ	૪૪, ૫૮		અંતરાસ સમયગાં શરીરનું પ્રમાણ	૩૪
અંતરંગતપ	૨૪૬		અંતરંગ નિમિત્ત	૨૭૬
અંતરંગ નિરક્તના	૨૪૩		અંતિમ ઐવેયક	૧૫૪
અંતરંગીકામોદિમાગર	૨૬૦		અદૈતશ્રલ	૯૬, ૧૦૩, ૧૦૯, ૧૧૦
અર્પણસમયપરાતર્નન		૨૫૬		૧૧૩, ૧૧૫, ૧૩૪
અર્પણ સમય	૨૮૨, ૨૮૩, ૩૩૬, ૩૩૭		અધ્યાત્મતરત	૩૩૫
અર્પણ સમય સમય	૩૩૮, ૩૩૯		અધ્યાત્મરૂપ ક્રિયા	૩૪૦
અર્પણ સમય સમયસુધેયના શાસ્ત્રો	૨૩૩, ૨૮૨		અધ્યાત્મ વિદ્યા	૧૬
અર્પણ	૨૦૦, ૩૦૩		અનરનાદિ ઉપચારથી તપ	૨૨૪
અર્પણ સમય સમય	૩૦૩		અનાદિનિધન ચૈતન્યદ્રવ્ય	૬૩
અર્પણ સમય સમય	૩૫૬, ૩૨૧		અનાદિ સંસારનું મૂળ	૪૪
અર્પણ	૨૨૨		અનુભાગ	૩૦
અર્પણ સમય સમય સમય	૩૩૨		અનુયોગ-ચાર	૨૬૧
અર્પણ સમય સમય	૨૭૮		અનેકકાળમાં આંખેલા ક્ષેત્રોના એક	
અર્પણ	૨૪૦		કાળમાં ઉદય	૧૦
અર્પણ સમય સમય	૩૨૨, ૩૨૩		અનંત સુખ	૨૨૫, ૨૬૬
અર્પણ સમય સમય	૧૫૩		અન્યમન નિરાકરણ	૧૩૩, ૧૪૧
અર્પણ સમય સમય સમય			અપ્રયોગનશૂન પદાર્થો	૮૬
અર્પણ સમય સમય સમય	૨૬૩		અકલ્પ	૩૨૬
અર્પણ સમય સમય સમય	૨૨૫		અભાવનો અર્થ	૨૮૫
અર્પણ સમય સમય સમય	૩૦૬		અનેકમુદ્રિ	૩૨૪, ૩૨૫
અર્પણ સમય સમય સમય	૨૬		અનુભવદ્રાવ્ય	૩૩૬
અર્પણ સમય સમય સમય	૮૬		અનિર્ણયનું સ્વરૂપ	૬
અર્પણ સમય સમય સમય	૭		અનિર્ણયનું સ્વરૂપ	૭
અર્પણ સમય સમય સમય	૨૬૩		અનુભવ સમય	૩૨૭
અર્પણ સમય સમય સમય	૨૬૦		અનિર્ણયનું	૩૩

શાબ્દ	પૃષ્ઠ	શાબ્દ	પૃષ્ઠ
અવિનાભાવપણું	૩૧૩, ૩૧૫	આસાસમ્યક્ત્વ આસાવિચય, ધર્મધ્યાન	૨૧૧
અવિભાગપ્રતિષ્ઠેદ	૨૬૭	આકુળતા	૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯
અવ્યાપ્તિ	૩૦૩, ૩૧૧	આગમ અધ્યાત્મનો અર્થ	૩૩૮
અશુભ વિકાર	૨૯૦	આગમજ્ઞાન	૨૯૪
અસંખ્યાત પુદ્ગલપરાવર્તન	૬૩	આચારાંગ	૧૪૧
અસંયત અને દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ	૨૪૨	આત્મદ્રવ્યનો સ્વભાવ	૨૯૬
અસંયમી	૨૮૫	આત્મજ્ઞાનશૂન્ય તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન...	૩૧૧
અહંભુદ્ધિ	૮૨, ૮૩, ૮૬		૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૧૮
અવિનાશી પદ	૭૭	આત્મશ્રદ્ધાન	૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૫, ૩૧૮
અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ	૩૪૫	આત્મા આશ્રિત ભાવ	૩૧૬
અશનદોષ	૧૮૦	આત્માનુશાસન	૫૮, ૧૭૬, ૨૨૮, ૩૧૯
અણુસદસી	૨૧૨	આત્માને અનાદિકાળથી	
અસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ	૨૧૩, ૩૦૪	ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન	૮૨
અસંયમ વા અવિરતિ	૯૨	આત્માનાં ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામ	૮
અદમિન્દ્રો	૨૬૮	આત્માનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ	૨૦૯
(અમા)		આત્મામાં અદંભુદ્ધિ	૨૫૪, ૩૧૮
આદાર તથા નિરાદાર	૧૧૧	આત્મભાષિત શાસ્ત્ર	૨૧૦
આકુળતા એ જ દુઃખ	૭૪, ૭૭, ૮૬, ૨૯૭	આર્તધ્યાન	૨૩૧
આગમ પરોક્ષપ્રમાણ	૩૩૨	આસેવોતું સ્વરૂપ	૨૨૧
આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુતું સ્વરૂપ	૩	(ઇ-ઉ-એ-ઐ-ઓ-અ)	
આત્મઅવલોકન	૩૩૧	ઇન્દ્રિયા તે જ દુઃખ	૧૦૦
આત્મવિચાર	૩૧૮	ઇન્દ્રિયાનો અભાવ	૭૭
આત્મજ્ઞાનશૂન્ય સંયમભાવ		ઇડા-પીંગળા-સુષુમ્ના	૧૧૯
અકાર્યકારી	૨૩૬	ઇષ્ટ અથવા નોકપાય	૪૪
આત્મા આશ્રિત શુણી	૩૧૬	ઇષ્ટ સંયોગાદિ દર્શ્ય પદ્ય કર્માનુચાર	૮૬
આત્માનુભવ	૨૭૬, ૨૮૨, ૨૮૫	ઈદ્રાદિ સુખ અને સિદ્ધતું સ્વરૂપ	૨૧૬
	૨૮૭, ૨૮૮	ઈન્દ્રિયાના પ્રકાર	૭૧
આત્માનો અનુભવ પરોક્ષ	૩૩૨	ઈન્દ્રિયાત્ર આકુળતામય	૭૩
આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાતાદષ્ટા	૮૯	ઈતરનિગોદમાં અરીપુદ્ગલપરાવર્તન	૯
આત્માનું લક્ષણ	૩૦૪	ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણીના માન્યતા	૯
આત્માનું દિત	૨૯૬, ૨૯૯	ઈસલામ મત	૧૦૨
આનંદ અતીન્દ્રિય તથા અપૂર્વ	૩૩૪	ઇન્દ્રિયજનિત અને અનન્દિય સુખ	૧૦૯
આણકર્મ	૪૫, ૬૬	ઇન્દ્રિયજનિત સુખ	૮
આસવતરવતું અપયસાર્ય જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન	૮૬	ઇન્દ્રિયજ્ઞાન	૩૬

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
કુદેવાદિક્ સેવનથી મહાપાપ	૧૮૭	શુભ્રુચાન ચોથું, પાંચમું	૨૮૩
કુધર્મનું નિરૂપણ અને નિષેધ	૧૮૬	શુભ્રુચાન ચોથું, પાંચમું અને પહેલું	૨૪૨
કુળાચાર	૨૦૯, ૨૧૦	શુભ્રુચાન ચૌદમું	૩૪૩
કેવળ ચૈતન્યદ્રવ્ય	૨૩૦	શુભ્રુચાન તેરમું	૩૩૪
કેવળ નિશ્ચયનયાવલંબી		શુભ્રુચાન દસમું	૩૩૪
જૈનાભાસોનું નિરૂપણ	૧૯૧	શુભ્રુચાન પાંચમું	૩૪૩
કેવળજ્ઞાન	૩૮, ૧૯૨, ૩૦૧	શુભ્રુચાન પ્રમત્તાદિ	૩૨૫
કેવળજ્ઞાની ભગવાન	૨૯૭, ૩૩૪, ૩૪૬	શુભ્રુચાન મિથ્યાત્વ	૩૨૧, ૩૨૨
કેવળીને ક્ષુધા, કેશ, નખ, આહાર,		શુભ્રુચાન મિત્ર	૨૫૮, ૩૨૨
નિહાર વગેરેનો અભાવ	૧૪૫, ૧૪૬	શુભ્રુચાન સાતમું	૩૨૧
કેવાં શાસ્ત્રો વાંચવા સાંભળવા	૧૪	શુભ્રુચાન સાસાદન	૨૬૯, ૨૯૨
કિંચિત્ પરિગ્રહ	૨૮૮	ગોત્રકર્મ	૪૭, ૬૫
કુંદકુંદઆચાર્યકૃત લિંગપાહુડ	૧૭૬	ગોત્રમરવામી	૧૨
ક્રિયા કર્મકાંડ	૨૦૫	ગૌતમરવામી, ક્ષુધર્મારવામી અને	
કૃતકૃત્યપણું	૩૧૩	જનંજનરવામી	૧૨
કેષ, માન, માયા અને લોભનું સ્વરૂપ ૫૫, ૫૬		ગર્ભિત શુદ્ધતા	૩૪૪, ૩૪૫
કેવળ વ્યવહારાવલંબી		ગીતા	૧૦૩, ૧૪૬
જૈનાભાસોનું નિરૂપણ	૨૦૯	શુભ્રુચાન અસંયત	૩૨૪
કેવળજ્ઞાનગમ્ય પદાર્થોનું નિરૂપણ	૨૬૭	શુભ્રુચાન ચોથાથી આઠમું	૩૩૮
કેવળીનું કહ્યું પ્રમાણ	૨૯૨	શુભ્રુચાન ચોથું	૩૦૭, ૩૩૨, ૩૩૪
કેવળીનો દિવ્યધ્વનિ	૧૧	શુભ્રુચાન ચોથું, પાંચમું અને	
કેવળી ભગવાનને શાતા,		કર્મવાસો	૨૨૫, ૩૨૧
આશાતાનો ઉદય	૬૫	શુભ્રુચાન છઠું	૨૬૬, ૨૭૪, ૨૭૫
કુંદકુંદ આચાર્ય	૧૭૨, ૧૭૪	શુભ્રુચાન તેરમું અને ચૌદમું	૩૩૮
ક્રિયા	૨૪૯	શુભ્રુચાન નવમું	૨૬૯, ૩૩૫
કૃત, કારિત, અનુમોદનાનું કળ	૧૭૧	શુભ્રુચાન પાંચમું, છઠું	૨૬૬, ૨૮૦
કૃષ્ણાદિ અવતાર	૧૩૮, ૧૪૧	શુભ્રુચાન આઠમું, તેરમું, નવમું	
		અને દસમું	૨૭૪
(ખ)			
ખુદા	૧૨૨	શુભ્રુચાન સાનથી અગ્રીયાર કુખા	૩૨૨
(ગ)		શુભ્રુચાન સાનમું, આઠમું અને દસમું	૨૮૫
ગણેશપુરાણ	૧૬૮	શુદ્ધકેત	૨૧૮
ગમનાદિશિયા	૨૯૧	ગોત્રમરવાર	૨૬, ૨૧૨, ૨૧૮, ૨૧૧, ૩૩૬
શુભ્રુચાન અગિયારમું	૧૬૧, ૨૬૮, ૨૭૫	ગોવાળ	૨૫૧
શુભ્રુચાન અપસંચિત્તાદિ	૨૬૯	ગદસરને બેસીને બેસીને	૧૦૩
શુભ્રુચાન ચોથાથી સાનમા સુધી	૩૨૧, ૩૨૨	ગદીન ચિદ્યાત્વ	૯૦, ૨૦૨, ૩૦૪

શાબ્દ	પૃષ્ઠ	શાબ્દ	પૃષ્ઠ
મૂલીન તથા અમૂલીન મિથ્યાત્વ	૯૫, ૯૬	જીવ-અજીવની ઓળખાણ	૭૮
મંથની પ્રમાણના	૧૧	જીવ-અજીવ વગેરે જાણવાની	
મંથ રચના	૧૨, ૨૧	આવશ્યકતા	૭૮
મંથિભેદ	૩૪૪, ૩૪૫	જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ	૨૬
(ઘ)		જીવ એક સમયમાત્ર પણ કપાયરહિત	
જ્ઞાતિ-અધ્યાનિકર્મ	૨૭, ૨૨૧	હોતો નથી	૫૬
જ્ઞાતિયાદ્યર્થોની સર્વપ્રકૃતિઓનો		જીવ એક સમયમાત્ર પણ નિરાકુળ	
સમગ્રત્વ પદેશાં નિરંતર અંધ	૩૦	રહેતો નથી	૫૬
(થ)		જીવ કપાયભાવો વડે દુઃખી	૫૮
અજ્ઞાનુયોગ	૨૬૯ થી ૨૭૫	જીવ કપાયરોગ મટે તો સુખી	૫૬
અજ્ઞાનને અપમરદશન	૩૫, ૩૮	જીવકાંડ	૧૪
અરિત્ર	૨૨૨	જીવ તથા પુરુષલની ક્રિયા	૨૧૬
અરિત્રમુખ્ય	૩૪૩	જીવદશા	૨૩૪
અરિત્ર મારકને જ અરૂસંતા	૧૮૪	જીવદ્રવ્ય	૨૬, ૩૩૭
અરિત્રભેદ	૩૦૨	જીવનું સ્વરૂપ	૩૫, ૪૧
અરિત્રોદયના અવસ્થા	૪૨	જીવનો નિબંધસ્વાવ અને ઔપાધિકભાવ	૨૯
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૫૫	જૈનમત	૨૬૨
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૧૩૨	જૈનમતની પ્રાચીનતા	૧૩૬ થી ૧૪૦
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૩૦	જૈનશાસ્ત્રો	૨૬૨
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૩૦	જૈનાભાસી મિથ્યાદષ્ટિઓની	
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૩૦	ધર્મસાધના	૨૧૫
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૩૬	જૈમિનીય	૧૨૬
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૧૫૫	જાંબુકમાર	૧૮૫
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫	(ઢ)	
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૩૬	દંડકમન	૧૫૪
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩૫	(ટ)	
(ઢ-ડ)		તત્ત્વનિર્ણય	૨૬૨, ૨૬૪
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૩	તત્ત્વનો અર્થ	૧૭૮
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૩	તત્ત્વ પ્રતીતિ	૨૫૬
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૧૮૩	તત્ત્વ વચનાલીન	૩૪૩
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬	તત્ત્વ વિચાર	૨૫૬, ૩૦૬
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬	તત્ત્વજ્ઞાન	૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬, ૨૩૭
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬	તત્ત્વ અનુદાન	૩૦૩, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬		૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬		૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬
અરિત્રોદયના અવસ્થાના અવસ્થા	૨૧૬		૩૧૭, ૩૧૮

શાબ્દ	પૃષ્ઠ	શાબ્દ	પૃષ્ઠ
તત્ત્વાર્થમુત્ર	૨૨૩, ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૩૨	દેહમાં દેવ	૨૭૬
તત્ત્વાદિષ્ટનો નિર્ણય	૨૨૯	દોહા પાટુ	૧૭
તત્ત્વોતું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન	૨૪૦, ૩૦૩	દુઃખ દૂર કરવા માટે સ્વ-પરના જ્ઞાનની આવશ્યકતા	૭૯
તપ	૪, ૨૨૪, ૨૩૬	દુઃખનું મૂળકારણ, તેનું સ્વરૂપ અને તેનો સાચો ઉપાય	૯૦
તપશ્ર્વણાદિ	૨૪૨, ૨૫૪	દુઃખનું મૂળકારણ મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન અને અસંયમ	૪૯
તપસંજ્ઞા	૨૨૪	દુઃખનું લક્ષણ	૭૧
તપસ્વી	૨૯૫	દ્રવ્ય અપેક્ષા અને પર્વાય અપેક્ષા	૧૯૫
તર્કશાસ્ત્ર	૨૩૨	દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મ	૩૩, ૩૦૦, ૩૩૦
તાદાત્મ્ય સંબંધ	૧૯૪	દ્રવ્યચારિત્ર	૩૪૫
તિર્થંત્ર અવસ્થાના દુઃખોતું વર્ણન	૬૮	દ્રવ્યદષ્ટિ	૧૯૧, ૧૯૫
તિર્થંત્ર તથા દેવળી તથા સિદ્ધને સમ્યક્ત્વ સમાન	૩૧૦	દ્રવ્યલિંગી મુનિ	૭૮, ૨૨૧, ૨૩૭, ૨૨૮, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૫૧, ૨૭૫, ૨૮૫, ૩૦૦, ૩૨૦, ૩૧૩, ૩૪૫
તીર્થંત્રના શરીરની પ્રભા	૨૨૬	દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ	૭
તીર્થંત્રનો દિવ્યધ્વનિ	૧૯, ૨૦	દ્રવ્યાનુયોગ	૨૭૫ થી ૨૭૮
ત્રસનો દાળ કાંઈક અધિક	૩૫, ૩૬	દ્રવ્યાર્થિકની ચૌલંગી	૩૪૫
એ હળવર સાગર	૩૫, ૩૬	દૃષ્ટાંત એકદેશી	૩૪૫
(૬)		દ્રૌપદી રાણી	૧૫૭
દર્શનપાટુ	૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૫	દ્વાદશાંગની રચના	૧૨
દર્શનમોહ	૭૭, ૭૮, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૩૧	દ્વાદશાંગાનુકૂલ પ્રથમાનુયોગ, કારણાનુયોગ, ચરણાનુયોગ અને દ્વ્યાનુયોગ	૧૨
દર્શનમોહનો ઉપપન્ન	૩૦૪	(૭)	
દર્શનમોહજન્ય અવસ્થા	૪૨	ધર્મ	૨૨૩
દર્શનમોહના ઉદયથી થતું દુઃખ અને તેના ઉપાયોનું જૂઠુંપાણું	૫૩, ૫૪	ધર્મનાં અંગો	૨૪, ૧૫૬, ૧૬૦
દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વભાવ	૪૧, ૫૩	ધર્મસાધનનું ફળ	૨૩૮
'દર્શન' શબ્દના અર્થ	૭૭, ૨૮૬,	(૮)	
દશવૈકલિક	૧૪૧	નગરપુરાણ	૧૩૮
દયાવતાર ચરિત્ર	૧૩૭	નયઅસ્તમય	૩૩૧
દાન	૨૩૫	નરક અવસ્થાનાં દુઃખોતું વર્ણન	૨૦
દિગંબર ગ્રંથો	૧૪૨	નરસિંહ અવતાર	૧૧૧
દિગંબર ધર્મ	૧૭૪	નવનરવની સંતતિ	૩૬૩
દુપમકાળ	૧૭૩	નવનરવે	૩૬૩
દેવગનિનાં દુઃખોતું વર્ણન	૭૦	નવનરવનાં ચિહ્ન	૩૬૩
દેવગનિમાં હિતકૃત તથા જલન્ય આકૃષ્ટ	૭૦	નરકા ભક્તિ	૩૬૩
દેવભક્તિ	૨૧૮	નરકા ભક્તિ	૩૬૩
દેવોની સહાયમાં દંડ	૯	નરકા ભક્તિ	૩૬૩
દેવપાત્રી	૩૦૬	નરકા ભક્તિ	૩૬૩
દેવચારિત્ર અને સહચારિત્ર	૩૧૩	નરકા ભક્તિ	૩૬૩

શાબ્દ	પૃષ્ઠ	શાબ્દ
નામકર્મ	૪૬, ૬૪	નિશ્ચય રત્નત્રય
નામકર્મના ઉદયથી શરીર, વચન અથવા		નિશ્ચય સ્ત્રિ
મનની ઉત્પત્તિ અને તેની ચેષ્ટાના		નિશ્ચય વર્ણન અને વ્યવહાર વર્ણન
નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશોનું ચંચળપણું	૩૦	નિશ્ચય-વ્યવહારનું જ્ઞાન
નારકીને કૃષ્ણ આદિક અશુભ લેશ્યાઓ	૬૮	નિશ્ચય-વ્યવહારાભાસ
નિઃકૃષ્ણતા	૧૨૩, ૨૮૩	નિશ્ચય શ્રદ્ધાન
નિગોદ અવસ્થા	૩૪૪	નિષેધો ૩, ૨૫૬, ૨૫૭, ૩
નિગોદાદિ	૩૦૨	નિષ્કપાય ભાવ
નિઃસ્વરૂપ	૩૨૨, ૩૩૭	નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર
નિત્યનિગોદ અને હંતરનિગોદ	૩૫, ૩૬	સમ્યક્ત્વ ૨૬૫, ૩૧૮, ૩
નિત્યનિગોદમાંથી ૭ માસ અને આઠ		નિશ્ચયસહિત વ્યવહાર ૨૬૬, ૨
સમયમાં ૬૦૮ હવનું નીકળવું	૩૫	નિશ્ચય સ્વરૂપ
નિદાનપદ	૨૬૬	નિદોષ—દ્રવ્ય અને ભાવ
નિમિત્ત	૨૬૬	નાતિશાસ્ત્ર
નિમિત્ત-વિચારાન	૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨	નેમિતાથ સ્વામી ૨
નિમિત્ત-નિમિત્ત ચંચલ	૩૬, ૩૭	નૈયાયિકમત
૮૧, ૮૨, ૮૧, ૧૬૫, ૨૬૪, ૨૮૧		‘નો’ ઇષત્ (અસ્પૃશ્યતા) વાચક
નિઃકૃષ્ણતા	૬૦, ૬૪, ૭૨, ૨૬૬	નોકર્મનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રવૃત્તિ
નિઃકૃષ્ણતા	૨૬૬	નોકપાય
નિઃકૃષ્ણતા	૨૨૬, ૨૬૭	નોકપાયનો અર્થ
નિઃકૃષ્ણતા ૧૧, ૮, ૬૬, ૧૧૬, ૧૪૧, ૨૬૭		નંદીશ્વર દ્વીપ
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ કલિની મીમાંસા	૧૧૪	
નિઃકૃષ્ણતા	૧૮૦	(૫)
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ	૧૭૨	પદાર્થ પોતે ઇષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ નથી
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ ૨૨૬, ૨૨૭, ૩૧૩, ૩૪૪		પદાર્થનું જ્યેષ્ઠ સ્વરૂપ તેવું જ શ્રદ્ધાન
નિઃકૃષ્ણતા	૩૨	થાય તો કૃષ્ણ દૂર થાય
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ	૩૧૦, ૩૩૧, ૩૩૫	પદ્યનંદી પંચવિંશતિકા
નિઃકૃષ્ણતા	૨૦૭, ૨૦૮, ૨૬૧	પદ્યપુરાણ
નિઃકૃષ્ણતા	૨૦૭, ૨૧૩, ૩૩૦	પદ્યાય આશ્રિત ગુણો
નિઃકૃષ્ણતા	૩૩૮	પદ્યાયદર્શિ
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ	૨૩૬, ૨૪૬	પદ્યાયમાં અર્દગુદિ ૧૧, ૬૨, ૧
નિઃકૃષ્ણતા	૨૪૬, ૨૪૭	પદ્યાયવિંકની ગોશંગી
નિઃકૃષ્ણતા અને સમ્યક્ત્વ ૨૨૬, ૨૨૭		પદ્મનિલિન
નિઃકૃષ્ણતા	૨૨૬	પદ્મનાથ મુદ્ર
નિઃકૃષ્ણતા	૨૨૬	પદ્મનાથ અને પદ્મનાથ
નિઃકૃષ્ણતા	૨૨૬	પદ્મનાથ પ્રદાન ૧૩૬, ૨
નિઃકૃષ્ણતા	૨૨૬	પદ્મનાથ અને પદ્મનાથ

શાબ્દ	પૃષ્ઠ	શાબ્દ	પૃષ્ઠ
પરિગ્રહરહિત જ અણગાર	૧૭૫	પ્રભાસ પુરાણ	૧૩૮
પરિણામવડે થતો અંધ	૮	પ્રમત્તયોગ	૯૨
પરિણામનો ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય કાળ	૩૫	પ્રમેય	૧૨૮
પરિપદ	૪, ૨૨૨, ૨૪૧	પ્રયોજન	૭ ૫૯, ૭૫, ૧૩૭, ૧૩૮
પરીક્ષા	૨૧૦, ૨૧૧	પ્રયોજન, એક જ—રાગાદિ ધટાડવાનું	૨૯૬
પરાશ્રિત ભાવ	૩૧૬	પ્રયોજનની સિદ્ધિ	૮, ૭૭
પરોક્ષના ભેદ	૩૩૩	પ્રયોજનભૂત તથા અપ્રયોજનભૂત	૭૬, ૭૭, ૮૪
પાપની અનુમોદનાનું કૃળ	૧૭૫	પ્રવચનસાર	૧૭, ૨૪, ૨૬, ૫૩, ૨૨૯
પાપપ્રકૃતિનો નાશ અને પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય	૩૭		૨૩૨, ૨૩૬, ૨૪૨, ૩૧૧, ૩૧૫
પાપઅંધ તથા પુણ્યઅંધ	૨૨૦	પ્રચરુતરાગ	૨૨૦, ૨૨૧, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧
પુણ્યસમૃદ્ધમાં પાપનો અંશ	૧૮૯	પ્રજ્ઞાદ	૧૧૧
પુણ્યાસ્ત્ર તથા પાપાસ્ત્રવ	૨૧૯, ૨૨૦	પ્રાકૃતભાષા	૨૦૯
પુદ્ગલ દ્રવ્ય	૩૩૭	પ્રાણાયામ	૧૧૯
પુદ્ગલ પરાવર્તન	૬૫		
પુદ્ગલાશ્રિત અને છવાશ્રિત	૨૧૫, ૨૧૭	(બ)	
પુરાણાદિ શાસ્ત્ર	૨૨૯, ૨૬૦, ૨૭૮, ૨૭૯	બહુશ્રુતિ પુરુષ	૨૯૨
પુરુષ અને પ્રકૃતિ	૧૨૯	બાર પ્રકારનાં તપ	૪
પુરુષાર્થ	૩૦૦, ૩૦૧	બાર સભા	૧૮૫
પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય	૨૪૭, ૨૪૮, ૩૦૭, ૩૧૧	બાવીસ પરિપદ	૪
પૂજનાદિ કાર્યો	૨૮૯	બાલક્રિયા	૨૧૫, ૨૨૨, ૨૩૨, ૨૮૭, ૨૨૩, ૨૭૬
પૂજ-પ્રભાવનાદિ	૨૩૪, ૨૭૧, ૨૯૦	બાલતપ	૨૨૨, ૨૩૭
પેશઅર	૧૨૨	બાલથી પ્રતિજ્ઞા	૨૩૪
પંચપરાવર્તન	૨૩૬	બાલ નિમિત્ત	૨૨૬, ૨૩૯ ૨૮૧
પંચાસ્તિકાયા	૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૫, ૨૨૮ ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૨, ૨૪૭	બાલ સાધન	૩૧૫
પ્રતિક્રમણ	૨૯૦	બાલ સામગ્રીથી મુખ્ય-દુઃખની	
પ્રતિમા આગળ વરતુ ધરવા બાબત	૧૫૯	માન્યતા એ મોટા જામ	૬૧
પ્રતિમા આદિનું નિરૂપણ	૧૫૭	બાલ સંયોગમાત્ર	૨૪૨
પ્રતિમાના પૂજનાદિથી મદ્દાપુણ્ય	૧૫૯	બુદ્ધાવતાર	૧૩૭, ૧૪૦
પ્રતિમાવર દશા	૨૦૨	બૌદ્ધમત	૧૩૧
પ્રતિજ્ઞા	૨૩૩	અંધ	૮, ૨૯
પ્રતિનિ	૨૫૭	અંધ અને મોક્ષ	૨૫૦
પ્રત્યક્ષના ભેદ	૩૩૨	અંધતત્ત્વનું અયથાર્થ જ્ઞાન તથા જ્ઞાન	૮
પ્રત્યક્ષનો અર્થ	૨૮૬	અંધ-તીવ્ર અને મંદ અથવા સંક્રમણાદિ	૩૮
પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ	૨૯૨	અંધ તથા સંવર, નિર્વર	૨૨૩, ૨૨૪
પ્રત્યક્ષતાની	૨૯૨	અંધનું કારણ પરસ્પર નહિ પણ	
પરસ્પરપદ્ધત સંગત્ત્વ	૩૨૨	અધ્યાત્મશબ્દાદિ ભાવ	૬૧

શાખા	પૃષ્ઠ	શાખા	પૃષ્ઠ
મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવો		યોગના નિમિત્તથી કર્મનું આગમન	૩૧
અંધનું કારણ	૩૦	યોગના પ્રકાર	૩૦
મોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ તથા કપાયભાવ	૪૧	યોગનો અર્થ	૩૦
મોક્ષ અવસ્થા	૨૪૦	યોગવડે પ્રદેશ તથા પ્રકૃતિઅંશ	૩૧
મોક્ષ એટલે સર્વકર્મઅંધનો અભાવ	૭૯, ૨૯૯	યોગવાસિષ્ઠ	૧૩૬
મોક્ષતત્ત્વ	૨૨૭	યોગ, શુભ-અશુભ	૩૦
મોક્ષની વ્યાખ્યા	૨૯૪	(૨)	
મોક્ષનું કારણ	૨૪૦, ૨૯૭	ચતુર્સારશાસ્ત્ર	૧૮૮
મોક્ષનું પ્રયોજન	૩૦૫	ગતત્રયમોક્ષમાર્ગ	૨૧૮
મોક્ષનું સાધન	૨૩૪	રાગ-રોપનું વિધાન તથા વિસ્તાર	૬૦
મોક્ષનો ઉપાય	૨૯૭, ૨૯૦, ૨૯૧	રાગ-રોપ પરિણતિનું નામ મિથ્યાચારિત્ર	૫૮, ૬૨
મોક્ષનો સાધક	૨૯૪	રાજસ, તામસ અને સાત્ત્વિક	૧૦૦, ૧૨૩
મોક્ષપદ	૨૮૩	રામ અને કૃષ્ણ	૧૧૧
મોક્ષપાદ્મ	૧૭૬, ૧૮૯, ૨૪૬	રામચંદ્રાદિક	૨૯૨
મોક્ષપ્રાપ્તિ	૨૩૪	રુક્મિણી અને રાધિકા	૧૧૨
મોક્ષમાર્ગ	૨૦૯, ૨૧૦, ૨૨૯, ૨૩૮, ૨૪૨	અગ્નિવેદ	૧૩૯
	૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૧,	ફંદમાલા	૧૧૨
	૨૫૪, ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૦૫, ૩૧૦,	અપભાવતાર	૧૩૯
	૩૧૩, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૩૭,	(૩)	
	૩૩૮, ૩૧૯	લગ્નિધ-પાંચ	૨૫૬
મોક્ષમાર્ગનું અન્યથા પ્રશ્ન	૧૨૧	લગ્નિધસાર	૨૫૫
મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ	૨૮૨	લીલા	૧૦૧
મોક્ષમાર્ગમાં દર્શનનો અર્થ	૨૮૭	લેશ્યા	૬૫, ૨૬૮
મોક્ષમાર્ગમાં પ્રથમ ઉપાય આગમજ્ઞાન	૨૯૬	લોકના અનાદિનિધનપદ્ધતી પદ્ધિ	૧૦૮
મોક્ષસાધનમાં પુરુષાર્થ	૨૯૦	લોકોત્તર દેવ	૧૬૩
મંગલાચરણ કરવાનું કારણ	૯	(૪)	
‘ મંગલ ’ શબ્દનો અર્થ	૯	વક્ત્રાનું સ્વરૂપ	૧૫, ૧૭
મંદદપાયરૂપ દુર્ગો	૨૭૧	વક્ત્રા શ્રી સર્વજ્ઞ વીરનાર	૨૧૩
મંદદુષ્ટિમાન હોયો માટે આ અર્થ	૨૩	વચનાતીત	૩૨૩
મંદદુષ્ટ	૧૬૬	વજ્રહરણ રાવન	૨૬૬
(૫)		વારનવિક્ત સૂત્ર	૬૦
યથાખ્યાતચારિત્ર	૩૪૫, ૩૪૬	વિક્ષેપ	૨૦૦
યથાર્થ જ્ઞાન-જ્ઞાન	૨૯૧	વિક્ષેપનો અર્થ	૨૦૧
યત સંખ્યાથી પશુદિંસાનો વિચાર	૧૧૪	વિનય મિથ્યાત્વ	૨૫૮
યુગપત્	૩૪૨	વિપરીતલગ્નિવેદ	૩૧૨, ૩૧૮, ૩૧૯
યોગ	૨૬૮	વિલ્લંબનાર હોય કર્મના કારણ	૧૬૬
યોગ, વ્યાસરૂપ	૩૬	વિલ્લંબનાર	૧૬૬

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	
વિશુદ્ધતા	૩૪૪, ૩૪૫	વ્રત શીલ વગેરે	૨૪૮,
વિષ્ણુકુમાર	૨૬૬	વ્રતભાવતાર	૧૧૧,
વીનરાગતા	૨૪૧		
વીનરાગતાસદિત ભાવ અને		(શ)	
રાગાદિરૂપ ભાવ	૨૦૬	શક્તિ અપેક્ષા	૧૬૧,
વીનરાગ ચર્ચ દૃષ્ટાન્તાતરૂપ પ્રવર્તે		શરીર આશ્રિત ગુણો	
ત્યાં જ નિર્જામતા	૨૨૦	શરીર ધ્રીજન, ત્રીજન અને ચોથા સમયમાં	
વીનરાગભાવ	૧૧૩, ૨૩૪, ૨૩૮	કર્મોદ્વેષના નિમિત્તથી નવીન શરીરનું ધારણું	
વીનરાગભાવ તે નિઃશયધર્મ	૨૨૬	શરીરમાં પરબુદ્ધિ	
વીનરાગભાવરૂપ તપ	૨૨૬	શાસ્ત્રભક્તિ	૨૧૬,
વીનરાગભાવરૂપ વિશુદ્ધતા	૨૨૬	શિવભૂતિ મુનિ	
વીનરાગવિજ્ઞાન ભાવ	૫	શિવમત	
વીનરાગ વિરોધનાત	૮, ૧૧	શુક્લધ્યાન	
વેદક સમયકૃત્ય	૩૨૩	શુદ્ધ અને કેવલ શબ્દનો અર્થ	
વેદક વર્ણ	૫૩, ૬૦, ૬૧	શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ	
વેદન	૧૨૩, ૧૨૬	શુદ્ધ ઉપયોગ	૨૨૪, ૨૩૦,
વેદ દિગ્ગજ અનેકાં અન્યથા નિરૂપણ	૧૨૩	શુદ્ધ જ્ઞાનાભા	
વેદાન્ત	૨૦૬	શુદ્ધ, શુભ તથા અશુભ ઉપયોગ	૨૦૧,
વેદાન્તિક	૧૨૧		૨૪, ૨૫૦, ૨૫૧,
વેદાન્તિક	૧૨૫, ૧૨૭		૨૬૬,
વેદાન્તિક	૧૭૫, ૧૭૬	શુદ્ધસ્વરૂપસામુખ	
વેદાન્તિક નિઃશય નિઃશય નિઃશય	૨૨૩	શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ ક્રિયા	
વેદાન્તિક નિઃશય	૨૨૫	શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ પરિણામ	
વેદાન્તિક નિઃશય	૨૨૬	શુભ-અશુભયોગ	
વેદાન્તિક નિઃશય	૨૨૭, ૨૬૬	શુભ ઉપયોગ મોક્ષનો ધાતક	
વેદાન્તિક નિઃશય	૨૬૮	શુભાશુભ અશુદ્ધભાવ	
વેદાન્તિક નિઃશય	૨૫૦	શંકા-કાંક્ષા	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૬૪	જ્ઞાન	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૬૮	જ્ઞાનકાચાર	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૨	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૩	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૪	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૫	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૬	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૭	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૮	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૭૯	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૦	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૧	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૨	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૩	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૪	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૫	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૬	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૭	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૮	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૮૯	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૦	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૧	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૨	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૩	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૪	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૫	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૬	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૭	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૮	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૩૯૯	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	
વેદાન્તિક નિઃશય	૪૦૦	જ્ઞાન અનિર્વાચ્ય-અનિર્વાચ્ય	

ક્રી.સં.	પૃષ્ઠ	ક્રી.સં.	પૃષ્ઠ
શ્રી સમયસાર કળશ ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૨, ૨૦૬	૨૩૫, ૨૩૯, ૨૪૫	સમયગદર્શન ૨૨૮, ૨૭૦, ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૧૫	૨૬૬, ૩૦૯, ૩૧૬
શ્રી સમયસાર વ્યાખ્યા	૨૫૦	સમયગદર્શનનું લક્ષણ	૨૩૨
શ્રુતનો અર્થ	૧૧	સમયગદર્શન ભૂમિ	૨૫૦
શ્રુતજ્ઞાન અને તેના પ્રકાર	૩૭	સમયગદર્શન-જ્ઞાન-આદિત્ર	૩૦૩, ૩૦૪
શ્રેણિક	૧૮૫	સમયગદર્શન-જ્ઞાનવડે વારનવિક	
શ્રોતાના પ્રકાર	૧૮	પદાથ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન	૧૦
શ્રોતાનું સ્વરૂપ	૧૮	સમયગદર્શનાદિક ને દુઃખ મટાડવાનો	
સ્વેતાંબરમત	૧૪૧	સાચો ઉપાય	૧૦, ૧૪, ૧૫
સ્વેતાંબરમાં પ્રતિમાને આશરણાદિ	૧૫૪	સમયગદર્શનનાં આઠ અંગ	૩૨૫
(૫)		સમયગદર્શિ અને મિથ્યાદર્શિ	૩૭૦, ૩૧૮
પદ્મપાદુડ	૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૮ ૧૯૦	૩૩૦, ૩૩૬, ૩૪૦	
(૬)	૨૪૫, ૨૮૫, ૨૮૯	સમયગદર્શિને શાશ્વતિનો અભાવ	૨૮૮
સકલચારિત્ર	૩૧૩	સરાગ અને વીનરાગભાવ	૨૩૩
સત્યશ્રદ્ધાન	૮૦, ૨૦૫, ૨૨૮	સરાગ આદિત્ર	૨૨૯, ૨૪૦
સમયના અર્થ	૨૮૭	સર્વદ્રવ્યોનું પોતપોતાના સ્વભાવરૂપ	
સમયપ્રખ્યદ્ધમાત્ર અર્થ, નિર્જરા અને		પરિણમન	૮૮
દોડશુણ્ણાનિ સદાકાળ સત્તામાં	૩૪	અર્થ પ્રકારે વ્યવસર	૧૦૩
સમયસાર નાટક	૩૩૧	સર્વ પ્રત્યક્ષ	૩૨૧
સમયસાર ટીકા	૩૩૨	સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકા	૩૩૫
સમયસરણ સભા	૨૭૬	સર્વાર્થસિદ્ધિ દેવો	૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૬
સમયસંગ્રહાદિ વિશ્વનિ	૨૯૩	સર્વાર્થસિદ્ધિ મત્ર	૧૦૨, ૧૦૪
અગિનિ તથા શુષ્કિ	૨૨૧, ૨૩૭	સર્વકલ્પ તથા નિર્મિતકલ્પ	૩૦૧, ૩૩૮
સમુદ્ધાત	૩૫	સર્વિપાક નિર્જરા	૩૩
સમ્યક્ત્વ	૨૮૪, ૩૦૦, ૩૩૮	સદગતિ	૩૦૮
સમ્યક્ત્વ કથારે	૨૮૪	સાચી પ્રતીતિ	૨૫૨
સમ્યક્ચારિત્ર	૨૩૨, ૨૩૪, ૨૬૬	સાત તત્ત્વો	૩૧૦
સમ્યક્ત્વના બેઠ	૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨	સાદિ મિથ્ય દર્શિ	૩૩૬, ૩૫૨, ૩૫૬, ૩૫૭
સમ્યક્ત્વનું ભાદાત્મ્ય	૨૭૬	સાધુના ૨૮ અંગુષ્ઠો	
સમ્યક્ત્વસન્નિધિ	૨૫૧, ૨૬૯	સાધુનું સ્વરૂપ	
સમ્યક્શુદ્ધતા	૩૪૫	સાધેલપદ્મ	૩૦૫
સમ્યક્શ્રદ્ધા તે દુઃખ મટાડવાનો		સામાન્ય અને વિશેષ	૨૦૦
સાચો ઉપાય	૨૫	સામાન્ય	૨૦૦
સમ્યક્જ્ઞાન	૨૨૭, ૨૬૮, ૨૯૦	સિદ્ધિ વ્યવસર	૩૦૩, ૩૦૬
૨૬૪, ૩૪૩, ૩૫૧		સિદ્ધિપદ	૩૦૩, ૩૦૬
સમ્યક્જ્ઞાનસંહિત પ્રત્યાદિક ને આદિત્ર	૨૮૬	સિદ્ધિપદ પદોનાં અંગિતોને નમસ્કાર	

કરે છે, જાણીસ પરિપક્વને જેઓ સહન કરે છે, જ્યાર પ્રકારના તપને જેઓ આદરે છે, કદાચિત્ ધ્યાનમુદ્રાધારી પ્રતિભાવત્ નિશ્ચલ થાય છે, કદાચિત્ અધ્યયનાદિક બાહ્ય ધર્મ-ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે, કેાઈ વેળા મુનિધર્મને સહકારી શરીરની સ્થિતિ અર્થે યોગ્ય આહાર-વિહારાદિ ક્રિયામાં સાવધાન થાય છે. એ પ્રમાણે જેઓ જૈનમુનિ છે તે સર્વની એવી જ આવસ્થા હોય છે.

આચાર્યનું સ્વરૂપ

તેઓમાં સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અધિકતા વડે પ્રધાનપદને પામી જેઓ સંઘમાં નાયક થયા છે, મુખ્યપણે તો નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપાચરણુ વિશે જ જેઓ નિમગ્ન છે પરંતુ કદાચિત્ ધર્મલોભી અન્ય છવ યાચક તેમને દેખી રાગઅંશના ઉદયથી કરુણાબુદ્ધિ થાય તો તેમને ધર્મોપદેશ આપે છે, દીક્ષાઆહુકને દીક્ષા આપે છે તથા પોતાના દોષ પ્રગટ કરે છે તેને પ્રાયશ્ચિત વિધિ વડે શુદ્ધ કરે છે એવા આચરણુ કરવા-કરાવવાવાળા શ્રી આચાર્ય પરમેષ્ઠીને અમારા નમસ્કાર હો.

ઉપાધ્યાયનું સ્વરૂપ

વળી જે પુરુષ બાણ જૈનશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા થઈને સંઘમાં પઠન-પાઠનનો અધિકારી જાણે હોય, સમસ્ત શાસ્ત્રના પ્રયોજનભૂત અર્થને બાણી એકાગ્ર થઈ જે પોતાના સ્વરૂપને ધ્યાને લે, પરંતુ કદાચિત્ કપાય અંશના ઉદયથી ત્યાં ઉપયોગ ન થાંલે તો આગમને પોતે બોલે છે વા અન્ય ધર્મબુદ્ધિવાનને બાણાવે છે, એ પ્રમાણે સમીપવર્તી લગ્ય છવોને અધ્યયન પ્રાપ્તવાળા શ્રી ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીને અમારા નમસ્કાર હો.

સાધુનું સ્વરૂપ

જે જે પદ્ધતિધારક વિના અન્ય સમસ્ત જે મુનિપદના ધારક છે, આત્મસ્વભાવને સાધે તે, પોતાનો ઉપયોગ પરદ્રવ્યમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું માની ક્ષતાય નહિ વા ભાગે નહિ તેમ જોઈએ તે આદરે છે, માનમાં તેના સાધનમૂલ તપસ્વરણાદિ ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે વા કદાચિત્ નિમિત્તાદિક કાર્યમાં પણ પ્રવર્તે છે, એવા આત્મસ્વભાવના સાધક સાધુ પરમેષ્ઠીને અમારા નમસ્કાર હો.

૧. ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦૦.

અર્થ—આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણે પ્રકારના ઉત્તમ મુનિજનો પોતપોતાના વિશેષ પદો ઉપર આરૂઢ છે અર્થાત્ વિશેષ-વિશેષ પદોના ભેદથી જ તેઓના ત્રણે ભેદો છે. બાકી

કરવામાં આવે છે. પણ સમલિરૂઢનયથી પદવીની અપેક્ષાએ જ એ આચાર્યાદિક નામ બાણવાં. જેમ શબ્દનયથી જે ગમન કરે તેને ગાય કહે છે, પરંતુ ગમન તો મનુષ્યાદિક પણ કરે છે! એટલે સમલિરૂઢનયથી પર્યાય અપેક્ષાએ એ નામ છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું. અહીં સિદ્ધ ભગવાનની પહેલાં અહીં તને નમસ્કાર કર્યા તેનું શું કારણ? એવો કોઈને સંદેહ ઉપજે તેનું સમાધાન :—

ત્રેષ્ઠ સિદ્ધપદ પહેલાં અહીં તને નમસ્કાર કરવાનું કારણ

નમસ્કાર કરીએ છીએ એ તો પોતાનું પ્રયોજન સાધવાની અપેક્ષાએ કરીએ છીએ. હવે આદ્યંતથી ઉપદેશાદિકનું પ્રયોજન વિશેષ સિદ્ધ થાય છે માટે તેમને પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે.

એ પ્રમાણે અહીં તાદિકના સ્વરૂપનું ચિંતવન કર્યું કારણ કે સ્વરૂપ ચિંતવન કરવાથી વિશેષ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. વળી એ અહીં તાદિકને પંચપરમેષ્ઠી પણ કહીએ છીએ. કારણ જે સર્વાત્કૃષ્ટ ઇષ્ટ હોય તેનું નામ પરમેષ્ટ છે. પાંચ જે પરમેષ્ટ તેના સમાહાર સમુદાયનું નામ પંચપરમેષ્ઠી બાણવું.

તો અનંતાનુષંગી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણી એ ત્રણે પ્રકારના કપાયોનો અભાવ દોવાથી પરિમલ માત્રતા ત્યાગ કરી એ ત્રણે મોક્ષપ્રાપ્ત અર્થે મુનિ થયા છે તેથી એ ત્રણેના હેતુ એક છે. ખાત્ર મનાયમ્પરૂપ ક્રિયા તથા નિમંચ અવરથા એ ત્રણેની સમાન છે. બાર પ્રકારનું તપશ્ચરણ, પાંચ મદનન, તેમ પ્રકારનું ચારિત્ર, સમતાભાવ, અઠાવીસ મૂલયુષ્ણ, ચોરાશી લાખ ઉત્તમયુષ્ અને સંયમ એ ત્રણેના સમાન છે. ખાત્રાસ પાંચપદ-ઉપચર્ગ સલનતા, આદારચર્ચાવિધિ, રચન અને આસન વગેરે એ ત્રણેના સમાન છે. અતર્જાલ્ય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રય અર્થાત મોક્ષમાર્ગ પણ એ ત્રણેના સમાન છે. ધ્યાતા-ધ્યા-ધ્યેય, જ્ઞાતા-જ્ઞાન-જ્ઞેય તથા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અને તપ એ બાર પ્રકારની અમ્યક આરાધનાઓનું આરાધન તથા કોધાદિ કપાયોનો ભ્રમ કરવો પણ એ ત્રણેના સમાન છે. વધારે શું કહીએ? દ્વેષમાં એટલું જ કે, એ ત્રણે પ્રકારના મુનિઓના ઉપર પ્રમાણે સર્વ પ્રકારથી સમાન છે. બેઠ માત્ર એટલો જ છે કે, પોતાપોતાના પદાનુસાર જે કઈ નિરૂપના છે તે જ માત્ર અહીં રદી બન્ય છે. તે જિવાય ખાકીની સર્વ ક્રિયા વા પ્રકારો જે ત્રણેના સમાન છે એ વાત ન્યાયથી નિષ્ક છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ મુનિત્રયી પદ પૂર્વે સર્વ કાર્યો ક્રેટ છે. જોકે તેમના મનુષ્યો વા ઉત્તરયુગો સામાન્ય યુગોની અપેક્ષાએ સમાન છે તેવાવા તેમના કાર્યોની અપેક્ષાએ તરતમરૂપે ત્રણેમાં પરસ્પર ભેદ છે.

ખાત્રાર્થ :—એ ત્રણેના કાર્ય અલગ અલગ દોવાથી તેમની પદ પણ અલગ અલગ છે. અર્થાત એ એ એ કાર્ય અને ઉપદેશ દેવાનો અધિકાર છે. ઉપાધ્યાયને માત્ર ઉપદેશ દેવાનો જ અધિકાર છે તથા અન્ય સંકુલને તે ન અધિકાર દેવ તો તે ન ઉપદેશ દેવાનો અધિકાર છે. એ પ્રમાણે એ ત્રણેના અલગ અલગ કાર્ય વા પદની અપેક્ષાએ જ તરતમરૂપે વિશેષતા છે.

૧૭૭ સંવત્સરના સર્વ જુલો, એ.ક ૧૬૦ થી ૧૬૬ તથા એ.ક ૧૬૭—અનુવાદક.)

• "દારકો વિરુદ્ધિ રુચિ રાજેશ્વરી" આ પ્રમાણે અનુવર્તિ અર્થ થાય છે.

—અનુવાદક.

વળી શ્રી વૃષભ, અન્નિત, સંલપ, અભિનંદન, સુમતિ, પદ્મપ્રભ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભ, પુષ્પદંત, શીતલ, શ્રેયાંસ, વાસુપૂત્ય, વિમલ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ, કંથુ, ચર, મલ્લિ, મુનિસુવ્રત, નમિ, નેમિ, પાર્શ્વ અને વર્ધમાન એ નામના ધારક, ચોવીસ તીર્થંકર આ ભરતક્ષેત્રમાં વર્તમાન ધર્મતીર્થના નાયક થયા. ગર્ભ-જન્મ-તપ-જ્ઞાન અને નિર્વાણ કલ્યાણકો વિષે ઇન્દ્રાદિક દેવો દ્વારા વિશેષ પૂજ્ય થઈ હાલ સિદ્ધાલય ગિરાજમાન છે તેમને અમારા નમસ્કાર હો.

વળી શ્રી ચીમંધર, યુગમંધર, ગાહુ, સુગાહુ, સંજાતક, સ્વયંપ્રભ, વૃષભાનન, અનંત-વીર્ય, સૂરપ્રભ, વિશાલકીર્તિ, વજ્રધર, ચંદ્રાનન, ચંદ્રગાહુ, ભુજંગમ, ઈન્ધર, નેમપ્રભ, વીરસેન, મહાભદ્ર, દેવયશ અને અન્નિતવીર્ય એ નામના ધારક પાંચ મેરુ સંખંધી વિદેહક્ષેત્રમાં વીસ તીર્થંકર હાલ દેવળજ્ઞાન સહિત ગિરાજમાન છે તેમને અમારા નમસ્કાર હો. જોકે પરમેષ્ઠી-પદમાં તેમનું ગણિતપથું છે તેપણ વર્તમાન કાળમાં તેમને વિશેષ જાણી અહીં જુદા નમસ્કાર કર્યા છે.

વળી ત્રણ લોકમાં જે અદૃત્રિમ જિનગિણ ગિરાજે છે તથા મધ્ય લોકમાં વિધિપૂર્વક જે દૃત્રિમ જિનગિણ ગિરાજે છે, જેમના દર્શનાદિકથી એક ધર્મોપદેશ વિના અન્ય પોતાના હિતની સિદ્ધિ જેવી શ્રી તીર્થંકર દેવળીના દર્શનાદિકથી થાય છે તેવી જ અહીં થાય છે તે સર્વ જિનગિણોને અમારા નમસ્કાર હો.

વળી દેવળી ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ દ્વારા પ્રરૂપિત ઉપદેશ અનુસાર શ્રીગણધરદેવ દ્વારા રચિત અંગ-પ્રકીર્ણક અનુસાર અન્ય આચાર્યાદિક દ્વારા રચેલા ગ્રંથાદિક છે તે સર્વ જિન-વચન છે. સ્યાદ્વાદ ચિદ્ધ દ્વારા જોળખવા યોગ્ય છે, ન્યાયમાર્ગથી અવિરુદ્ધ છે માટે પ્રામાણિક છે તથા જીવેને તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ છે માટે ઉપકારી છે તેમને અમારા નમસ્કાર હો.

વળી ચૈત્યાલય, આર્નિકા, ઉત્કૃષ્ટઆવક આદિ દ્રવ્ય, તીર્થક્ષેત્રાદિ ક્ષેત્ર, કલ્યાણકાળ આદિ કાળા તથા રત્નત્રયાદિ ભાવ જે માટે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે તેને નમસ્કાર કરું છું. તથા જે તેથી ન્યૂન વિનય કરવા યોગ્ય છે તેમનો પણ યથાયોગ્ય વિનય કરું છું. એ પ્રમાણે પોતાના ઇંદનું સન્માન કરી મંગલ કરું. હવે એ અરહંતાદિક ઇંદ કેવી રીતે છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ.

જે વડે સુખ ઉપજે વા દુઃખ વિષ્ણુએ એ કાર્યનું નામ પ્રયોજન છે. એ પ્રયોજનની જેનાથી સિદ્ધિ થાય તે જ આપણું ઇંદ છે, હવે આ અવસરમાં અમને ચીતરાગ વિશેષ જ્ઞાનનું હોવું એ જ પ્રયોજન છે. કારણ એનાથી નિરાકૃત સત્યસુખની પ્રાપ્તિ

છા કે એક? બે બે છા તો તેં ભેટ કરી, હવે તેને ઠાકોરછું બહિસ આપે તો ગ્રહણ કર, તું પોતે જ શામાટે ગ્રહણ કરે છે? તું કહીશ કે—“ઠાકોરછુંની તો મૂર્તિ છે, તેથી એવી હું જ કલ્પના કરું છું.” તો ઠાકોરછુંને કરવાનું કાર્ય તે જ કર્યું; તેથી તું જ ઠાકોરછું થયો? તથા બે એક છા તો ભેટ કરવી, પ્રસાદ કરવો, એ બધું જૂઠું થયું. કારણ કે એકથતા એવો વ્યવહાર સંભવતો નથી. તેથી માત્ર લોકનાં કલ્પિત પુરુષો દ્વારા આવી કલ્પના કરવામાં આવે છે.

વળી ઠાકોરછુંના માટે નૃત્ય-ગીતાદિક કરવામાં તથા શીત-ગ્રીષ્મ-વસંતાદિ ઋતુઓમાં સંસારીઓમાં સંભવતી એવી વિષયસામગ્રી એકઠી કરવી, ઇત્યાદિ કાર્યો તેઓ કરે છે. ત્યાં નામ તો ઠાકોરછુંનું લેવું, અને ઇન્દ્રિયવિષય પોતાના પોષવા, એવા બધા ઉપાય માત્ર વિષયા-સક્ત છવોએ જ કર્યા છે. ઠાકોરછુંનો જન્મ, વિવાહાદિક, રાજસોગ, શયન અને બાગરણાદિની કલ્પના તેઓ કરે છે, તે જેમ કોઈ છોકરા-છોકરી, ગુફા-ગુફીના બેલ બનાવી કુતહલ કરે, તેમ આ પણ કુતહલ કરવા જેવું જ છે. પરમાર્થસ્વ ગુણ તેમાં કોઈ પણ નથી. બાળ ઠાકોરછુંનો સ્વાંગ બનાવી તેઓ ચેષ્ટા બતાવે છે, તેમાં એ વડે પોતાના જ વિષય-પોષણ કરે અને કહે કે—“આ પણ લક્ષિત છે.” ઇત્યાદિ ઘણું શું કહીએ? એવી એવી અનેક વિપરીતતા અગુણલક્ષિતમાં હોય છે.

એ પ્રમાણે બે પ્રકારની લક્ષિતવડે તેઓ મોક્ષમાર્ગ કહે છે, પણ તેનું સ્વરૂપ-મિથ્યા સમજવું. હવે અન્યમત પ્રરૂપિત જ્ઞાનયોગવડે મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ બતાવીએ છીએ.

જ્ઞાનયોગ મીનાંસા

એક અદ્વૈત-સર્વવ્યાપી પરમપ્રહારને જાણવો, તેને જ્ઞાન કહે છે. તેનું મિથ્યાપણ તો પહેલાં જ કહ્યું છે. વળી પોતાને સર્વથા શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્ઞાનયો, કામ-ક્રોધાદિક વા શરીરાદિને ભ્રમરૂપ જાણવાં તેને જ્ઞાન કહે છે. પણ એ ભ્રમ છે. બે પોતે શુદ્ધ છે તો મોક્ષનો ઉપાય શામાટે કરે છે? પોતે શુદ્ધ બ્રહ્મ હોય ત્યારે કર્વવ્ય શું રહ્યું? પોતાને પ્રત્યક્ષ કામ-ક્રોધાદિક થતા દેખાય છે તથા શરીરાદિને સર્થેય પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. હવે એનો બાલાવ ધશે ત્યારે ધશે, પરંતુ વર્તમાનમાં એનો સદ્બાલવ માનવો એ ભ્રમ કેમ કહેવાય? વળી તેઓ કહે છે કે—“મોક્ષનો ઉપાય કરવો એ પણ ભ્રમ છે. જેમ દોરડી તે દોરડી જ છે, તેને સર્પ બાણ્યો હતો તે ભ્રમ હતો—એ ભ્રમ મરતાં તે દોરડી જ છે; તેમ પોતે તો બ્રહ્મ જ છે, પણ પોતાને અશુદ્ધ માન્યો હતો એ જ ભ્રમ હતો. ભ્રમ મરતાં પોતે બ્રહ્મ જ છે.” એમ કહેવું પણ મિથ્યા છે. બે પોતે શુદ્ધ હોય અને તેને અશુદ્ધ બાણ્ય તો તે ભ્રમ ખરો, પણ પોતે કામ-ક્રોધાદિ સરિત અશુદ્ધ થઈ રહ્યા છે, તેને અશુદ્ધ બાણ્ય તો તે ભ્રમ શાનો? શુદ્ધ જાણે તો ભ્રમ હોય. ભ્રમથી પોતાને જૂઠું શુદ્ધ માનવાથી શું મિદિ છે?